



ศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ
(เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระ

AN ANALYTICAL STUDY ON THE WORKS OF SOMDEJ
PHRAYANASANGVARA (CHAROEN SUVADDHANAMAHATHERA)
ACCORDING TO DESANAHARA

นายกิจชัย วงศ์ราช

ดุขฎีนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทศศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑



ศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ
(เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระ

นายกิจชัย วงศ์ราช

ดุชนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)



An analytical study on the works of Somdej Phrayanasangvara
(Charoen Suvaddhanamahathera) according to Desanahara

Mr. Kijchai Wongrach

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Degree of Doctor of Philosophy
Buddhist Studies

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)



บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับคุณิพนธ์เรื่อง
“ศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระ”
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรคุณิบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบคุณิพนธ์

(ผศ.ดร.สมหวัง แก้วสุฟอง)

ประธานกรรมการ

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

กรรมการ

(ดร.พิสิฐรุ้ โคตรสุโพธิ์)

กรรมการ

(พระครูประวิตรวรานูยุด, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.เทพประวิณ จันทร้แรง)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

พระครูประวิตรวรานูยุด, ผศ.ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.เทพประวิณ จันทร้แรง

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายกิจชัย วงศ์ราช)

- ชื่อคุณิพนธ์** : ศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ตามแนวเทสนาหาระ
ผู้วิจัย : นายกิจชัย วงศ์ราช
ปริญญา : พุทธศาสตรคุณิบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์
 : พระครูประวิตรวรานุยุต, ผศ. ดร., พธ.บ. (ศาสนา), M.A. (Philosophy),
 M.Phil. (Philosophy), Ph.D. (Pali and Buddhism)
 : ผศ. ดร.เทพประวิณ จันท์แรง, พธ.บ. (ศาสนา), ศศ.บ. (ไทยคดีศึกษา),
 M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Pali and Buddhism)
วันสำเร็จการศึกษา : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์เรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาพระประวัติและผลงานด้านพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ๒) เพื่อศึกษาพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ๓) เพื่อวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ตามแนวเทสนาหาระ มีผลการศึกษา ดังนี้

สมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) เป็นชาวกาญจนบุรี ประสูติวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ บรรพชาวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐ และอุปสมบท วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖ ที่วัดบวรนิเวศ พ.ศ. ๒๔๘๔ สอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค พ.ศ. ๒๕๓๒ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อพระชนมายุได้ ๑๐๐ พรรษา พระองค์ได้สิ้นพระชนม์ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ สมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงมี พระอุปนิสัยชอบบันทึกเหตุการณ์ ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๖๘ ขณะเรียนชั้นประถมศึกษา เมื่อบรรพชาเป็นสามเณรบันทึกเทศน์ชื่อ อริยทรัพย์ ๗ ประการ ทรงบันทึกเรื่องราวบางครั้งเป็นเรื่องสั้นบางครั้งเป็นเรื่องยาวเป็นประจำ ทรงอ่านหนังสือทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษและทรงปฏิบัติกรรมฐาน ดังนั้น จึงทรงนิพนธ์หลักธรรมะให้อ่านเข้าใจได้ง่ายและง่ายต่อการปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน

ผลงานพระนิพนธ์ของพระองค์มีจำนวนมาก สามารถจัดกลุ่มได้ ๔ ประเภท คือ ๑) ประเภทเรียงความภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ๑๑๔ เรื่อง ๒) ประเภทคำบรรยายและคำสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ๔๗ เรื่อง ๓) ประเภทเทศนาภาษาไทย ๓๔ เรื่อง ๔) ประเภทวิชาการเช่นหลักพระพุทธศาสนา, ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

การวิเคราะห์พระนิพนธ์ตามแนวเทสนาหาระ ดังนี้ ๑) อัสสาทะ พบว่า พระนิพนธ์กล่าวถึงการสร้างชีวิตที่มีคุณค่าเช่น ชีวิตคือความฝัน, ส่วนประกอบสำคัญของชีวิต, ชีวิตกับศาสนา เป็นต้น ๒) อาทีนวะพบว่าพระนิพนธ์มีเนื้อหา กล่าวถึง ชีวิตที่มีทุกข์ เช่น ชีวิตที่ขาดศรัทธาจึงมีทุกข์, ทุกข์ของชีวิตด้วยอำนาจกรรม เป็นต้น ๓) นิสสรณะพบว่าพระนิพนธ์มีเนื้อหา กล่าวถึง ภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นเช่น ภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นความทุกข์, การมีความสุขในปัจจุบัน, ภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นทุกข์ด้วยปัญญา เป็นต้น ๔) ผละ พบว่า พระนิพนธ์มีเนื้อหา กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของชีวิตในปัจจุบัน,

จุดมุ่งหมายของชีวิตในอนาคตที่มีศรัทธา ปัญญา ศีล กรรม เป็นต้น ๕) อุปายะพบว่าพระนิพนธ์ มีเนื้อหากล่าวถึง การก้าว่างของชีวิตออกจากรัณด้วยวิธีที่แยบยล ๖) อาณัติพบว่าพระนิพนธ์ มีเนื้อหากล่าวถึง ความสำเร็จในชีวิต, จิตใจดีชีวิตดีมีสุข, วาสนาดีชีวิตดี เป็นต้น

- Dissertation Title** : An analytical study on the works of Somdej Phrayanasangvara (Charoen Suvaddhanamahathera) according to Desanahara
- Researcher** : Mr. Kijchai Wongrach
- Degree** : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)
- Dissertation Supervisory Committee**
- : Phrakrupavidvaranuyut, Asst. Prof. Dr., B.A. (Religions), M.A. (Philosophy), M.Phil. (Philosophy), Ph.D. (Pali and Buddhism)
 - : Asst. Prof. Dr. Thepprawin Chanraeng, B.A. (Religions), B.A. (Thai Studies), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Pali and Buddhism)
- Date of Graduation** : February 25, 2019

Abstract

This dissertation is of 3 objectives as: 1) to study biography and the works of Somdej Phrayanasangvara, 2) to study the works of Somdej Phrayanasangvara, and 3) to analyze the works of according to Desanahara. The results are found that :

His. Holiness was born in October 3rd, B.E.2456 at Kanchanaburi province. He was ordained as a novice in June 20th, B.E.2470 and was the higher ordained as a monk in B.E. 2476 at Wat Bowornniwetvihara. He passed the IX grade of Pali examination in B.E 2484. He has been promoted to be the Somdej Phrasangraja Sakala mahasanghaparinayaka in B.E.2532. At the age of 100 years old, His. Holiness passed away in October 24th, B.E.2556. His. Holiness liked to record events since B.E. 2468 while studying in the primary school. Having ordained as a novice, he composed the “7 Ariyasab” sermons. By his nature, he usually wrote both the short stories and long stories. He always read the books both in Thai and English. Actually he practiced meditation.. Thereby, Dhamma works written by him, are easy to read, to understand, and also to practice in daily life.

His. Holiness had written numerous works either in Thai or English. Those works are grouping into 4 types as: 1) the essays about 114 articles, 2) the descriptive and teaching type around 47 items 3) the Thai sermons about 34 items, and 4) the academic writings, such as The Buddhist Principles, 45 Years of Buddha, and so on.

The analysis on his works according to Desanāhāra was found that 1) in Assāda, the works such as “Life is a Dream”, “An Important Components of Life”, “Life with Religion”, are described about the life value adding, 2) in Adīnawa, the works such as “Life that is Lacking in Faith, therefore has Suffering”, “Suffering of Life with Karma Power”, are saying the suffering nature of lifes, 3) in Nissaraṇa, his

works such as “The conditions in which Life Liberates Suffering”, “Current Happiness”, “The Condition in which Life is Freed from Suffering with Wisdom”, are showing off the freedom state of life, 4) in Phala, the works are pointing to the Purposes of life either in the Present or in the future based on the Faith, Wisdom, Morality and Karma, 5) in Upāya, it is provoked the people to live the life by eliminate the five Hindrances wisely, and 6) in Āñatti, it is guaranteed about the success in life, the sound mind, a perfect life, happiness, a good fortune, so on and so fort.

กิตติกรรมประกาศ

ดุชฎินิพนธ์นี้ สำเร็จได้ด้วยดี ได้รับความเมตตา จาก พระครูประวิตรวราญยุต, ผศ.ดร. ประธานที่ปรึกษาดุชฎินิพนธ์ ได้ให้คำแนะนำ ให้กำลังใจในการจัดทำดุชฎินิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนจบ ผศ. ดร.เทพประวิณ จันทรแรง ที่ปรึกษาร่วม ได้เมตตาแนะนำให้คำปรึกษาให้กำลังใจพูดคุยกันอยู่ เสมอตั้งแต่ต้นจนจบ พระครูสุนทรสังฆพิณิต, ดร. ได้แนะนำการทำดุชฎินิพนธ์ตั้งแต่เริ่มเรื่อง ดร.พิสิฐรุ้ โคตรสุโพธิ์ ได้แนะนำหัวข้อในการทำดุชฎินิพนธ์ และเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือ แบบสัมภาษณ์ ผศ. ดร.สมหวัง แก้วสุฟอง, รศ. ดร.ปรุทม์ บุญศรีตัน เป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ เครื่องมือแบบสัมภาษณ์ ผศ. ดร.พูนชัย ปันนิยะ เลขาธิการบัณฑิตศึกษา ที่ให้กำลังใจแรงกระตุ้น ติดตามสอบถามความคืบหน้าตลอดมาด้วยดี คณาจารย์ทุกรูปนาม เจ้าหน้าที่แห่งบัณฑิตศึกษา มจร. วิทยาเขตเชียงใหม่ทุกท่าน ให้คำแนะนำติดตามแจ้งข่าวสารตลอดมาด้วยความเต็มใจยิ่ง

ขอขอบคุณ คุณพ่อศรีนวล คุณแม่เกียง วงศ์ราช ที่เป็นแรงบันดาลใจ กำลังใจให้กับลูกใน ทุกเวลาทุกมิติ ในการเรียนการทำงานการต่อสู้ปัญหาอุปสรรค แม่พอกับแม่จะอยู่ไกลแสนไกลบน พากฟ้า ขอขอบคุณพี่สาวที่น่ารักพี่ประนอม พี่ปราณี พี่นงไฉ ที่เป็นกำลังใจกำลังกาย คอยสอบถามถึง การเรียนอยู่เสมอ ขอขอบคุณ พระครูปริยัติกิจจาภิวัฒน์, ดร. ผจล. วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร เชียงใหม่ ได้เมตตาให้ที่พักอาหารสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ขอขอบคุณคณะสงฆ์สามเณรวัดพระสิงห์ วรมหาวิหาร เชียงใหม่ทุกรูปนาม ขอขอบคุณเพื่อน ๆ ในรุ่นทุกรูปนาม ขอขอบคุณพี่ชูชีพ โปะชะจา พี่สาวที่ แสนดี ขอขอบคุณเพื่อนจำนง รัตนคมกุล (ชอด) ที่นำพาไปสมัครเรียน ขอขอบคุณพี่พิชิต อวิรุทธพานิชย์ พร.ด.รุ่น ๙ ที่เมตตาช่วยดูบทความภาษาอังกฤษ พระมหาเอกพจน์ รัตนจันทิ พระเลขานุการส่วนตัว หลวงพ่อพระเทพสิทธินายก ที่ได้กรุณาเปิดตู้หนังสือ ๑๐๐ พระชันษาเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ขอขอบคุณครูเจี๊ยบ ธีรรัตน์ เป็นกำลังใจวันสอบและทุก ๆ วัน ขอขอบคุณผู้ที่เมตตาให้เก็บข้อมูลสัมภาษณ์ ดังนี้ พระครูปริยัติกิจจาภิวัฒน์, ดร. ผจล. วัดพระสิงห์วรมหาวิหารเชียงใหม่ พระมหาทองเชิด กต บุญโณ ผอ. สถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พระครูใบฎีกา วรพงษ์ วรวิโส วัดพระสิงห์พระอารามหลวง เชียงราย พระมหาจตุรญ อาภทฺโร (ป.ธ.๙) สำนักศาสนศึกษาวัดพระ สิงห์พระอารามหลวง เชียงราย พระมหาบัญชา สุขสมปนโน (ป.ธ. ๗) สำนักศาสนศึกษา วัดพระสิงห์ พระอารามหลวง เชียงราย คุณเพลินพิศ กิตตินาน พยาบาลวิชาชีพชำนาญการ รพ. อ. ลี้ จ. ลำพูน คุณชูชีพ โปะชะจา พยาบาลวิชาชีพปฏิบัติการชั้นสูง (APN) รพ. ลี้ จ. ลำพูน อจ.สุธิ ปิติภากร พี่รุ่งอรุณ แก้วดำ พี่รัตนา ปลัดคุณ ขอขอบคุณโอกาสแห่งชีวิตและขอบคุณ ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นแล้ว กำลังเกิดขึ้นอยู่ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต

ดุชฎินิพนธ์เรื่องนี้ ขอน้อมถวายบูชาพระรัตนตรัยอันเป็นที่เคารพสูงสุดในชีวิต ขอน้อม ถวายบูชาคุณ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดบวร นิเวศวิหาร อดีตสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้เป็น เจ้าของพระนิพนธ์ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ ขอน้อมบูชาคุณบิดามารดา ขอน้อมบูชาคุณพระอุปัชฌาย์พระครูเมธีวราญาณ อดีตเจ้าอาวาสวัดนาคกลางวรวิหาร กรุงเทพฯ

อจญ.พระครูเมธีกรณญาณ อดีตเจ้าอาวาสวัดเชียงยืน อดีตเจ้าคณะอำเภอเมืองเชียงราย อดีตเจ้า
สำนักเรียนวัดเชียงยืนปฐมแห่งสติปัญญา พระเดชพระคุณพระเทพสิทธินายก อดีตเจ้าอาวาสวัดพระ
สิงห์ อดีตเจ้าคณะจังหวัดเชียงราย พระอุปัชฌาย์ บุษาคุณมหาวิฑฒาลัยมหาภุมราชวิทยาลัยผู้ให้ปฐม
ปริญญา บุษาคุณสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ (นิด้า) ผู้ให้หุตยปริญญา บุษาคุณครู คุณอาจารย์
ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และทุกรูปทุกนามที่ได้ระบุนามและมีได้ระบุนามที่ได้ช่วยเหลือทั้งทางตรง
และทางอ้อม ขอบุญกุศลแห่งการทำคุณิพนธ์เรื่องนี้เป็นส่วนแห่งการคุ้มครองส่งเสริมให้
พระพุทศาสนาเจริญยยืนนาน ขอสรรพสัตว์ทั้งหลายอยู่เย็นเป็นสุข ขอความองงามไพบูลย์ ร่ำรวย
รุ่งเรือง โชคดี สำเร็จ เกิดสชาติปัญญาติดตามทุกภพชาติแก่ผู้ทำคุณิพนธ์เล่มนี้เทอญ

นายกิจชัย วงศ์ราช
๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการทำวิจัย	๙
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๙
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๙
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ในการวิจัย	๑๑
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๑๒
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๒๐
๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๒๑
๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๒๒
บทที่ ๒ หลักทฤษฎีอาหารในคัมภีร์เนตติปกรณ์	
๒.๑ บทนำ	๒๓
๒.๒ ทหาระ	๒๕
๒.๒.๑ ทฤษฎีอาหาร	๒๕
๒.๑.๒ วิจัยทหาระ	๖๖
๒.๑.๓ ยุติทหาระ	๖๗
๒.๑.๔ ปฏิกฐานทหาระ	๖๗

๒.๑.๕ ลักษณะหาระ	๖๗
๒.๑.๖ จตุพยุหาระ	๖๗
๒.๑.๗ อาวัญญูหาระ	๖๘
๒.๑.๘ วิภัตติหาระ	๖๘
๒.๑.๙ ปริวัตตนหาระ	๖๘
๒.๑.๑๐ เวจนหาระ	๖๙
๒.๑.๑๑ ปัญญุตติหาระ	๖๙
๒.๑.๑๒ โอตรณหาระ	๖๙
๒.๑.๑๓ โสธนหาระ	๗๐
๒.๑.๑๔ อัญญาหาระ	๗๐
๒.๑.๑๕ ปริกขาหาระ	๗๑
๒.๑.๑๖ สมารูปนหาระ	๗๑
๒.๓ นัย	๗๒
๒.๔ สาสนบัญญัติ	๗๒
๒.๕ สรูป	๗๒

บทที่ ๓ พระประวัติและผลงานด้านพระนิพนธ์

๓.๑ พระประวัติเบื้องต้น	๗๓
๓.๒ พระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์	๗๔
๓.๓ ผลงานด้านพระนิพนธ์	๘๓
๓.๔ สรูป	๙๑

บทที่ ๔ นิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ

๔.๑ เรื่องชีวิตลิขิตได้	๙๔
๔.๒ เรื่องสิ่งที่พึงเข้าใจให้ถูกต้อง	๑๐๒
๔.๓ เรื่องศาสนากับชีวิต	๑๑๒
๔.๔ เรื่องชีวิตกับความจริง	๑๑๙
๔.๕ เรื่องธรรมะคือดวงตาของชีวิต	๑๒๕
๔.๖ โลกและชีวิตในพุทธธรรม	๑๓๕

๔.๗ ความจริงที่ต้องเข้าใจ	๑๕๓
๔.๘ วิธีสร้างบุญบารมี	๒๑๗
๔.๙ ชีวิตนี้สั้นนัก	๒๒๙
๔.๑๐ มนุษยธรรม	๒๔๐
๔.๑๑ สรุป	๒๕๒
บทที่ ๕ วิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ	
บทนำ	๒๕๕
๕.๑ อัสสาทะ	๒๕๕
๕.๒ อาทีนวะ	๒๘๗
๕.๓ นิสสรณะ	๒๙๒
๕.๔ ผละ	๒๙๕
๕.๕ อุบายะ	๒๙๘
๕.๖ อาณัติ	๓๐๐
๕.๗ สรุป	๓๑๔
บทที่ ๖ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๖.๑ สรุปผลการวิจัย	๓๑๙
๖.๒ ข้อเสนอแนะ	๓๒๑
บรรณานุกรม	๓๒๒
ภาคผนวก	๓๒๗
ประวัติผู้วิจัย	๓๓๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลีจะแจ้งเล่ม / ข้อที่ / หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๓/๒๘ วินยปิฎก มหาวคคปาลี เล่ม ๔ ข้อ ๓๓ หน้า ๒๘ ฉบับสยามรัฐเจริญ ๒๕๕๒.

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาไทย จะแจ้งเล่ม / ข้อที่ / หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๗/๑๙๔. หมายถึง ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม ๑๑ ข้อ ๒๓๗ หน้า ๑๙๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	พระวินัยปิฎก		ภาษา
วิ.มทา. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์		(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี. (ไทย)	= วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังค์		(ภาษาไทย)
วิ.ม.	= วินัยปิฎก	มหาวรรค		(ภาษาไทย)
วิ.จ. (ไทย)	= วินัยปิฎก	จุฬวรรค		(ภาษาไทย)
วิ.ป. (ไทย)	= วินัยปิฎก	ปริวารวรรค		(ภาษาไทย)

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	พระสุตตันตปิฎก		ภาษา
ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)

การใช้อักษรย่ออรรถกถาภาษาไทย จะแจ้งตัวเลขประจำเล่มและหน้าอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เช่น ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๙/๖๒๑ หมายถึงพระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย จริยาปิฎก เล่มที่ ๙ หน้าที่ ๖๒๑ หรือ เช่น ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๘๙ หมายถึงพระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ หน้า ๘๙ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๒๕

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถาไทย

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในยุคแรกของการประกาศพระศาสนา พระพุทธเจ้าทรงให้แนวคิดวิธีการประกาศพระศาสนาแก่พระอรหันต์ ๖๐ รูป ไว้สองประการว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุข แก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์”^๑ นับเป็นพระธรรมทูตชุดแรกหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ได้ราวห้าเดือน

ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงวางคุณสมบัติของพระสงฆ์สาวกที่จะไปประกาศพระศาสนา ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ว่า “การไม่ว่าร้าย การไม่ทำร้าย การสำรวมในพระปาติโมกข์ ความรู้จักประมาณในภัต นอนนั่งในที่อันสงบ และการประกอบในอธิจิต”^๒ หลักการทั้ง ๖ ประการนั้น พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ให้สำหรับพระสงฆ์สาวก ได้ตระหนักอยู่เสมอ การทำงานเผยแผ่พระศาสนาพึงถือหลักการไว้ จะทำให้ไม่มีปัญหา ทั้งการพูด การเขียน การคิด ความประพฤติ ในพุทธกาลคงใช้แต่ระบบการพูดคุยนทนา บรรยาย เทศนา ล้วนแต่เป็นมุขปาฐะ พระเถระที่เป็นกำลังสำคัญของการประกาศพระพุทธรศาสนาจนมีชื่อเสียง เป็นที่เคารพนับถือของชาวเมืองสาวัตถี พระพุทธเจ้าทรงยกย่องเป็นยอดของพระนักพูดก่นักพูดทั้งหลาย คือ พระปัญจมนตานีบุตร^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ได้กล่าวถึงองค์ธรรมของพระธรรมกถึกไว้ ๕ ประการคือ ๑) แสดงธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้สับสน ๒) ชี้แจงเหตุผลมาแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓) สอนเขาด้วยเมตตา ตั้งจิตปรารถนาให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ๔) ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ ๕) ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น คือไม่ยกตนให้เสียดสีข่มชืผู้อื่น^๔

การเผยแผ่พระพุทธรศาสนา พระสงฆ์สาวก ได้ใช้ประกาศพระพุทธรศาสนา เทศนา แสดง พูด เขียน คำสอนของพระพุทธเจ้า อันประกอบไปด้วยองค์เก้า ที่เรียกว่า “นวังคัสตฤศาสนา”^๕ พระพุทธพจน์ประกอบ ๙ อย่าง คือ ๑) สุตตะ พระสูตรทั้งหลายรวมทั้งพระวินัย ๒) เคยยะ ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมอยู่ในเรื่องเดียวกัน คือ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ๓) เวยยาकरणะ

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๒ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า (เล่ม ๑), (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สาละพิมการล, ๒๕๕๖), หน้า ๙๙.

^๓ ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔/๓๐๔.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธรศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๒.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

ไวยากรณ์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา ๔) คาถา ความร้อยกรองล้วน เช่นธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น ๕) อุทาน ได้แก่ พระคาถापุทธอุทาน ๘๒ สูตร ๖) อิติวุตตะกะ พระสูตรที่เรียกว่า อิติวุตตะกะ ๑๑๐ พระสูตร ๗) ชาตกะ ชาตก ๕๕๐ เรื่อง ๘) อัပ္พุตตะธรรม เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่าง ๆ ๙) เวทัลละ พระสูตรแบบสอภาม ตอบโต้ ที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วชักถามยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น จุฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร

ต่อมาการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้รับการพัฒนามาตามยุค ตามสมัย จากมุขปาฐะ การสวด การสาธยาย การบอกกล่าวเล่าเรียนจากปากต่อปาก ท่องจำอย่างเดียว มาเป็นการเผยแผ่ ด้วยวิธีการใช้ตัวหนังสือ ปุตุตม์ บุญศรีตัน กล่าวว่าการสังคายนาพระธรรมวินัยที่ประเทศลังกา พระธรรมวินัยได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงบนใบลานโดยใช้อักษรสิงหล ใน ปี พ.ศ. ๔๓๓ หรือบางแห่งกล่าวว่า พ.ศ. ๔๕๐ และบางแห่งระบุว่า ๔๕๒ พระธรรมวินัยจึงอยู่ในรูปแบบ “คัมภีร์”^๖ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร มีความเห็นว่า พระพุทธศาสนาในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย ถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้รับอิทธิพลจากการตีความพระธรรมวินัยจากจารีตลังกาอย่างเหนียวแน่น โดยเฉพาะงานวรรณกรรมในชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส อื่น ๆ อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาแบบลังกาได้กลายเป็นแม่แบบของพุทธศาสนาในสังคมไทย กล่าวคือ การแต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ที่ชัดเจนที่สุดน่า จะเป็นวรรณกรรมแนวประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ สังคีตยวงศ์ และปฐมสมโพธิกถา ท่านเห็นว่า งานเหล่านี้ได้รับรูปแบบมาจาก คัมภีร์มหาวงศ์ลังกา^๗

พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง เจนทร) กล่าวถึงวรรณกรรมในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า มีกล่าวถึงวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ๒ ครั้งได้แก่ ในรัชสมัยของสมเด็จพระเอกาทศรถ ๑ ครั้ง ระบุถึงการสร้างพระไตรปิฎกทั้ง บาลี อรรถกถา คัมภีร์ และวิวรรณ์ พร้อมทั้งโปรดเกล้าให้สร้างพระธรรม เพื่อเป็นที่เก็บคัมภีร์สำคัญเหล่านี้ไว้ในวัดวรเชษฐาราม และในสมัยรัชกาล สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ (พระเจ้าทรงธรรม) ๑ ครั้ง ข้อความระบุว่า “พ.ศ. ๒๑๗๐ ทรงพระกรุณาให้แต่งมหาชาติคำหลวง และสร้างพระไตรปิฎกจบบริบูรณ์” นอกจากมหาชาติคำหลวงแล้ว

^๖ ปุตุตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, ปริญญาดุขฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓.

^๗ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, วรรณกรรมพุทธศาสนาในสังคมยุคใหม่, (ออนไลน์) แหล่งที่มา http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=446&articlegroup_id=102. (๑ ๐ มีนาคม ๒๕๖๑).

^๘ พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง เจนทร), สืบพระพุทธศาสนาจากพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, (นครปฐม:สาละ พิมพ์การ, ๒๕๖๐), หน้า ๑๔๖ -๑๔๗.

ยังมีพระนิพนธ์อีกชิ้นหนึ่งที่ถือว่าแต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาคือ พระมาลัยคำหลวง พระนิพนธ์ของ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ (เจ้าฟ้ากุ้ง) พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^๙

ประกอบ มีโคตรกองและพิพัฒน์ บุญเทียน กล่าวถึงวรรณกรรมพุทธศาสนาสมัย อยุธยาและธนบุรีว่า วรรณกรรมสมัยอยุธยา ส่วนใหญ่เป็นรูปงานเขียนแบบบทกวีนิพนธ์ร้อยกรอง ข้อเขียนร้อยแก้ว เหตุจูงใจบางเรื่องเกิดโดยพระบรมราชโองการพระมหากษัตริย์ บางเรื่องเกิดจาก แรงบันดาลใจของกวี แนวคิดในการแต่งออกบอกได้ว่า เป็นแบบโรมานติก แสดงความรู้สึกต่าง ๆ เช่น เรื่อง ความรัก ความงามตามธรรมชาติ ความยึดมั่นในสถาบันศาสนา พระมหากษัตริย์ วรรณกรรม ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ สมุทโฆษคำฉันท์ โคลง ชะลอพุทธไสยาสน์ นันทโพนันทสูตรคำหลวง ปุณโณวาทคำฉันท์ เป็นต้น^{๑๐}

พระมหาบุญเทียน ญาณินโทและสุพิมล ศรศักดิ์ กล่าวถึงวรรณกรรมทาง พระพุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เรื่องสังคีตยวงค์ เป็นวรรณกรรมพงศาวดาร เรื่อง ประวัติพุทธศาสนา และพงศาวดารของบ้านเมือง แต่งเป็นภาษามคธ รจนาโดยสมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว) อธิบดีสงฆ์สำนักวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ การแต่งหนังสือสังคีตยวงค์ เป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ถาวรและเป็นการชูเกียรติของประเทศว่าได้ทะนุบำรุง พระพุทธศาสนา^{๑๑}

พระสุรัฐ สิริบุญโญและคณะ ได้เขียนเรื่องวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในสมัยกรุง รัตนโกสินทร์ปัจจุบัน โดยได้กล่าวถึงวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา คือ เรื่องแก่นพุทธศาสตร์ เป็น วรรณกรรม ร้อยแก้ว ที่ถอดมาจากคำปาฐกถาธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ เมื่อปี ๒๕๐๔ ซึ่งมีแนวคิด สำคัญในเล่มคือ ๑) ใจความทั้งบทของพระพุทธศาสนา ๒) ความว่าง และ ๓) วิธีปฏิบัติเพื่อเป็นอยู่ ด้วยความว่าง^{๑๒} กรรมที่ปณี แต่งโดยพระราชาวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวโร) เป็นวรรณกรรมประเภท ร้อยแก้ว ที่ได้รับรางวัลบัวหลวง ธนาคารกรุงเทพ จำกัด ปี ๒๕๑๙ มีเนื้อหาแบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาค ๑) พรรณนาถึงประเภทแห่งกรรม ๒) ภาคที่ ๒ พรรณนาถึงกรรมวิบากหรือผลแห่งกรรม ภาคที่ ๓) พรรณนาถึงกรรมทนะหรือการเผาผลาญกรรม^{๑๓} พุทธธรรม เป็นวรรณกรรมวิชาการทาง พระพุทธศาสนา แต่งโดยพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ปี ๒๕๑๔ ขณะที่ดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศรีวิสุทธิโมลี เดิมมีความหนาขนาด ๒๐๖ หน้า ฉบับขยายมีขนาด ๑,๑๔๕ หน้า พุทธธรรม ถือเป็นวรรณกรรมทางวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ ที่ได้รับความสนใจและกล่าวถึงอย่าง กว้างขวางทั้งในและต่างประเทศ เนื้อหาเต็มไปด้วยข้อความที่อ้างอิง ทั้งจากพระไตรปิฎกฉบับภาษา

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

^{๑๐} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, งานวิจัยและวรรณกรรมทาง พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๙๗ - ๙๙.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๑๒} อ่างแล้ว.

^{๑๓} อ่างแล้ว.

บาลี ฉบับอักษรไทย อรรถกถา ฎีกา และเอกสารทางวิชาการอื่น ๆ มีเนื้อหาแบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ภาค ๑) มัชฌิมนิเทศนา มีเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๔ ตอน คือ ชีวิตคืออะไร ชีวิตเป็นอย่างไร ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร เป็นต้น ภาคที่ ๒ มัชฌิมาปฏิปทา ว่าด้วยเรื่องชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ประกอบด้วยบทย่อย ๆ อีก ๑๖ บท^{๑๔} และพุทธวิทยา เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ประเภทร้อยแก้ว แต่งโดย อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ปี ๒๔๙๖ จัดพิมพ์ครั้งแรก ปี ๒๔๙๙ มีเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๑๒ บท คือ บทที่ ๑ เรื่องปฏิจจนสมุปบาท บทที่ ๒ เรื่องธรรมชาติกับพระเจ้า บทที่ ๓ เรื่องวิญญานในพระพุทธศาสนา บทที่ ๔ เรื่องวิญญาน บทที่ ๕ เรื่องการเกิดของวิญญาน บทที่ ๖ เรื่องการดับของวิญญาน บทที่ ๗ เรื่องการสืบต่อของวิญญาน บทที่ ๘ เรื่องชาติหน้า บทที่ ๙ เรื่องมิจฉาทิฎฐิบทที่ ๑๐ เรื่องกรรม บทที่ ๑๑ เรื่องนรกสวรรค์ บทที่ ๑๒ เรื่องนิพพาน^{๑๕}

สมบุรณ์ บุญฤทธิ์ และพูนชัย ปันธิยะ กล่าวถึง งานวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่องวิมุตติมรรค แต่งโดย พระอุปัชฌาย์สเถระชาวลังกา เป็นวรรณกรรมประเภทปกรณวิเสส ที่อธิบายไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นวิมุตติมรรค ทางหลุดพ้น เป็นหนังสือคู่มือสำหรับศึกษาหลักคำสอนของพุทธศาสนา และปฏิบัติธรรม^{๑๖}

การศึกษาวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์ บทประพันธ์ วรรณกรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็งานเขียนประเภทร้อยแก้ว หรือร้อยกรอง จะต้องได้รับการตีความวิเคราะห์ให้ได้ครบองค์ประกอบสำคัญ ๒ ประการ กล่าวคืออรรถและพยัญชนะทั้งสองมีความสัมพันธ์กันอย่างมีนัยสำคัญ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกอยู่หลายพระสูตรว่า “พระผู้ประภาคเจ้าทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ ครบบริสุทธ์บริบูรณ์สิ้นเชิง”^{๑๗} ปฐมภ์ บุญศรีตัน อธิบายว่า ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน การศึกษาวิเคราะห์ อธิบาย ตีความคำสอนในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มีจุดประสงค์เพื่อการเรียนรู้ การปฏิบัติ และการเผยแผ่ กระบวนการทั้งหมด ล้วนแต่เป็นการตีความคำสอนทั้งในด้านอรรถและพยัญชนะ^{๑๘}

การศึกษาวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ทั้งประเภทร้อยกรอง ร้อยแก้ว นับตั้งแต่สุโขทัย อยุธยา รัตนโกสินทร์ตอนต้นรัชกาลที่ ๑ ถึง ๕ รัตนโกสินทร์ยุครัชกาลที่ ๖ ถึง ๙ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ ถึงรัชกาลปัจจุบัน ยังไม่ปรากฏว่า มีผู้ใดได้ทำการศึกษา วิเคราะห์ วิจัยงานวรรณกรรมหรือพระนิพนธ์ ทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ไว้แต่อย่างใด ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมหรือผลงานพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนานี้ ในคำปรารภของการพิมพ์หนังสือชุด

^{๑๔} อ้างแล้ว.

^{๑๕} อ้างแล้ว.

^{๑๖} อ้างแล้ว.

^{๑๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๐๒/๕๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๖/๔๗,

^{๑๘} ปฐมภ์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๒.

ญาณสังวรธรรม ตอนหนึ่งว่า “สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ทรงเจริญพระชันษา ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ วันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ นี้ นับว่าเป็นศุภมงคลวาระอันหาได้ยากยิ่ง และมีได้เคยปรากฏมีแต่กาลก่อน เป็นที่ปีติโสมนัสของพุทธบริษัททั้งปวง รัฐบาลพร้อมด้วยคณะสงฆ์ และประชาชนชาวไทยผู้เป็นศาสนิกชน จึงได้ร่วมกันจัดฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวรฯ ขึ้นระหว่างวันที่ ๑ - ๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รับงานฉลองพระชันษาดังกล่าวไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ นับเป็นพระมหากุณาธิคุณหาที่สุดมิได้”^{๑๙}

พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ มีจำนวนมาก นับหลายร้อยเรื่อง และจัดเป็นหลายประเภท แต่ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาผลงานพระนิพนธ์ซึ่งได้จัดรวบรวมเข้าเป็นชุดไว้ ชื่อว่า “ญาณสังวรธรรม” และมุ่งศึกษาเฉพาะชุดชื่อว่า “ความเข้าใจเรื่องชีวิต” เพราะว่าเป็นวรรณกรรมที่สะท้อนถึงปัญหาของชีวิต การแสวงหาคำตอบของชีวิต การแสวงหาความสุขที่แท้จริงของมนุษย์ การมีศาสนาเป็นที่พึ่ง เป็นคำตอบของชีวิต ชีวิตกับความจริง รวมไปถึงทรงให้ความสำคัญกับเรื่องกรรม ในการกำหนดชะตาชีวิตของคนที่อยู่ในปัจจุบัน อดีตและอนาคต อาจกล่าวได้ว่า เป็นพระนิพนธ์ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงให้คำตอบเกี่ยวกับผู้แสวงหาคำตอบของชีวิตความสุขของชีวิต หรือผู้ที่มองชีวิตเป็นแบบสุขนิยม แสวงหาความหมายที่แท้จริงของคำว่า “มนุษย์” ซึ่งพระมหาอำนาจ พลปณฺโญ มองว่า “แนวคิดของวรรณกรรมไทยทุกประเภท มีอิทธิพลและบทบาทหน้าที่สำคัญต่อสังคมไทย ทั้งทางการเมือง การปกครอง การศึกษา เศรษฐกิจและศิลปวัฒนธรรม โดยให้ความสำคัญที่ความเป็นมนุษย์”^{๒๐}

ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ มีทั้งหมด ๑๐ เรื่องเนื้อโดยรวม ดังนี้

๑. ชีวิตลิขิตได้ คัดดัดแปลงมาจากเรื่องพระพุทธเจ้าของเราในท่านเลิศล้ำ ปีพ.ศ. ๒๕๑๒ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก เนื่องในวันคล้ายวันประสูติ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๐ มีเนื้อหาโดยรวมกล่าวถึง ความสงสัยในชีวิต ว่าเราเกิดมาทำไม ใครลิขิตชีวิต มีชีวิตเพื่ออะไร รวมประเด็นในเรื่องทั้งหมด ๑๕ ประเด็น ที่ทรงพระนิพนธ์ไขความกระจ่างแก่ชีวิตของคนเรา^{๒๑}

^{๑๙} นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต (เล่มที่ ๒๑), (กรุงเทพฯ: บริษัท ปัญญาชน บั๊คส์ บายดิ้ง จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า คำปรารภ.

^{๒๐} พระมหาอำนาจ พลปณฺโญ (สวสดี), คู่มือมนุษย์นิยมในวรรณกรรมไทยเรื่องสั้นรางวัลซีไรต์, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์ ๒๕๕๘, หน้า ๒๘.

^{๒๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต (เล่มที่ ๒๑), (นนทบุรี: บริษัท ปัญญาชน บั๊คส์ บายดิ้ง จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓ - ๓๑.

๒. สิ่งที่พึงเข้าใจให้ถูกต้อง คัดตัดแปลงมาจากคำบรรยายสอนพระใหม่ในพระราชกาล ๒๕๒๓ พิมพ์ครั้งแรก เนื่องในวันคล้ายวันประสูติ ๓ ตุลาคม ๒๕๓๕ พระนิพนธ์มีเนื้อหาโดยรวม คือ ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบ การหาที่พึ่งสร้างที่พึ่ง ที่พึ่งอันประเสริฐคือ เรื่องตน วาสนา ปัญญา ธรรมะ กรรม และผลของกรรม พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงกล่าวถึง ๘ ประเด็นที่เกี่ยวกับชีวิตคนเรา^{๒๒}

๓. ศาสนากับชีวิต คัดตัดแปลงมาจาก เรื่องหลักพระพุทธศาสนา พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๓๒ มีเนื้อหาโดยรวมคือ ความสงสัยที่คนทั้งหลายตั้งข้อสงสัยกันว่า ศาสนาคืออะไร ทำไมต้องนับถือศาสนา มีความสำคัญอย่างไร ศาสนาเป็นเครื่องบอกลักษณะของคน ศาสนาเป็นเครื่องป้องกันภัยของชีวิต ที่พึ่งของชีวิตและเรื่องอานุภาพของพระรัตนตรัย มีทั้งหมด ๖ ประเด็นหลัก^{๒๓}

๔. ชีวิตกับความจริง คัดตัดแปลงมาจากพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับพระบรมราโชวาท คุณธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ และพระธรรมเทศนา เรื่องสัจจะ ที่ทรงแสดง ต่อเนื่องกัน ๘ กัณฑ์ นำมาเรียบเรียงให้เป็นเรื่องเดียวกัน พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๓ มีเนื้อโดยรวมกล่าวถึง พระพุทธเจ้าได้ชื่อว่า “ผู้รู้ นั้น รู้อะไร” ความจริงของชีวิต ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ และทรงพระนิพนธ์อธิบายเรื่อง อริยสัจ ๔ เรื่อง ธรรมคือคุณที่เกื้อกูลที่เป็น ส่วนเหตุ ที่จะทำให้ประสบความสำเร็จสปรโยชน์ในปัจจุบัน ธรรมเกื้อกูลให้ประสบความสำเร็จสิ่งที่ปรารถนาต้องการที่เป็นประโยชน์ในภายหน้า^{๒๔}

๕. ธรรมะคือดวงตาของชีวิต คัดตัดแปลงมาจากเรื่องการบริหารจิตสำหรับผู้ใหญ่ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเนื่องในวันเกิดคุณป้าพ ญ บ่อมเพชร ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๘ มีเนื้อหา โดยรวม กล่าวถึงการใช้สติในชีวิตประจำวัน ให้มีสติทุกเมื่อก่อนคิด ก่อนพูด ก่อนทำ ควบคู่ไปกับการ ใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิต มีประเด็นที่ทรงพระนิพนธ์ คือ ความคิดเปลี่ยนแปลงความจริงได้ อย่างไร ที่เรียกว่ารู้ อย่างไรที่เรียกว่าหลง ความหลงเหมือนความฝัน เป็นต้น รวม ๑๐ ประเด็นเรื่อง^{๒๕}

๖. โลกและชีวิตในพุทธธรรม คัดตัดแปลงมาจากเรื่อง พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่าน เลิศล้ำ ปี พ.ศ. ๒๕๐๕ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก เนื่องในวันคล้ายวันประสูติ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๒ มี เนื้อหาโดยรวมคือ ไม่มีใครจะรู้จักโลกไปมากกว่าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าท่านมองโลกเป็นอย่างไร โลกและจักรวาลนี้ มีนับไม่ถ้วน ทรงนิพนธ์เปรียบเทียบโลกทางวัตถุกับโลกทางจิตใจ ไปถึงความถาม หนัก ๆ ที่คนทั่วโลกเสาะแสวงหาคำถามคำตอบมากมายคือ ใครสร้างโลก แล้วทรงนิพนธ์อธิบายว่าถ้า

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕ - ๖๔.

^{๒๓} อ่างแล้ว.

^{๒๔} อ่างแล้ว.

^{๒๕} อ่างแล้ว.

รู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน ชีวิตศันของพระพุทธเจ้า เป็นต้น มีเนื้อหาที่ทรงนิพนธ์ในเรื่องนี้ถึง ๑๘ ประเด็น^{๒๖}

๗. ความจริงที่ต้องเข้าใจ เป็นการรวมเรื่องความจริงของชีวิตในหลากหลายแง่มุม ในประเด็นต่าง ๆ ๘ เรื่อง พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ประกอบด้วย ความเข้าใจเรื่องชีวิต ความเข้าใจเรื่องจิต ความเข้าใจเรื่องกรรม ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา ศีลธรรมคือรากฐานของความสุข ไตรสิกขา การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต หลักการทำสมาธิเบื้องต้น^{๒๗}

๘. วิธีสร้างบุญบารมี เป็นการประมวลจากพระนิพนธ์หลายเรื่อง แล้วเรียบเรียงขึ้นใหม่ ฉบับพิมพ์ เนื่องในวันคล้ายวันประสูติ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ มีเนื้อหาโดยรวม คือ ความหมายของบุญและบารมี วิธีสร้างบุญ ผลของบุญ วิธีการเพื่อความทุกข์ของชีวิต และความหมายของบารมีรวมพระนิพนธ์มี ๕ ประเด็น^{๒๘}

๙. ชีวิตนี้สั้นนัก ฉบับพิมพ์ปี พ.ศ. ๒๕๕๑ มีเนื้อหาโดยรวม คือ ความสำคัญของชีวิตชีวิตนี้จริง ๆ มีความสั้นแค่นิดเดียวแต่ภพภูมิข้างหน้ายาวไกลยิ่งนัก ทำอย่างไรชีวิตที่เกิดมานี้จะมีความหมายมีความสุข ไม่มีเวรกรรมที่จะทำให้คนเรามีความทุกข์ในภพภูมิข้างหน้า มนุษย์เรามีบุญกุศลและความดีพร้อมทั้งกาย วาจา ใจ มากเพียงไร ก็จะเป็นเหตุตาชั้นสูงได้เพียงนั้น มนุษย์เป็นเหตุตาได้และเหตุตาเป็นสัตว์ก็ได้ อยู่ที่การทำบุญหรือบาป^{๒๙}

๑๐. มนุษยธรรม เป็นฉบับที่วัดบวรนิเวศวิหารจัดพิมพ์แจก โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระศพสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๒๕๕๘ มีเนื้อหาโดยรวมคือ เรื่องมนุษยธรรม ที่มนุษย์เราต้องมีกันทุกคน เพื่อความสุขสงบ ของชีวิต สังคมประเทศชาติ นั่นคือศีล ๕ ธรรม ๕ ที่เป็นหลักธรรมคู่กันแต่เจ้าพระคุณสมเด็จพระนิพนธ์ เป็นมนุษยธรรม เพื่อให้ความเห็นว่าเป็นหลักธรรมของพระพุทธเจ้านี้แหละ คือ มนุษยธรรม ธรรมะ ของมนุษย์ที่แท้จริง^{๓๐}

พระนิพนธ์ในเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช นั้น มีคุณค่าต่อมวลมนุษยชาติ ต่อสังคมชาวไทย มีคุณค่าต่อพระพุทธศาสนา ทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยเฉพาะต่างประเทศนั้น นับว่ามีค่าอย่างยิ่งพระราชหัตถเลขา สมเด็จพระศรีนครินทร์ราชบรมราชินี พระราชทานแก่นายแก้วขวัญ วัชโรทัย ลงวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๓ ว่า “ขวัญ ขอให้ส่งหนังสือศีลที่มีภาษาอังกฤษมาให้ห้าเล่ม มี

^{๒๖} อ่างแล้ว.

^{๒๗} อ่างแล้ว.

^{๒๘} อ่างแล้ว.

^{๒๙} อ่างแล้ว.

^{๓๐} อ่างแล้ว.

เพื่อนปี๓๑คนหนึ่ง ฉันได้ให้หนังสือพระพุทเจ้าทรงสั่งสอนอะไร เขาชอบมาก เขาบอกว่า เวลาเขาไม่สบายเขาอ่านและได้ช่วยเขา เขาถามว่าทำไม ไม่แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสบ้าง ฉันก็บอกว่ามันยากหาคนที่รู้ภาษาฝรั่งเศสดี ๆ และรู้ภาษาไทยดีและเข้าใจหนังสือที่ดี เขาบอกว่าเขาจะลองแปลจากภาษาอังกฤษ เรียนท่านเจ้าคุณสาสนฯ^{๓๒} ด้วยว่าท่านทำประโยชน์แก่คนต่างประเทศด้วย”^{๓๓} และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชินี มีพระราชกระแสยกย่องว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงสามารถเขียนเรื่องยากให้เป็นเรื่องง่ายได้เป็นอย่างดี ปรากฏความดั่งลายพระหัตถ์ที่พระราชทานไปยังนายขวัญแก้ว วัชโรทัย ในฐานะผู้ประสานงานเป็นหลายครั้งว่า “ศีล ที่ท่านเจ้าคุณสาสนโสมภณเขียน ฉันได้อ่านหลายครั้งแล้ว เห็นว่าดีมาก^{๓๔} ในส่วนคำนำ ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า “คำนำสำหรับหนังสือเรื่อง ศีล นั้นก็ดีแล้วจัดการพิมพ์ได้ ท่านเจ้าคุณสาสนฯ ท่านเขียนดีจริง ๆ”^{๓๕} และทรงยกย่องในผลงานพระนิพนธ์อื่น ๆ อีกว่า “เรียนท่านเจ้าคุณสาสนฯ ว่าที่ท่านได้กรุณาเขียนหนังสืออย่างมากมายตามความเห็นของฉันทันนั้น ท่านทำประโยชน์มากสำหรับคนทั่วไป”^{๓๖}

และคำปรารภนายกรัชมุนตรี (ยิ่งลักษณ์ ชินวัตร) ในการจัดพิมพ์พระนิพนธ์ญาณสังวรธรรม ตอนหนึ่งว่า “สมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงเป็นพระมหาเถระผู้เพียบพร้อมด้วยศีลธรรม ได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญศาสนกิจน้อยใหญ่ เกื้อกูลแก่พุทธศาสนิกชนทั้งในประเทศและต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้เป็นจำนวนมาก หนังสือพระนิพนธ์เหล่านี้ เป็นที่ยกย่องกันว่า ได้ทรงเรียบเรียงด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงสอดส่องเชี่ยวชาญในอรรถและธรรม ได้ทรงนำพระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า มาแสดงให้ปรากฏ เป็นประโยชน์แก่มหาชน ที่ได้ศึกษาและใคร่ครวญ ตรึกตรองปฏิบัติ **นับว่าพระนิพนธ์เหล่านี้เป็นเพชรน้ำเอกที่ทรงคุณยิ่งแก่การเผยแผ่พระศาสนา**” คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา สมเด็จพระญาณสังวรฯ ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม เห็นสมควรจัดพิมพ์หนังสือ ประมวลพระนิพนธ์ขึ้นชุดหนึ่ง เรียกว่า “ญาณสังวรธรรม” เพื่อเป็นที่ระลึกและเป็นธรรมานุสรณ์เฉลิมพระเกียรติคุณ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ให้ปรากฏยิ่งขึ้น^{๓๗}

^{๓๑} ปี คือสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา.

^{๓๒} เจ้าคุณสาสนฯ คือ พระสาสนโสมภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ดำรงสมณศักดิ์ในขณะนั้น.

^{๓๓} ประกิจ มหาเถรฯ, ๑๐๐ พระชันษา, หน้า ๔๓๒.

^{๓๔} พระศากยวงศ์วิสุทธิ์, พระประวัติสมเด็จพระญาณสังวรฯ บวรธรรมบพิตร, หน้า ๑๒๓.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๓๖} อ้างแล้ว.

^{๓๗} ประกิจ มหาเถรฯ, ๑๐๐ พระชันษา, หน้า คำปรารภ.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาพระประวัติและผลงานด้านพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร)

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาเนื้อหาในพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต (เล่มที่ ๒๑) ทั้ง ๑๐ เรื่อง

๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระ

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ พระประวัติและผลงานด้านพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ที่เกี่ยวข้องกับพระนิพนธ์มีมาอย่างไร พระนิพนธ์มีกี่ประเภท อะไรบ้าง

๑.๓.๒ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) มีเนื้อหาอย่างไร ทรงอาศัยเค้าโครงจากแหล่งใด

๑.๓.๓ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระปรากฏในส่วนใด มีมากน้อยเพียงใด มีเรื่องใดบ้าง มีอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) คือการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและคุณค่า ในบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต (เล่มที่ ๒๑) ด้วยวิธีการตีความตามกรอบของเทศนาหาระ ๖ ซึ่งผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์ โดยการอาศัยเทียบเคียงข้อมูลจากชั้นปฐมภูมิ (primary Sources) คือคัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถา ฎีกา อรรถกถา จากนั้นจะรวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary) จากหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีขอบเขตการวิจัยดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ ผู้วิจัยมีขอบเขตเนื้อหา ที่ต้องศึกษาและวิเคราะห์ ๓ ประการ คือ ๑) ศึกษาพระประวัติและผลงานด้านพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ ๒) ศึกษาเนื้อหาในพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ และ ๓) วิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต (เล่มที่ ๒๑) ด้วยกรอบของเทศนาหาระ ๖ มีขอบเขตเนื้อหาพระนิพนธ์ จำนวน ๑๐ เรื่อง ดังนี้

๑. ชีวิตลิขิตได้ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๒๓
๒. สิ่งทีพึงเข้าใจให้ถูกต้อง พิมพ์ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๓๕
๓. ศาสนากับชีวิต พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๓๒
๔. ชีวิตกับความจริง พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๓๓
๕. ธรรมะคือดวงตาของชีวิต พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๓๘
๖. โลกและชีวิตในพุทธธรรม พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ปี พ.ศ. ๒๕๒๕
๗. ความจริงที่ต้องเข้าใจ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกปี พ.ศ. ๒๕๒๑
 - ๗.๑ ความเข้าใจเรื่องชีวิต
 - ๗.๒ ความเข้าใจเรื่องจิต
 - ๗.๓ ความเข้าใจเรื่องกรรม
 - ๗.๔ ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร
 - ๗.๕ พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา
 - ๗.๖ ศีลธรรมคือรากฐานของความสุข
 - ๗.๗ ไตรสิกขา การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต
 - ๗.๘ หลักการทำสมาธิเบื้องต้น
๘. วิธีสร้างบุญบารมี ฉบับพิมพ์ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖
๙. ชีวิตนี้น้อยนัก ฉบับพิมพ์ ปี พ.ศ. ๒๕๕๑
๑๐. มนุษยธรรม ฉบับพิมพ์ ปี พ.ศ. ๒๕๕๖

เรื่องที่ ๑ - ๑๐ รวบรวมอยู่ในญาณสังวรธรรม “ความเข้าใจเรื่องชีวิต” เล่มที่ ๒๑ เป็นหนังสือชุด ที่รัฐบาล (นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี) จัดพิมพ์ถวายในงานฉลองพระชันษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

ดังนั้น ในการ ศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) ครั้งนี้ หมายถึงบทพระนิพนธ์ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ จำนวน ๑๐ เรื่องนี้ เท่านั้น

อนึ่ง ในการวิจัยครั้งนี้ เพื่อให้งานวิจัยมีเนื้อหาสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยได้นำหนังสือบทพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต จำนวน ๑๐ เรื่อง ให้พระสงฆ์ ๕ รูปและฆราวาส ๕ คน รวม ๑๐ รูป/คน อ่านคนละ ๑ เรื่อง เพื่อที่จะได้สัมภาษณ์ แล้วนำเนื้อหาส่วนหนึ่งที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้อ่านมาสนับสนุนผลของการศึกษาพระนิพนธ์ไว้ในท้ายเรื่องทั้ง ๑๐ ในบทที่ ๔

๑.๔.๒ ขอบเขตของการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์ตามโครงการวิจัย ซึ่งมีเนื้อหาของการวิจัย ดังนี้

บทที่ ๑ ความเป็นมาและองค์ประกอบการวิจัยทางพระพุทธศาสนา ตามรูปแบบของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทที่ ๒ หลักเทศนาทาระในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ในบทที่ ๕

บทที่ ๓ พระประวัติเบื้องต้นและที่เกี่ยวข้องกับงานพระนิพนธ์และผลงานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ เพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑

บทที่ ๔ ศึกษาเนื้อหา สรุปรูปเนื้อหา แหล่งที่มาของหลักธรรมในพระนิพนธ์แล้วเทียบเคียงกับแหล่งปฐมภูมิคือพระไตรปิฎก เพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒

บทที่ ๕ วิเคราะห์พระนิพนธ์ตามแนวของเทศนาทาระ ๖ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ คือ ๑) อัสสาทะ ๒) อาทีนวะ ๓) นิสสรณะ ๔) ผละ ๕) อุปายะ ๖) อาณัติ เพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓

บทที่ ๖ สรุปและข้อเสนอแนะ

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ พระนิพนธ์หมายถึง งานเขียนหรือวรรณกรรมที่เป็นร้อยแก้ว ในสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร)

๑.๕.๒ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต หมายถึง วรรณกรรมหรือพระนิพนธ์ ที่ชื่อว่าญาณสังวรธรรมความเข้าใจเรื่องชีวิตเล่มที่ ๒๑ จำนวน ๑๐ เรื่องในสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร)

๑.๕.๓ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) หมายถึง วรรณกรรม งานเขียนที่เป็นร้อยแก้วในสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก หรือเจ้าพระคุณสมเด็จฯ สมเด็จพระสังฆราชรูปที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วัดบวรนิเวศวิหาร เท่านั้น และในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะได้เลือกใช้คำว่า “เจ้าพระคุณสมเด็จ” เพื่อเขียนเนื้อหาวิเคราะห์งานวิจัยเรื่องนี้

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ งานวิจัย

๑. ทิมพรรณ รักแตงาม “การศึกษาวิเคราะห์การตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของ ดิซ นัท ฮันท์”^{๓๘} พบว่า ดิซ นัท ฮันท์ มีหลักการตีความสำคัญ ๔ ประการ คือ ๑) การตีความเพื่อหาคำสอนที่แท้จริงของพระพุทธเจ้า ซึ่งแบ่งได้ ๒ กรณี คือ (๑) การตีความเพื่อหาคำสอนดั้งเดิม (original teaching) ของพระพุทธเจ้า และ (๒) การตีความเพื่อหาเจตนารมณ์ที่แท้จริง (true intention) ของพระพุทธเจ้า ๒) การตีความแบบวิจักขณ์ ซึ่งเป็นการตีความที่ให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์ตรงที่เกิดขึ้นแก่จิตในการรับรู้ความจริงอย่างเป็นจริง ๓) การตีความโดยประยุกต์ให้ปฏิบัติได้จริง โดยพิจารณาถึงบริบทของผู้ฟังและสังคมในขณะนั้น ๆ และ ๔) การตีความแบบทวิภาวะ หลักการตีความทั้งสี่นี้แทรกอยู่ในกระบวนการตีความ อันประกอบด้วย ส่วนการรับเข้า (input) หรือพระสูตรต่าง ๆ ตลอดจนกระบวนการ (process) อันประกอบด้วย กระบวนการทำความเข้าใจ และกระบวนการเพื่อสื่อความ และส่วนส่งออก (output) หรือผลที่ได้รับจากการตีความ

ในส่วนรับเข้านั้น มีส่วนที่ต้องปรับปรุงอยู่บ้างในแง่ของภาษา โดยเฉพาะความเข้าใจภาษาบาลี ซึ่งอาจแก้ปัญหาได้โดยการอ่านทำความเข้าใจทั้งพระสูตรและเปรียบเทียบพระสูตรเดียวกันนั้นมากกว่าหนึ่งสำนวน ส่วนกระบวนการทำความเข้าใจนั้น ดิซ นัท ฮันท์ ในฐานะผู้ตีความได้ทำความเข้าใจผู้แต่งผ่าน “ประสบการณ์ตรง” คือการเจริญสติภาวนา ซึ่งสอดคล้องกับการปฏิบัติให้เห็นจริงของพระพุทธศาสนา อีกทั้งเข้ากับหลักเกณฑ์การประเมินการตีความใน จตุรปริตสรณสูตรอีกด้วย แต่ในบางกรณี ท่านนำประสบการณ์เชิงสังคมของท่านเองมาตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น อนันตา ทำให้เกิดความขัดแย้งเชิงตรรกะระหว่างความเจริญสัมพันธ์กับความจริงปรกติ การตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของ ดิซ นัท ฮันท์ มีความโดดเด่นมากในกระบวนการเพื่อการสื่อความหมาย ซึ่งสะท้อนจุดเน้นประการหนึ่งของพระพุทธศาสนา มหายานคือ “อุปายเกาศัลยะ” หรือ “วิธีการที่แยบคาย” (skillful means) อย่างไรก็ตามแนวทางอนุรักษนิยมมีการตีความที่กล่าวได้ว่า ไม่สอดคล้องกับหลักการว่าด้วยสติและการตีความตามเจตนารมณ์ของพระพุทธเจ้า คือการปรับปรุงพระปาฏิโมกข์ในสิกขาบทข้อที่ ๑ เรื่องภิกษุแก่งล้างทำสุจีให้เคลื่อนยกเว้นผืน จากสังฆาติเสสในพระปาฏิโมกข์ดั้งเดิม เป็นปาจิตตีย์ในพระปาฏิโมกข์ฉบับปรับปรุงของหมู่บ้านพลัม เหตุผลของการตีความดังกล่าว เป็นไปเพื่อการนำไปปฏิบัติได้จริงในสังคมตะวันตก.

^{๓๘} ทิมพรรณ รักแตงาม, “การศึกษาวิเคราะห์การตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของ ดิซ นัท ฮันท์”, ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

๒. ปฐม บัญศรีตัน “ศึกษารูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”^{๓๙}

มี ผลการวิจัยคือ แนวคิดและทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนาและทางตะวันตกมีเป้าหมายเพื่อความเข้าใจถึงความจริง ความถูกต้องตั้งผ่านการใช้ภาษาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารจึงมีพัฒนาการทั้งทฤษฎีและวิธีการตีความมาโดยลำดับเช่นกัน แต่มีความแตกต่างกันในรายละเอียดด้านทฤษฎีและวิธีการตีความ ทฤษฎีการตีความทางตะวันตกมี ๓ ทฤษฎี หลักที่มีจุดเน้นที่แตกต่างกันในการค้นหาความหมายที่สมบูรณ์ คือ ทฤษฎีที่ถือผู้สื่อความเป็นศูนย์กลาง ทฤษฎีที่ถือคัมภีร์เป็นศูนย์กลาง และทฤษฎีที่ถือผู้อ่านเป็นศูนย์กลาง ในขณะที่ทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนามีนัยบ่งชี้ว่า การจะค้นหาความหมายสมบูรณ์ได้นั้น จะต้องอาศัยองค์ประกอบหลายประการ คือ ให้ความสำคัญทั้งแก่ผู้สื่อความ คัมภีร์ ผู้อ่าน และบริบททางสังคมของผู้สื่อความ คัมภีร์ และผู้อ่าน ที่ต้องมีความเชื่อมโยงอิงอาศัยกันและกัน จึงอาศัยนัยดังกล่าวนี้สร้างและเสนอเป็นรูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อนำมาวิเคราะห์การตีความเรื่องมั่งสวิติของสำนักสันตโตโคกและการตีความเรื่องนิพพานของสำนักวัดพระธรรมกาย พบว่า สำนักสันตโตโคกใช้การตีความแบบยึดผู้อ่านเป็นหลักและบางแห่งได้ใช้การตีความแบบยึดผู้สื่อความเป็นหลัก สำนักวัดพระธรรมกายใช้การตีความแบบยึดผู้อ่านเป็นหลักและอ้างคัมภีร์ต่าง ๆ มาสนับสนุนการตีความของตน ในขณะที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ใช้การตีความแบบยึดคัมภีร์เป็นหลักและบางแห่งยังคงใช้การตีความแบบยึดผู้สื่อความเป็นหลักประกอบด้วย.

๓. สยาม ราชวัตร วิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การตีความพุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” พบว่า พระองค์ทรงใช้กระบวนการตีความใหม่เด่นที่สุด การนำเสนอเนื้อหาพุทธประวัติในวรรณกรรมพุทธประวัติเล่ม ๑ จะเต็มไปด้วยลักษณะการตั้งคำถาม การวิพากษ์วิจารณ์ และการตีความใหม่ ที่สามารถอธิบายด้วยหลักเหตุผล ทรงไม่เห็นด้วยกับเรื่องอภินิหารดังเช่นนำเสนอในวรรณกรรมพุทธประวัติแนวจารีตเดิม ลักษณะของพระพุทธเจ้าในงานวรรณกรรมนี้ จึงเป็นเพียงบุคคลทางประวัติศาสตร์คนหนึ่ง ที่สามารถพิสูจน์และประจักษ์ด้วยได้ด้วยข้อมูลและหลักฐาน หาใช่บุคคลศักดิ์สิทธิ์เต็มไปด้วยเรื่องอภินิหารไม่เป็นการนำเสนอแบบชีวประวัติมากกว่าธรรมประวัติ กล่าวได้ว่าวรรณกรรมเล่มนี้ เป็นการสะท้อนกระบวนการทัศน์ของพระองค์แบบวิทยาศาสตร์หรือแนวความคิดแบบเหตุผลนิยมมากที่สุด เน้นความเป็น “โลกนี้” มากกว่า “โลกหน้า”

พระองค์ทรงใช้ทฤษฎีอรรถปริวรรตศาสตร์ยุคใหม่ทั้ง ๓ รูปแบบผสมผสานกัน กล่าวคือ การตีความพุทธประวัติตามตัวบทหรือคัมภีร์ จะทรงยกเอาเนื้อหาพุทธประวัติที่เป็นตัวบทในคัมภีร์พระไตรปิฎกมาอธิบายส่วนการตีความตามเจตนารมณ์ของผู้แต่ง เมื่อเนื้อหาตอนใดไม่ชัดเจนพระองค์จะตีความเจตนารมณ์ของผู้แต่งโดยอาศัยตัวบทเป็นตัวช่วยแต่สิ่งที่ทรงใช้มากที่สุด คือการตีความตามผู้อ่าน โดยมีลักษณะเหมือนกระบวนการทัศน์ยุคใหม่ ให้ความสำคัญกับการพิสูจน์เชิงประจักษ์ได้ ฉะนั้น เนื้อหาพุทธประวัติตอนใดที่ไม่ชัดเจนหรือกล่าวไว้ในเชิงเอกสาร พระองค์จะทรงตีความไป

^{๓๙} ปฐม บัญศรีตัน, “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, ปริญาพุทธศาสตร์ ๒๕๕๐, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.)

เชิงที่สามารถอธิบายด้วยเหตุผลในสังคมร่วมสมัยได้ กล่าวได้ว่าการนำพุทธประวัติในงานวรรณกรรมนี้เป็น “พุทธประวัติแบบเหตุผลนิยม” ซึ่งแตกต่างไปจากวรรณกรรมพุทธประวัติในอดีตที่เป็นวรรณกรรมแบบจารีตลัทธิ^{๔๐}

๔. พระมหาอำนาจ พลปณฺโญ “ศึกษาบูรณาการแนวคิดเชิงมนุษยนิยมในวรรณกรรมไทยเรื่องสั้นรางวัลซีไรต์”^{๔๑} วิจัยพบว่า

๑) แนวคิดเชิงมนุษยนิยม ให้ความสำคัญต่อความเป็นมนุษย์ ทั้งในร่างกายและจิตใจ ให้ความสำคัญในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ให้ความสำคัญเสมอภาคเท่าเทียมกัน มนุษย์นั้นย่อมมีอิสรภาพในตนเองอย่างสมบูรณ์ การมีอิสระทางความคิดจะก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างคนในสังคมอย่างกว้างขวาง ทุกคนต้องเคารพกันและกันไม่ดูหมิ่นลบลบลู่ทำเสื่อมเสียคุณค่าและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ให้ความสำคัญกับความรักระหว่างครอบครัว ระหว่างเพื่อนมนุษย์ที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกัน

๒) ผลจากการศึกษาวรรณกรรมไทยเรื่องสั้นรางวัลซีไรต์ เรื่องขุนทอง เจ้าจะกลับมาเมื่อฟ้าสาง ทั้ง ๑๓ เรื่อง ของอัศศิริ ธรรมโชติ เป็นการประพันธ์ทวรรณกรรมสร้างสรรค์ที่มีแนวคิดเชิงมนุษยนิยม คือ ให้ความสำคัญในเรื่องร่างกายและจิตใจของมนุษย์มากกว่าวัตถุ ด้วยการสะท้อนปัญหาสังคมด้านความคิดและการเป็นอยู่ของสังคมที่หลากหลายภาษา เชื้อชาติ ศาสนา โดยให้ความสำคัญกับความเป็นมนุษย์ให้อิสระเสรีภาพทางความคิด ให้คุณค่าและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ โดยไม่นึกถึงความแตกต่าง

๓) ผลจากการบูรณาการแนวคิดเชิงมนุษยนิยมในวรรณกรรมไทยเรื่องสั้น เรื่องขุนทอง เจ้าจะกลับมาเมื่อฟ้าสาง ทำให้มีคุณค่าทางด้านวรรณศิลป์ มีคุณค่าทางด้านภูมิปัญญาไทย ให้ความสำคัญองงามแห่งจิตใจของชนชาตินั้น และให้ความสำคัญกับความเป็นมนุษย์ในด้านคุณค่าของแนวคิดเชิงมนุษยนิยมที่มีต่อสังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษา ศาสนา ศิลปะ และวัฒนธรรมประเพณี โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีคุณค่าต่อวรรณกรรมในระดับอาเซียน

๔) แนวทางและการสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับ “รูปแบบการบูรณาการแนวคิดเชิงมนุษยนิยมในวรรณกรรมไทยเรื่องสั้นรางวัลซีไรต์” คือรูปแบบ “PUNE” สามารถนำไปพัฒนาคุณค่าด้านจิตใจ พัฒนาด้านคุณธรรม พัฒนาด้านความรู้ และพัฒนางานวรรณกรรมที่ให้ความสำคัญกับมนุษยชาติ โดยมาจากคำว่า

^{๔๐} สยาม ราชวัตร, “การศึกษาวิเคราะห์การตีความพุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส”, ทุณสนับสนุนการวิจัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, (กรุงเทพฯ: The Print Idea 666, ๒๕๕๖).

^{๔๑} พระมหาอำนาจ พลปณฺโญ, “ศึกษาบูรณาการแนวคิดเชิงมนุษยนิยมในวรรณกรรมไทยเรื่องสั้นรางวัล ซีไรต์”, ศาสนศาสตร์ดุฎฐิบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

P	PEACE	คือ สันติภาพ
U	ULTRAMODERN	คือ ความล้ำสมัย
N	NEUTRAL	คือ ความเป็นกลาง
E	EQUALITY	คือ ความเสมอภาค

อนึ่งรูปแบบใหม่ของแนวคิดเชิงมนุษยนิยมนี้สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการเป็นนักประพันธ์บทวรรณกรรมไทยเรื่องสั้น นำมาใช้กับการทำงาน การดำเนินชีวิต.

๕. สาทิต แทนบุญ “วรรณกรรมคำสอนของสุนทรภู่ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมไทย”^{๔๒} ซึ่งมีขอบเขตวรรณกรรมคำสอน ๓ เรื่อง คือ สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาทและสุภาชีวิตสอนหญิง มีผลการวิจัย คือ สารัตถะวรรณกรรมคำสอนของสุนทรภู่ สวัสดิรักษา เนื้อความเป็นคำสอน เกี่ยวกับการปฏิบัติตามความเชื่อโบราณเพื่อให้เป็นสิริมงคล ระบุประโยชน์ผู้ที่ปฏิบัติตามพึงได้รับและระบุโทษ หรืออันตรายแก่ผู้ฝ่าฝืน เรื่องที่สอนได้แก่ เรื่องการรักษาสุขภาพอนามัย การวางตัว ฯลฯ เพลงยาวถวายโอวาท มีเนื้อความสอนให้ขยันเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ เช่น การสอนสตรีตามค่านิยมของสังคมไทย มีทั้งข้อห้าม และข้อควรปฏิบัติ ทั้งในเรื่องของการวางตัว กิริยามารยาท การแต่งกาย การเลือกคู่ครอง การปรนนิบัติสามี โลกทัศน์ของสุนทรภู่ที่ปรากฏ ในวรรณกรรมคำสอน สุนทรภู่ แสดงถึงการมองโลกอย่างเข้าใจในชีวิตว่า ชีวิตจะต้องเกี่ยวข้องกับคนในสังคม จึงควรที่จะมีข้อพึงปฏิบัติตน และข้อที่ห้ามปฏิบัติ เพื่อใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้ อย่างมีความสุข ความสำคัญ และบทบาทวรรณกรรมคำสอนของสุนทรภู่ที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยนั้น มีความสำคัญคือ การสอนให้เป็นคนดี บทบาทวรรณกรรมคำสอนคือ เพื่อการอบรมสั่งสอน บทบาทที่สะท้อนภาพชายหญิงไทย และบทบาทที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยด้านคติชน.

๖. อุดร จันทวัน “ศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเรื่องอูรังคะธาตุนิทาน ภาษาทางศาสนาและอิทธิพลต่อสังคม”^{๔๓} พบว่า ความเชื่อมโยงกันระหว่างดินแดนที่เป็นแหล่งกำเนิดพระพุทธศาสนาคือชมพูทวีป กับดินแดนสุวรรณภูมิประเทศ โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นองค์ประกอบส่วนสำคัญตั้งแต่สมัยโบราณนั้น ถือเป็นปัจจัยหลักในการเปลี่ยนวิถีชีวิตของชุมชนในเขตอู่อารยธรรมลุ่มน้ำโขงตอนกลาง จากการนับถือเทพ หรือเถนตามธรรมชาติ นับถือพระพุทธเจ้า ขณะเดียวกัน จาริต ประเพณี วิถีประชา ศรัทธา ภาษา ศิลปวัฒนธรรม ก็ถูกหล่อหลอมและรังสรรค์โดยหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาแทน จนเป็นเหตุให้วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นมุขปาฐะ ศิลากาพย์ และที่เป็นลายลักษณ์อักษรบนใบลาน สมุดข่อย หนังสือก้อมเป็นต้น ก็ได้รับการ

^{๔๒} สาทิต แทนบุญ, “วรรณกรรมคำสอนของสุนทรภู่ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมไทย”, **หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต** สาขาภาษาไทย, (คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์: มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๕๘).

^{๔๓} อุดร จันทวัน, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเรื่องอูรังคะธาตุนิทาน ภาษาทางศาสนาและอิทธิพลต่อสังคม”, **ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

ส่งเสริมและแพร่หลายสืบมา ในบรรดาวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในเขตอารยธรรมลุ่มน้ำโขง ตอนกลางนั้น วรรณกรรมที่เก่าแก่ ทรงคุณค่า ผู้ประพันธ์ มีความปรารถนาในการใช้ภาษาทางศาสนา เพื่อการปลูกฝังและส่งเสริมศรัทธา และเป็นวรรณกรรมที่ทรงอิทธิพลต่อสังคมมากที่สุด คือ อรรถชาตุนิทาน หรือตำนานพระธาตุพนมนี้.

๗. โยธิน มหา “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมของอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ ประเภทนวนิยายอิงธรรม”^{๔๔} โดยศึกษาวิเคราะห์เอกสาร ๔ เรื่อง คือ ใต้ร่มกาสาฬภ พงษ์ธรรม อาทิตยทางตะวันตก ลีลาชีวิต พบว่า วรรณกรรมประเภทนวนิยายอิงหลักธรรมทางศาสนาของอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ เป็นวรรณกรรมสร้างจินตนาการบนพื้นฐานคำสอนในทางพระพุทธศาสนา มีจุดมุ่งหมายเพื่อต้องการเผยแพร่หลักธรรมแก่สังคม หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมทั้ง ๔ เรื่อง คือ ๑) เบญจศีล ๒) เบญจธรรม ๓) ไตรลักษณ์ ๔) สังคหัตถ์ ๕) พรหมวิหาร ๔ ๖) ทิฏฐธัมมิกัตถะ ๔ ๗) มงคล ๓๘ ๘) มรรคมงคล ๘ วรรณกรรมของอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ เป็นเรื่องให้อ่านง่ายเข้าใจง่ายสำหรับนำไปปฏิบัติ หลัง ๆ วรรณกรรมประเภทนวนิยายอิงธรรมทางพระพุทธศาสนาควรได้รับการสานต่อจากนักแต่งรุ่นต่อ ๆ ไป โดยถือเอาวรรณกรรมของอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพเป็นแบบอย่างตลอดจนสังคมควรหันมาให้ความสำคัญต่อวรรณกรรมประเภทดังกล่าว เพราะเป็นวรรณกรรมที่ส่งเสริมจริยธรรมแก่สังคมไทย ซึ่งถือว่าเป็นทรัพย์สินทางปัญญาอันล้ำค่า

๘. วิจิตตรี ธรรมรักษ์ “ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมอิงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่อง พระอานนท์พุทธอนุชา”^{๔๕} พบว่า คุณค่าของธรรมนิยายเรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา มี ๓ ด้าน ได้แก่ ๑) คุณค่าด้านสังคม ได้แก่ความเชื่อเกี่ยวกับการถวายสังฆทานกับปาฏิบุคลิกทาน องค์ประกอบของทานที่จะมีผลมาก ๒) ประการ ความเสมอภาคของบุคคลและการเคารพกันตามคุณธรรม ๒) คุณค่าด้านความรู้ ได้แก่ การสอนธรรมตามแนวพุทธวิธี หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และคติธรรม ๓) คุณค่าด้านวรรณกรรม ประกอบด้วยสุนทรียรส ที่สะท้อนให้เห็นความงามของภาษาและด้านอุปมาโวหาร มีการเปรียบเทียบ ซึ่งทำให้ผู้อ่านประทับใจสามารถมองเห็นภาพลักษณ์คล้ายตามหลักธรรมในวรรณกรรม หลักธรรมในวรรณกรรมอิงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเรื่องพระอานนท์พุทธอนุชา เกี่ยวกับคำสอนด้านจริยธรรมและหลักคำสอนที่เป็นสังฆธรรม สะท้อนให้เห็นถึงหลักที่ควรปฏิบัติ

^{๔๔} โยธิน มหา, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมของอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ ประเภทนวนิยายอิงธรรม”, *ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗)

^{๔๕} วิจิตตรี ธรรมรักษ์, “ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมอิงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่อง พระอานนท์พุทธอนุชา”, *ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

๙. ทิวาทิพย์ เทียมชัยภูมิ “ศึกษาเชิงวิเคราะห์ วรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนา: ศึกษาเฉพาะกรณีเรื่องลีลาวดี”^{๔๖} พบว่า นวนิยายเรื่องลีลาวดีเป็นวรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนา ที่มีจุดประสงค์เน้นการเผยแพร่หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นประเด็นสำคัญมากกว่าให้ความเพลิดเพลิน คำโครงเรื่อง กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างตัวละคร ต่าง ๆ ตั้งแต่กลวิธีการประพันธ์ ฉาก โดยใช้ฉากที่มีความสมจริงในประเทศอินเดียสมัยพุทธกาล ตัวละครมีการเปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพนิสัย ตามสถานการณ์ บทสนทนาส่วนมากชี้แนะถึงข้อคิดและคติธรรมในพระพุทธศาสนา รวมทั้งแนวคิดจากเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นแกนนำไปสู่สังขรณ์แห่งชีวิตตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ตลอดทั้งเหตุการณ์บางตอนของเรื่องได้สอดแทรกหลักคำสอนที่ให้ข้อคิดแก่ผู้อ่านเพื่อประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง หลักธรรมมีปรากฏในวรรณกรรม แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ หลักธรรมในส่วนที่เป็นจริยธรรม ได้แก่ ความกตัญญู ความเสียสละ ความเมตตา ให้อภัย ความสันโดษ กัลยาณมิตร เป็นต้น หลักธรรมที่เป็นสังขรณ์ ได้แก่ ชั้นธ ๕ อริยสัจ ๔ สติปัญญา ๔ ไตรลักษณ์ และปฏิจกสมุปบาท คุณค่าของนวนิยายเรื่องลีลาวดีต่อสังคมไทย แสดงให้ประจักษ์ถึงความสอนของพระพุทธศาสนา ที่ไม่ถือนั้นขึ้นวรรณของบุคคล คนดี คนเลวนั้นอยู่ที่การประพฤติ แนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรม การเวียนว่ายตายเกิด นับว่าเป็นความสามารถของผู้ประพันธ์ที่สามารถนำความเชื่อศรัทธาที่เป็นพื้นฐานทางจิตใจของชาวพุทธมาเป็นแรงจูงใจให้เกิดการปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีวรรณกรรมเรื่องลีลาวดี เป็นวรรณกรรมที่มีอรรถรสแห่งวรรณคดีสำนวนโวหาร ควบถ้วนสมบูรณ์ทั้งเนื้อหาและคุณค่าหลักธรรมต่อสังคมไทย

๑.๖.๒ หนังสือ

ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน เขียนหนังสือ “พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนวมัยนิยมในประเทศไทย”^{๔๗} ว่า ตามที่ศนะของท่านพุทธทาสแล้ว ข้อคิดเห็นทั้งหลายมีความสำคัญสูงสุด ท่านพุทธทาสได้ทำหน้าที่มากกว่าการแปลพระพุทธรวณะภาษาบาลีออกมาเป็นถ้อยคำสำนวนภาษาไทยสมัยใหม่ นั่นคือท่านได้สำรวจตรวจสอบความละเอียดลึกซึ้งของพระพุทธรวณะในพระสูตรต้นตอปิฎก และใช้เวลาตลอดชีวิตในการหาคำตอบสำหรับบรรดาคำถามที่ยังคงมีผู้อภิปราย ได้แย้งและแย้งกันแต่ท่มเถียงกันในประเทศไทยอยู่จวบจนบัดนี้

^{๔๖} ทิวาทิพย์ เทียมชัยภูมิ, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์ วรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนา: ศึกษาเฉพาะกรณีเรื่องลีลาวดี”, ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

^{๔๗} ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน พุทธทาสภิกขุ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนวมัยนิยมในประเทศไทย แปลโดยมงคล เดชนครินทร์ ศ.ดร.พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ:จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗) หน้า ๘- ๑๑.

นับตั้งแต่ต้นคริสต์ทศวรรษที่ ๑๙๗๐ เป็นต้นมา แนวความคิดของพระภิกษุที่ชื่อว่า “พุทธทาสภิกขุ” หรือท่านพุทธทาส ได้กลายเป็นจุดรวมหลักของประเด็นการถกเถียงเกี่ยวกับคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย ท่านพุทธทาส ได้ประเมินคุณค่า และตีความ คำสอนในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทตามแนวทางใหม่เริ่มตั้งแต่ ค.ศ. ๑๙๓๒ (พ.ศ. ๒๔๗๕) ท่านพุทธทาสได้รับการยกย่องจากผู้ที่สนับสนุนและศิษยานุศิษย์ว่า เป็นนักปฏิรูปหัวก้าวหน้า ผลงานที่เป็นการตีความแนวใหม่ของท่านพุทธทาสนั้น ครอบคลุมทั้งด้านคำสอน และด้านการปฏิบัติ ในพระพุทธศาสนา ผลงานชั่วชีวิตของท่านพุทธทาสถือได้ว่า เกิดจากความพยายามที่จะพัฒนาวิธีคิดตามแนวทางใหม่อย่างทั่วถึงทะลุปรุโปร่ง องค์กรรวมของคำสอนในนิกายเถรวาท ซึ่งรวมถึงแง่มุมของการหลุดพ้นทางจิตวิญญาณ และแง่มุมทางสังคมในคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วย ถ้าไม่นับคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่ง “พระพุทธโฆษาจารย์” ได้เขียนขึ้นในประเทศศรีลังกา เมื่อคริสต์ศตวรรษที่ ๕ แล้ว ก็ไม่มีผลงานจากความพยายามอื่นใดที่จะสามารถตีความในแนวทางใหม่ ได้อย่างครอบคลุมทั่วถึงและเป็นระบบ สำหรับองค์กรรวมของคำสอนในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท โดยคำนึงถึงทัศนคติและความคาดหวังร่วมยุคสมัยที่ปรากฏในงานของท่านพุทธทาส

จุดรวมทางทฤษฎีในงานของท่านพุทธทาสตามที่ ปีเตอร์ เอ. แจ็กสันที่ใช้เป็นหลักในการวิจัย เขียนเป็นหนังสือเล่มนี้ คือ ๑) ท่านพุทธทาสในการตีความคัมภีร์ คือทฤษฎีภาษาคน ภาษาธรรม ๒) คำวิจารณ์ของท่านพุทธทาสที่มีต่อคัมภีร์และอรรถกถาที่ยอมรับกันมาแต่เดิม ซึ่งโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพระอภิธรรมปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓) ทฤษฎีเกี่ยวกับการหลุดพ้น ที่ท่านพุทธทาสตีความในแนวทางใหม่โดยยึดหลักของจิตว่าง ๔) ระบบการปฏิบัติที่นำเสนอเพื่อให้ผู้ปฏิบัติบรรลุความหลุดพ้น หรือบรรลุนิพพาน โดยใช้การพัฒนาจิตว่าง ๕) อิทธิพลของแนวคิดในพระพุทธศาสนานิกายเซนและพระพุทธศาสนาสายมหายาน ที่มีต่อการตีความคำสอนในแนวทางใหม่ของท่านพุทธทาส ที่กระทำต่อหลักคำสอนสายเถรวาท ๖) แนวปฏิบัติทางสังคมอันเป็นผลจากระบบความคิดของท่านพุทธทาสและ ๗) ความเห็นและคำวิจารณ์ของท่านพุทธทาสเกี่ยวกับกิจกรรมและการมีส่วนร่วมทางการเมือง.

๑.๖.๓ บทความ

๑. อภิขญา แก้วอุทัย จอมขวัญ สุทธินนท์ เขียนบทความวิจัยเรื่อง “วรรณกรรมสุบินกุมาร:การศึกษาเปรียบเทียบ”^{๔๘} ผลการศึกษาลักษณะทั่วไปของสุบินกุมารฉบับวัดพิบูลทองพบว่า มีการตั้งชื่อเรื่องตามชื่อตัวเองของเรื่อง เนื้อหาให้แง่คิดเกี่ยวกับเรื่องศาสนา มุ่งชักจูงใจให้เห็นความสำคัญของการบวชเพื่อจะได้สืบทอดศาสนา ผลการศึกษาคุณค่าด้านวรรณกรรม พบว่าแก่นหลักของเรื่องคืออานิสงส์ของการบวชซึ่งเป็นความเชื่อที่ฝังอยู่ในจิตใจของพุทธศาสนิกชนมาช้านาน ส่วนคุณค่าด้านสังคมพบว่า ประเพณีที่ปรากฏในสุบินกุมารฉบับวัดพิบูลทองแบ่งได้เป็น ๒

^{๔๘} อภิขญา แก้วอุทัย จอมขวัญ สุทธินนท์, “วรรณกรรมสุบินกุมาร:การศึกษาเปรียบเทียบ”, วารสารศิลปศาสตร์ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (เดือนมกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๖) หน้า ๓๖.

ประเภทคือ ๑) ประเพณีเกี่ยวกับชีวิตและ ๒) ประเพณีเกี่ยวกับสังคม ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์และเมื่อเปรียบเทียบกับสุบินกุมารทั้งสามสำนวน จะเห็นว่าสุบินกุมารฉบับวัดพิบูลทอง มีความแตกต่างกับสุบินชาดกฉบับ พระหลาก เอกธมโม และสุบินสำนวนเก่าหลายประเด็นได้แก่ ที่มาของเรื่อง ชื่อละคร รายละเอียดบางตอนของเนื้อเรื่องในส่วนที่เหมือนกัน คือ ธรรมเนียมนิยมในการแต่ง คุณค่าด้านวรรณกรรมและสังคม ส่วนในด้านผู้แต่งและสมัยที่แต่งนั้นสุบินทั้งสามสำนวนยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด.

๒. พุทธรักษ์ ปราบนอก เขียนบทความวิจัยเรื่อง “พุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน”^{๔๙} พบว่า พุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน จะมีเนื้อหาเชิงจริยธรรมมากกว่าหลักคำสอนที่เป็นสังฆธรรม เนื้อหาคำสอนจะเป็นหลักปฏิบัติของบุคคลในสังคมในเชิงคติธรรม ในการครองชีวิตทั้งชีวิตส่วนตัวและสังคม ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา โดยแบ่งออกเป็น ๒ ประเด็นคือ ๑) พุทธจริยธรรมของสังคม ได้แก่ คำสอนเรื่องศีลห้า การทำบุญ ความเคารพและบูชา ๒) พุทธจริยธรรมของปัจเจกบุคคล ได้แก่ หลักปฏิบัติของผู้ปกครอง หลักปฏิบัติของสตรีและบุรุษ หลักปฏิบัติของภรรยา รวมทั้งยังปรากฏหลักคำสอนเรื่องพุทธทำนาย ซึ่งเป็นการพยากรณ์เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมอนาคต ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ซึ่งมีเหตุการณ์ที่คล้ายคลึงกับปัจจุบัน นอกจากนี้ วรรณกรรมคำสอนอีสาน ยังมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของชาวอีสาน ๓ ประการ คือ บทบาทในการควบคุมสังคม บทบาทในการรักษาแบบแผน ประเพณี และบทบาทในฐานะเป็นแบบแผนความประพฤติที่ดีงาม.

๓. จุลศักดิ์ ชาญณรงค์ ผ.ศ.เขียนบทความวิจัยเรื่อง “กรอบความประพฤติจากพระธรรมเทศนาและพระโอวาทเนื่องในวันวิสาขบูชาของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน): ศึกษาวิเคราะห์”^{๕๐} ข้อที่ควรปฏิบัติเนื่องในวันสำคัญนี้คือการปฏิบัติตนให้เป็นไปตามสารัตถะของวันวิสาขบูชาและมีข้อธรรมที่ควรน้อมนำไปปฏิบัติ ประกอบด้วย ความกตัญญูกตเวที อริยสัจ ๔ และความไม่ประมาท เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชได้ทรงเน้นย้ำในสามประเด็นใหญ่ ๆ ประกอบด้วย การระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผ่านความมหัศจรรย์แห่งพุทธบารมี การน้อมนำไปปฏิบัติ และการกระทำทั้งปวง มีเป้าหมายเพื่อความสงบเย็นไม่ใช่เพียงแต่กับตนเอง แต่หมายถึงแก่ประเทศชาติ และแก่โลก

^{๔๙} พุทธรักษ์ ปราบนอก, “พุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน” วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ฉบับที่ ๓๑ (พ.ศ. - ส.ศ. ๕๗), หน้า ๕๕.

^{๕๐} จุลศักดิ์ ชาญณรงค์ ผ.ศ., “ศึกษารอบความประพฤติจากพระธรรมเทศนาและพระโอวาทเนื่องในวันวิสาขบูชาของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน): ศึกษาวิเคราะห์”, วารสารมหาวิทยาลัยนครพนม, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม ๒๕๕๖), หน้า ๗.

๙. พระปลัดสมชาย ปโยโคและคณะ เขียนบทความวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ อูเบกขาบารมีในนารทชาดก”^{๕๑} เป็นเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้า ทรงเล่าเรื่องเกี่ยวกับอดีตชาติของท่าน อรุเวลกัสสปะ คือสมัยเป็นพระเจ้าอังคตราช ทรงเชื่อถือถ้อยคำของคณาชิวก จากนั้นพระองค์ทรง ละเว้นการปฏิบัติพระราชกรณียกิจแล้ว หันมาบริโภคกามคุณอย่างเดียว พระนารทพรหมเห็นพระนาง รุจาธิดาของพระเจ้าอังคตราช ที่ปรารถนาหาผู้ที่มีบารมีเพื่อจะปลดเปลื้องความเป็นมิฉฉาภิภูฏฐิของ พระบิดา จึงได้แปลงกายเป็นมนุษย์เหาะมาในลักษณะของพระฤาษี และได้ตรัสสอนแก่พระเจ้า อังคตราช ให้ทรงละมิฉฉาภิภูฏฐิ ดำรงตั้งมั่นอยู่ด้วยความไม่ประมาท พระเจ้าอังคตราชทรงอยู่ในอโวกา ทนารทพรหม ปฏิบัติบำเพ็ญ ทาน ศีล อย่างสม่ำเสมอ ปกครองเมืองโดย สงบร่มเย็น การบำเพ็ญ อูเบกขาบารมีในนารทชาดก คือความวางใจเป็นกลางหรือคติต่าง ๆ ท่านได้วางเฉยที่การสร้างคุณงาม ความดีของพระนางรุจาที่ได้สร้างกุศล แต่ก็จะเข้ามาให้แนวทางในการปฏิบัติ สำหรับผู้ที่เห็นผิดตั้ง พระเจ้าอังคตราชปฏิบัติ หลงผิดเพราะได้รับการสั่งสอนที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะว่าถ้า พระเจ้าอังคตราชเป็นพระราชาเกิดหลงผิดไปมากกว่านี้ ย่อมสร้างความเสียหายต่อบ้านเมืองเป็นอย่างมาก

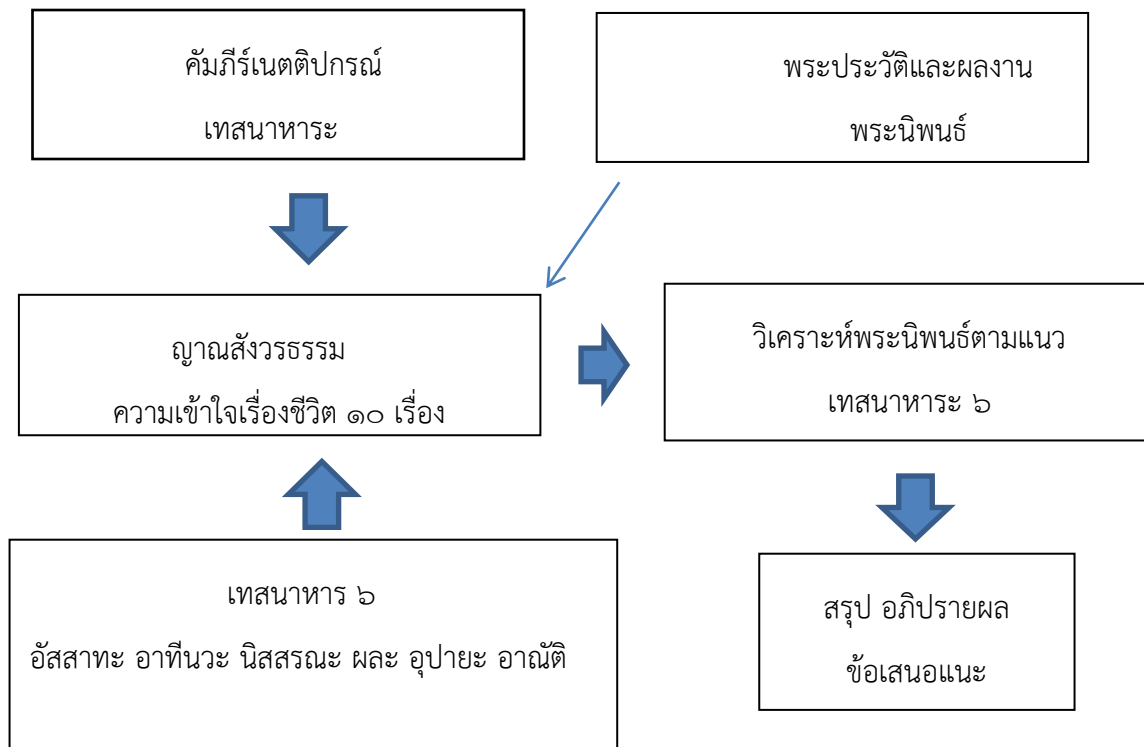
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) ศึกษา วิเคราะห์ ข้อมูลพระประวัติ ผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่อง ชีวิต (เล่มที่ ๒๑) มีขั้นตอนดังนี้

๑. รวบรวมเอกสาร ศึกษาข้อมูล เกี่ยวกับพระประวัติ สมเด็จพระญาณสังวรฯ
๒. รวบรวมเอกสาร ผลงานพระนิพนธ์ ญาณสังวรธรรมความเข้าใจเรื่องชีวิต (เล่มที่ ๒๑) จัดกลุ่มเนื้อหาพระนิพนธ์เรื่องเกี่ยวข้องกับชีวิต จากเดิมมีอยู่ ๘ เรื่อง รวบรวมเพิ่มอีก ๒ เรื่อง คือเรื่อง ชีวิตนี้สั้นน้อย และ มนุษยธรรม รวมเป็นพระนิพนธ์ ๑๐ เรื่อง
๓. อ่านอย่างพินิจ ศึกษา วิเคราะห์ เนื้อหา แนวคิด คุณค่า ในบทพระนิพนธ์ที่กำหนด ศึกษา ๑๐ เรื่อง นำมาเขียนเนื้อหาตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้
๔. เขียนโครงการวิจัย เพื่อเสนอขออนุมัติหัวข้อ
๕. เขียนงานวิจัย ตามโครงการ รูปแบบงานวิจัย ที่ขออนุมัติ
๖. สรุป ผล นำเสนอผลการวิจัย ในรูปแบบเชิง พรรณนาวิเคราะห์

^{๕๑} พระปลัดสมชาย ปโยโค, พระครูพิพิธปริยัติกิจ, พระเมธีปริยัติวิบูลและพระถนด วาฑฒโน “การศึกษาวิเคราะห์อูเบกขาบารมีในนารทชาดก” วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. ปีที่ ๔ (ฉบับพิเศษ) มปป., หน้า ๑๒.

๑.๘. กรอบแนวคิดในการวิจัย



อนึ่ง ในการศึกษาวิจัยนี้ ผู้วิจัยใช้หนังสือบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งฉบับรูปเล่ม ๔๕ เล่ม ปกสีฟ้าเข้าถึงได้ที่ เว็บไซต์ geocities.ws/tmchote/tpd-mcu/ และฉบับออนไลน์ ฉบับ CD - ROM จากเว็บไซต์ mcu.ac.th/mcutrai/ และแหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า อาทิ ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ตู้นั่งสือ ๑๐๐ พระชันษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ของพระเดชพระคุณพระเทพสิทธินายก อดีตเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ อดีตเจ้าคณะจังหวัดเชียงราย ตลอดจนแหล่งข้อมูลอื่น ๆ คือ เว็บไซต์จากระบบออนไลน์ อินเทอร์เน็ต เพื่อใช้ข้อมูลดังกล่าวเป็นแนวทางในการของการศึกษา วิเคราะห์ ในงานวิจัยเรื่องนี้

๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๘.๑. ได้ทราบพระประวัติที่เกี่ยวข้องกับงานพระนิพนธ์และผลงานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณญาณสังวรฯ

๑.๘.๒ ได้ทราบรายละเอียดของเนื้อหาสาระพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ

๑.๘.๓ ได้รู้ประเภทของหลักธรรมที่ปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ตามแนวการวิเคราะห์ด้วยเทศนาหาระ สามารถนำไปบูรณาการใช้สำหรับการดำเนินชีวิตประจำวันมากยิ่งขึ้น

บทที่ ๒

หลักเทศนาหาระในคัมภีร์เนตติปกรณ์

๒.๑ คัมภีร์เนตติปกรณ์

คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นผลงานของพระมหาเถระรูปหนึ่งอยู่ในสมัยของพระพุทธเจ้า มีชื่อว่า พระมหากัจจายนะได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ที่สามารถอธิบายขยายความธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้โดยย่อให้พิสดารได้^๑ ดังปรากฏในเอตทัคควรรคว่า “มหากัจจายนะ เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้อธิบายความหมายแห่งธรรมที่กล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร”^๒ คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นคัมภีร์สายเถรวาท และมีเนื้อหาที่เป็นระบบชัดเจน ดังนั้นคัมภีร์เนตติปกรณ์ มีความแตกต่างจากคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ตรงที่ว่า คัมภีร์เนตติปกรณ์จะอธิบายธรรมของพระพุทธเจ้าด้วยหลักหาระ นัย และสาสนปฏิฐาน ซึ่งเป็นหลักการอธิบายที่มีลักษณะเฉพาะที่มุ่งอธิบายความเนื้อหาธรรมเป็นหลัก^๓

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม แม้คัมภีร์เนตติปกรณ์จะถือเป็นหลักการเพียงพอที่จะอ่านพระไตรปิฎกได้ กระนั้นก็ตาม ไม่ใช่เรื่องง่ายนักที่จะเข้าใจองค์ธรรมโดยรวมอย่างถ่องแท้จำเป็นต้องอาศัยหลักการอื่น ๆ มาประกอบ โดยเฉพาะหลักอภิธรรมมาช่วยอธิบายหรือศึกษาตีความ^๔ กระนั้นก็ตามคัมภีร์เนตติปกรณ์ จึงเป็นปกรณ์ที่ใช้เป็นเครื่องมือในการสืบค้นหาคำสอนหรือสาสนะ เป็นการสืบค้นหาคำสอนของคำสอน อธิบายถึงความหมายของคำสอนในเชิงปริยัติ วิเคราะห์วิจารณ์ถึงเนื้อหาคำสอนทั้งหมดสอดคล้องกันระหว่างหลักการใหญ่กับหลักการย่อยทั้งหลาย^๕

ความหมาย “เนตติปกรณ์”

“เนตติปกรณ์” แปลว่าคัมภีร์แนะนำ คือแนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์ ถือได้ว่าเป็นตำราที่อธิบายพระพุทธพจน์ กล่าวกันว่าแต่งขึ้นในสมัยพุทธกาล โดยพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดารและได้รับการยอมรับว่าอยู่ในสังคายนาาร่วมกับพระไตรปิฎกในสังคายนาครั้งที่ ๑๖

^๑ ปรุตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๔.

^๒ อัง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๙๗/๒๖.

^๓ ปรุตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๔.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕..

^๕ อ้างแล้ว.

^๖ มหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า บทนำ

“เนตติ” ในอรรถกถาคัมภีร์เนตติปกรณ์ พระธรรมบาลเถระแห่งพุทธินิเวศวิหาร ได้ อธิบายความหมายคำว่า “เนตติ” ไว้ว่า หมายถึง คัมภีร์ที่สามารถนำเวไนยสัตว์เข้าสู่ธรรมได้ หรือ เป็นเครื่องมือในการทำเวไนยสัตว์ให้บรรลุนิพพาน หากใช้หลักการตามคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ศึกษา เนื้อหาของพระสูตร จะมีความรู้ความเข้าใจพระสูตรได้ถูกต้องไม่มีผิดพลาดไปจากเจตนารมณ์ของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า^๗

รูปแบบการแสดงเนื้อหาในคัมภีร์เนตติปกรณ์

เนตติปกรณ์เป็นตำราอธิบายพระพุทธรูป จึงต้องนำพระพุทธรูปที่จัดเป็นปริยัติธรรม มาเป็นคำตั้งเพื่ออธิบาย แม้หาระอื่นก็เป็นกรนำเอาพระพุทธรูปที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มาจำแนกเช่นเดียวกัน^๘ การแต่งคัมภีร์เนตติปกรณ์มีความพิถีพิถันมาก ท่านผู้แต่งได้อธิบาย หาร ๑๖ และนัย ๕๙ ไว้โดยจำแนกเป็น

๑. สังคหวาระ	ปริเฉทย่อความ
๒. อุทเทสวาระ	ปริเฉทแสดงอุเทศ (หัวข้อ)
๓. นิทเทสวาระ	ปริเฉทแสดงนิเทศ (คำอธิบาย)
๔. ปฏิทินเทสวาระ	ปริเฉทแสดงปฏิทินเทศ (คำอธิบายโดยละเอียด) จำแนก
ออกเป็น	
๑) วิงควาระ	ปริเฉทแสดงรายละเอียด
๒) สัมปตวาระ	ปริเฉทประมวลหาระ คือการรวมหาระต่าง ๆ มาแสดงไว้
ในพระสูตรเดียว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การอธิบายสูตรเดียวด้วยหาระทั้ง ๑๖ ประการ	
๓) นยสมภูฐาน	เหตุเกิดของนัย
๔) สาสนปฏฐาน	สูตรแสดงคำสอน๑๐
หารวิงคกับหารสัมปตะ มีความแตกต่างกัน คือ หารวิงค อธิบายพระสูตรหลาย	
สูตรด้วยหาระเดียว แต่ หารสัมปตะ กล่าวแสดงพระสูตรด้วยหลายหาระ๑๑	

^๗ ปฐมัม บัญญัติตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๖.

^๘ มหาภิกษาจารย์เถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันทสสาราภิงค์, หน้า ๖๒.

^๙ มหาภิกษาจารย์เถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันทสสาราภิงค์, หน้า ๖๒.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๑๑} ปฐมัม บัญญัติตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๖.

รูปแบบการตีความในคัมภีร์เนติปกรณ์

คัมภีร์เนติปกรณ์ พระมหากัจจายนเถระได้แบ่งเนื้อหาสาระสำคัญ สำหรับเป็นเครื่องตีความแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ ๑) ทหาระ ๒) นัย และ ๓) สาสนปฏิฐาน มีเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

๒.๒ ทหาระ

เป็นส่วนที่แสดงถึงหลักการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้า รวมถึงเป็นหลักการฟังธรรมของผู้ฟัง หลักการนี้สามารถใช้ได้ทั้งผู้ฟังและผู้พูด หรือผู้ตีความสามารถนำมาใช้ในทั้งสองทาง ทั้งที่เป็นผู้ตีความเอง และเป็นการตีความผู้ตีความอีกชั้นหนึ่ง โดยความตามรูปศัพท์คำว่า “ทหาระ” นี้ แปลว่า “วิธีการ หลักการ การกล่าวอธิบาย” จะพบเห็นคำนี้ที่ใช้ในรูปศัพท์อื่น ๆ ที่มีความหมายว่าการกล่าวอธิบายเช่นคำว่า “โวหาร พรรณนาโวหาร อัปโพหาริก” ดังนั้นทหาระ จึงเป็นหลักการ ซึ่งถือว่าเป็นกุญแจสำคัญในการกล่าวอธิบายขยายความธรรมะ ให้ถูกต้องตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้า หากนำหลักการดังกล่าวนี้ไปใช้กับการศึกษา ตีความคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือคำสอนของพระพุทธเจ้า จะทำให้เข้าใจ รับรู้ เข้าถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้ถูกต้องที่สุด เพราะหลักการดังกล่าวนี้ พระมหากัจจายนเถระเคยใช้อธิบายธรรมะของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว และที่สำคัญพระพุทธเจ้า ทรงรับรองว่า “การอธิบายธรรมะของท่านด้วยหลักการเช่นนี้ เป็นการถูกต้องตามพุทธประสงค์ และหากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอธิบายด้วยพระองค์เอง ก็จะมีทรงอธิบายเช่นเดียวกันกับพระเถระอธิบายเช่นกัน” หลักทหาระ จำแนกออกเป็น ๑๖ ทหาระ^{๑๒} คือ

๒.๑.๑. เทศนาทหาระ

เทศนาทหาระคืออะไร คือคาถา (ในนิทเทศวาระ) เป็นต้นว่า อสสาทาทีนวัตตา อัสสาทะโทษะ นิสสรณะ จุตมุงฺงหมาย อุบาย และการชักชวนโยคีบุคคลของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า “เทศนาทหาระ”^{๑๓} เทศนาทหาระแสดงอะไร แสดงอัสสาทะคุณ อาทีนวะโทษะ นิสสรณะ การสลัดออก ผละจตุมุงฺงหมาย อุปายะวิธีการออกและอาณัติการชักชวน^{๑๔} ทั้ง ๖ ประการ มีรายละเอียด ดังนี้

๑) อัสสาทะ

หมายถึงสภาวะนำยินดี คือ โสมมณัสเวทนา^{๑๕} ข้อดี ความพึงพอใจ ยินดี ด้านที่เป็นคุณหรือแง่บวกของธรรมนั้นว่า มีข้อดีที่ทำให้เกิดความพึงพอใจหรือมีประโยชน์อย่างไร ได้แก่ สุข โสมนัส อภิภูตรมณฺ์ ตัณหา และวิปลาส โดยที่ตัณหาและวิปลาส เป็นอัสสาทะในฐานะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดี ส่วนเวทนามีอภิภูตรมณฺ์ในภูมิ ๓ เป็นอัสสาทะในฐานะเป็นผลอัสสาทะจึงมีทั้งส่วนที่

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๓} มหากัจจายนเถระ, เนติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิจงค์, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

^{๑๕} อ่างแล้ว.

เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผล๑๖ และอัสสาทะแปลได้ว่า “ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ”๑๗ ตัวอย่าง โสมนัสเวทนาว่า

“ถ้าวัตถุนั้นย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ปรารถนาอยู่ บุคคลปรารถนาสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้นแล้ว ย่อมเป็นผู้มีใจเอิบอิมแน่นแท้”๑๘

“นรชนโดยย่อมยินดีไร้ณา ที่ดิน เงิน โค ม้า ทาสกรรมกร เหล่าสตรีพวกพ้องและกามคุณเป็นอันมาก” เป็นการแสดงถึงอัสสาทะที่เป็น โสมนัสเวทนา๑๙

ในมหาทุกขัณฑ์ชั้นธสุตฺร เป็นพระสูตรว่าด้วยกองทุกข์ใหญ่ปัญหาของปรีชาชน ในเวลาเช้า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่วัดเชตวันมหาวิหาร อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี ภิกษุจำนวนมาก ครองจีวร ถือบาตร เข้าไปบิณฑิบายังกรุงสาวัตถี ขณะนั้นภิกษุทั้งหลายคิดว่า เวลายังเช้าอยู่ แล้วจึงพากันแวะเข้าไปยังอารามของพวกอัญญเดียรถีย์ (นักบวชนอกพุทธศาสนา) แล้วได้สนทนาปราศรัยทักทายกันเป็นพิธีแล้ว นั่งรอเวลาให้สว่าง ขณะนั้นพวกอัญญเดียรถีย์กล่าวว่า “ท่านทั้งหลายพระสมณโคดมบัญญัติการละกามทั้งหลาย บัญญัติการละรูปทั้งหลาย บัญญัติการละเวทนาทั้งหลาย พวกเราก็บัญญัติการละกามทั้งหลาย พวกเราก็มีการบัญญัติเช่นนั้นเหมือนกัน การละทั้งสามอย่างนั้นมีความแปลกกันอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร มีการกระทำต่างกันอย่างไร ระหว่างการบัญญัติของพระสมณโคดมกับของเรา” ภิกษุเหล่านั้น ไม่คัดค้าน ไม่ยินดีต่อคำที่พวกอัญญเดียรถีย์กล่าว พากันคิดว่าพวกเราจักทราบเนื้อหาสารนั้นจากพระบรมศาสดา๒๐

ภิกษุเหล่านั้นกลับจากบิณฑิบายแล้วเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายอภิวาทแล้วนั่งที่สมควร กราบทูลว่า “ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ดั่งจะขอโอกาส เช้านี้ข้าพระองค์ทั้งหลาย ครองจีวร ถือบาตร เพื่อว่าจักเข้าไปบิณฑิบาย แต่ยังไม่เข้าอยู่ ได้แวะเข้าอารามของพวกอัญญเดียรถีย์และมีข้อสนทนาพอเป็นอธยาศัย พวกอัญญเดียรถีย์ได้กล่าวขึ้นว่า “ท่านทั้งหลายพระสมณโคดมบัญญัติการละกามทั้งหลาย บัญญัติการละรูปทั้งหลาย บัญญัติการละเวทนาทั้งหลาย พวกเราก็บัญญัติการละกามทั้งหลาย พวกเราก็มีการบัญญัติเช่นนั้นเหมือนกัน การละทั้งสามอย่างนั้นมีความแปลกกันอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร มีการกระทำต่างกันอย่างไร ระหว่างการบัญญัติของพระสมณโคดมกับของเรา”๒๑

๑๖ ปุตุตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๗.

๑๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๖๙๐.

๑๘ มหาภิกษาจารย์เถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๖๓.

๑๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

๒๐ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๓/๑๖๕.

๒๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๔/๑๖๕.

จากนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงอัสสาทะ (คุณ) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงกล่าวตอบพวกอัญญเดียรฉัตรผู้มีวาตะอย่างนั้น อย่างนี้ว่า “อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นการสลัดออก จากกามทั้งหลาย อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นการสลัดออกจากรูปทั้งหลาย อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นการสลัดออกจากเวทนาทั้งหลาย” พวกอัญญเดียรฉัตรปริพาชกถูกเธอทั้งหลายถามอย่างนั้นแล้วจักไม่พอใจ และจักต้องถึงความคับแค้นอย่างยิ่ง ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะซ้อนนั้นมิใช่วิสัย ภิกษุทั้งหลาย ในโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา มนุษย์ เมื่อเวนต์ถาคต สาวกของตถาคตหรือบุคคลฟังคำสั่งสอนของเราตถาคตเสียแล้ว เรายังไม่เห็นผู้ที่จะพึงทำจิตให้ยินดีตอบปัญหานี้ได้^{๒๒}

ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นคุณ (อัสสาทะ) แห่งกามทั้งหลาย คือกามคุณ ๕ ประการนี้

๑. รูปที่จะพึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ขวนรัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

๒. เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู

๓. กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก

๔. รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น

๕. โภภะที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

กามคุณมี ๕ ประการนี้แล การที่สุข โสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ ๕ ประการนี้ชื่อว่า เป็นคุณ (อัสสาทะ) แห่งกามทั้งหลาย^{๒๓}

“ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่า เป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งรูปทั้งหลายคือกษัตริย์สาว พราหมณ์สาว หรือคหบดีสาว มีอายุ ๑๕ ปี หรือ ๑๖ ปี ไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป ไม่พอมเกินไป ไม่อ้วนเกินไป ไม่ดำเกินไป ไม่ขาวเกินไป แม้ฉันใด ในสมัยนั้น หญิงสาวผู้นั้นย่อมเป็นผู้งดงาม เปล่งปลั่งอย่างยิ่ง ฉันนั้นมิใช่หรือ”^{๒๔}

ภิกษุทั้งหลายพากันกราบทูลว่า “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่สุข โสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยความงาม ความเปล่งปลั่งนี้ชื่อว่า เป็นคุณ (อัสสาทะ)แห่งรูป”^{๒๕}

^{๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๕/๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๗ - ๑๖๘.

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนาทั้งหลาย คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ สังกตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวก อยู่ในที่สมัยใด ภิกษุสังกตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ในสมัยนั้น เธอไม่คิดมุ่งเบียดเบียนตน ไม่คิดมุ่งเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งไม่คิดมุ่งเบียดเบียนตนไม่คิดมุ่งเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งไม่คิดมุ่งเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายในสมัยนั้น เธอจึงเสวยเวทนาซึ่งไม่มีการเบียดเบียนนั้นแล เรากล่าวว่าความไม่มุ่งเบียดเบียนกันเป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนาทั้งหลาย^{๒๖}

อีกประการหนึ่งเพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใส ในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ในสมัยใด เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌาน ฯลฯ ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดมุ่งเบียดเบียนตน ฯลฯ เรากล่าวว่าความไม่คิดมุ่งเบียดเบียนกันเป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนาทั้งหลาย^{๒๗}

อีกประการหนึ่ง เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข” ในสมัยใด เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา ฯลฯ ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดมุ่งเบียดเบียนตน ฯลฯ เรากล่าวว่าความไม่คิดมุ่งเบียดเบียนกันเป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนาทั้งหลาย^{๒๘}

อีกประการหนึ่ง เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อีกประการหนึ่ง เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ในสมัยใด เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดมุ่งเบียดเบียนตน ไม่คิดมุ่งเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งไม่คิดมุ่งเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าความไม่คิดมุ่งเบียดเบียนกันเป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนา^{๒๙}

ในจุฬหุทกัซังขณสูตร พระผู้มีพระภาคทรงตรัสถึงคุณ(อัสสาทะ)แห่งกามว่า

“มหานามะ อะไรเล่า เป็นคุณแห่งกามทั้งหลาย กามคุณ ๕ ประการนี้ กามคุณ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. รูปที่จะพึงรู้แห่งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด

๒. เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ฯลฯ

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๓/๑๗๕.

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๓/๑๗๕.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๓/๑๗๕.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๓/๑๗๕.

๓. กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจุมก ฯลฯ

๔. รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น

๕. โภภัพพะที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

กามคุณมี ๕ ประการนี้แล การที่โสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ ๕ ประการ นี้ชื่อว่าเป็นคุณ(อัสสาทะ)แห่งกามทั้งหลาย^{๓๐}

ในปฐมอัสสาทสูตร ว่าด้วยคุณ(อัสสาทะ)ของโลก สูตรที่ ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลายเราได้เที่ยวแสวงหาคุณ(อัสสาทะ)ของโลก ได้พบคุณ(อัสสาทะ)ในโลกแล้ว คุณ(อัสสาทะ)ในโลกมีประมาณเท่าใด เราเห็นคุณประมาณนั้นดีแล้วด้วยปัญญา

เราได้เที่ยวแสวงหาโทษ(อาทีนวะ)ของโลก ได้พบโทษ(อาทีนวะ)ในโลกแล้ว โทษในโลกมีประมาณเท่าใด เราเห็นโทษประมาณเท่านั้นดีแล้วด้วยปัญญา

เราได้เที่ยวแสวงหาเครื่องสลัด(นิสสรณะ)โลกออกไป ได้พบเครื่องสลัด(นิสสรณะ)โลกออกไป เครื่องสลัดออกไปในโลกมีประมาณเท่าใด เราเห็นเครื่องสลัดโลกออกประมาณเท่านั้นดีแล้วด้วยปัญญา^{๓๑}

ตราบใด เรายังไม่รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ(อัสสาทะ) โทษ(อาทีนวะ)โดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออก(นิสสรณะ)ไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง ตราบนั้น เรายังไม่ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่เมื่อใด รู้คุณ(อัสสาทะ)ของโลกโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความจริง เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายก็แลญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๓๒}

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๘ – ๑๗๙.

^{๓๑} อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๕๐ – ๓๕๑.

^{๓๒} อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๐๕/๓๕๐ – ๓๕๑.

ทุติยอัสดาทสูตร ว่าด้วยคุณของโลก สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้าคุณ(อัสดาทะ)ในโลกนี้จักไม่มีแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงติดใจในโลก แต่เพราะคุณ(อัสดาทะ)ในโลกมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายจึงติดใจในโลก

ถ้าโทษ(อาทีนวะ)ในโลกจักไม่มีแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงเบื่อหน่ายในโลก แต่เพราะโทษในโลกมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายจึงเบื่อหน่ายในโลก”^{๓๓}

ถ้าเครื่องสลัดออก(นิสสรณะ)ไปในโลกมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายจึงสลัดออกไปจากโลกตราปไตสัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษของโลกโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง ตราบนั้น สัตว์ทั้งหลายจะออกไป หลุดไป พ้นไปจากโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก จากหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย มีใจปราศจากยึดมั่นอยู่ไม่ได้

แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายรู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษของโลกโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง เมื่อนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมออกไป หลุดไป พ้นไปจากโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก จากหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย มีใจปราศจากยึดมั่นอยู่ได้”^{๓๔}

สมณพราหมณสูตร ว่าด้วยผู้ควรยกย่องว่าเป็นสมณะและพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้คุณ(อัสดาทะ)ของโลกโดยความเป็นคุณ โทษ (อาทีนวะ)ของโลกโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออก(นิสสรณะ)ไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง เราไม่ยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะหรือเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และท่านเหล่านั้นไม่ชื่อว่าทำให้แจ้งคุณ(อัสดาทะ)ของความเป็นสมณะและคุณ(อัสดาทะ)ของความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แต่สมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณของโลก โทษของโลกโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง เรายกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะหรือเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์และท่านเหล่านั้นชื่อว่าทำให้แจ้งคุณ(อัสดาทะ)ของความเป็นสมณะและคุณ(อัสดาทะ)ของความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”^{๓๕}

อัสดาทสูตร ว่าด้วยคุณของขันธ

เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงพาราณสี ท่านพระมหาโกฏิฐิตะ นิ่ง ณ ที่ควร ได้ถามท่านพระสารีบุตร ดังนี้ว่า “ท่านสารีบุตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อวิชชา อวิชชา” อวิชชาเป็นอย่างไรและด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ บุคคลจึงเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชชา” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ

^{๓๓} อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๕๐ - ๓๕๑.

^{๓๔} อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๕๐ - ๓๕๑.

^{๓๕} อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๗/๓๕๐ - ๓๕๑.

บุคคลในโลกนี้ผู้ไม่ได้สติบໍ่ รู้ชัดคุณ(อัสสาทะ) โทษ(อาทีนวะ)และเครื่องสลัดออก(นิสสรณะ)จากรูปตามความเป็นจริง...เวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ บໍ่ รู้ชัดคุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากวิญญาณตามความเป็นจริง ท่านผู้มีอายุ นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อวิชาและด้วยเหตุเพียงเท่านี้บุคคลจึงเป็นผู้ตกอยู่ในวิชา”^{๓๖}

ทุติยอัสสาทสูตร ว่าด้วยคุณของขันธ ๒ สูตรที่ 2

เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงพาราณสีเหมือนกัน ท่านพระมหาโกฏิฐิตะ นั่ง ณ ที่สมควร ได้ถามท่านพระสารีบุตร ดังนี้ว่า “ท่านสารีบุตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “วิชา วิชา” วิชาเป็นอย่างไร และด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ บุคคลจึงเป็นผู้มีวิชา” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ได้สติบໍ่ รู้ชัดคุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากรูปตามความเป็นจริง ... เวทนา ฯลฯ สัญญา...สังขาร...รู้ชัดคุณโทษและเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ ตามความเป็นจริง ท่านผู้มีอายุ นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิชาและด้วยเหตุเพียงเท่านี้บุคคลจึงเป็นผู้มีวิชา”^{๓๗}

๒) อาทีนวะ

หมายถึง โทษ ความทุกข์ใจ ไม่สมปรารถนา ความพลัดพลาดองค์ธรรมคือทุกขเวทนาใจที่เรียกว่า โทมนัสเวทนา^{๓๘} ข้อเสีย หรือด้านลบที่เป็นโทษของธรรมนั้น ที่ควรระวังและควรหลีกเลี่ยง ได้แก่ ทุกขเวทนา อนิฏฐารมณต์ต่าง ๆ การปรุงแต่งในภุมิ ๓ (เตภูมิกสังขาร) เป็น อาทีนวะด้วยในฐานะเป็นธรรมชาติที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของความเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ปราศจากตัวตนที่แท้จริง^{๓๙} อาทีนวะหรืออาทีนพ แปลได้ว่า “ส่วนเสีย ข้อเสีย ช้องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง”^{๔๐}ตัวอย่างของโทษคือ

“ถ้าว่าเมื่อบุคคลนั้นปรารถนาอยู่ มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว กามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไป บุคคลนั้นย่อมเร้าร้อนเหมือนลูกศรเสียบแทงฉะนั้น” บุคคลไม่สมปรารถนาตามที่ตั้งใจไว้ หรือพลัดพรากจากสิ่งที่ได้รับมาแล้ว ความทุกข์ใจนี้จัดเป็นโทษที่มีลักษณะแปรปรวนของสิ่งที่ปรารถนา โดยองค์ธรรมคือทุกขเวทนาทางใจ เรียกว่า โทมนัสเวทนาประกอบในโทสมูลจิต เป็นทุกขเวทนาทางใจ^{๔๑}

^{๓๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒๙/๒๒๕.

^{๓๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๓๐/๒๒๕ – ๒๒๖.

^{๓๘} มหากัจจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๖๔.

^{๓๙} ปุตุมฺ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๗.

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๙๐.

^{๔๑} มหากัจจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๖๕.

“กิเลสอันมีกำลังน้อยย่อมครอบงำารชนนั้น อันตรายย่อมยำยีเขา ทุกข์ย่อมติดตามเขา เพราะถูกอันตรายยำยี เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก ฉะนั้น”^{๔๒} โทษในคาถานี้คือทุกข์ในวิภูฏะมีชาติทุกข์เป็นต้น เป็นทุกข์เวทนาทางกายและใจ^{๔๓}

ตัวอย่างเนื้อหาที่เป็นอาทีนวะ (โทษ) ในมหาทุกขัขันธสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่า เป็นโทษ (อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย คือกมลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยการมีศิลปะใด คือด้วยการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง อดทนต่อความหนาว ตรากตรำต่อความร้อน เตือนร้อนเพราะสัมผัสแห่งเปลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน และตายเพราะความหิว แม้ข้อนี้ชื่อว่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เองมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย”^{๔๔}

ถ้าเมื่อกมลบุตรนั้นขยัน พากเพียร พยายามอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้น ย่อมไม่สัมฤทธิ์ผล เข้าเสรำโศก ลำบาก รำพัน ตีอก คร่ำครวญ ถึงความหลงเพื่อว่า “ความขยันของเราเป็นโมฆะหนอ ความพยายามของเราไม่มีผลเลยหนอ” แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๔๕}

ถ้าเมื่อกมลบุตรนั้นขยัน พากเพียร พยายามอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้นว่า “ทำอย่างไร พระราชาจะไม่พึงริบโภคสมบัติทั้งหลายของเรา พวกโจรจะไม่พึงลักไป ไฟจะไม่พึงไหม้ น้ำจะไม่พึงพัดไป หรือทายาทผู้ไม่เป็นที่รักจะไม่พึงแย่งไป”

เมื่อกมลบุตรนั้นรักษาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ พระราชาริบโภคสมบัตินั้นไปก็ดี พวกโจรปล้นเอาไปก็ดี ไฟไหม้เสียก็ดี น้ำพัดไปก็ดี ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักแย่งเอาไปก็ดี เขาเสรำโศก ลำบาก รำพัน ตีอก คร่ำครวญ ถึงความหลงเพื่อว่า “สิ่งใดเคยเป็นของเรา แม้สิ่งนั้นก็ไม่เป็นของเรา” ภิกษุทั้งหลาย แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษ (อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๔๖}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล พระราชาทรงวิวาทกับพระราชาก็ได้ กษัตริย์วิวาทกับกษัตริย์ก็ได้ พรหมณ์วิวาทกับพรหมณ์ก็ได้ คหบดีวิวาทกับคหบดีก็ได้ มารดาวิวาทกับบุตรก็ได้ บุตรวิวาทกับมารดาได้ บิดาวิวาทกับบุตรได้ บุตรวิวาทกับบิดาได้ พี่ชายน้องชายวิวาทกับพี่ชายน้องชายก็ได้

^{๔๒} มหาจุจายนเถระ, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๖๖.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๖๖.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๘.

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๘ - ๑๖๙.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๘ - ๑๖๙.

พี่ชายน้องชายวิวาทกับพี่สาวน้องสาวก็ได้ พี่สาวน้องสาววิวาทกับพี่ชายน้องชายก็ได้ สหายวิวาทกับสหายก็ได้ คนเหล่านั้นก่อนการทะเลาะ ก่อการแก่งแย่ง และก่อการวิวาทกันในที่นั้น ทำร้ายกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง แม้ข้อนี้ที่ชื่อว่า โทษ (อาทินวะ) แห่งกามทั้งหลาย เป็นนกงอกทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๔๗}

ชนทั้งหลายถือดาบและโล่ จับธนูพาดลูกศรแล้ววิ่งเข้าสู่สงคราม ปะทะกันทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อพวกเขาวิ่งลูกศรไปบ้าง ฟุ้งหอกไปบ้าง กวาดแกว่งดาบฟันกันบ้าง คนเหล่านั้นถูกลูกศรเสียบเอาบ้าง ถูกหอกแทงเอาบ้าง ถูกดาบตัดศีรษะบ้าง คนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง แม้ข้อนี้ที่ชื่อว่า โทษ (อาทินวะ) แห่งกามทั้งหลาย เป็นนกงอกทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๔๘}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายถือดาบและโล่ จับธนูพาดลูกศรแล้ววิ่งเข้าไปยังเชิงกำแพงที่ฉาบด้วยเปือกตมร้อน เมื่อพวกเขาวิ่งลูกศรไปบ้าง ฟุ้งหอกไปบ้าง กวาดแกว่งดาบฟันกันบ้าง คนเหล่านั้นถูกลูกศรเสียบเอาบ้าง ถูกหอกแทงเอาบ้าง ถูกมูลโคร้อนรดบ้าง ถูกคราดสับบ้าง ถูกดาบตัดศีรษะบ้าง คนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง ภิกษุทั้งหลาย แม้ข้อนี้ที่ชื่อว่า โทษ (อาทินวะ) แห่งกามทั้งหลาย เป็นนกงอกทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๔๙}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายตัดช่องย่องเบาบ้าง ขโมยยกเค้าบ้าง ปล้นบ้านบ้าง ดักจี้ในทางเปลี่ยวบ้าง ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้าง พระราชาได้รับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่าง ๆ คือ เชี่ยนด้วยแส้บ้าง เชี่ยนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยไม้พลองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือและเท้าบ้าง ตัดใบหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดใบหูและจมูกบ้าง วางก้อนเหล็กแดงบนศีรษะบ้าง ถลกหนังศีรษะแล้วขัดให้ขาวเหมือนสังข์บ้าง เอาไฟยัดปากจนเลือดไหลเหมือนปากกรามูบ้าง เอาผ้าพันตัวรดน้ำมันแล้วจุดไฟเผาบ้าง พัดมือแล้วจุดไฟต่างคบบ้าง ถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อเท้าให้ลุกเดินเหยียบหนังจนล้มบ้าง ถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อมือทำให้มองดูเหมือนนุ่งผ้าคากรองบ้าง สวดปลอกเหล็กที่ข้อศอกและเข้าแล้วเสียบหลาวทั้งห้าทิศเอาไฟเผาบ้าง ใช้เบ็ดเกี่ยวหนังเนื้อเอ็ดออกมาบ้าง ฉือนเนื้อออกเป็นแวน ๆ เหมือนเหรียญกษาปณ์บ้าง ฉือนหนัง เนื้อ เอ็ดออกเหลือไว้แต่กระดูกบ้าง ใช้หลาวแทงช่องหูให้ทะลุถึงกันบ้าง เสียบให้ติดดินแล้วจับเขาหมุนได้รอบบ้าง ทูบกระดูกให้แหลกแล้วถลกหนังออกเหลือไว้แต่ก่องเนื้อเหมือนตังใบไม้บ้าง รดตัวด้วยน้ำมันที่กำลังเดือดพล่านบ้าง ให้สุนัขกัดกินจนเหลือแต่กระดูก

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๘/๑๖๙.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๘/๑๖๙.

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๘/๑๖๙.

บ้าง ให้นอนบนหลาวทั้งเป็นบ้าง ตัดศีรษะออกด้วยดาบบ้าง คนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ บางตายบ้าง แม่ชื่อนี้ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทินวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกาม เป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๕๐} อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่ง กามทั้งหลาย สนทั้งหลายประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ครั้นประพฤติกายทุจริต วจี ทุจริต มโนทุจริตแล้ว หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ภิกขุทั้งหลาย แม่ชื่อนี้ก็ชื่อ ว่าเป็นโทษ(อาทินวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ในสัมปรายภพ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๕๑}

“อะไรเล่า เป็นโทษแห่งรูปทั้งหลาย คือบุคคลพึงเห็นสวาน้อยคนนั้นในโลกนี้โดยสมัย อื่นว่ามีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี โดยกำเนิด เป็นคนแก่ มีศีลโครงคดตั้งกลอนเรื้อน มีหลังงอ ถือ ไม้เท้า เดินงก ๆ เงิน ๆ ไป กระสับกระส่ายผ่านวัยไปแล้ว ฟันหักผมหงอก หัวโกร๋น หัวล้าน หน้าง เหนียว มีตกตกระ เธอทั้งหลายเข้าใจความชื่อนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่ง แต่ก่อนนั้น หายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้วมิใช่หรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “แม่ชื่อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ (อาทินวะ)แห่งรูปทั้งหลาย”^{๕๒}

อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสวาน้อยคนนั้นซึ่งมีอาพาธ มีทุกข์ เจ็บหนัก นอนจม ปัสสาวะและอุจจาระของตน ต้องให้ผู้อื่นพยุงลุกขึ้น ต้องให้ผู้อื่นช่วยประคอง เธอทั้งหลายเข้าใจความ ชื่อนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้วมิใช่หรือ ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “แม่ชื่อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทินวะ)แห่งรูปทั้งหลาย”^{๕๓}

“อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสวาน้อยคนนั้นซึ่งเป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ตาย แล้ว ๑ วันบ้าง ๒ วันบ้าง ๓ วันบ้าง ที่ขึ้นพอง สีเขียวน่าเกลียด น้ำหนองไหลน่าเกลียด เธอทั้งหลาย เข้าใจความนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษ(อาทินวะ)ก็ปรากฏ ชัดแล้วมิใช่หรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” แม่ชื่อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทินวะ)แห่งรูปทั้งหลาย”^{๕๔}

“อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสวาน้อยคนนั้นซึ่งเป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ถูกกา จิกกินบ้าง แร้งทิ้งบ้าง นกตะกรุมจิกกินบ้าง สุนัขกัดอยู่บ้าง สุนัขจิ้งจอกกัดกินบ้าง สัตว์เล็ก ๆ หลายน ชนิดกัดกินอยู่บ้าง เธอทั้งหลายเข้าใจ ข้อความนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้น

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๙/๑๗๐.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๙/๑๗๑.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

หายไปแล้ว โทษ(อาทีนวะ)ก็ปรากฏชัดแล้วมิใช่หรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งรูปทั้งหลาย”^{๕๕}

“อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสวายน้อยคนนั้นซึ่งเป็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นผูกมัด ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ไม่มีเนื้อแต่เปื้อนเลือด มีเส้นเอ็นผูกมัด ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ไม่มีเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นผูกมัด ฯลฯ เป็นร่างกระดูก ไม่มีเส้นเอ็นผูกมัด กระจัดกระจายไปทั่วทุกทิศคือกระดูกมีอยู่ทางหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางหนึ่ง กระดูกขาอยู่ทางหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่ทางหนึ่ง กระดูกสันหลังอยู่ทางหนึ่ง กระดูกซี่โครงอยู่ทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่ทางหนึ่ง กระดูกแขนอยู่ทางหนึ่ง กระดูกไหล่อยู่ทางหนึ่ง กระดูกคอกอยู่ทางหนึ่ง กระดูกพื่นอยู่ทางหนึ่ง กะโหลกศีรษะอยู่ทางหนึ่ง เธอทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษ(อาทีนวะ)ก็ปรากฏชัดแล้วมิใช่หรือ “อย่างนั้น พระเจ้าข้า” “แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งรูปทั้งหลาย”^{๕๖}

“อีกประการหนึ่ง บุคคลพึงเห็นสวายน้อยคนนั้นซึ่งซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเหลือแต่กระดูก สีขาวเปรี้ยวเหม็นอับ ฯลฯ เหลือแต่ท่อนกระดูกเป็นกอง ๆ ตกค้ำงมาแรมปี ฯลฯ เป็นกระดูกฟุ่บเป็นผง เธอทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ความมดงาม ความเปล่งปลั่งแต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษ(อาทีนวะ)ก็ปรากฏชัดแล้วมิใช่หรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งรูปทั้งหลาย^{๕๗}

ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งเวทนาทั้งหลายคือ การที่เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งเวทนาทั้งหลาย^{๕๘}

ในจุฬทุกขัณธสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามว่า “อะไรเล่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย คือกมลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยการประกอบศิลปะใด คือด้วยการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง อดทนต่อความหนาว ตรากตรำต่อความร้อน เดือดร้อน เพราะสัมผัสแห่งเลื้อบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานและตายเพราะความหิวกระหาย แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๕๙}

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๔/๑๗๖.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้นชยัน พากเพียร พยายามอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้นย่อมไม่สัมฤทธิ์ผล เขาเศรษฐีโศก ลำบาก รำพัน ตีอก คร่ำครวญ ถึงความหลงเพื่อว่า “ความชยันของเราเป็นโมฆะหนอ ความพยายามของเราก็มไม่มีผลเยหนอ” แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๖๐}

ถ้าเมื่อกุลบุตรนั้นชยัน พากเพียร พยายามอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้นย่อมไม่สัมฤทธิ์ผล เขากลับเสวยทุกข์โศกนั้นอันมีเหตุมาจากการรักษาโภคสมบัติเหล่านั้นว่า “ทำอย่างไรพระราชาก็ไม่พึงรับโภคสมบัติทั้งหลายของเรา พวกโจรจะไม่พึงลักไป ไฟจะไม่พึงไหม้ น้ำจะไม่พึงพัดไป หรือทายาทผู้ไม่เป็นที่รักจะไม่พึงแย่งไป” เมื่อกุลบุตรนั้นรักษาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ พระราชารับโภคสมบัตินั้นไปก็ดี พวกโจรปล้นเอาไปก็ดี ไฟไหม้เสียก็ดี น้ำพัดไปก็ดี ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักแย่งเอาไปก็ดี เขาเศรษฐีโศก ลำบาก รำพัน ตีอก คร่ำครวญ ถึงความหลงเพื่อว่า “สิ่งใดเคยเป็นของเรา แม้สิ่งนั้นก็มิใช่ของเรา” แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นเอง^{๖๑}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล พระราชาทรงวิวาทกับพระราชาก็ได้ กษัตริย์วิวาทกับกษัตริย์ก็ได้ พราหมณ์วิวาทกับพราหมณ์ก็ได้ คหบดีวิวาทกับคหบดีก็ได้ มารดาวิวาทกับบุตรก็ได้ บุตรวิวาทกับมารดาได้ บิดาวิวาทกับบุตรก็ได้ บุตรวิวาทกับบิดาได้ พี่ชายน้องชายวิวาทกับพี่ชายน้องชายก็ได้ พี่ชายน้องชายวิวาทกับพี่สาวน้องสาวก็ได้ พี่สาวน้องสาววิวาทกับพี่ชายน้องชายก็ได้ สหายวิวาทกับสหายก็ได้ ชนเหล่านั้นก่อการทะเลาะ ก่อการแก่งแย่ง และก่อการวิวาทกันในที่นั้น ทำร้ายกันและกัน ด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศัสตราบ้าง ชนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๖๒}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายถือดาบและโล่ จับธนูพาดลูกศรแล้ววิ่งเข้าสู่สงครามปะทะกัน ทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อพวกเขายิงลูกศรไปบ้าง ฟุ้งหอกไปบ้าง กวาดแกว่งดาบฟันกันบ้าง ชนเหล่านั้นถูกลูกศรเสียบเอาบ้าง ถูกหอกแทงเอาบ้าง ถูกดาบตัดศีรษะบ้าง ชนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๖๓}

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายถือดาบและโล่ จับธนูพาดลูกศรแล้ววิ่งเข้าไปยังเชิงกำแพงที่ ฉาบด้วยเปือกตมร้อน เมื่อพวกเขายิงลูกศรไปบ้าง ฟุ้งหอกไปบ้าง กวัดแกว่งดาบฟันกันบ้าง ชน เหล่านั้นถูกลูกศรเสียบเอาบ้าง ถูกหอกแทงเอาบ้าง ถูกมูลโครื้อนรดบ้าง ถูกคราดสับบ้าง ถูกดาบตัด ศีรษะบ้าง ชนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่ง กามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๖๔}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายตัดช่องย่องเบาบ้าง ขโมยยกเค้าบ้าง ปล้นบ้านบ้าง ดักจี้ ในทางเปลี่ยวบ้าง ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้าง พระราชาได้รับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่าง ๆ คือ เขียนด้วยแส้บ้าง เขียนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยไม้พลองบ้าง ฯลฯ เอาผ้าพันตัวรดน้ำมันแล้วจุดไฟเผา บ้าง พันมือแล้วจุดไฟต่างคบบ้าง ถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อเท้าให้ลุกเดินเหยียบหนังจนลึกลงบ้าง ถลก หนังตั้งแต่คอถึงขั้วเอว ทำให้มองดูเหมือนนุ่งผ้าคากรองบ้าง สวมปลอกเหล็กที่ข้อศอกและเข่าแล้ว เสียบหลาวทั้งห้าทิศเอาไฟเผาบ้าง ใช้เบ็ดเกี่ยวหนัง เนื้อ เอ็นออกมาบ้าง ฉือนเนื้อออกเป็นแฉ่น ๆ เหมือนเหรียญกษาปณ์บ้าง ฉือนหนัง เนื้อ เอ็นออกเหลือไว้แต่กระดูกบ้าง ใช้หลาวแทงร่องหูให้ทะลุ ถึงกันบ้าง เสียบให้ติดดินแล้วจับหมุนได้รอบบ้าง ทุกกระดูกให้แหลกแล้วถลกหนังออกเหลือไว้แต่กอง เนื้อเหมือนตังไปไม้บ้าง รดตัวด้วยน้ำมันที่กำลังเดือดพล่านบ้าง ให้สุนัขกัดกินจนเหลือแต่กระดูกบ้าง ให้นอนบนหลาวเหล็กทั้งเป็นบ้าง ตัดศีรษะออกด้วยดาบบ้าง ชนเหล่านั้นจึงถึงความตายบ้าง ทุกข์ปาง ตายบ้าง แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกาม เป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล^{๖๕}

อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายประพฤติกายทุจริต วจีทุจริตและมโนทุจริต ครั้นประพฤติกายทุจริต วจีทุจริตและมโนทุจริต หลังตายแล้วย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แม้ข้อนี้ก็ชื่อ ว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)แห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็น เหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล”^{๖๖}

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/๑๗๙ - ๑๘๒.

ในขุททกนิกาย ธรรมบท ทัดทวารวค พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสพระคาถาเป็นอาทีนวะเทสนาหาระ เรื่องหญิงผู้รักษาอุโบสถศีลว่า “คนเลี้ยงโคใช้ท่อนไม้ไล่ต้อนฝูงโคไปยังที่หากิน ฉันทใด คนแก่และความตาย ก็ไล่ต้อนอายุของสัตว์ทั้งหลายไป ฉันทนั้น”^{๖๗}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท นiryavรรค พระผู้มีพระภาคทรงตรัสพระคาถาที่เป็นอาทีนวะเทสนาหาระในเรื่องต่อไปนี้

เรื่องปริพาชิกาชื่อสุนทรี พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“คนที่ชอบกล่าวคำไม่จริง

หรือคนที่ทำความชั่วแล้วกล่าวว่า

“ฉันทไม่ได้ทำ” ต่างก็ตกนรก

คน ๒ จำพวกนั้น ต่างก็มีกรรมชั่ว

ตายไปแล้ว มีคติเท่าเทียมกันในโลภหน้า”^{๖๘}

เรื่องสัตว์ถูกทุกข์เบียดเบียน พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“ภิกษุชั่วจำนวนมากมีฝักกาสาอะพันที่คอ

มีธรรมเลวทราม ไม่สำรวจ

ย่อมตกนรกเพราะบาปกรรมทั้งหลาย”^{๖๙}

เรื่องภิกษุอยู่ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุอยู่ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา พุดอวดอุตริมนุสสรธรรม ที่ไม่มีในตนของกันและกันแก่ฤๅษีเพื่อปากท้อง จึงตรัสพระคาถาแก่ภิกษุเหล่านั้น ดังนี้

“การกลืนกินก้อนเหล็กแดงที่ร้อนดุจเปลวเพลิง

ยังดีกว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีล ไม่สำรวจ

บริโภคอาหารที่ชาวบ้านเขาถวาย”^{๗๐}

เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่นายเขมกะผู้ชอบเป็นชู้กับภรรยาของคนอื่น ดังนี้

^{๖๗} ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๕/๗๔.

^{๖๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๖/๑๒๘.

^{๖๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๗/๑๒๙.

^{๗๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๘/๑๒๙.

“นรชนที่ประมาท ชอบเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น

ย่อมถึงฐานะ ๔ ประการ คือ

๑) ได้บาป ๒) นอนไม่เป็นสุข

๓) ถูกนินทา ๔) ตกนรก^{๗๑}

เพราะการได้บาป ๑ การได้คติที่เลว ๑

หญิงชายที่ต่างสะดุ้งกลัวมีความสุขนิดหน่อย ๑

นรชนจึงไม่ควรเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น”^{๗๒}

เรื่องภิกษุผู้ว่ายาก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุผู้ว่ายาก ดังนี้

“หยู้าคาที่บุคคลจับไม่ดี ย่อมบาดมือได้ ฉันทใด

ความเป็นสมณะที่บุคคลปฏิบัติไม่ดี

ย่อมหลุดเข้าไปในนรก ฉันทนั้น^{๗๓}

กรรมที่ย่อหย่อนอย่างใดอย่างหนึ่ง วัตรที่เศร้าหมอง

และพรหมจรรย์ที่พึงระลึกถึงด้วยความระแวงสงสัย

ทั้ง ๓ นั้น ไม่มีผลมาก^{๗๔}

หากภิกษุพึงทำกรรมใด ก็ควรทำกรรมนั้นให้จริงจัง

ควรบากบั่นทำกรรมนั้นให้มั่นคง

เพราะธรรมเครื่องละเว้น ที่ประพุดตัวอย่างย่อหย่อน

รังแต่จะเกลี้ยธูลีลงใส่ตัว”^{๗๕}

เรื่องนิครนถ์ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้

“สัตว์ทั้งหลายผู้ละอายในสิ่งที่ไม่ควรละอาย

และไม่ละอายในสิ่งที่ควรละอาย

^{๗๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๙/๑๒๙ - ๑๓๐.

^{๗๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๐/๑๒๙ - ๑๓๐.

^{๗๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๑/๑๒๙ - ๑๓๐.

^{๗๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๒/๑๒๙ - ๑๓๐.

^{๗๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๓/๑๒๙ - ๑๓๐.

ชื่อว่าถ่อมมันมีจนาทิภูติ ย่อมไปสู่ทุกติ”^{๗๖}

“สัตว์ทั้งหลายผู้เห็นสิ่งที่ไม่ควรกลัวว่าควรกลัว

และเห็นสิ่งที่ควรกลัวว่าไม่ควรกลัว

ชื่อว่าถ่อมมันมีจนาทิภูติ ย่อมไปสู่ทุกติ”^{๗๗}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท ตัณฑวารรค หมวดว่าด้วยตัณฑหา พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถามีนัยเป็นอาทิภาวะเทศนาหาระในเรื่องดังนี้

เรื่องปลากปิละ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่บริษัท ๔ ดังนี้

“ตัณฑหาย่อมเจริญแก่มนุษย์ผู้ประพฤติประมาท

เหมือนเถาย่านทรายเจริญอยู่ในป่า

เขาย่อมเร่ร้อนไปมา

เหมือนวานรที่ต้องการผลไม้ เที่ยวเร่ร้อนไปมาในป่า ฉะนั้น”^{๗๘}

“ตัณฑหาที่เลวทรามชานไปในโลกนี้

ครอบงำบุคคลใดไว้ได้

ความโศกย่อเจริญแก่บุคคลนั้น

เหมือนหญ้าคมบางที่ถูกฝนตรดแล้วเจริญงอกงามขึ้น ฉะนั้น”^{๗๙}

เรื่องลูกสุกรตัวเมีย พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“ต้นไม้ เมื่อรากยังแข็งแรง ยังไม่ถูกทำลาย

แม้ลำต้นถูกตัดแล้ว ก็งอกขึ้นได้ใหม่ ฉนั้นใด

ความทุกข์นี้ เมื่อบุคคลขจัดตัณหาเสียไม่ได้ขาด

ก็ย่อมเกิดขึ้นเรื่อยๆ ฉนั้น”^{๘๐}

^{๗๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๖/๑๓๒.

^{๗๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๗/๑๓๒.

^{๗๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๔/๑๓๗.

^{๗๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๕/๑๓๘.

^{๘๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘.

“บุคคลใดยังมีกระแสต้นหาอันแรงกล้า
 ที่มักไหลไปยังอารมณ์อันน่าพอใจ
 ความดำริเป็นอันมากที่อาศัยราคะ
 ย่อมนำบุคคลนั้นซึ่งมีความเห็นผิดไป”^{๘๑}

“สัตว์โลกผู้มีแต่โสมนัสซาบซ่าน
 นำขึ้นด้วยเสนาหา

มีวแต่จะแสวงหาความสุขสำราญกันอยู่
 จึงต้องเข้าถึงชาติและชราไร้ไป”^{๘๒}

“หมู่อสัตว์ถูกล้อมไว้ด้วยต้นหาที่ทำให้สะดุ้ง
 จึงตื่นรนเหมือนกระต่ายติดบ่วง

หมู่อสัตว์ผู้ถูกสังโยชน์และกิเลสเครื่องข้องผูกไว้แน่น
 ย่อมได้รับความทุกข์ไร้ไปชั่วกาลนาน”^{๘๓}

เรื่องภิกษุผู้กระสันจะสึก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้ แก่บริษัท ๔ ดังนี้

“บุคคลใดออกจากอาลัยแล้วมีใจน้อมไปในป่า
 พ้นจากป่าแล้วยังเล่นเข้าไปสู่ป่านั้นอีก

ท่านทั้งหลายจงดูบุคคลนั้น

เข้าพ้นจากเครื่องผูก ยังเล่นไปสู่เครื่องผูกตามเดิม”^{๘๔}

เรื่องเรือนจำ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่เหล่าภิกษุผู้เห็นโทษของจองจำใน
 เรือนจำ ดังนี้

“นักปราชญ์ทั้งหลายไม่ได้กล่าวถึงเครื่องจองจำ
 ที่ทำด้วยเหล็ก ทำด้วยไม้และทำด้วยหญ้าปล้อง
 ว่าเป็นเครื่องจองจำที่มั่นคง แต่กล่าวถึง

^{๘๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๙/๑๓๙.

^{๘๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๑/๑๓๙.

^{๘๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๒/๑๔๐.

^{๘๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๔/๑๔๐.

ความกำหนดยินดีในต่างหู แก้วมณีและมณีในบุตรภรรยา

ว่าเป็นเครื่องจองจำที่มั่นคง”^{๘๕}

เรื่องจุฬารัตนคหบดีกตัต พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งผู้กระสัน
จะสึก ดังนี้

“บุคคลผู้ถูกวิตกย่ำยี มีระคะจัด เห็นอารมณ์ว่างามเสมอ

ย่อมมีตัณหาพอกพูนมากขึ้น ๆ

บุคคลเช่นนั้นแลชื่อว่าสร้างเครื่องผูกมัดที่แน่นอนหา”

๓) นิสสรณะ

หมายถึงทางออก แนวทางออกจากข้อเสีย ปัญหาหรือสิ่งที่เป็นโทษนั้น ได้แก่ อริยมรรค และนิพพาน ที่เป็นเป้าหมายสูงสุด นิสสรณะดังกล่าวนี้ จึงมีนัยความหมายทางภาษาเป็น ทั้งเหตุและผลของการปฏิบัติ นิสสรณะในความหมายที่เป็นเหตุ ได้แก่ อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม สติ ปัญญา เพราะธรรมเหล่านี้เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ นิสสรณะในความหมายที่เป็นผล ได้แก่ นิพพาน^{๘๖} และนิสสรณะ แปลได้ว่า “ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออก ได้ ภาวะที่ปลอดภัยปราศจากปัญหา มีความสมบูรณ์ในตัว ดั่งความจริงโดยไม่ต้องขึ้นต่อข้อดีข้อเสีย ไม่ ขึ้นต่ออัสสาหะและอาทีนวะของสิ่งที่เป็นปัญหา หรือภาวะที่สลัดออกนั้น”^{๘๗} ตัวอย่างนิสสรณะ เหตุ แห่งการออกจากทุกข์หรือความดับทุกข์ คือ

“ผู้ใดจงเว้นกามเหมือนบุคคลเว้นห่างจากห้วงด้วยเท้าของตน เขาเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วง พ้นตัณหาในโลกนี้ได้” คาถานี้กล่าวถึงการล่องพ้นจากตัณหาด้วยอริยมรรค โดยหลีกเลี่ยงจากวิตถุกาม และเจริญสติตามหลักของสติปัญญาสูตร จัดเป็นการกล่าวถึงนิสสรณะที่เป็นอริยมรรค คือละความ พ้อใจอย่างเด็ดขาดด้วยสมุจเฉตปหาน เป็นการแสดงนิสสรณะคืออริยมรรค^{๘๘}

“เพราะเหตุนี้ บุคคลพึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ จงดเว้นกามทั้งหลายเสีย เขาละกามนั้นได้ แล้วพึงข้ามห้วงน้ำได้เหมือนบุรุษวิดเรือแล้ว พึงไปถึงฝั่ง ฉะนั้น” นิสสรณะในคาถานี้คือ พระ นิพพาน^{๘๙}

^{๘๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๕/๑๔๐.

^{๘๖} ปฐมัม บัญญัติตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

^{๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๙๐.

^{๘๘} มหาภิกษาจารย์เถร, เนติปิภรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๖๔.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตร สัมโพธวรรค ปุพเพวสัมโพธสูตร ปฐมอัสสาทสูตร ทุตติยอัสสารทสูตร สมณพราหมณสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะไว้ ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมิได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดว่า อะไรหนอคือ ส่วนดี (อัสสาทะ) ในโลก อะไรคือส่วนเสีย (อาทีนวะ) อะไรคือทางออก (นิสสรณะ) เรานั้นได้มีความคิดว่า ความสุขหวานฉ่ำชื่นใจที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยสิ่งใด ๆ ในโลก นี่เป็นส่วนดีในโลก (อัสสาทะ) ข้อที่โลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี่เป็นส่วนเสียในโลก (อาทีนวะ) ภาวะที่ บำราศฉันทราคะ เป็นที่ละฉันทราคะในโลกได้ (นิพพาน) นี่คือทางออก (นิสสรณะ)”^{๙๐}

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาอัสสาทะของโลก อันใดเป็นอัสสาทะในโลก อันนั้น เราได้ประสบแล้ว อัสสาทะในโลกมีเท่าใด อัสสาทะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา เราได้เที่ยวแสวงหาอาทีนวะของโลก อันใดเป็นอาทีนวะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว อาทีนวะในโลกมีเท่าใด อาทีนวะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา เราเที่ยวแสวงหานิสสรณะของโลก อันใดเป็น นิสสรณะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว นิสสรณะในโลกมีเท่าใด นิสสรณะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างดีแล้วด้วยปัญญา

ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริงซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ トラบไต トラบถัน เราก็ก็นึกไม่ปฏิญาณว่าตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ”^{๙๑}

“ภิกษุทั้งหลายถ้าอัสสาทะจักมิได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงติดใจในโลก แต่เพราะอัสสาทะในโลกมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงติดใจในโลก ถ้าอาทีนวะจักมิได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงเบื่อหน่ายในโลก แต่เพราะอาทีนวะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงเบื่อหน่ายในโลก ถ้านิสสรณะจักมิได้มีในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงสลัดออกจากโลก แต่เพราะนิสสรณะในโลกมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงสลัดออกจากโลกได้”^{๙๒}

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายยังไม่ประจักษ์ชัดความเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ トラบไต トラบถัน สัตว์ทั้งหลายก็ยังไม่สลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากความเป็นอยู่ด้วยใจไร้เขตแดนไม่ได้ แต่เมื่อใดสัตว์ ทั้งหลายรู้ประจักษ์ชัดความเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ เมื่อนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงจะสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก เป็นอยู่ได้ด้วยจิตใจไร้เขตแดน

^{๙๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๔/๓๔๘.

^{๙๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๕/๓๔๘.

^{๙๒} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๔๙ - ๓๕๐.

ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ดี พราหมณ์ทั้งหลายก็ดี เหล่าหนึ่งเหล่าใด ยังไม่รู้ชัดซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะ และซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ สมณะพราหมณ์เหล่านั้น ก็ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะทั้งหลาย ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ทั้งหลาย และท่านเหล่านั้นก็ยังไม่เชื่อว่าประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ซึ่งอรรถแห่งความเป็นสมณะ หรือซึ่งอรรถแห่งความเป็นพราหมณ์”^{๙๓}

มหาทุกขัณชัณธสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกัมม มีตัวอย่างของการสลัดออกไป (นิสสรณะ) อย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่า เป็นการสลัด(นิสสรณะ)ออกจากกามทั้งหลาย คือการกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในกามทั้งหลายนี้ชื่อว่าการสลัดออกไปจากกามทั้งหลาย สมณหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งไม่รู้ชัดคุณแห่งกามทั้งหลายว่าเป็นคุณ ไม่รู้ชัดโทษแห่งกามทั้งหลายว่าเป็นโทษ และไม่รู้ชัดการสลัดออกไปจากกามทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปไม่ได้เลยที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้กามทั้งหลายเอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้ อย่างนั้นและผู้ปฏิบัติแล้วก็จักรอบรู้กามทั้งหลายได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งรู้ชัดคุณแห่งกามทั้งหลายว่าเป็นคุณ รู้ชัดโทษแห่งกามทั้งหลายว่าเป็นโทษและรู้ชัดการสลัดออก(นิสสรณะ) ไปจากกามทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปตามความเป็นจริงอย่างนั้นเป็นไปได้ที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้กามทั้งหลายได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้ อย่างนั้นและผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จักรอบรู้กามทั้งหลายได้”^{๙๔}

“อะไรเล่า เป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากรูปทั้งหลาย คือการกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในรูปทั้งหลาย นี้ชื่อว่าการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากรูปทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง ไม่รู้ชัดคุณแห่งคุณทั้งหลายว่าเป็นคุณ ไม่รู้ชัดโทษแห่งรูปทั้งหลายว่าเป็นโทษ และไม่รู้ชัดการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากรูปทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปไม่ได้เลยที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้รูปทั้งหลายได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้ อย่างนั้น และผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จักรู้รูปทั้งหลายได้”^{๙๕}

“ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งรู้ชัดคุณ(อัสสาทะ)แห่งรูปทั้งหลายว่าเป็นคุณ รู้ชัดโทษ(อาทีนวะ)แห่งรูปทั้งหลายว่าเป็นโทษและรู้ชัดการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากรูปทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออกไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปได้ที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้รูปทั้งหลายได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นให้รู้ อย่างนั้นและผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จักรอบรู้รูปทั้งหลายได้”^{๙๖}

^{๙๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๗/๓๕๐ - ๓๕๑.

^{๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๐/๑๗๑.

^{๙๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๒/๑๗๓.

^{๙๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๒/๑๗๓.

อะไรเล่าเป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากเวทนาทั้งหลาย คือการกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในเวทนาทั้งหลายได้ นี้ชื่อว่าการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากเวทนาทั้งหลาย สมณะพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งไม่รู้ชัดคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนาทั้งหลายว่าเป็นคุณ(อัสสาทะ) ไม่รู้ชัดโทษ(อาทีนวะ)แห่งเวทนาทั้งหลายว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)และไม่รู้ชัดการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากเวทนาทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปไม่ได้เลยที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้เวทนาทั้งหลายได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้อย่างนั้นและปฏิบัติตามแล้วก็จักรอบรู้เวทนาทั้งหลายได้^{๙๗}

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งรู้ชัดคุณ(อัสสาทะ)แห่งเวทนาทั้งหลายว่าเป็นคุณ(อัสสาทะ)รู้ชัดโทษ(อาทีนวะ)แห่งเวทนาทั้งหลายว่าเป็นโทษ(อาทีนวะ)และรู้ชัดการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปจากเวทนาทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออก(นิสสรณะ)ไปตามความเป็นจริงอย่างนั้นเป็นไปได้ที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้เวทนาทั้งหลายได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้อย่างนั้นและปฏิบัติตามแล้วก็จักรอบรู้เวทนาทั้งหลายได้^{๙๘}

นิสสรณียสูตร พระสูตรว่าด้วยเรื่องธาตุที่มีคุณสมบัติสลัดออก(นิสสรณะ) มีเนื้อหาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธาตุเป็นที่สลัดออก(นิสสรณะ) ๓ ประการนี้ ธาตุเป็นที่สลัดออก ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เนกขัมมธาตุ เป็นที่สลัดละกามทั้งหลาย
๒. อรูปธาตุ เป็นที่สลัดละรูปธรรมทั้งหลาย
๓. นิโรธธาตุ เป็นที่สลัดละธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น”^{๙๙}

ภิกษุทั้งหลาย ธาตุเป็นที่สลัดออก(นิสสรณะ) ๓ ประการนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้มีความเพียรรู้ชัดธาตุเป็นที่สลัด(นิสสรณะ)กามออก

และธาตุเป็นเหตุล่วงพ้นรูปธรรมแล้ว

สัมผัสภาวะที่สงบระงับสังขารทั้งปวงตลอดกาล

ภิกษุนั้นแลเป็นผู้มีความเห็นชอบ

เพราะเหตุที่น้อมจิตไปในนพพานธาตุนั้น

^{๙๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๔/๑๗๖.

^{๙๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๔/๑๗๖.

^{๙๙} พุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๔๒๙ - ๔๓๐.

จึงชื่อว่าสำเร็จภิญญา ๖ ประการ

เป็นผู้สงบล่วงพ้นโยคะได้แล้วเป็นมุนีแท้จริง

แม้เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้แล^{๑๐๐}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท นiryavรรค พระผู้มีพระภาคทรงตรัสพระคาถาที่เป็น
นิสสรณะเทศนาหาระ ดังนี้

เรื่องหญิงชู้หึง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่หญิงชู้หึงและแก่บริษัท ๔ ดังนี้

“ความชั่ว ไม่ทำเสียเลยดีกว่า

เพราะระลึกถึงความชั่ว บุคคลย่อมเดือนร้อนในภายหลัง

ส่วนความดีทำไว้เถิดดีกว่า

เพราะทำแล้วระลึกถึงภายหลังบุคคลย่อมไม่เดือดร้อน”^{๑๐๑}

เรื่องภิกษุอาคันตุกะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุอาคันตุกะผู้อยู่ในเมือง
ชายแดน ดังนี้

“เมืองชายแดนได้รับการคุ้มครองทั้งภายในและภายนอก ฉันใด

เธอทั้งหลายจงคุ้มครองตนให้ได้ ฉันนั้น

ขณะอย่าได้ล่วงเธอทั้งหลายเสีย

เพราะเหล่าชนที่ปล่อยให้ขณะล่วงเลยไป

ย่อมเศร้าโศกแอ้ออยู่ในนรก”^{๑๐๒}

เรื่องปลากปิละ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่บริษัท ๔ ดังนี้

“ส่วนบุคคลใดครอบงำตมหาที่เลวทรามนั้น

ซึ่งล่วงได้ยากในโลกไว้ได้

ความโศกย่อมตกลไปจากบุคคลนั้น

เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากไปบัว ฉะนั้น”^{๑๐๓}

^{๑๐๐} พุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๒/๔๒๙ - ๔๓๐.

^{๑๐๑} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๔/๑๓๑.

^{๑๐๒} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๕/๑๓๑.

^{๑๐๓} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๓๖/๑๓๘.

เรื่องพระเขมาเถรี พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระเขมาเถรี ดังนี้

“สัตว์ทั้งหลายผู้กำหนดยินดีด้วยราคะ

ย่อมตกไปสู่กระแสตัณหา

เหมือนแมงมุมติดใยที่ตนถักไว้เอง

นักปราชญ์ทั้งหลายตัดกระแสตัณหานั้นได้แล้ว

หมดความยึด ย่อมละทุกข์ทั้งปวงไปได้”^{๑๐๔}

เรื่องอุปตตกเศรษฐีบุตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระเจ้าปเสนทิโกศล ดังนี้

“โภครทรัพย์ทั้งหลาย ย่อมทำลายคนมีปัญญาทราวม

แต่จะไม่ทำลายคนที่แสวงหาฝั่ง

เพราะความทะยานอยากในโภครทรัพย์

คนมีปัญญาทราวมจึงทำลายตนเองดุจทำลายคนอื่น”^{๑๐๕}

เรื่องมาร พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่มารผู้มีบาป ดังนี้

“ผู้บรรลุความสำเร็จแล้วไม่มีความสะดุ้งกลัว

ปราศจากตัณหาไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน

ตัดลูกศรที่นำไปสู่ภพได้ขาดแล้วร่างกายนี้จึงเป็นร่างกายสุดท้าย”^{๑๐๖}

๔) ผล

หรือจุดมุ่งหมาย หมายถึงผลลัพธ์ หรืออานิสงส์ที่เกิดจากการดำเนินตามนิสสรณะหรือทางออกนั้นแล้ว ได้แก่ความรู้ที่ได้รับจากการฟังเรียกว่าสุตมยปัญญา หรือสุตมยญาณ ตลอดถึงความรู้ธรรมในระดับสูงขึ้นไปกระทั่งสัมมาสัมโพธิญาณ๑๐๗ อานิสงส์เช่น ผู้ให้ทานย่อมได้รับอานิสงส์คือ มีอายุยืน มีผิวพรรณดี มีความสุข มีพลังกำลัง ผู้รักษาศีลย่อมได้อานิสงส์ คือ มีอายุยืน มีสุขภาพดีเป็นต้น ผู้เจริญภาวนาย่อมได้รับอานิสงส์คือ ความสงบแห่งจิต การไปเกิดในพรหมโลกด้วยอานุภาพของฌานและการบรรลุพระนิพพานเป็นต้น ตัวอย่างจุดมุ่งหมายคือ

๑๐๔ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๗/๑๔๑.

๑๐๕ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๕/๑๔๔.

๑๐๖ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๑/๑๔๒.

๑๐๗ ปฐมัม บัญญัติต้น, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๘.

“ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่สุคติ” คาถานี้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม ซึ่งเกิดแก่ผู้ฟังธรรมที่ประพฤติธรรมตามที่ได้สดับ คือเมื่อเขารักษาธรรมแล้ว ธรรมย่อมจะรักษาเขาให้มีความสุขในภพปัจจุบันและภพต่อไป^{๑๐๘}

ในขุททกนิกาย บาวรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสพระคาถาเป็นผลเทศนาหาระในเรื่องดังต่อไปนี้

เรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐีว่า

“ตราบใดที่บาปยังไม่ให้ผล

ตราบนั้น คนชั่วจะเห็นบาปว่าดี

แต่เมื่อใด บาปให้ผล

เมื่อนั้น คนชั่วจะเห็นบาปว่าชั่วแท้”^{๑๐๙}

“ตราบใดที่กรรมดียังไม่ให้ผล

ตราบนั้น คนดีจะเห็นกรรมดีว่าชั่ว

แต่เมื่อใด กรรมดีให้ผล

เมื่อนั้นคนดีจะเห็นกรรมดีว่าดีแท้”^{๑๑๐}

เรื่องภิกษุผู้ไม่เก็บรักษาบริขารว่า

“บุคคลอย่าสำคัญว่าบาปเล็กน้อยคงจักไม่มาถึง

แม้หม้อน้อยยังเต็มด้วยน้ำที่ตกลงมาที่ละหยาด ๆ ได้ ฉันทใด

คนพาล เมื่อสั่งสมบาปทีละน้อยทีละน้อย

ก็เต็มด้วยบาปได้ ฉันทนั้น”^{๑๑๑}

เรื่องพิฬารพทกเศรษฐีว่า

“บุคคลอย่าสำคัญว่าบุญเล็กน้อยคงจักไม่มาถึง

แม้หม้อน้ำยังเต็มด้วยน้ำที่ตกลงมาที่ละหยาด ๆ ได้ ฉันทใด

๑๐๘ มหาภิกขุสงคชาดก, เนตติปิภกรณ, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๖๘.

๑๐๙ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๙/๖๘.

๑๑๐ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๐/๖๘.

๑๑๑ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๑/๖๘.

คนมีปัญญา เมื่อสั่งสมบุญแม้ทีละน้อย

ก็เต็มด้วยได้ ฉะนั้น”^{๑๑๒}

เรื่องนายพรานเนื้อชื้อกุกกุกุมิตว่า

“หากที่ฝ่ามือไม่มีแผล บุคคลก็ใช้ฝ่ามือนำยาพิษไปได้

เพราะยาพิษจะไม่ซึมเข้าไปยังฝ่ามือที่ไม่มีแผล

เหมือนบาปไม่มีแก่ผู้ไม่ทำบาป ฉะนั้น”^{๑๑๓}

เรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกกะว่า

“บุคคลใดประทุษร้ายต่อบุคคลผู้ไม่ประทุษร้าย

เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน

บาปย่อมกลับมาถึงบุคคลนั้นซึ่งเป็นคนพาลอย่างแน่แท้

ดุจผงธุลีอันละเอียดที่บุคคลซัดไปทวนลม ฉะนั้น”^{๑๑๔}

เรื่องคน ๓ จำพวกว่า

“คนทำบาป ถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากบาปกรรม

ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากบาปกรรม

ถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากบาปกรรม

เพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่คนทำบาปยืนอยู่แล้ว

จะพ้นจากบาปได้”^{๑๑๕}

เรื่องเจ้าศากยะสุปปพุทธะว่า

“บุคคล ถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากความตาย

ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากความตาย

ถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากความตาย

เพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้ว

^{๑๑๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๒/๖๙

^{๑๑๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๔/๖๙.

^{๑๑๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๕/๗๐.

^{๑๑๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๗/๗๐.

จะไม่ถูกความตายครอบงำได้”^{๑๑๖}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท นาควรรคหมวดว่าด้วยช้าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
พระคาถามีนัยแห่งผลเทศนาหาระในเรื่อง ดังนี้

เรื่องการฝึกตน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่พระอานนท์ ดังนี้

“เราจักอดกลั้นถ้อยคำล่วงเกิน

เหมือนพญาช้างในสงคราม

อดทนลูกศรที่ตกจากแล่ง

เพราะคนจำนวนมากเป็นผู้ทุศีล”^{๑๑๗}

คนทั้งหลายนำสัตว์พาหนะที่ฝึกแล้วไปสู่ที่ประชุม

พระราชาย่อมทรงราชพาหนะที่ฝึกแล้ว

ในหมู่มนุษย์ คนที่อดกลั้นถ้อยคำล่วงเกินได้

ชื่อว่าเป็นผู้ฝึกตนได้แล้ว เป็นผู้ประเสริฐที่สุด”^{๑๑๘}

ม้าอัสดร ม้าอาชาไนย ม้าสินธพ ช้างใหญ่

ที่ได้รับการฝึกหัดแล้ว เป็นสัตว์ประเสริฐ

แต่คนที่ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐกว่าสัตว์พาหนะเหล่านั้น”^{๑๑๙}

เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุผู้เคยเป็นควาญ
ช้าง ดังนี้

“แท้จริง บุคคลไม่สามารถไปสู่ที่ยังไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้

แต่บุคคลผู้ฝึกตนได้แล้ว สามารถไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป

ด้วยตนที่ฝึกแล้ว ที่ฝึกดีแล้ว”^{๑๒๐}

^{๑๑๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๘/๗๑.

^{๑๑๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๐/๑๓๓.

^{๑๑๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๑/๑๓๓.

^{๑๑๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓.

^{๑๒๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๖/๑๓๕.

เรื่องสามเณร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่สามเณร ดังนี้
 “แต่ก่อนจิตนี้ท่องเที่ยวไปในอารมณ์ต่าง ๆ
 ตามความปรารถนา ตามความต้องการ ตามความสบาย
 วันนี้เราจะข่มจิตนั้นโดยอุบายอันแยบคาย
 เหมือนความขู่ช่างปราบพยศช่างตกมัน ฉะนั้น”^{๑๒๑}
 เรื่องมาร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่มารผู้มีบาป ดังนี้
 “เมื่อมีกิจเกิดขึ้น สหายทั้งหลายนำสุขมาให้
 ความยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ นำสุขมาให้
 ในเวลาสิ้นชีวิต บุญนำสุขมาให้
 การละทุกข์ได้ทั้งหมด นำมาสุขมาให้”^{๑๒๒}
 “ในโลก การถือกุลมารดา นำสุขมาให้
 การถือกุลบิดา นำสุขมาให้
 การถือกุลสมณะ นำสุขมาให้
 การถือกุลท่านผู้ประเสริฐ ก็นำสุขมาให้”^{๑๒๓}
 “ศีลนำสุขมาให้ตราบเท่าชรา
 ศรัทธาที่ตั้งมั่นแล้ว นำสุขมาให้
 การได้ปัญญา นำสุขมาให้
 การไม่ทำบาปทั้งหลาย ก็นำสุขมาให้”^{๑๒๔}

^{๑๒๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๗/๑๓๕.

^{๑๒๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๑/๑๓๖.

^{๑๒๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๒/๑๓๗.

^{๑๒๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๓/๑๓๗.

เรื่องจุฬารุคคหบัณฑิต

“ส่วนผู้ไฉนดีในฌานเป็นที่ระงับวิตก

มีสติทุกเมื่อเจริญสุภามานอยู่

ผู้นั้นแล จักทำตณหาให้สิ้นไป

จักตัดเครื่องผูกแห่งมารได้”^{๑๒๕}

เรื่องมาร

“ผู้ปราศจากตณหา หมดความยึดมั่น

ฉลาดในนิรุตติบท

รู้หมวดหมู่และเบื้องต้นเบื้องปลายของอักษรทั้งหลาย

ผู้นั้นและเรียกว่า ผู้มีร่างกายเป็นร่างกายสุดท้าย

ผู้มีปัญญามาก เป็นมหาบุรุษ”^{๑๒๖}

เรื่องอาชีวกชื่ออุปกะพระผู้มีพระภาคเมื่อแรกตรัสรู้ประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์อาชีวกชื่อ
อุปกะเข้ามาถามพระองค์ว่า บวชเพื่อใคร ใครเป็นศาสดา พระองค์จึงพระคาถา ดังนี้

“เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวง

มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้งปวงได้

หลุดพ้นเพราะสิ้นตณหา

ตรัสรู้เองแล้วจะฟังกล่าวอ้างใครเล่า”^{๑๒๗}

เรื่องท้าวสักกะจอมเทพ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ท้าวสักกะจอมเทพและ
เหล่าเทวดา ดังนี้

“การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง

รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง

ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง

ความสิ้นตณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง”^{๑๒๘}

^{๑๒๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๐/๑๔๒.

^{๑๒๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๒/๑๔๓.

^{๑๒๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๓/๑๔๓.

^{๑๒๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

๕) อุปาย

หมายถึงอุปาย หรือวิธีการที่แยบยลเพื่อให้เกิดผล โดยใช้อุปายบางอย่างกระตุ้นให้ดำเนินตามแนวทางออกที่เสนอไว้ ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นเบื้องต้นของอริยมรรค หรือ อุปายที่จะทำให้เกิดการบรรลุอริยมรรคและบรรลุนิพพานในที่สุด เช่นปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ เป็นเบื้องต้นแห่งการเกิดขึ้นของสัมมาทิฏฐิเป็นต้น^{๑๒๙} มีข้อที่เป็นตัวอย่างของอุปายคือ

“เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ (เบญจขันธ์) ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด”

เมื่อใด เขาหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด

เมื่อใด เขาหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนันตา เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด” ในที่นี้อุปายคือ เหตุให้บรรลุอริยมรรค หมายถึงปฏิบัติ อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรค นั้น คือถึงนิพพิทา อันจัดเป็นปัญญา๑๓๐

อุปายสูตร เรื่องว่าด้วยการเข้าถึง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสที่ วัดเชตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี มีความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเข้าถึงไม่ใช่ความหลุดพ้น ความไม่เข้าถึงเป็นความหลุดพ้น ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงรูป เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวย ความเพลิดเพลินตั้งอยู่ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้ ฯลฯ วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้

ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า “เราจักบัญญัติการมา การไป การจุติ การอุบัติ หรือความเจริญงอกงามไพบูลย์แห่งวิญญาณ เว้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร”๑๓๑

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนดในรูปธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนดในเวทนาธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี

^{๑๒๙} ปุรตัม บัญญัติ, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๘.

^{๑๓๐} มหาภิกขุชาดก, เนตติปริภัง, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๗๐.

^{๑๓๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๓/๗๕ - ๗๖.

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนดในสัญญาธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนดในสังขารธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนดในวิญญาณธาตุ ภิกษุละได้แล้ว เพราะละความกำหนดได้ อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี วิญญาณที่ไม่มีที่ตั้งนั้น ก็ไม่องงาม ไม่ปรุงแต่ง หลุดพ้นไป เพราะหลุดพ้นจึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสันโดษ เพราะสันโดษจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมดับไปเอง ภิกษุนี้รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๑๓๒}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท ทัดขวรรค พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสพระคาถา
นัยแห่งอุปายเทศนาหาระในเรื่อง ดังนี้

เรื่องเด็กชายหลายคนว่า

“ผู้ใดฝ่าหาความสุขเพื่อตน

แต่กลับใช้ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข

ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมไม่ได้รับความสุขเลย”^{๑๓๓}

ส่วนผู้ใดฝ่าหาความสุขเพื่อตน

ไม่ใช้ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข

ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมได้รับความสุข”^{๑๓๔}

เรื่องพระโกณฑธานเถระว่า

“เธออย่าได้กล่าวคำหยาบต่อใคร ๆ

คนที่ถูกเธอกล่าวจะกล่าวโต้ตอบเธอ

เพราะว่าถ้อยคำที่ได้เถียงกัน ก่อให้เกิดทุกข์

และการทำร้ายโต้ตอบกันจะมาถึงเธอ”^{๑๓๕}

^{๑๓๒} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๕๓/๗๕ - ๗๖.

^{๑๓๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓๑/๗๓.

^{๑๓๔} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓๒/๗๓.

^{๑๓๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓๓/๗๓.

“ถ้าเธอทำตนให้หนึ่งเจียบได้

เหมือนกังสตาลที่ตัดขอบปากออกแล้ว

เธอจะบรรลุนิพพานได้

การโต้เถียงกันก็จะมีแก่เธอ”^{๑๓๖}

๖) อาณัติ

หมายถึง การกล่าวชักจูง การชักชวน โน้มน้าวให้เกิดแรงจูงใจใฝ่รู้ ใฝ่กระทำ ประพฤติปฏิบัติ ทั้งชักชวน ชี้ชวน และสั่งบังคับ ได้แก่ คำสั่ง คำแนะนำ คำเชิญชวนให้ปฏิบัติ เช่น “อุปปาเทน สมปาเทถ ทานทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด” คำว่า “จง” เป็นลักษณะของอาณัตินี้^{๑๓๗} ถ้อยคำที่แสดงการชักชวนตามเทศนาหาระ นิยมใช้ชื่อบุคคลที่ลงสัตตมิมิวัดตีในความหมายว่าอาณัติคือ สั้ง ชักชวน ชี้แนะ หรือเป็นบทกึ่งที่ลงตพพ อนียปัจจจัย คือ (กุสล กาดพพ) ฟังกระทำกุศล (กุสล กรณีย) ฟังกระทำกุศล (ปาปี ปริวชเชตพพ) ฟังละเว้นบาป เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

“บัณฑิตฟังละเว้นบาปทั้งหลายในสัตว์โลก เหมือนบุรุษผู้มีจักขุ หลีกเลียงจากทางลุ่มดอนด้วยความบากบั่น ฉะนั้น” คาถานี้เป็นการชักชวนของพระพุทธเจ้าในการละเว้นบาป

“พวกท่านจงถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่ฟัง และถึงพระธรรมและพระสงฆ์ ผู้คงที่ จงสมทานศีล ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ท่านทั้งหลาย” คาถานี้กล่าวชักชวนให้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่ฟังและสมทานศีล โดยแสดงประโยชน์ว่าการกระทำทั้งสองอย่างนั้นมีผลดีในอนาคตกาล^{๑๓๘}

เสวิตัพพสูตร ว่าด้วยบุคคลที่ควรคบ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุคคล ๓ จำพวกไหนบ้าง คือ

๑. บุคคลที่ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้
๒. บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้
๓. บุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพคบ เข้าไปนั่งใกล้^{๑๓๙}

^{๑๓๖} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๔/๗๓.

^{๑๓๗} ปุตุตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๒๘.

^{๑๓๘} มหาภิกขุชาดก, เนตติปริกกรม์, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๗๑ - ๗๒.

^{๑๓๙} อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๒๖/๑๗๔ - ๑๗๕.

บุคคลที่ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ เป็นอย่างไร คือบุคคลบางคนในโลกนี้ตำหนากว่าตนในด้านศีล สมาธิ ปัญญา บุคคลเช่นนี้ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ นอกจากจะเมตตาอนุเคราะห์^{๑๔๐}

บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้ เป็นอย่างไร คือบุคคลบางคนในโลกนี้เสมอกันในด้านศีล สมาธิ ปัญญา บุคคลเช่นนี้ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะการสนทนาเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา จักมีแก่เราทั้งหลายผู้ถึงความเสมอกันในด้านศีล สมาธิ ปัญญา การสนทนาของเราทั้งหลายนั้นจักดำเนินไปได้และจักเป็นความสำราญเพราะเหตุนี้ บุคคลเช่นนี้จึงควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้^{๑๔๑}

บุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพคบ เข้าไปนั่งใกล้ เป็นอย่างไร คือบุคคลบางคนในโลกนี้เหนือกว่าตนในด้านศีล สมาธิ ปัญญา บุคคลเช่นนี้ ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะบุคคลเช่นนี้คิดว่า จักบำเพ็ญศีลชั้น(กองศีล) สมาธิชั้น(กองสมาธิ) ปัญญาชั้น(กองปัญญา) ที่ยังไม่บริบูรณ์หรืออนุเคราะห์ศีลชั้น สมาธิชั้น ปัญญาชั้นที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในที่นั้น ๆ เพราะเหตุนี้ บุคคลเช่นนี้จึงควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้^{๑๔๒}

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก บุคคลคบผู้ตำหนาย่อมพลอยตำหนายไปด้วย แต่คบผู้ที่เสมอกันย่อมไม่เสื่อมในกาลไหน ๆ คบผู้ที่สูงกว่าย่อมเด่นขึ้นทันตาเห็น เพราะฉะนั้น จึงควรคบผู้ที่สูงกว่าตน”^{๑๔๓}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท ปาปวรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสพระคาถาเป็นอาณัติ ดังนี้

เรื่อง พราหมณ์ชื่อจุฬาสากว่า

“บุคคลควรรีบเร่งทำบุญ ควรห้ามจิตจากบาป

เพราะเมื่อทำบุญเข้าไปใจจะยินดีในบาป”^{๑๔๔}

^{๑๔๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๖/๑๗๔ - ๑๗๕.

^{๑๔๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๖/๑๗๔ - ๑๗๕.

^{๑๔๒} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๖/๑๗๔ - ๑๗๕.

^{๑๔๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๖/๑๗๔ - ๑๗๕.

^{๑๔๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๖/๖๗.

เรื่องเสยยสเกอร์ว่า

“หากบุคคลทำบาปไป ก็ไม่ควรทำบาปนั้นซ้ำอีก

ไม่ควรทำความพอใจในบาปนั้น

เพราะการสั่งสมบาปนำทุกข์มาให้”^{๑๔๕}

เรื่องลาซเทวธิดาว่า

“หากบุคคลทำบุญ ก็ควรทำบุญนั้นบ่อย ๆ

ควรทำความพอใจในบุญนั้น

เพราะการสั่งสมบุญนำสุขมาให้”^{๑๔๖}

เรื่องมหาธนาภิชาว่า

“บุคคลควรละเว้นบาปทั้งหลาย

ดูจพ้อคำที่มีทรัพย์มาก แต่มีพวกล้นหลวม หลีกเลี้ยงทางที่มีภัย

และดูจคนรักชีวิตหลีกเลี้ยงยาพิษ ฉะนั้น”^{๑๔๗}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท ทิณชวรรค หมวดว่าด้วยอาชฎาการลงทัณฑ์ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าทรงตรัสพระคาถาเป็นอาณัติ ดังนี้

เรื่องพระฉัพพัคคีย์ว่า

“สัตว์ทุกประเทศ ย่อมสะดุ้งกลัวโทษทัณฑ์

สัตว์ทุกประเภท ย่อมหวาดกลัวความตาย

บุคคลนำตนเข้าไปเปรียบเทียบกับแล้ว

ไม่ควรฆ่าเอง ไม่ควรใช้ให้คนอื่นฆ่า”^{๑๔๘} ๑๒๙

^{๑๔๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๗/๖๗.

^{๑๔๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๘/๖๘.

^{๑๔๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๓/๖๙.

^{๑๔๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๙/๗๒.

ในขุททกนิกาย ธรรมบท นาควรรคหมวดว่าด้วยช้าง พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถา
มีนัยเป็นอาณัติดังนี้

เรื่องช้างป่าเวรกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“เธอทั้งหลายจงยินดีในความไม่ประมาท

จงตามรักษาจิตของตน

จงถอนตนขึ้นจากหล่ม

เหมือนช้างกูดุขที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้นได้ ฉะนั้น”^{๑๔๙}

เรื่องภิกษุหลายรูป พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“ถ้าบุคคลพึงได้สหายผู้มีปัญญารักษาตน

เที่ยวไปด้วยกัน เป็นสาธุวิหารี เป็นนักปราชญ์

ครอบงำอันตรายทั้งปวงได้แล้ว”^{๑๕๐}

“ถ้าบุคคลไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญารักษาตน

เที่ยวไปด้วยกันได้ เป็นสาธุวิหารี เป็นนักปราชญ์

ก็พึงประพตติอยู่ผู้เดียวเถิด

เหมือนพระราชาทรงละทิ้งแคว้นที่ทรงชนะแล้ว

ทรงประพตติอยู่ผู้เดียว

และเหมือนช้างมาตังคะละทิ้งโขลงอยู่ตัวเดียวในป่า ฉะนั้น”^{๑๕๑}

“การเที่ยวไปของบุคคลผู้เดียวเป็นความประเสริฐ

เพราะคุณเครื่องความเป็นสหายไม่มีในคนพาล

อนึ่ง บุคคลควรมีความชวนชวายน้อย

เที่ยวไปผู้เดียว ไม่พึงทำความชั่ว

เหมือนช้างมาตังคะเที่ยวไปตัวเดียวในป่า ฉะนั้น”^{๑๕๒}

^{๑๔๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๗/๑๓๕.

^{๑๕๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๘/๑๓๖.

^{๑๕๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๙/๑๓๖.

^{๑๕๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๐/๑๓๖.

เรื่องปลากปิละ

“เพราะเหตุนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลาย
ขอท่านทั้งหลายที่ประชุมกันในที่นี้ จงมีความเจริญ
ขอท่านทั้งหลายจงชุดรากเหง้าแห่งตัณหา
เหมือนคนต้องการหญ้าแฝกชุดหญ้าแฝก
เหมือนกระแสน้ำระรานไม่อ้อ ฉะนั้น”^{๑๕๓}

เรื่องลูกสุกรตัวเมีย

“กระแสดัณหาทั้งหลายไหลไปในอารมณ์ทั้งหมด
ตัณหาจุจกัณฐ์ กังกวมขึ้น
พวกเธอ ครั้นเห็นตัณหาจุจกัณฐ์ที่งอกงาม
จงตัดรากด้วยปัญญา”^{๑๕๔}

“หมูสัตว์ถูกล้อมไว้ด้วยตัณหาที่ทำให้สะดุ้ง
จึงตื่นเหมือนกระต่ายติดบ่วง
เพราะเหตุนี้ ภิกษุเมื่อหวังให้ตนสิ้นราคะ
ควรบรรเทาตัณหาที่ทำให้สะดุ้งเสีย”^{๑๕๕}

เรื่องเรือนจำ

“นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวถึงความกำหนด เครื่องจองจำที่มั่นคงนั้น
ว่ามีปกติเห็นยวลง หย่อนยาน แต่แก้ไขให้หลุดยาก
นักปราชญ์เหล่านั้นตัดเครื่องจองจำนั้นได้แล้ว
ไม่เียตี ละกามสุข ออกบวช”^{๑๕๖}

^{๑๕๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๗/๑๓๘.

^{๑๕๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๐/๑๓๘.

^{๑๕๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๓/๑๔๐.

^{๑๕๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๖/๑๔๑.

เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาแก่นายอุคคเสน ดังนี้

“เธอจงเป็นผู้ปล่อยวางทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน

จงเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพ

เธอผู้มีใจหลุดพ้นในธรรมทั้งปวงแล้ว

จักไม่เข้าถึงชาติและชราอีกต่อไป”^{๑๕๗}

เรื่องภิกษุสัทธวิหริกของพระสารีบุตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุผู้เป็นศิษย์ของพระสารีบุตร ดังนี้

“เธอจงตัดความรักของตน

เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาล

จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น

เพราะพระสุคตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว”^{๑๕๘}

เรื่องปฎาจารา พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ปฎาจารา ดังนี้

“บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย

บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้

บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้

พวกพ้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้

แม้ญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้”^{๑๕๙}

“บัณฑิตผู้สำรวมในศีล รู้ความจริงนี้แล้ว

พึงรีบเร่งชำระทางอันจะนำไปสู่นิพพาน”^{๑๖๐}

^{๑๕๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๘/๑๔๑.

^{๑๕๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑.

^{๑๕๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๘/๑๒๒.

^{๑๖๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๙/๑๒๒.

เรื่องนักษัตรของคนพาล พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“คนพาลมีปัญญาทราม ประกอบความประมาทอยู่เสมอ

ส่วนบัณฑิตผู้มีปัญญา รักษาความไม่ประมาทไว้

เหมือนคนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ ฉะนั้น”^{๑๖๑}

“ท่านทั้งหลาย อย่าประกอบความประมาท

อย่าประกอบความเซซมยินดีในกามเลย

เพราะผู้ไม่ประมาท เฟงพินิจอยู่ (อาณัติ)

ย่อมได้รับความสุขอันไพบูรณ์”^{๑๖๒} (ผล)

เรื่องพระเมฆิยะเถระ พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่เมฆิยะเถระ ดังนี้

“จิตที่ตื่นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก

ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้

เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น”^{๑๖๓}

“จิตนี้ย่อมตื่นรนไปมา

เหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้น

ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร”^{๑๖๔}

เรื่อง ภิกษุ ๕๐๐ รูป พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ดังนี้

“ภิกษุรู้ที่อยู่ว่า ร่างกายนี้เปรียบเหมือนหม้อดิน

ควรป้องกันจิตนี้ เหมือนป้องกันพระนคร

แล้วใช้อาวุธคือปัญญารบกับมาร

และควรรักษาชัยชนะไว้ แต่ไม่ควรยินดียึดติด”^{๑๖๕}

^{๑๖๑} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๓๑.

^{๑๖๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗/๓๓.

^{๑๖๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕.

^{๑๖๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๓๕.

^{๑๖๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘.

เรื่องอาชีวะปาฏิโกะ พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่อุบาสิกาผู้รับใช้อาชีวะชื่อ
ปาฏิโกะ ดังนี้

“บุคคลไม่พึงใส่ใจถ้อยคำแสดงหูของคนอื่น
ไม่พึงเพ่งเล็งกิจที่คนอื่นทำแล้วหรือยังไม่ได้ทำ
แต่พึงตรวจดูกิจที่ตนทำแล้วและยังไม่ได้ทำเท่านั้น”^{๑๖๖}

เรื่อง สัทธวิหาริกของพระมหากัสสปเถระ พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุผู้
อยู่ในกรุงราชคฤห์ ดังนี้

“หากบุคคลเที่ยวหาคนดีกว่าตนหรือเสมอกับตนไม่ได้
ก็ควรถือการเที่ยวไปคนเดียวให้มั่นคง
เพราะจะหาความเป็นเพื่อนในคนพาลไม่ได้เลย”^{๑๖๗}

เรื่องพระวนวาสีตีสเถระ พระผู้พระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“ข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้ได้ลาภเป็นอย่างหนึ่ง
ภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า
รู้ชัดข้อปฏิบัติทั้งสองนี้แล้ว ไม่พึงยินดีสักการะ
แต่พึงเพิ่มพูนวิเวก (ให้ต่อเนื่อง)”^{๑๖๘}

เรื่อง พระฉนฺนเถระ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“บุคคลไม่พึงคบมิตรชั่ว ไม่พึงคบคนต่ำช้า
พึงคบแต่กัลยาณมิตร พึงคบแต่สัตบุรุษ”^{๑๖๙}

^{๑๖๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๐/๔๒.

^{๑๖๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๑/๔๖.

^{๑๖๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๕/๕๑.

^{๑๖๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๘/๕๒.

ในขุททกนิกาย ธรรมบท พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถามีนัยแห่ง อัสนาทะ (คุณ) อาทีนวะ (โทษ) นิสสรณะ (เครื่องสลัดออก) ผล (จุดมุ่งหมาย) อุปาย (การบรรลุด้วยวิธีการอันแยกกาย) และอาณัติ (ข้อควรทำ) ในบทพระคาถาเดียวกันย่อมมีหลายนัยแห่งเทศนาหาระ ผู้วิจัยได้ยกเป็นตัวอย่างในการศึกษา ดังนี้

เรื่องการระงับความทะเลาะของหมู่ญาติ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระญาติฝ่ายศากยะและโกถิยะ ที่ทะเลาะกันเพราะแย่งน้ำทำนา ดังนี้

“ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราเป็นผู้ไม่มีเวร อยู่เป็นสุขจริงหนอ (อัสนาทะ)

ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร (อาทีนวะ) เราอยู่อย่างไม่มีเวร” (นิสสรณะ)^{๑๗๐}

“ในหมู่มนุษย์ผู้เดือนร้อน (อาทีนวะ) เราเป็นผู้ไม่เดือนร้อน (นิสสรณะ)

อยู่เป็นสุขจริงหนอ (ผล) ในหมู่มนุษย์ผู้เดือนร้อน (อาทีนวะ) เราอยู่อย่างไม่เดือนร้อน” (นิสสรณะ)^{๑๗๑}

“ในหมู่มนุษย์ผู้ชวนชวาย (อาทีนวะ) เราเป็นผู้ไม่ชวนชวาย (นิสสรณะ)

อยู่เป็นสุขจริงหนอ (ผล) ในหมู่มนุษย์ผู้ชวนชวาย (อาทีนวะ) เราอยู่อย่างไม่ชวนชวาย (นิสสรณะ)”^{๑๗๒}

เรื่องพระราธเถระ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“บุคคลพึงเห็นผู้มีปัญญาจักชี้อโทษ (อาณัติ)

มักพูดปรามไว้ เหมือนผู้ชี้บอกขุมทรัพย์

และพึงคบผู้ที่เป็นบัณฑิตเช่นนั้น (อาณัติ)

เพราะเมื่อคบคนเช่นนั้น ย่อมมีแต่ความเจริญ ไม่มีความเสื่อมเลย” (ผล)^{๑๗๓}

^{๑๗๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๗/๙๔.

^{๑๗๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๘/๙๔.

^{๑๗๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๙/๙๔.

^{๑๗๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๕๑.

เรื่องพระอัสสชิและพระปุนิพพสุกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้

“ผู้ใดฟังกล่าวสอน พร้าสอนและห้ามจากความชั่ว (อาณัติ)

ผู้นั้นย่อมเป็นที่ของรักของสัตบุรุษ (อัสสาทะ)

แต่ไม่เป็นที่รักของสัตบุรุษทั้งหลาย” (อาทีนวะ)^{๑๗๔}

จำแนกเทศนาหาระตามบุคคล ๓

ในเทศนาหาระ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิสสรณะแก่อุคฆฏิตัญญูชน ทรงแสดงโทษและนิสสรณะแก่วิปจิตัญญูชน ทรงแสดงอัสสาทะ โทษและนิสสรณะแก่เนยยชน^{๑๗๕}

บุคคลที่พอจะสอนให้บรรลุธรรมได้เรียกว่า เวไนยชน แบ่งออกเป็น ๓ จำพวกคือ

๑. อุคฆฏิตัญญู ผู้บรรลุธรรมเร็วด้วยการฟังอุเทศคือหัวข้อ เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังนิสสรณะ

๒. วิปจิตัญญู ผู้บรรลุธรรมช้าด้วยการฟังนิเทศคือ คำอธิบายโดยสังเขปเขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังโทษและนิสสรณะ

๓. เนยยะ ผู้อาจบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังปฏินิเทศ คือคำอธิบายโดยพิสดารและมีโยนิโสมนสิการซึ่งการเจริญภาวนา พร้อมด้วยการคบหากัลยาณมิตรที่แนะนำการปฏิบัติธรรม เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังอัสสาทะ โทษะและนิสสรณะ

เหตุที่มีได้กล่าวถึงบุคคลจำพวกที่ ๔ คือปทปรม เพราะบุคคลดังกล่าวไม่อาจบรรลุธรรมได้^{๑๗๖}

^{๑๗๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๗/๕๒.

^{๑๗๕} มหาภจจาณเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๗๔.

^{๑๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

จำแนกอริยสัง ๔ ตามหลักเทศนาหาระ

อริยสัง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัง ๔ เหล่านี้เป็นธรรมจักร

โทษและจุดมุ่งหมาย	เป็นทุกข์สัง
อัสสาทะ	เป็นสมุทัยสัง
นิสสรณะ	เป็นนิโรธสัง
อุบายและการชักชวน	เป็นมรรคสัง ^{๑๗๗}

พระมหากัจจายนเถระ ได้จำแนกอริยสัง ๔ ตามหลักเทศนาหาระ ดังนี้

ทุกข์สัง คือ เถภูมิกกรรมเวไนัตถหา จัดเป็นโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช้ตัวตน

ทุกข์สัง คือ เถภูมิกกรรมเวไนัตถหา อันเป็นผลฝ่ายโลกิยะของการแสดงธรรมจัดเป็นจุดมุ่งหมายที่เกิดจากการแสดงธรรม

สมุทัยสัง คือ ตัณหา จัดเป็นอัสสาทะ

นิโรธสัง คือ พระนิพพาน จัดเป็นนิสสรณะ เพราะเป็นความพ้นทุกข์

มรรคสัง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นอุบาย เพราะเป็นเหตุพ้นทุกข์

มรรคสัง คือ การชักชวนโดยตรงหรือโดยอ้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้า จัดเป็นการชักชวนเพื่อความพ้นทุกข์^{๑๗๘}

ปฐม บัญญัติต้น สรุพบว่าสาระสำคัญของเทศนาหาระจึงอยู่ที่ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ที่จะใช้เป็นหลักในการตีความคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้ออัสสาทะกับอาทีนวะนั้นเป็นหลักการมองโลกและชีวิตว่ามีสองด้านเสมอ สิ่งเดียวกันมีนัยแฝงทั้งที่เป็นด้านคุณคือ “อัสสาทะและที่เป็นโทษคือ อาทีนวะ” อยู่ด้วย ฉะนั้น ต้องมองให้ครบทั้งสองด้าน^{๑๗๙} การแสดงธรรม หลักฐานในเนื้อหาคัมภีร์ บางทีไม่มีเนื้อหาแสดงไว้ชัดเจนว่า ส่วนไหนเป็นอัสสาทะ อาทีนวะและนิสสรณะ ผู้ศึกษาการตีความต้องพินิจด้วยตนเอง โดยใช้หลักการของเทศนาหาระ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมะมีอัสสาทะอาทีนวะและนิสสรณะไม่ครบถ้วน แต่อุบายเป็นต้น ๓ ประการนี้เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมควรนำมาแสดงไว้ในทุกสูตรหรือทุกคาถา เพื่อให้รู้ถึงเหตุและจุดมุ่งหมายในการบรรลุธรรมพร้อมทั้งการชักชวนที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดย

^{๑๗๗} มหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์หน้า ๘๔.

^{๑๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^{๑๗๙} อ่างแล้ว.

ปริยาย^{๑๘๐} พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโดยทรงคำนึงถึงความเหมาะสมของคุณสมบัติอุปนิสัยแต่ ละบุคคลที่จะทรงโปรด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เวไนยสัตว์ ๓ ประเภทคืออุคฆติตัญญู วิปจิตัญญู และ เนยยบุคคล กล่าวคือจะทรงแสดงเฉพาะนิสสรณะแก่บุคคลประเภทอุคฆติตัญญู ทรงแสดงอาทีนวะ และ นิสสรณะแก่บุคคลประเภทวิปจิตัญญู และทรงแสดงอัสสาทะอาทีนวะนิสสรณะ แก่บุคคล ประเภท เนยยะ^{๑๘๑} แบบของการตีความเทศนาหาระ คืออนุพุพพิกถากล่าวคือทาน ศีล สวรรค์ เป็น เรื่องของอัสสาทะเทศนา อาทีนวกถาเป็นการกล่าวโทษของกามคุณที่เป็นที่พอใจ เป็นศูนย์รวม ความสุข ความพอใจที่เกิดจากการให้ รักษาศีลและให้ผลในสวรรค์นั้น ยังมีโทษอยู่เพราะยังเป็นทุกข์ และเป็นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏเป็นอาทีนวะเทศนา และเนกขัมมกถาการออกจากกาม คุณด้วยรูปแบบต่าง ๆ การออกบวชเป็นนิสสรณะ^{๑๘๒} และอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมที่แสดงถึง การแสดงธรรมครบทั้งอัสสาทะอาทีนวะและนิสสรณะ คือทุกข์เป็นอาทีนวะและเป็นจุดมุ่งหมาย ตัณหา เป็นอัสสาทะและเป็นเหตุ นิโรธเป็นนิสสรณะ และมรรคเป็นอุบายและอาณัติ^{๑๘๓} พระมหากัจจายน เถระ กล่าวสรุปว่า “ อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวนโยคีบุคคลของพระ ผู้มีพระภาค ชื่อว่า เทศนาหาระ ”^{๑๘๔}

๒.๑.๒. วิจัยหาระ

วิจัยหาระ หมายถึง หลักการวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะ การเลือกเฟ้นคำสอนของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยใช้หลักการในเทศนาหาระ เพื่อให้เกิดความชัดเจนและ ตรงตามพุทธประสงค์ หรือนัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประสงค์ ทั้งที่เป็นคำถามและคำตอบ ที่ สำคัญคือ การวิเคราะห์จำแนกตามหลักการของเทศนาหาระ^{๑๘๕} แลวิจัยหาระย่อมจำแนก บท (โดย อรรถและศัพท์) คำถามคำตอบ ข้อความก่อนและหลัง อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย การชักชวนและอนุคติ (การอ้างพระพุทพจน์) กล่าวคือย่อมจำแนกนวังคสัตถุศาสน์ทั้งปวง^{๑๘๖} วิจัยหาระ จำแนกเนื้อหาที่ต้องวิจัยออกเป็น ๑๒ ประการ

^{๑๘๐} อ้างแล้ว.

^{๑๘๑} เนตติ. (บาลี) ๓๖ (๖) / ๙ อ้างใน ปฐมัม บัญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา เถรวาท, หน้า ๑๒๙.

^{๑๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๑๘๓} อ้างแล้ว.

^{๑๘๔} มหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์หน้า ๙๑.

^{๑๘๕} ปฐมัม บัญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๓๐.

^{๑๘๖} มหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์หน้า ๙๓.

๒.๑.๓. ยุติหาระ

ยุติหาระ คือการตรวจสอบความเหมาะสมหรือไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในหาระทั้งปวง เรียกว่ายุติหาระ เป็นหลักการพิจารณาถึงความสมเหตุสมผลของศัพท์และความหมายที่ได้จากการวิเคราะห์ด้วยหลักหาระทั้งปวง^{๑๘๗} ถือว่าเป็นการตรวจสอบความถูกต้องของการตีความ การอธิบายความตามหลักหาระอื่น ๆ อีกชั้นหนึ่ง หลักเกณฑ์ที่ใช้ในการตรวจสอบถึงความถูกต้อง และไม่ถูกต้องตามหลักยุติหาระ มี 4 หลักใหญ่

๒.๑.๔. ปทัณฐานหาระ

ปทัณฐานหาระ คือ คาคา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า ธรรม์ เทเสติ ชิโน การแสดง เหตุไฉนของธรรมที่พระชินเจ้าทรงแสดงไว้จนถึงธรรมทั้งปวงอย่างนี้ชื่อว่าปทัณฐานหาระ^{๑๘๘} หรือหลักการตีความโดยพิจารณาถึงเหตุไฉนของธรรมแต่ละข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้^{๑๘๙}

๒.๑.๕. ลักษณะหาระ

ลักษณะหาระ คือ คาคา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า วุตตมฺหิ เอกธมฺเม เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งไว้ก็เป็นอันตรัสธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกันไว้ครบถ้วนแนวทางนั้นชื่อว่า “ลักษณะหาระ”^{๑๙๐} หรือ ลักษณะหาระ หมายถึง หลักการวิธีการอธิบายพุทธพจน์อีกแนวหนึ่งที่ใช้ลักษณะร่วมของธรรมเป็นหลักในการเขียนอธิบายธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยให้พิสดาร การอธิบายความตามนัยแห่งลักษณะหาระนี้ จะยึดเอาลักษณะของสภาวธรรมเป็นเครื่องมือโดยเฉพาะสืบสาวจากธรรมข้อหนึ่งไปสู่ธรรมข้ออื่น ๆ ที่มีลักษณะอย่างเดียวกันเป็นเอกลักษณ์ หรือลักษณะเสมอกันเป็นสมานลักษณะ ครอบคลุมถึงธรรมที่เป็นสหจารี คือธรรมที่เกิดร่วมกัน มีหน้าที่เหมือนกันเป็นสมานกิจ มีเหตุเหมือนกันเป็นสมานเหตุ มีผลเหมือนกันเป็นสมานผล มีอารมณ์อย่างเดียวกันเป็นสมานรัสมณ^{๑๙๑}

๒.๑.๖. จตุพยูหาระ

จตุพยูหาระ คือ คาคา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า เนรุตตมฺหิปปาโย ความมุ่งหมาย (ของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก) เหตุของการแสดงธรรมและการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลังย่อมมีด้วยศัพท์ แนวทางอธิบายนั้นชื่อว่า “จตุพยูหาระ” หลักแห่งการอธิบาย หรือกลุ่มแห่งวิธีอธิบายหลักธรรม^{๑๙๒} มี ๔ ประการ

^{๑๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

^{๑๘๘} มหาภจฺจายนเถร, เนตฺติปกรณฺ, แปลโดย พระคันธสวาราภิกษุหน้า ๙๔.เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

^{๑๘๙} ปฐมฺ บุญฺศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๓๕.

^{๑๙๐} มหาภจฺจายนเถร, เนตฺติปกรณฺ, แปลโดย พระคันธสวาราภิกษุหน้า ๙๔.เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

^{๑๙๑} ปฐมฺ บุญฺศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๓๖.

^{๑๙๒} มหาภจฺจายนเถร, เนตฺติปกรณฺ, แปลโดย พระคันธสวาราภิกษุหน้า ๙๔.เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

๒.๑.๗. อาวัฏฏหาระ

อาวัฏฏหาร คือ คาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า เอกมฺหิ ปทภูฏาเน เมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา บัณฑิตย่อมแสวงหาเหตุใกล้อื่นแล้ว เวียนไปสู่ธรรมที่ตรงกันข้ามแนวทางนั้นชื่อว่า “อาวัฏฏหาระ”^{๑๙๓} อีกอย่างอาวัฏฏหาระมีความหมายเหมือนกับปทัฏฐาน หาระ ความหมายตามคำศัพท์แล้ว หมายถึง หลักการพูดที่พูดถึงการหมนุธรรม คือการแสดงธรรมจากฝ่ายหนึ่งมาเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง หรือสลับจากฝ่ายดีมาเป็นฝ่ายบาป เป็นการตีความธรรมทั้งสองด้านที่ตรงกันข้ามกัน พระมหากัจจายนเถระท่านได้นิยามอาวัฏฏหาระว่า “เมื่อยกธรรมข้อหนึ่งเป็นปทัฏฐานขึ้นมาแสดง แล้วค้นหาธรรมที่เป็นปทัฏฐานที่เหลือและหมนุไปในธรรมฝ่ายตรงกันข้ามชื่อว่า อาวัฏฏ หาระ”^{๑๙๔} จึงเป็นการตีความข้อความหรือประโยคคำพูดที่พระพุทธรเจ้าหรือพระเถระอื่น ๆ แสดงไว้ว่ามีปทัฏฐานมาจากอะไร เป็นปทัฏฐานของอะไร เป็นต้น เป็นการอธิบายหาปทัฏฐานจากประโยคคำพูด ไม่ได้เป็นการปทัฏฐานจากองค์ธรรมเหมือนปทัฏฐานข้างต้น

๒.๑.๘. วิกัตติหาระ

วิกัตติหาระ คือ คาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า ธมฺมญจ ปทภูฏานํ ภูมิจฺจ แนวทางใดย่อมจำแนกสภาวะธรรม เหตุใกล้และภูมิ โดยทั่วไปและไม่ทั่วไป แนวทางนั้นพึงทราบว่าเป็น “วิกัตติหาระ”^{๑๙๕} หรือหลักการอธิบายความโดยการจำแนกธรรมต่าง ๆ ออกเป็น ๓ ประการ

๒.๑.๙. ปริวัตตนหาระ

ปริวัตตนหาระ คือ คาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า กุสลา กุสเล ธมฺเม แนวทางใดย่อมเปลี่ยนกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ควรละอันพระศาสดาทรงแสดงไว้ในทางตรงกันข้าม แนวทางนั้นชื่อว่า “ปริวัตตนหาระ”^{๑๙๖} หรือหลักการอธิบายความพุทธพจน์ ในลักษณะมองในมุมกลับจากสภาวะธรรมหนึ่งไปสู่อีกสภาวะธรรมหนึ่งที่ตรงกันข้ามกัน เป็นการเชื่อมโยงให้เห็นถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์หรือตรงกันข้ามกัน เช่น กุศลธรรมเป็นปัจจัยให้ละอกุศลธรรม หรืออกุศลธรรมที่ถูกละได้เพราะธรรมที่เป็นกุศล มีข้อความในเตติปกรณว่า “บุคคลผู้มีสัมมาทิฐಿಯ่อมละมิจฉาทิฐิได้ โดยข่มได้ด้วยวิปัสสนา สัมมาทิฐิ หรือกำจัดอย่างเด็ดขาดด้วยปฐมมรรคสัมมาทิฐิ อนึ่ง อกุศลธรรมอันต่ำทรามมิใช่น้อยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย กุศลธรรมดังกล่าวย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา”^{๑๙๗}

^{๑๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

^{๑๙๔} ปุรตม บัญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๓๗.

^{๑๙๕} มหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์หน้า, หน้า ๒๒๗.

^{๑๙๖} เรื่องเดียวกัน, ๒๓๗.

^{๑๙๗} อ้างแล้ว.

๒.๑.๑๐. เววจนหาระ

เววจนหาระ คือ คาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า เววจนานิ พหู ผู้รู้พระพุทธรูปย่อมประกอบคำพจน์จำนวนมากของธรรมอย่างหนึ่งที่กล่าวไว้ในพระพุทธรูปนั้น แนวทางนั้นชื่อว่า “เววจนหาระ”^{๑๙๘} หรือหลักการตีความอธิบายความโดยการใช้ศัพท์หรือคำพูดที่มีความหมายเหมือนกันในการอธิบาย ซึ่งอาจมีคำที่สามารถนำมาใช้อธิบายได้มากกว่าหนึ่งคำ^{๑๙๙} คำในลักษณะนี้เรียกว่า “ไวพจน์หรือเวจนะ” แปลว่า คำที่มีความหมายเหมือนกัน หรือคำมุ่งหมายถึงสิ่งเดียวกัน แม้จะมีเนื้อหาบางแง่มุมแตกต่างกันก็ตาม บางทีก็เรียกว่า คำพ้องความ การแสดงคำไวพจน์หลากหลายเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า “อาวูตติ” คือการกล่าวซ้ำ^{๒๐๐}

๒.๑.๑๑. ปัญญาหาระ

ปัญญาหาระ คือ คาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า เอกิ ภควา ธมมํ ปัญญาตีตีหิ วิวิธาหิ เทเสตี พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยปัญญาดินานุปการ การแสดงเช่นนั้นพึงทราบว่าเป็น “ชื่อปัญญาหาระ”^{๒๐๑} หรือหลักการอธิบายความโดยการจำแนกเป็นปัญญาติต่าง ๆ ในธรรมที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดง^{๒๐๒}

๒.๑.๑๒. โอตระหาระ

โอตระหาระ คือ คาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า โย จ ปฏิจจุปปาโท แนวทางใดย่อมหยั่งลงในปฏิจจุสมุปบาท อินทรีย์ ชันธ ธาตุ และอายตนะ แนวทางนั้นชื่อว่า โอตระหาระ^{๒๐๓} หรือหลักการอธิบายความ ตีความด้วยการสังเคราะห์หลักธรรมย่อยรวมลงในหลักใหญ่ อันเป็นหัวใจสำคัญของพุทธธรรม^{๒๐๔} ในทางกลับกัน หมายถึงหลักธรรมเหล่านี้ คือในปฏิจจุสมุปบาท อินทรีย์ ชันธ ธาตุ และอายตนะ เป็นหลักในการตีความและเป็นเกณฑ์วินิจฉัยด้วยการตีความถูกต้องหรือไม่ หากสามารถสังเคราะห์เข้าได้ ไม่ขัดแย้งกับหลักธรรมดังกล่าว ถือว่า เป็นการตีความที่ถูกต้อง โดยเฉพาะธรรมในกลุ่มชั้น ทานจำแนกเป็น ๒ กลุ่ม ๑) กลุ่มศีลชั้น สมาธิชั้น และปัญญาชั้น ๒) กลุ่มรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น^{๒๐๕}

^{๑๙๘} มหากัจจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันทสราภิกวงค์หน้า, หน้า ๒๔๓.

^{๑๙๙} ปฐมัม บัญญัติ, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๐.

^{๒๐๐} มหากัจจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันทสราภิกวงค์หน้า, หน้า ๒๔๓.

^{๒๐๑} มหากัจจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันทสราภิกวงค์หน้า, หน้า ๒๕๗.

^{๒๐๒} ปฐมัม บัญญัติ, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๑.

^{๒๐๓} มหากัจจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันทสราภิกวงค์หน้า, หน้า ๒๕๗.

^{๒๐๔} ปฐมัม บัญญัติ, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๒.

^{๒๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒.

๒.๑.๑๓. โสณหาระ

โสณหาระ คือคาถา ในนิทเทสวาระ เป็นต้นว่า วิสสุชชิตมฺหิ ปญฺเห การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องของข้อความที่บุคคลปรารถนาปัญหา อันพระศาสดาเป็นต้นวิสันหาไว้ในคาถา ชื่อว่า โสณหาระ^{๒๐๖} หรือหลักการพิจารณาตรวจสอบความถูกต้องและไม่ถูกต้องของความหมายที่เสนอในคำถามและคำตอบ โดยเสนอหลักการเพื่อใช้ในการตรวจสอบชำระ ๒ ประการ คือ ๑) บท ๒) เนื้อหาที่ต้องการ หมายถึงข้อความที่เป็นคำตอบสมบูรณ์ เป็นบทสรุปของเนื้อหาทั้งปวง นี้เป็นภาพรวมทั้งหมด ดังนั้น ในการถามและตอบ จะมีประเด็นคำถามและคำตอบที่ตรงไปตรงมา ตัวอย่างเช่น อะไรเป็นเครื่องกันกระสุนทั้งหลาย (แห่งกิเลส) ขอพระองค์ตรัสบอกถึงเครื่องป้องกันกระสุนเหล่านั้นด้วยเถิด ตอบว่า สติเป็นเครื่องกันกระสุนทั้งหลาย เรากล่าวการปิดกันกระสุนทั้งหลายว่า ย่อมถูกปิดกันด้วยปัญญาหากพิจารณาการถามและตอบดังกล่าวด้วยบทคือบทที่เป็นคำถามและคำตอบ คำต่อคำ ในที่นี้คืออะไรเป็นเครื่องกัน สติเป็นเครื่องกัน จะกันด้วยอะไร กันด้วยปัญญา แต่ถ้าพิจารณาโดยอารมณ์ คือเนื้อหาที่เป็นภาพรวมทั้งหมดของคำถามและคำตอบทั้งหมด คือ สติและปัญญา เป็นเครื่องกันป้องกันและปิดกันกระสุนแห่งกิเลสทั้งหลาย^{๒๐๗}

๒.๑.๑๔. อธิฐานหาระ

อธิฐานหาระ คือคาถา ในนิทเทสวาระ เป็นต้นว่า เอกตตตาย ธมฺมา เยปิ จเวมตตตาย นิทฺธิภูฏา พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้โดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ บุคคลไม่พึงคาดคิดธรรมเหล่านั้นเอง แนวทางนั้นชื่อว่า อธิฐานหาระ^{๒๐๘} หรือหลักการอธิบายความธรรมโดยมีบทตั้งและอธิบายความของบทนั้น ในรายละเอียดเพิ่มเติม เป็นการนำเอาหลักการหรือหัวข้อธรรม คำศัพท์ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้แล้วมาอธิบาย เหมือนการนำข้อความมาอ้างอิงเป็นหลักฐาน ดังนั้น อธิฐานหาระ มีหลักการอธิบายความ ๒ ลักษณะ คือ ๑) เอกัตตตา ความเป็นคำสามัญที่มีความเหมือนกันซึ่งไม่ได้ระบุเจาะจงชัดเจนไปว่าเป็นอะไร ๒) เวมตตตา ความหมายพิเศษที่มีนัยต่างกัน ในรายละเอียด ตัวอย่างเช่น คำว่า “ทุกข์” เรียกว่าเป็นเอกัตตตาเพราะเป็นเพียงคำแสดงหัวข้อสำคัญ แต่ถ้าหากเป็นการกล่าวแสดงถึงรายละเอียดว่า ความทุกข์นั้นมีอะไรบ้าง อะไรบ้างที่จัดเป็นทุกข์ เช่น ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เหล่านี้เรียกว่า เวมตตตา อธิฐานหาระ ไม่เปิดโอกาสให้ตีความอธิบายเป็นอย่างอื่น หากแต่ต้องอ้างข้อความพุทธพจน์จากคัมภีร์โดยตรง หรือจากความทรงจำเนื้อหาแหล่งที่ในคัมภีร์ได้ เอกัตตตากับเวมตตตา จึงมีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นหัวข้อกับรายละเอียดเนื้อหาในประเด็นย่อยที่จำแนกแยกแยะให้เห็นจริง^{๒๐๙} ดังตัวอย่างในเนตติปกรณ์ว่า “คำว่า “มรรค” เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า “มรรคในเรื่องนั้น

^{๒๐๖} มหาจกจายนเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์หน้า, หน้า ๒๙๓.

^{๒๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

^{๒๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๙.

^{๒๐๙} ปฐมัม บัญญัติ, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๔.

คืออะไร มรรคเป็นหนทางไปสู่สุคติ หนทางไปสู่กำเนิดดิรัจฉาน หนทางไปสู่ที่ของเปรต หนทางไปสู่กำเนิดของอสุร หนทางไปสู่สวรรค์ หนทางไปสู่มนุษย์ และหนทางไปสู่นิพพาน” นี้เป็นรายละเอียด^{๒๑๐}

๒.๑.๑๕. ปริกขารหาระ

ปริกขารหาระ คือคาถา (ในนิทเทสวาระ) เป็นต้นว่า เย ธมมา ยัมมม ชนยติ ธรรมที่เป็นเหตุ ย่อมก่อให้เกิดธรรมที่เป็นผล โดยความเป็นเหตุเกิดร่วมและเหตุต่อเนื่อง แนวทางที่แสดงเหตุปัจจัยนั้นชื่อว่า ปริกขารหาระ^{๒๑๑} หรือหลักการอธิบายโดยการจำแนกเหตุและปัจจัยของธรรมทั้งหลาย เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเป็นผลและความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล มีหลักการว่า “ธรรมใด ทำให้ธรรมใดเกิด ธรรมนั้น ชื่อว่า ปริกขารของธรรมนั้น” คำว่า ปริกขาร จึงมีลักษณะการทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น สิ่งที่ทำให้สรรพสิ่งเกิดผล มี ๒ ประการ คือ เหตุและปัจจัย เหตุคือสิ่งที่อยู่ภายในตัวของสิ่งนั้น สิ่งที่ทำให้เกิด เป็นเหตุโดยตรง มีลักษณะเฉพาะ ไม่ทั่วไปแก่ผลอื่น ๆ ส่วนปัจจัยคือเหตุรองลงมา เป็นเหตุที่อยู่ภายนอกเป็นสิ่งที่คอยสนับสนุนให้เกิดผล แต่ไม่ใช่เหตุที่เป็นปทัฏฐาน เรียกว่า เหตุภายนอก^{๒๑๒}

๒.๑.๑๖. สมาโรปนหาระ

สมาโรปนหาระ คือคาถาในนิทเทสวาระ เป็นต้นว่า เย ธมมา ยัมมลา เย เจกตล ปกาสิ ตา มุณินา ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุของธรรม ที่เป็นผล และธรรมที่มีอรรถเสมอกันอันพระมุณีทรงประกาศแล้ว ธรรมเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงยกขึ้นแสดง แนวทางนั้นชื่อว่า สมาโรปนหาระ^{๒๑๓} หรือหลักการอธิบายความ ตีความโดยการยกเอาสิ่งที่เป็นปทัฏฐาน ไวพจน์ การปฏิบัติและกาละ มาเป็นหลักการในการอธิบาย โดยนัยนี้ สมาโรปนหาระ จึงจำแนก ได้ ๔ ประการ^{๒๑๔}

3.2. นัย

^{๒๑๐} มหาภจจาณเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์หน้า, หน้า ๓๐๑.

^{๒๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓.

^{๒๑๒} ปฐมัม บัญญัติตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๕.

^{๒๑๓} มหาภจจาณเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์หน้า, หน้า ๓๒๑.

^{๒๑๔} ปฐมัม บัญญัติตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๖.

๒.๓. นัย

คัมภีร์เนตติปกรณ์ มีนัยแห่งการตีความและอธิบายไว้ โดยให้นิยามคำว่า “นัย” หมายถึงวิธีการที่ทำให้รู้จักกกุศลธรรม (ฝ่ายไม่ดี) และกกุศลธรรม (ฝ่ายดี) ที่มีแฝงอยู่พระดำรัสในพระสูตรต่างๆ “นัย” จึงเป็นหลักการ วิธีการ ที่จำแนกธรรมตามเป้าประสงค์ของพระพุทธเจ้า ที่ทรงให้เป็นนัยความหมายเอาไว้ที่แฝงอยู่ในพยัญชนะที่ทรงแสดง การอธิบายตามหลักหาระข้างต้นเป็นการตีความตามพยัญชนะ ตามอักษรที่ต่างใช้ฐานความรู้ทางไวยากรณ์ แต่นัยนี้เป็นการค้นหาความหมายที่แท้จริงที่อยู่ในอักษรนั้น โดยจำแนกออกเป็นส่วน ๆ^{๒๑๕} และนัย หากแปลตามคำศัพท์แล้ว มีความหมายว่า “หลักการนำไปสู่มรรคญาณ”^{๒๑๖} มี ๕ นัย

๒.๔. สาสนปฎฐาน

สาสนปฎฐาน หมายถึง วิธีการกล่าวแสดงธรรม อธิบายความให้เหมาะสมกับอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ให้มีหลักในการอธิบายความพุทธพจน์ได้อย่างถูกต้อง ตามพุทธประสงค์ เป็นการแสดงธรรมหรืออธิบายธรรมตามความหมายที่เหมาะสมกับอุปนิสัย อัธยาศัยของผู้ฟังค่านึงถึงผู้ฟังเป็นหลัก เพื่อให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจในสิ่งที่สอนมากที่สุด หลักการนี้ ไม่ง่ายนัก หากจะนำไปใช้ในปัจจุบัน เพราะอัธยาศัยของมนุษย์นั้น หยั่งรู้ได้ยากสำหรับคนธรรมดาที่ยังไม่มีคุณสมบัติพิเศษที่จะสามารถหยั่งรู้ได้ โดยจำแนกประเภทของพระสูตรต่าง ๆ ที่มาในพระบาลี (เป็นที่ตั้งแห่งมูลบท ๑๘ ประการ) ออกเป็น ๔ กลุ่มหลัก แล้วจำแนกคละกันระหว่างสูตรทั้ง ๔ กลุ่ม จึงเป็นสูตรทั้งหมด ๑๖ ประเภท เพื่อใช้ในการตีความและอธิบายธรรม^{๒๑๗}

๒.๕ สรุป

สรุปความได้ว่าคัมภีร์เนตติปกรณ์ หลักหาระทั้ง ๑๖ เป็นการอธิบายหลักธรรมโดยมีเป้าประสงค์เน้นไปทางพยัญชนะมากกว่ามุ่งเน้นเนื้อหา (อรรถะ) ที่เป็นแก่นหลักธรรม ส่วนนัยและสาสนปฎฐานเน้นไปในอรรถะและตรวจสอบความถูกต้องของการอธิบายโดยมีกรอบในการวินิจฉัยที่ชัดเจน หากจะกล่าวถึงความเป็นหมวดหมู่ในหาระแล้ว ไม่ได้มุ่งเน้นความเป็นหมวดหมู่เท่าในหลักสาสนปฎฐาน

ในการศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระ นี้ ผู้วิจัยจะนำเฉพาะหลักการตีความของเทศนาหาระ ๖ ประการ คือ อัสสาทะ อาทินวะ นิสสรณะ ผละ อุปายะ อาณัติที่ศึกษาข้อมูลไว้แต่ต้นสำหรับเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์เนื้อหาสาระในพระนิพนธ์ ส่วนหาระอื่นๆ ที่เหลือจึงได้แต่เสนอเนื้อหาไว้พอเป็นที่รู้จักเท่านั้น

^{๒๑๕} ปุรตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๖.

^{๒๑๖} มหาภจจาณเถร, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิกษณ์, หน้า ๔๐๘.

^{๒๑๗} ปุรตม์ บุญศรีตัน, รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๔๘.

บทที่ ๓

พระประวัติและผลงานพระนิพนธ์

๓.๑ พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) เป็นชาวกาญจนบุรี มีพระนามเดิมว่า เจริญ คชวัตร ประสูติเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชนกชื่อนายน้อย คชวัตร พระชนนีชื่อนางกิมน้อย คชวัตร

พระชนมายุ ๑๔ พรรษา บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดเทวสังฆาราม จังหวัดกาญจนบุรี วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐ เข้าเรียนบาลีที่สำนักวัดเสนาหา จังหวัดนครปฐม ซึ่งพระครูอดุลยสมณกิจหรือหลวงพ่อดิเรกกล่าวว่า “เพื่อว่าต่อไปจะได้กลับมาสอนที่วัดเทวสังฆารามและจะสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมเตรียมไว้ให้”^๑ หลวงพ่อดิเรกพาเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไปฝากไว้กับพระครูสังวรวิมล (อาจ) เจ้าอาวาสวัดเสนาหา เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงได้เริ่มเรียนบาลีไวยากรณ์ในพรรษาปีนั้น โดยมีพระมหาเปรียญจากวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ เป็นอาจารย์สอน

วันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ หลวงพ่อดิเรกพาเจ้าพระคุณสมเด็จฯ โดยสารรถไฟกาญจนบุรีมากรุงเทพฯ ไปวัดบวรนิเวศวิหารเพื่อเข้าเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร^๒

พ.ศ. ๒๔๗๓ ทรงสอบได้นักธรรมชั้นโทและเปรียญธรรม ๓ ประโยค พระองค์ทรงบันทึกเกี่ยวกับความรู้สึกเมื่อทรงสอบเปรียญธรรม ๓ ประโยคได้ว่า “รู้สึกว่าเป็นสุขใจอย่างมากไม่มีปีติในระหว่างปีทีก่อนอุปสมบทหรืออุปสมบทแล้วได้ ๒ พรรษาหรือจนถึงเขียน จ.ม.เหตุนี้ ส่งความสุขกายใจให้แก่ข้าพเจ้ามากเหมือนในระยะเวลาที่สอบ ป.ธ. ๓ ได้”^๓

พ.ศ. ๒๔๗๖ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีพระชนมายุครบอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ทรงกลับไปอุปสมบท ณ วัดเทวสังฆาราม กาญจนบุรี วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ โดยมีพระครูอดุลยสมณกิจ (หลวงพ่อดิเรก) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูนิวาสันนาราม (หลวงพ่อดิเรก) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระปลัดหรั่ง เจ้าอาวาสวัดทุ่งสมอ เป็นพระอนุสาวนาจารย์^๔

^๑ พระศากยวงศ์วิสุทธิ์, บวรธรรมบพิตร พระประวัติสมเด็จพระญาณสังวรฯ, (กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๘), หน้า ๔๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖^๕ ได้ทรงทำญัตติกกรรม (ทัฬหีกรรม) คืออุปสมบทซ้ำ เป็นธรรมยุติที่วัดบวรนิเวศวิหาร อีกครั้งหนึ่ง (ขึ้นพ.ศ.ใหม่เป็นเมษายนเป็นต้นปี กุมภาพันธ์เป็นปลายปี)^๖ พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค^๗

พ.ศ. ๒๕๓๒ พระชนมายุได้ ๗๕ พรรษา ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในราชทินนามเดิมคือ “สมเด็จพระญาณสังวร”^๘

หลังจากงานเฉลิมฉลองพระชนมายุ ๑๐๐ ปี ผ่านไปไม่กี่วัน ถึงวันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๖ พระอาการโดยทั่วไปของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงลดคณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัดพระอ้นตะ (ลำไส้ใหญ่) หลังการผ่าตัดพระอาการทั่วไปเป็นที่พอใจของคณะแพทย์ พอถึงวันที่ ๒๑ ตุลาคม พระอาการทั่วไปกลับทรุดลง ความดันพระโลหิตลดลงเรื่อย ๆ ที่ละน้อย ๆ เวลาค่าของวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช จึงสิ้นพระชนม์ เมื่อเวลา ๑๙.๓๐ น. ด้วยการติดเชื้อในกระแสโลหิต สิริพระชนมายุได้ ๑๐๐ พรรษา กับ ๒๑ วัน^๙

๓.๒ พระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระอุปนิสัยในทางการพระนิพนธ์มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ พระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์ ส่วนหนึ่งเป็นการสะท้อนชีวิตของพระองค์เองที่ทรงมีชีวิตลำบากและ กำพร้าพระชนกมาตั้งแต่พระชนมายุยังน้อยต้องมาอาศัยอยู่กับป้าเฮ้งซึ่งตาบอด^{๑๐} และพระองค์เอง ทรงมีพระพลานามัยไม่แข็งแรง ประชวรบ่อย ๆ จนเกือบเอาชีวิตไม่รอด จนต้องบนบานสานกล่าวต่อ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นสาเหตุของการได้บรรพชาเป็นสามเณร ซึ่งมีลำดับเหตุการณ์ที่ทรงบันทึกไว้ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๖๘ ในระหว่างที่เป็นนักเรียน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้สมัครเป็นลูกเสือ เรียน วิชาลูกเสือจนสอบได้เป็นลูกเสือเอก มีเอกสารที่เป็นลายพระหัตถ์ ทรงจดบันทึกไว้เป็น “ลูกเสือเอก เจริญ” ขณะทรงมีพระชนมายุราวสิบปีเศษ มีบันทึกเนื้อความเล่ารายละเอียดของงานพิธีถือน้ำพิพัฒน์ สัตยา^{๑๑} ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงจดรายละเอียดของพิธีการรวมทั้งถ้อยคำ สาบานในพิธีได้ครบถ้วน เอกสารชิ้นนี้เป็นการศึกษาให้เห็นพระปรีชาสามารถและพระอุปนิสัยแห่งการ จดบันทึกจดจำ เป็นครั้งแรก ถือได้ว่าเป็นงานนิพนธ์ครั้งแรกและทรงปฏิบัติต่อเนื่องมาตลอด

^๕ สมัยนั้น ขึ้น พ.ศ. ใหม่เป็นเดือนเมษายน ฉะนั้น เดือนมิถุนายนจึงเป็นต้นปี เดือนกุมภาพันธ์เป็น ปลายปี ,อ้างแล้ว, หน้า ๒๔)

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๔.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

หลังจากที่ได้บรรพชาเป็นสามเณรแล้ว หลวงพ่อวัดเหนือ ได้ให้สามเณรเจริญ คชวัตร ท่องสามเณรสิกขา บทสวดมนต์ ๗ ตำนาน ๑๒ ตำนาน ที่สำคัญท่องจำบทเทศน์ทั้งกัณฑ์ตามคำบอก ของหลวงพ่อดี จนท่องจำได้ทั้งกัณฑ์ เมื่อทำอุปัชฌาย์วัตรแล้ว หลวงพ่อดีอ่านบทเทศน์ให้ฟังเป็น ตอน ๆ แล้วให้ท่องตามที่ละวรรค คั่นละตอนจนจำได้ทั้งกัณฑ์ แล้วให้ขึ้นเทศน์ปากเปล่าในคืนวันพระ คั่นหนึ่ง ต่อมาได้ทรงบันทึกไว้ด้วยลายพระหัตถ์เก็บไว้ บทเทศน์กัณฑ์นั้นชื่อว่า “อริยทรัพย์ ๗ ประการ”^{๑๒} งานนิพนธ์ชิ้นนี้นับเป็นงานที่ทรงนิพนธ์เป็นหลักฐานครั้งที่ ๒ ก็ว่าได้

ในวันที่เดินทางไปวัดเสนาหาเพื่อไปเรียนบาลี ที่จังหวัดนครปฐมนั้น เจ้าพระคุณ สมเด็จฯ เมื่อครั้งเป็นสามเณรได้ทรงบันทึกการเดินทางว่า “วันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๔๗๐ (วันจันทร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๗ ปีเถาะ) ท่านพระครูอดุลยสมณกิจ นำข้าพเจ้าไปวัดเสนาหา จังหวัดนครปฐม นายเต็ม รุ่งสว่างไปส่งด้วย ออกจากวัดเหนือเวลา ๑๒ น.เศษ ถึงวัดเสนาหาเวลาเย็น ท่าน พระครูอดุลยฯ ได้พาข้าพเจ้าขึ้นฝากกับท่านพระครูสังวรวิชัย เจ้าอาวาส ให้ศึกษาพระปริยัติธรรม การมาเรียนครั้งนี้มาด้วยความพร้อมเพรียงของญาติทั้งหลาย ครั้นวันแรม ๙ ค่ำ ท่านพระครูอดุลยฯ กลับ ข้าพเจ้ารู้สึกเหงามาก จนท่านสมุห์เคลือบออกปากว่าคงเรียนไม่สำเร็จกระมัง ต่อๆ มาเป็น ปกติ”^{๑๓} และต่อจากนั้น ทรงบันทึกเป็นประจำวันมีเหตุการณ์ของการเรียนบาลี คือ

วันที่ ๑ สิงหาคม สอบจบเล่มนามแลอภัยยศัพพ์

วันที่ ๒ สิงหาคม (๕๓๙) สอบ ข้าพเจ้าได้ที่ ๑ ได้รับรางวัลคือ กระจดาษฟูสแก๊ฟ ๑ โหล ดินสอดำตราดาว ๑๐ แท่ง ซองจดหมาย ๑๐ ซอง ปากกา ๖ ตัว

วันที่ ๖ สิงหาคม เริ่มเรียนเล่มสมาสแลตัทธิต

วันที่ (๑๒๓๘) สอบจบเล่ม

วันที่ ๘ กันยายน สอบแล้วเริ่มเรียนอาขยาตแลกิตก์

วันที่ (๓) ครบ ๑๐๐ วันนับแต่วันถึงมรณกรรมของโยมตาสุข รุ่งสว่าง (ซึ่งเรียกกันว่า หมอสุข) ข้าพเจ้ากลับไปบ้านเนื่องในงานทำบุญ ๑๐๐ วันเสีย ๗ วัน ในระหว่างเริ่มเรียนเล่มอาขยาต แลกิตก์นั้น สอบจบเล่มแล้ว สอบวันที่ ๘ ตุลาคม แล้วเริ่มเรียนเล่มสมัญญาภิธานแลสนธิ จบแล้วแปล อุกฤษภาคทั้ง ๒ เล่ม เฉพาะแปลมคธเป็นไทย สอบจบเล่มแล้วไม่มีการสอบประจำเล่ม^{๑๔} และทรง บันทึกถึงอารมณ์ของการเรียนจบไว้ว่า “วันที่ ๒๐ ตุลาคม สอบครั้งใหญ่ เมื่อเรียนไวยากรณ์จบแล้ว รู้สึกเบิกบานใจมาก”

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

วันที่ ๒๑ ตุลาคม เวลาเช้า ส.ณ. อ่อนเป็นหัวหน้าปรุ้งกับข้าว มีแกงเนื้อ ข้าพเจ้าอยู่ในแผนกปรุ้งของหวาน ดูเหมือนแกงบวชฟักทอง ส.ณ.เสถียรหุงเช้า ท่านมหาภักดีเป็นผู้จัดการจัดหาสิ่งของเหล่านั้น เพน เลี้ยงระวางครูแลนักเรียน เนื่องในการปิดโรงเรียน โดยความพร้อมเพรียงกัน^{๑๕}

จากข้อความที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงบันทึกขณะที่เป็นสามเณรอยู่นั้น ได้จดบันทึกถึงการเรียน กิจกรรมที่ร่วมกับเพื่อน ๆ สามเณรได้ทำร่วมกันจะพบพระอุปัชฌาย์ที่เฝ้าจริงในเรื่องของการเรียนบาลี ทรงสอบได้ที่ ๑ มีพระอุปัชฌาย์ช่างสังเกตุ จดจำและทรงนำไปสู่การบันทึกนิพนธ์ไว้ประจำวัน จากการนิพนธ์บันทึกไว้ทำให้ทราบว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเรียนเก่ง สอบได้ที่หนึ่งตลอดมา ทั้งนามและอักษรรูป สมาสัททิต อาชยาตและกิตก มีความก้าวหน้าทางการศึกษาเป็นลำดับ^{๑๖}

วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๔๗๒ หลวงพ่อตีวัดเหนือ ได้นำเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เดินทางจากวัดเทวสังฆาราม กาญจนบุรี สู่กรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระอุปัชฌาย์ชอบจดบันทึก ได้ทรงบันทึกเหตุการณ์การเดินทางไว้อย่างละเอียดและยาวพอสมควร ดังความตอนหนึ่งว่า

“วันที่ ๘ ตอนเพนไปฉันที่บ้าน วันนี้วัดมีการอุปสมบทด้วยเวลาเย็นเยี่ยมคุณย่าเพียรผู้มีบุญคุณมาก^{๑๗} วันที่ ๙ ที่ตั้งว่าจะไปเช้า แต่ไม่ทัน เพราะต้องการให้ทันรถ ๑๑ กท. บ้านโป่ง ตกงไปเพนแล้ว น้ำทิพย์เต็มไปหารรถที่ตลาด เวลา ๑๒.๐๓ นาฬิกา ออกจากวัดเทวสังฆาราม มีท่านอาจารย์หังและพระบางรูปส่งที่ในวัด เพราะรถไปรับถึงบันไดกุฎิ (เกือบ ๆ ถึง) ทางบ้านมีแม่ใหญ่คือ (คือยายทองคำ) แลย่าเพียร แลโยมกับน้องชาย ๒ คนมาส่งที่วัด และดูคิดถึงวัด คือพวกพ้องมาก ครั้นท่านพระครูท่านให้ไปไหว้พระพุทธรูปก่อนในห้องท่าน จึงค่อยคลาย ไปทางหน้าบ้านผ่านป่าไปรู้สึกคิดถึงมาก”^{๑๘}

...ไปคราวนี้มีท่านพระครูอุปัชฌาย์ และน้ำทิพย์เต็มไปส่งนายเล็กเปนลูกศิษย์ ท่านพระครูไป ท่านพระครูนำไปฝาก คินนี้ตกลงพักที่คณะเขี้ยวบวรซึ่งอยู่ในความปกครองของพระครูพุทธมนต์ ท่านพระครูพักที่กุฎิท่านมหาอุ้น ๕ ประโยค ซึ่งภายหลังเป็นครูของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าพักที่กุฎิท่านแนบ รู้สึกว่าท่านมีอชฌาสัยดีผู้หนึ่ง”^{๑๙}

ในระยะแรกเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช พักอยู่ที่คณะเขี้ยวบวร ครั้นต่อมาพระครูสุมนต์ปรีชา ย้ายไปอยู่กุฎิपालิตในคณะเหลืองรังสี เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ก็ย้ายตามอาจารย์ไปอยู่คณะเหลืองรังสีด้วย และทรงอยู่ในความปกครองของพระครูสุมนต์ปรีชา (เฉลิม) ราว ๓ ปี ได้ทรงบันทึกเกี่ยวกับพระครูสุมนต์ปรีชาไว้ว่า “พระครูสุมนต์ปรีชาเป็นคนมีวาจาอ่อนหวาน ใจแข็ง รู้จักกาลเทศะ ควรไม่

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

ควร มีเขาวัวในสัปบุริสธรรม แม้จะสนิทสนมกับสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เชื้อฟุ้งจริง ๆ ก็ตาม แต่เมื่อเข้าหาท่านคราวไร แสดงอาการกายวาจาอ่อนนุ่มเต็มที่ ไม่มีอาการกำเริบ แสดงว่ากลัวเกรง เข้าใจกราบเรียนให้สมเด็จพระสังฆราช เชื้อฟุ้ง เมื่อถึงคราวต้องเป็นหัวหน้าจัดการงาน วางตนเป็นผู้ใหญ่เต็มที่ทั้งอาการกายวาจาสมเป็นหัวหน้า”^{๒๐}.

และต่อจากนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ก็ทรงบันทึกเกี่ยวกับพระครูสุมนต์ปรีชา ได้สอนเกี่ยวกับมารยาทไว้ว่า “วันหนึ่ง เห็นข้าพเจ้าเดินเคียงกับ ม.ร.ว.พระจเร ท่านจึงสอนภายหลังว่าไม่ควรพระในกรุงเทพฯ มีหลายชั้น ควรแสดงความนับถือและกายวาจาให้พอเหมาะ อย่าดีเสมอ ท่านมีอาจารย์ฐานที่เด่น ประการหนึ่งคือยกย่องศิษย์ให้ปรากฏในเพื่อนฝูง ถึงคราวเป็นผู้ใหญ่เป็นผู้ใหญ่ ถึงคราวเป็นเด็กเป็นเด็ก ถึงคราวแสดงอย่างกันเองก็เป็นกันเอง ถึงคราวแสดงอาการเอางาน ก็แสดงอย่างอาการเอางาน ถึงคราวดุก็ดู ด้วยการที่ท่านมีใจและเขาวัวเฉียบอยู่เช่นนี้ จึงทำให้เป็นคนมีอำนาจ โดยอยู่ในวัดบวรนิเวศ...ควรเอาเยี่ยงในการรักษาตัวในวิธีทำให้ผู้ใหญ่โปรดไว้วางใจ”^{๒๑}

จากเรื่องที่ทรงบันทึกเหตุการณ์ เกี่ยวกับบุคคล เหตุการณ์ ต่าง ๆ ทำให้ทราบได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระอุปนิสัยในการนิพนธ์และเป็นการจดจำเรื่องที่ได้รับการสอนเพื่อพัฒนาตนเอง ผึกหัดตนเอง เป็นการไม่ปล่อยคำสอนนั้นๆ ให้ผ่านเลยไป จึงบันทึกไว้ ทำให้ทราบเกี่ยวกับบุคคลเหตุการณ์ในวัดบวรนิเวศในสมัยนั้นๆ ไปด้วย ต่อมาพระครูสุมนต์ปรีชาได้ลาสิกขาสมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ จึงโปรดให้เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชไปอยู่ในความปกครองของพระมหาอนุสิสสโก และเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงบันทึกเหตุการณ์ไว้ว่า “เมื่อท่านพระครูสุมนต์ฯ สึกแล้ว สมเด็จพระสังฆราชให้พระมหาอนุสิสสโกไปอยู่กุฎิपालิต มอบให้เป็นผู้ปกครองข้าพเจ้าและรับสั่งลื้อข้าพเจ้าว่า ให้คุมไว้ให้ดี อย่าให้สึกเสียอีก”^{๒๒}

ในบันทึกส่วนพระองค์จะพบว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ไม่ได้ทรงมาเพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมเท่านั้น แต่ทรงศึกษาสังคัม บริบทอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นรอบตัว และได้ทรงบันทึกเกี่ยวกับวัดบวรนิเวศไว้ว่า “ข้าพเจ้าเริ่มแปลกใจอีก ที่ไม่นึกมาแต่บ้านนอกกว่าจะพบคำว่า “ พวก ” ในวัด จริงอยู่ กรุงเทพฯ เป็นสถานที่ไม่กร่อย วัดบ้านนอกรู้สึกว่าร่อยกว่ากรุงเทพฯ การประชุมกันไหว้พระสวดมนต์หรือพิธีสำคัญต่าง ๆ ในวันสำคัญแห่งพระพุทธศาสนาเป็นไปพร้อมเพรียงเต็มอกเต็มใจ ทั้งจำนวนพระเถระมากเด็กขนาดมาก รู้จักกันง่าย หมายความว่ารู้จักพูดจากัน แต่พระเถระโดยมากหาสนิทกันง่ายแลทั่วไปไม่”^{๒๓}

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

นอกจากจะพบเหตุการณ์สังคัมพระและสามเณรภายในวัดบวรนิเวศเป็นอย่างไรแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความมีกลุ่ม มีพวกภายในวัด สังคมเด็กวัด การวางตัวของการอยู่ในวัด มีบันทึกเกี่ยวกับข้อสังเกตถึงการทำตนสนิสนมของสังคัมพระสามเณรไว้ว่า “เมื่อข้าพเจ้าเริ่มมาอยู่ที่นี่ มีความเข้าใจอย่างบ้านนอกเห็นว่าเมื่อเป็นพระเณรแล้วควรสนิสนมกัน มีสีหน้าแลปากแลใจตรงกัน การไปมาหาสู่ระหว่างเพื่อนร่วมวัด ร่วมวัย ร่วมเรียน โดยฐานเพื่อน ด้วยเจตนาบริสุทธิ์อย่างเด็ก ๆ ซื่อ ๆ ค่อนข้างโง่ของข้าพเจ้า จึงมักถูกสวนกลับด้วยอาการแลสายตาดูชนิดเดียวกันกับข้าพเจ้าในบางพวกบางคน ได้รับตรงกันข้ามจากบางพวกบางคน เริ่มสะกิดหัวใจข้าพเจ้าเป็นลำดับมาจนค่อยรู้ชั้นเชิงของกรุงเทพฯบ้าง”^{๒๔}

จากบันทึกตอนนี้ทำให้รู้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้น ทรงมีพระอัธยาศัยที่ซื่อตรงไม่คิดเล็กคิดน้อยในฐานะสังคัม โดยเห็นว่าเมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้วควรที่จะมี กายวาจาใจบริสุทธิ์ ซื่อตรงไปด้วย ไม่ถ้อยส่อถักดี และคนบ้านนอกนั้นก็กายวาจาใจ ตรงกัน ไม่เป็นสังคัมอยู่ลำบาก และเป็นการทำให้ทราบถึงสังคัมของพระสงฆ์ สามเณรในวัดบวรนิเวศเป็นอย่างดีจากบันทึกของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ

บันทึกส่วนพระองค์ต่อมา เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสะท้อนถึงการเคารพนับถือของพระสงฆ์ในบ้านนอกกับพระสงฆ์ในกรุงเทพฯแตกต่างกันว่า “การรู้จักกันนั้น หาอำนาจการตักเตือนให้ประพฤติดีงามตามวินัยไม่ มักอำนาจอย่างอื่น เรื่องนี้เริ่มรู้สึกเมื่ออยู่ได้สัก ๒ - ๓ วันคือ ได้ยินพระครูพุทธมนต์ฯ พูดกับพระสิริธรรมมุนี ผู้มีพรรษาเกินอุปัชฌาย์มัตต์ ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบเห็นอย่างนี้ เพราะนับถือพรรษากันเป็นประมาณ อยู่มาอีกจึงได้ความรู้ใหม่ว่า ในกรุงเทพฯ พรรษาไม่สู้เป็นประมาณ นอกจากบางครั้ง ยศ ประโยคที่มีหน้าที่ อำนาจเป็นประมาณ เว้นประมาณเหล่านี้เสีย เณรพระนวกะ พระมัชฌิมะ พระมหัลลกะ หรือปุณเณระ ดูดีเสมอกันโดยยกตนขึ้นไปบ้าง ลดตนลงมาบ้าง จะว่าเป็นความผิดของใครไม่ถนัด”^{๒๕}

พ.ศ. ๒๔๗๕ มีบันทึกเหตุการณ์ของการสอบประโยค ป.ธ. ๔ ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ซึ่งใครๆ ก็พากันคิดว่าทรงสอบได้แน่ ๆ และเป็นเหตุการณ์ที่เป็นบทเรียนสอนพระทัยเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ครั้งสำคัญ เพราะทรงสอบตกเปรียญ ๔ พระองค์ทรงมีบันทึกไว้ว่า “ใครๆ เก่งกันว่าข้าพเจ้าไม่สอบตก เป็นเยี่ยมในพวกนักเรียนด้วยกัน ใจเกิดกำเริบ ไว้วางใจหาประโยคเก่งไว้มากมาย ถึงคราวสอบหาออกประโยคเก่งไม่ ออกประโยค อิมินา ทวาทสวิเรน ฯปา ประโยคนี้เคยผ่านมาสักเดือนเศษ เวลาประชุมพลิกผ่านไปหมด เพราะเห็นว่าง่าย ไม่ค่อยมีสาระ ไม่ออกแน่ ใครๆ ก็ว่าอย่างนี้ ครั้นออกมาแล้วยังนึกเสียใจว่า ออกประโยคไม่สมภูมิเราเลย ประโยคเช่นนี้ถึงได้ก็ไม่ชื่อเสียงอะไร

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

เพราะง่ายมาก เขียนอย่างยิ้มแย้มประโยค ๔ อยู่ตลอดเวลา เสร็จ ชุ่มหัวใจ โปรงมาก แต่อนิจจา ข้าพเจ้าสอบตกอย่างไม่มีคะแนนติดอยู่เลย ได้สูญ นี่แหละเป็นผลของความประมาท”^{๒๖}

ต่อมาเมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงมีโอกาสเรียนภาษาอังกฤษอย่างจริงจังเมื่อทรงเป็นพระเปรี๊ญ ๖ – ๗ ประโยค โดยได้เรียนกับครู คือสวามี สัตยานันทบุรี นักปราชญ์ชาวฮินดูที่เข้ามาพำนักในประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๗๕ – พ.ศ. ๒๔๘๕^{๒๗} หลังจากครูสวามีฯ เลิกสอนแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงฝึกฝนเองเรียนต่อไปด้วยพระองค์เอง โดยการอ่านหนังสือภาษาอังกฤษ อ่านหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ ฟังรายการวิทยุภาษาอังกฤษของบีบีซี เสียงอเมริกาในเวลากลางคืน ฟังจากแผ่นเสียงชุดลิงกั๋วโฟนบ้าง จนทำให้พระองค์สามารถใช้ภาษาอังกฤษได้ดี ทั้งพูด อ่าน เขียน^{๒๘}

สำหรับตำรับตำราที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงใช้ค้นคว้าเป็นประจำสม่ำเสมอ คือ พระไตรปิฎกแปลเป็นภาษาอังกฤษ ฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ (The Pali Text Society) พร้อมทั้งตำราภาษาอังกฤษที่ทรงมีไว้ใกล้พระองค์เสมอ คือพจนานุกรมอังกฤษ ฉบับ Oxford Advane Learner’s Dictionary of Current English^{๒๙}

มีบันทึกไว้ว่าหากเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอ่านหนังสือภาษาอังกฤษเล่มใดแล้วทรงพบถ้อยคำสำนวนที่ดี ไพเราะก็จะทรงบันทึกเก็บไว้ใช้ในการพูดและเขียน เป็นแบบอย่างของการใช้ภาษาอังกฤษที่ดี หรือสำนวนภาษาเกี่ยวกับหลักธรรมคำบาลีที่แปลเป็นภาษาอังกฤษก็จะทรงท่องจำไว้ใช้ประกอบการพูดหรือการเขียนของพระองค์ เลยเคยมีรับสั่งว่า “เล่มนี้สำนวนธรรมของเขาดีมาก ที่นี้ยังเคยจำเอาไปใช้”^{๓๐}

ต่อมาเมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระสาสนโสภณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ นางโยเซฟิน สแตนตัน ภริยาของนายเอ็ดวิน เอฟ สแตนตัน อดีตเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกา ประจำประเทศไทยคนแรกยุคสงครามโลกครั้งที่ ๒ มาศึกษาพระพุทธศาสนากับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ และช่วยฟื้นฟูภาษาอังกฤษของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ กล่าวได้ว่าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทักษะ การพูด อ่าน เขียน ภาษาอังกฤษเพิ่มขึ้นอย่างมากโดยใช้เวลาสัปดาห์ละ ๒ – ๓ วัน^{๓๑}

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

แรก ๆ มีผู้หญิงสุประภาดา เกษมสันต์ นางสนองพระโอษฐ์ในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มาทำหน้าที่ล่ามเพื่อสื่อสาร ปรากฏว่าต่อมาไม่นาน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงสามารถสนทนากับนางสแตนต์ได้ด้วยพระองค์เอง และทรงตั้งพระทัยฝึกฝนภาษาอังกฤษอย่างจริงจัง ฝ่ายนางสแตนต์ได้ทำหน้าที่ของครูที่ดี ได้ช่วยแนะนำความรู้ภาษาอังกฤษถวายเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช พร้อมกับในขณะนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เปิดชั้นเรียนเรียกว่า “Dhamma Class” เพื่อสอนพระพุทธานุศาสนและสอนกรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ทุกวันจันทร์ พุธและศุกร์^{๘๒}

ในหนังสือบรรณธรรมปิณฑร มีกล่าวถึงการเรียนภาษาต่าง ๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ที่ทรงสนพระทัยใฝ่เรียนว่า “นอกจากภาษาสันสกฤตและภาษาอังกฤษแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ยังสนพระทัยศึกษาภาษาอื่น ๆ เช่นทรงศึกษาภาษาฝรั่งเศสกับนายแพทย์หลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์ (กระจ่าง บุณนาค) ซึ่งมีความรู้ความชำนาญหลายภาษา ทรงเรียนภาษาเยอรมันกับคุณเกษมจิต อิศวจินดา ผู้เคยบวชเป็นพระนวกะที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเรียนภาษาจีนกับคุณสิริ ศรสงคราม ระหว่างที่บวชเป็นพระนวกะที่วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้น^{๘๓}

ทรงบันทึกว่า ในวันหนึ่ง ที่ทรงศึกษาเล่าเรียนบาลีและภาษาอื่น ๆ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า^{๘๔} โปรดให้หาและรับสั่งว่า “กำลังเรียนใหญ่หรือ อย่าบ้าเรียนให้มากนัก หัดกรรมฐานเสียบ้าง”^{๘๕} ด้วยรับสั่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้า^{๘๖} ดังกล่าว ต่อมาเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงถือว่าเป็นเสมือนพระบัญชาและเป็นเหตุให้พระองค์ทรงสนพระทัยในการปฏิบัติกรรมฐานตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และทรงถือว่าสมเด็จพระสังฆราชเจ้า^{๘๗} ทรงเป็นครูกรรมฐานพระองค์แรกของพระองค์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงสนพระทัยใฝ่เรียนรู้ทั้งทางคันถธุระและวิปัสสนาธุระ กาลต่อมาเมื่อคอมพิวเตอร์ได้เริ่มเข้ามาสู่ประเทศไทย พระองค์ได้ทรงศึกษาและสามารถใช้งานพิมพ์คั่นคำโปรแกรมพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ภาษาบาลี อักษรไทยโรมันซึ่งมหาวิทยาลัยมหิดลจัดทำขึ้นสำเร็จเป็นครั้งแรกของโลก พ.ศ. ๒๕๓๑๓๖ ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีความรู้พิมพ์ดีดเป็นพื้นฐานและภาษาอังกฤษดีอยู่แล้ว จึงทรงเรียนรู้ได้อย่างรวดเร็ว และทรงอธิบายเป็นหลักการธรรมผ่านระบบคอมพิวเตอร์ว่า “การฝึกปฏิบัติกรรมฐานและการทำงานของจิต ไม่แตกต่างอะไรจากระบบการทำงานของเครื่องคอมพิวเตอร์ แต่มีประสิทธิภาพมากกว่าหลายเท่า อายุตนเองทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ ก็เสมือนคีย์บอร์ดที่คอยป้อนข้อมูลอยู่ตลอดเวลา ภาพ เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗

^{๘๔} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๕๖๔ – พ.ศ. ๒๕๐๑.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

เรื่องราว ต่างๆ ที่ผ่านอายตนะทั้งหก ทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจถูกป้อนเข้าสู่อาร์ตติสก์ คือจิตอยู่ตลอดเวลา ต่างกันก็เพียงอาร์ตติสก์ที่เป็นจิตนั้น ไม่มีจำกัดก็กาไปต์เหมือนเครื่องคอมพิวเตอร์^{๓๗}

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (สมเด็จพระย่า) ทรงอาราธนาให้เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิเศษ (สมเด็จพระสังฆราช) ทรงเรียบเรียงถวายได้แก่ หนังสือเรื่อง วิธีปฏิบัติให้ถูกต้องทางธรรมะ, พระพุทธเจ้าทรงสอนอะไร, ศิลป, อวิชชา, สันโดษ, กรรม อักโกสกุสูตร ชั้นดี, และพรหมวิหาร ๔ และทรงมีพระราชกระแสยกย่องว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิเศษ ทรงสามารถเขียนเรื่องยากให้เป็นเรื่องอ่านง่ายได้เป็นอย่างดี ปรากฏความดั่งลายพระหัตถ์ที่พระราชทานไปยังนายขวัญแก้ว วัชโรทัย ในฐานะผู้ประสานงานเป็นหลายครั้งว่า

“ศีล ที่ท่านเจ้าคุณสาสนโสภณเขียนจนได้อ่านหลายครั้งแล้ว เห็นว่าดีมาก”^{๓๘} คำนำสำหรับหนังสือเรื่องศีล นั้นก็ดีแล้ว จัดการพิมพ์ได้ ท่านเจ้าคุณสาสนฯ ท่านเขียนดีจริงๆ^{๓๙} เรียนท่านเจ้าคุณสาสนฯ ว่าท่านได้กรุณาเขียนหนังสืออย่างมากมาย ตามความเห็นของฉันทันนั้น ท่านทำประโยชน์มากสำหรับคนทั่วไป”^{๔๐}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิเศษ เป็นพระมหาเถระรูปหนึ่งที่น่าทึ่งได้ว่า ทรงเป็นตัวอย่างที่ทรงมีพระอุปนิสัยของนักประพันธ์มาตั้งแต่วัยเยาว์ เพราะตั้งแต่ทรงเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิเศษ ก็ทรงชอบที่จะบันทึกเรื่องราวต่างๆ ไว้ในสมุด โดยทรงนำสมุดแบบฝึกหัดมาพับเป็นสมุดเล่มเล็กๆ แล้วทรงบันทึกเรื่องราวต่างๆ เพื่อช่วยความจำหรือทรงเก็บไว้เป็นที่ระลึก สมุดบันทึกบางเล่มยังหลงเหลือมาถึงปัจจุบัน เช่นสมุดบันทึกที่ทรงจดเรื่องพิธีถือน้ำพิพัฒน์ เทศน์เรื่องอริยทรัพย์ ๗ ประการ เป็นต้น

จากเรื่องที่ได้กล่าวมาตามลำดับแห่งการบันทึกของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิเศษ จะเห็นว่ายิ่งเจริญวัยขึ้น พระอุปนิสัยที่ทรงชอบจดบันทึกก็ยิ่งชัดเจนมากขึ้น และดำเนินมาตลอดพระชนมชีพของพระองค์ เรื่องราวต่างๆ ที่ทรงบันทึกไว้จึงมีจำนวนมาก ทรงบันทึกเทศนาของสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ที่ทรงแสดงในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศน์วิหารโดยทรงใช้วิธีจำเนื้อความจากทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์นั้นๆ แล้วนำมาบันทึกในภายหลัง ทรงใช้วิธีนี้บันทึกเนื้อหาสาระพระธรรมเทศนาแต่ละกัณฑ์ได้พอสังเขปต่อเนื่องกันมานานถึงสามปี^{๔๑} แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิเศษ ทรงเป็นนักฟังที่ดี ตั้งพระทัยใช้สติสมาธิในการสดับฟังเรื่องนั้นๆ อย่างมาก แล้วนำมาบันทึกเป็นการพัฒนาทำให้เกิดปัญญาอันเกิดจากการฟังสุดมยปัญญา

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

พระอุปนิสัยที่ทรงชอบจดบันทึกนี้เอง พัฒนาเป็นงานพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ ทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ คำเทศนา คำสอน คำบรรยาย งานวิชาการ งานพระนิพนธ์ในเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า นั้นมีคุณค่า ๓ ด้าน คือ ๑) ด้านวิชาการ ๒) ด้านการศึกษา ๓) ด้านการปฏิบัติ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นทั้งนักปริยัติ สำเร็จภูมิเปรียญธรรม ๙ ประโยค ทรงเป็นนักปฏิบัติ ทรงปฏิบัติสมาธิ ภาวนา ธรรมเนียมต่อเนื่องมาโดยตลอด จึงสามารถอธิบายธรรมภาคปฏิบัติได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ทั้งอุปมาอุปไมยให้เห็นภาพอย่างแจ่มชัดสิ้นสงสัย ทรงนำความรู้เชิงปริยัติและประสบการณ์ทางปฏิบัติมาประยุกต์อธิบายให้ผู้อ่านผู้ฟังเข้าใจในหลักธรรมเรื่องนั้นๆ ได้ง่ายขึ้น ถึงกระนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงให้หลักในการอ่านพระนิพนธ์เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติว่า “อธิบายทั้งปวงก็เพื่อนำธรรมเข้าสู่จิตและปัญญา ได้ฟังได้อ่านแล้วก็ให้ทิ้งๆ ไปเสีย กำหนดไว้แต่ตัวธรรมแท้ๆ จะไม่มีหนังสือหมอง ตัวธรรมนี้อยู่ในความเข้าใจ ความจริงอาจอธิบายไม่ได้เพราะไม่มีภาษาจะอธิบาย”^{๔๒}

กล่าวได้ว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงมีพระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาจำนวนมากมาย ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ นั้นทรงมีพระอุปนิสัยแห่งการประพันธ์มาตั้งแต่เยาว์วัย ทรงรักในการสดับรับฟัง รักในการอ่าน การศึกษา สังเกต พินิจไตรตรองท่องจดจำ นำไปใช้ นับว่าทรงมีหัวใจแห่งนักปราชญ์ คือ มี สุ จี ปุ ลิ โดยแท้กล่าวได้ว่า พระองค์ยังทรงใฝ่รู้ใฝ่เรียนนอกหลักสูตรอีกมากมายตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ “การศึกษาเรียนรู้ด้วยการอ่านและการบันทึกจดจำ” การอ่านนับเป็นกิจวัตรประจำวันอย่างหนึ่งของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า พระองค์ทรงอ่านหนังสือทุกประเภท ทั้งคดีโลกคดีธรรมทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษทรงอ่านทุกเวลาที่มีโอกาส^{๔๓} จึงเป็นข้อมูลสำหรับการพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ

๓.๓ ผลงานด้านพระนิพนธ์

๓.๓.๑ ความหมายของวรรณกรรม

พงศ์ศักดิ์ สังข์ภิญโญ กล่าวว่า “วรรณกรรม” มีความหมายตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Literary Works” หรือ “General Literature” และการใช้คำว่า วรรณกรรม มีปรากฏครั้งแรกในพระราชบัญญัติคุ้มครองศิลปะและวรรณกรรม พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยให้คำนิยาม “วรรณกรรมและศิลปกรรม” รวมกันไว้ว่า “วรรณกรรมและศิลปกรรมหมายความว่า การทำขึ้นทุกชนิดในแผนกวรรณคดี แผนกวิทยาศาสตร์ แผนกศิลปะ จะแสดงออกโดยวิธีหรือรูปร่างอย่างใดก็ตาม เช่นสมุดสมุดเล็กและหนังสืออื่นๆ เช่น ปาฐกถา เทศนา หรือวรรณกรรมอื่นๆ อันมีลักษณะเช่นเดียวกัน หรือ

^{๔๒} ประกิจ มหาเถรฯ, ๑๐๐ พระชันษา สมเด็จพระญาณสังวรฯ, (กรุงเทพฯ: บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๑.

^{๔๓} พระศากยวงศ์วิสุทธิ์ (อนิลมาน ธมฺมสากิโย), บวรธรรมบพิตร พระประวัติสมเด็จพระญาณสังวรฯ (กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๘), หน้า ๒๖๘ - ๒๖๙.

นาฏกียกรรม หรือนาฏกียดนตรีกรรม หรือแบบฟ้อนรำและการเล่นแสดงให้คนดูโดยวิธีใบ้ ซึ่งการแสดงนั้นได้กำหนดไว้เป็นหนังสือหรืออย่างอื่น” คำว่า วรรณกรรมก็ได้นิยมใช้กันแพร่หลายมาตามลำดับและในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลย์สงคราม ได้มีวรรณกรรมและมีการส่งเสริมศิลปะการแต่งวรรณกรรมเพื่อรักษาวัฒนธรรมไทยอย่างเป็นทางการ^{๔๔}

พระศรีวิสุทธิคุณ (สฤชดี ประธาตุ) กล่าวว่า “คำว่า วรรณกรรม เป็นคำที่มีความหมายค่อนข้างกว้าง โดยจะหมายถึงงานเขียนหรือข้อเขียนทุกประเภทไม่จำเพาะว่า งานนั้นจะมีอรรถรสด้านเนื้อหาเหมือนกับวรรณคดีหรือไม่ก็ตาม^{๔๕}

สรุปได้ว่าตามความหมายที่พระราชบัญญัติคุ้มครองศิลปะและวรรณกรรม พ.ศ. ๒๔๗๕ ให้คำนิยาม “วรรณกรรมและศิลปกรรม” ไว้นั้น พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจในชีวิต เล่มที่ ๒๑ นี้ก็จัดเป็นวรรณกรรมเช่นกัน เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

๓.๓.๒ ความหมายวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

เราอาจกล่าวได้ว่า งานเขียนหนังสือทุกชนิดจัดเป็นวรรณกรรมได้ทั้งสิ้น เกี่ยวกับความหมายของวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา หมายถึง งานเขียนหนังสือทุกชนิดที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา งานเขียนเหล่านั้นได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา รวมไปถึงงานเขียนและงานวิจัยที่นักวิชาการได้ศึกษา ค้นคว้า รวบรวมเอาไว้ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เราสามารถจัดแบ่งลักษณะของวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาตามพัฒนาการของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาสายเถรวาท ที่ใช้กันอยู่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้ ดังนี้

๑. วรรณกรรมที่อยู่ในชั้นบาลี ได้แก่พระไตรปิฎก ทั้งที่เป็นภาษาบาลีและที่แปลเป็นภาษาอื่น ๆ เรียบร้อยแล้ว งานเขียนประเภทนี้ต้องรักษาหลักคำสอนที่เป็นพุทธพจน์แบบดั้งเดิมเอาไว้ไม่ให้ผิดพลาด หรือคลาดเคลื่อนออกไปจากหลักการดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา และยังใช้เป็นหลักฐานในการอ้างอิง สำหรับงานเขียนรูปแบบอื่น เกี่ยวกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาให้น่าเชื่อถือ

๒. วรรณกรรมที่จัดอยู่ในชั้นอรรถกถา เช่น คัมภีร์ที่ใช้อธิบายขยายความที่ปรากฏในชั้นบาลี ให้มีความชัดเจนขึ้นอีกระดับหนึ่ง

๓. วรรณกรรมชั้นฎีกา อธิบายขยายความจากชั้นอรรถกถา ซึ่งยังมีความไม่ชัดเจนบางเรื่อง นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาจึงได้อธิบายเรื่องนั้นๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ฎีกาพระมาลัย

^{๔๔} ศ.ดร. มหาวชิราวุธ มหาวชิราวุธ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, งานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา, หน้า ๖ -๗.

^{๔๕} พระศรีวิสุทธิคุณ (สฤชดี ประธาตุ), การศึกษาวิเคราะห์หลักการและเหตุผลของการสร้างสรรค์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย, สารนิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๖.

๔. โยชนา คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยชน์ของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งเป็น ๓ ประเภท ตามสายแห่งพระไตรปิฎก คือโยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก^{๔๖}

๕. วรรณกรรมที่เป็นงานเขียนอื่น ๆ ที่ไม่จัดเข้าในลักษณะ ที่ ๑ – ๔ วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นงานเขียนเชิงวิชาการในรูปแบบต่าง ๆ และงานวิจัยทางด้านพระพุทธศาสนา เป็นต้น^{๔๗}

ในบรรดาสมเด็จพระสังฆราช พระประมุขของคณะสงฆ์ไทย สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน คชวัตร) รูปที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระมหาเถระที่คงแก่เรียนมากที่สุดพระองค์หนึ่ง ทรงรอบรู้ แดกฉาน ทั้งปริยัติธรรม และปฏิบัติ ปฏิเวธ หรือทั้งคัมภีร์และวิปัสสนาธุระ ทั้งภูมิรัฐภูมิธรรมครบบริบูรณ์ ทรงสำเร็จภูมิรู้เปรียญธรรม ๙ ประโยค อันเป็นการศึกษาสูงสุดของคณะสงฆ์ไทย แม้เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าจะไม่ได้สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยหรือทางโลก แต่เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า มีความรู้ความสามารถ ตรัสได้หลายภาษา ภาษาอังกฤษทรงชำนาญที่สุด ทรงสามารถพูด อ่าน เขียนได้อย่างดี^{๔๘} ภูมิธรรมในด้านปฏิบัตินั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นพระป่าที่อยู่ในเมือง เป็นพระนักปฏิบัติหรือพระกรรมฐานรูปหนึ่ง จนเป็นที่พระราชศรัทธาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์ จะเห็นว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ได้ทรงพระนิพนธ์หลักธรรม ถวายฉลองพระราชศรัทธา หลายเรื่องหรือทรงแสดงพระธรรมเทศนา ฉลองพระราชศรัทธาพระบรมวงศานุวงศ์ หลายวโรกาสด้วยกัน

เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นนักบันทึกเมื่อครั้งเรียนชั้นประถม ทรงชอบที่จะบันทึกเรื่องราว ต่าง ๆ ไว้ในสมุด เมื่อบวชเป็นสามเณร วัดเทวสังฆาราม ได้เขียนบันทึกพระธรรมเทศนาที่ต่อจากหลวงพ่อดเหนือ ในเวลาทำอุปัชฌาย์และขึ้นเทศน์ในเวลาเข้าพรรษา ยิ่งเจริญวัยขึ้น พระอุปนิสัยที่ทรงชอบจดบันทึกก็ยิ่งชัดเจนมากขึ้น และดำเนินมาตลอดพระชนมชีพของพระองค์ เช่นการบันทึกเทศนาของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ที่ทรงแสดงในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร โดยใช้วิธีทรงจำเนื้อความจากที่ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์นั้น ๆ แล้วมาจดบันทึกในภายหลัง ทรงบันทึกต่อเนื่องกันมาสามปี^{๔๙} ในเวลาเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า เสด็จไปตามที่ต่าง ๆ

^{๔๖} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๕.

^{๔๗} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **งานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา**, หน้า ๖ -๗.

^{๔๘} พระศายกวงศ์วิสุทธิ, **พระประวัติสมเด็จพระญาณสังวรฯ บวรธรรมบพิตร**, หน้า ๔๔.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

ไม่ว่าภายในหรือต่างประเทศ ก็จะทรงบันทึกเรื่องราวไว้โดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง ทรงเริ่มทำเช่นนี้ ตั้งแต่ทรงเดินทางไปร่วมงานสมโภชพระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุ ณ กรุงพนมเปญ ประเทศกัมพูชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นต้นมา พระอุปราชาที่ทรงชอบบันทึก ชอบจดนี้เอง แสดงให้เห็นว่าทรงมีพระอุปนิสัยด้านการประพันธ์มาตั้งแต่สมัยยังทรงพระเยาว์จนเป็นพระมหาเปรียญ^{๕๐}

ในส่วนของผลงานทางด้านพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ คือศึกษาพระประวัติเบื้องต้น พระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์ และผลงานด้านพระนิพนธ์ ผลงานด้านพระนิพนธ์หรือวรรณกรรมจัดเป็นผลงานพระนิพนธ์อยู่ในประเภทที่ ๕ ของความหมายของวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาแล้วแยกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนแรก จะเป็นพระนิพนธ์ที่เกิดจากพระอัธยาศัยของเจ้าพระคุณสมเด็จพระนิพนธ์สำหรับบอกรม เทศนา บรรยาย แก่บุคคลต่าง ๆ ตามสถานที่ เวลา โอกาส

ส่วนที่ ๒ พระนิพนธ์ที่เกิดจากพระราชประสงค์ ในวโรกาสต่าง ๆ เช่น วันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ (๕ ธันวาคม) สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๙ (๑๒ สิงหาคม) หรือตามพระราชประสงค์ ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เป็นต้นนับเป็นพระนิพนธ์ที่ทรงนิพนธ์ขึ้นเป็นการเฉพาะ ดังนี้

๓.๓.๓. พระนิพนธ์ตามพระอัธยาศัย

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ที่ทรงแตกฉานทั้งในส่วนปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา ที่ปริบรูณ์ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เป็นพระมหาเถระที่ทรงมีความเพียร อุทสาหะวิริยะเป็นเลิศ มีพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาไว้จำนวนมากมาย ที่มีพระประสงค์จะทรงนิพนธ์อรรถาธิบายให้แจ่มแจ้ง ด้วยพระอัธยาศัยของพระองค์เองคือ

๑. พระธรรมเทศนา

ทั้งพระธรรมเทศนางานพระราชพิธี รัฐพิธี งานทั่วไปและพระธรรมเทศนาประจำวัน ธรรมสวณะในพระอุโบสถ มีจำนวนไม่น้อยกว่า ๒๐๐ กัณฑ์ อาทิ ๑) จตุธรรมสำคัญ ๒) ญาณสังวรเทศนา ๓) เถรธรรมกถา ๔) ทศพลญาณ ๕) ทูลลภกถา ๖) บารมี: บารมีและคู่มือปฏิบัติงานศาสนพิธี ๗) โลกเหนือโลก ๘) อนุสสติฐานกถา ๙) ประชุมพระธรรมเทศนาหน้าพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ๙) ปัญจคุณ ๑๐) ปัญจพลกถา^{๕๑} เป็นต้น

^{๕๐} อ้างแล้ว.

^{๕๑} ประกิจ มหาเถรฯ, ๑๐๐ พระชันษาสมเด็จพระญาณสังวรฯ , หน้า ๗๙.

๒. ธรรมบรรยาย

ส่วนใหญ่เป็นคำสอนพระนวกภิกษุหรือพระใหม่ ในช่วงพรรษากาลของแต่ละปี นับแต่ทรงเป็นเจ้าของอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมา ทรงนำหมวดธรรมต่าง ๆ มาบรรยาย บางปีทรงนำพระสูตรต่าง ๆ มาบรรยาย บางปีทรงเลือกหมวดธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งมาบรรยายโดยละเอียด เช่น ๑) โสฬสปัญหา ๒) โพธิปักขยธรรม ๓) สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

๓. คำสอนกรรมฐาน

คือธรรมบรรยายอบรมกรรมฐาน ที่ทรงบรรยายแก่พระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไป ประจำวันพระและหลังวันพระตลอดทั้งปี เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอบรมหรือเริ่มสอนตั้งแต่ทรงเป็นเจ้าของอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ การอบรมกรรมฐานทรงดำเนินตามแนวสติปัฏฐานสูตรเป็นหลัก การบรรยายจึงต่อเนื่องเป็นเวลานาน เมื่อจบแล้วก็ทรงเริ่มต้นใหม่ พระนิพนธ์ประเภทนี้ มีการจัดพิมพ์เป็นที่แพร่หลาย เช่น ๑) แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน ๒) บันทึกกรรมฐาน ๓) อนุสสติและสติปัฏฐาน ๔) แนวปฏิบัติทางจิต ๕) ธรรมายในการปฏิบัติอบรมจิต ๖) ธรรมภาในการอบรมกรรมฐาน ๗) คู่มือกรรมฐาน^{๕๒}

๔. หลักพระพุทธศาสนา

เป็นพระนิพนธ์ประเภทแสดงหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงขั้นสูง บางเรื่องทรงพระนิพนธ์เป็นพระธรรมเทศนา หรือเป็นธรรมบรรยายในการสอนพระใหม่ แล้วทรงคิดแปลเป็นความเรียงที่สละสลวยในภายหลังเพื่อให้ความชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ๑) หลักพระพุทธศาสนา ๒) คำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา ๓) ลักษณะพระพุทธศาสนา ๔) ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา ๕) ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท ๖) ความเข้าใจเรื่องนิพพาน เป็นต้น^{๕๓}

๕. ประวัติหรือตำนาน

พระนิพนธ์เกี่ยวกับพุทธประวัติและประวัติเกี่ยวพระพุทธศาสนา ทรงนิพนธ์ไว้หลายเรื่อง เช่น ๑) ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้าเป็นการเล่าเรื่องพุทธประวัติแนวใหม่ แต่ทรงนิพนธ์ได้เพียง ๑๒ พรรษาของพระพุทธเจ้าเท่านั้น เนื่องจากทรงมีภารกิจอื่น ๆ มาก ๒) พุทธศาสนวงศ์ เป็นเรื่องที่ว่าด้วยความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและคณะธรรมยุต ๓) นำเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร ๔) การปกครองคณะสงฆ์ ๕) ประวัติการปกครองคณะสงฆ์โดยสังเขป^{๕๔}

^{๕๒} พระศากยวงศ์วิสุทธิ์, (อนิลมาน ธมมสากิโย), บวรธรรมบพิตรพระประวัติสมเด็จพระญาณสังวรฯ, หน้า ๒๓๖.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๖.

^{๕๔} อ้างแล้ว.

๖. ธรรมคดี

เป็นพระนิพนธ์ที่แสดงคำสอนของพระพุทธศาสนาในแง่มุมต่าง ๆ มีทั้งเรื่องโลก เรื่องชีวิต เรื่องจิต เรื่องกรรม เรื่องสังคม การเมือง การพัฒนา เป็นต้น พระนิพนธ์เหล่านี้ บางเรื่องทรงนิพนธ์เป็นบทความเป็นตอน ๆ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารแล้วรวบรวมเป็นพิมพ์เป็นเล่ม บางเรื่องทรงนิพนธ์เป็นตอนสำหรับออกอากาศทางวิทยุกระจายเสียง บางเรื่องประมวลจากที่นิพนธ์ไว้ในที่ต่าง ๆ มารวมเป็นเรื่องเดียวกัน พระนิพนธ์ประเภทนี้ มีจำนวนมาก มีเรื่องเด่น ๆ เช่น พระพุทธเจ้าของเราที่ท่านเลิศล้ำ ทรงนิพนธ์ลงเผยแพร่ในนิตยสารศรีสัปดาห์ ต่อเนื่องกันเป็นเวลา ๑๑ ปี การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ทรงนิพนธ์เป็นบทความออกกรายการวิทยุทางสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต ประจำทุกเช้าวันเสาร์ ต่อเนื่องเป็นเวลา ๗ ปี ตามคำอาราธนาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี แล้วรวมพิมพ์เป็นเล่มเผยแพร่ พระนิพนธ์เรื่อง พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, ราชธรรมกับการพัฒนาสังคม, ทศพิธราชธรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, ทศบารมี, ทศพิธราชธรรม, เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงแสดงให้เห็นความเกี่ยวโยงระหว่างพระพุทธศาสนากับความเป็นไปของบ้านเมืองโลกและชีวิตในพุทธธรรม, ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความเข้าใจเรื่องจิต, ความเข้าใจเรื่องกรรม, ความสุขหาได้ไม่ยาก, และชีวิตนี้น้อยนัก^{๕๕} เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คนเข้าใจเรื่องโลกและความเป็นไปของชีวิตอย่างไร ทำตนอย่างไร เป็นต้น

๗. ธรรมนิยาย

เป็นคำสอนที่ทรงนิพนธ์แสดงคำสอนพระพุทธศาสนาในรูปแบบ “นวนิยาย” สำนวนทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า อธิบายแบบบุคคลาธิษฐาน ทรงนิพนธ์ไว้หลายเรื่อง ตั้งแต่เป็นพระมหาเปรียญที่ได้รับการนิยมนยกย่องกันมากคือ “เรื่องจิตตนคร”^{๕๖}

๘. พระโอวาทและคติธรรม

เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงประทานในโอกาสต่าง ๆ เช่น พระโอวาทในการเสด็จเยี่ยมวัดและพุทธศาสนิกชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พระโอวาทในการเสด็จเยี่ยมพุทธศาสนิกชนภาคพายัพ เป็นต้น พระโอวาทเหล่านี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงแสดงไปตามสภาพของประชาชนและบ้านเมืองในแต่ละแห่งที่เสด็จไปเยือน รวมทั้งเป็นการแสดงวิสัยทัศน์เกี่ยวกับพระศาสนา การคณะสงฆ์ และบ้านเมืองอย่างน่าสนใจ บางคราวทรงนิพนธ์เป็นข้อความสั้น ๆ^{๕๗}

^{๕๕} อ่างแล้ว.

^{๕๖} อ่างแล้ว.

^{๕๗} อ่างแล้ว.

๙. คำประพันธ์

พระนิพนธ์ที่ทรงนิพนธ์เป็น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงเริ่มนิพนธ์บทนิพนธ์ประเภทนี้มาตั้งแต่ทรงเป็นสามเณรและทรงนิพนธ์ในโอกาสต่าง ๆ เรื่อยมา พระนิพนธ์ประเภทนี้ซึ่งมีอยู่จำนวนหนึ่ง เช่น “คำกลอนนิราศสังขาร” ทรงนิพนธ์ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระโศภณคณาภรณ์”^{๕๘}

๑๐. พระนิพนธ์ภาษาอังกฤษ

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงริเริ่มการสอนพระพุทธศาสนาแก่ชาวต่างประเทศขึ้น ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เรียกว่า Dhamma Class โดยทรงสอนด้วยพระองค์เองเป็นส่วนมากและมีพระภิกษุชาวต่างประเทศที่บวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหารช่วยสอนบ้าง เป็นเหตุให้พระองค์ต้องทรงเตรียมคำสอนเป็นภาษาอังกฤษสำหรับสอนชาวต่างประเทศ การสอนส่วนใหญ่เน้นเรื่องการฝึกสมาธิกรรมฐาน ดังนั้น พระนิพนธ์เป็นภาษาอังกฤษของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงเป็นเรื่องการฝึกสมาธิกรรมฐานเป็นส่วนมาก เช่นเรื่อง กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา ธรรมะภาคปฏิบัติ เป็นต้น ต่อมาภายหลังมีการแปลพระนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ ที่เป็นภาษาไทยของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นภาษาอังกฤษเพิ่มเติมขึ้น เช่นเรื่อง แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน, หลักการทำสมาธิเบื้องต้น, พระพุทธเจ้าทรงสอนอย่างไร, ศิล, เป็นต้น^{๕๙}

หากจะจัดเรียงพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นับเป็นเรื่อง ๆ นั้นย่อมมีจำนวนมากมาย ซึ่งเป็นการแสดงถึงพระปรีชาสามารถทางวรรณกรรม พระนิพนธ์อย่างล้นเหลือ ด้วยพระภารกิจมากมาย ทรงมีเวลาของการทำหน้าที่พระนิพนธ์บทนิพนธ์ ทั้ง ๑๐ ประเภท ในหนังสือ ๑๐๐ พระชันษาได้มีการจัดเรียงเป็นประเภททั้งด้านสั่งสอนเผยแผ่และด้านวิชาการคือ

๑. ด้านสั่งสอน เผยแผ่ มี ๓ ประเภทคือ

๑.๑ ประเภทเรียงความ ก. ภาษาไทย มีจำนวน ๑๐๓ เรื่อง ข. ภาษาอังกฤษมีจำนวน ๑๑ เรื่อง

๑.๒ ประเภทคำบรรยายและโอวาท ก. ภาษาไทย มีจำนวน ๔๖ เรื่อง ข. ภาษาอังกฤษ มีจำนวน ๑ เรื่อง

๑.๓ ประเภทเทศนา ก. ภาษาไทยมีจำนวน ๓๔ เรื่อง^{๖๐}

^{๕๘} อ่างแล้ว.

^{๕๙} อ่างแล้ว.

^{๖๐} ประกิจ มหาเถรฯ, ๑๐๐ พระชันษาสมเด็จพระญาณสังวรฯ , หน้า ๘๘.

๒. ประเภทวิชาการ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเริ่มสร้างงานทางวิชาการตั้งแต่องค์พระปฐมบรมธาตุ โดย การทรงนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ลงพิมพ์ในนิตยสารธรรมจักร ซึ่ง เป็นนิตยสาร เผยแพร่พระพุทธศาสนาของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์บ้าง ตีพิมพ์เผยแพร่ใน โอกาสต่าง ๆ บ้าง และได้ทรงสร้างผลงานด้านวิชาการออกมาอย่างต่อเนื่อง มีจำนวนไม่น้อยกว่า ๒๐๐ เรื่อง มีพระนิพนธ์ที่เป็นเรื่องสำคัญที่ควรกล่าวถึงคือ

๑. **หลักพระพุทธศาสนา** พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ขณะดำรง สมณศักดิ์ที่ “พระธรรมวราภรณ์” ทรงปรับปรุงจากการกัณฑ์เทศน์สำหรับสอนนักเรียน นักศึกษา ต่อมานำมาปรับปรุงเป็นความเรียงเพื่อสะดวกแก่การอ่านของผู้สนใจทั่วไป

๒. **๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑ - ๒** พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระศาสนโสภณ” เจ้าพระคุณได้ทรงนิพนธ์ไว้เพียง ๑๒ พรรษา เนื่องจากมีภารกิจมาก

๓. **โสฬสปัญหา** พระนิพนธ์เรื่องนี้ ในขั้นต้นทรงเตรียมสำหรับเป็นคำสอนพระใหม่ และได้ทรงบรรยายเป็นธรรมศึกษาแก่พระใหม่ ในพรรษากาล พ.ศ. ๒๕๒๔ ตั้งแต่ต้นจนจบบริบูรณ์

๔. **ลักษณะพระพุทธศาสนา** พระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงเตรียมขึ้นสำหรับเป็นคำสอน พระใหม่ ทรงบรรยายสอนพระใหม่ในพรรษากาล พ.ศ. ๒๕๒๖ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ “สมเด็จพระญาณสังวร”

๕. **สัมมาทิฎฐิ** ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตร พระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรง เตรียมขึ้นสำหรับเป็นคำสอนพระใหม่ และทรงบรรยายสอนพระใหม่ในพรรษากาล พ.ศ. ๒๕๒๗ ขณะ ดำรงสมณศักดิ์ที่ “สมเด็จพระญาณสังวร”

๖. **ทศบารมี ทศพิชราชธรรม** พระนิพนธ์เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ เตรียมขึ้นสำหรับเป็นคำสอนพระใหม่ และได้ทรงบรรยายสอนพระใหม่ในพรรษากาล พ.ศ. ๒๕๓๐ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ “สมเด็จพระญาณสังวร”^{๖๑}

๓.๓.๔ พระนิพนธ์เพื่อสนองพระราชดำริในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

พ.ศ. ๒๕๐๓ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ขณะทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จ ราชการแทนพระองค์ มีพระราชดำริที่จะให้ข้าราชการในพระราชสำนักได้สดับพระธรรมเป็นครั้งคราว เพื่อเพิ่มพูนความเข้าใจพระพุทธศาสนา จึงทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาพระเถรานุเถระ ผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา มาแสดงธรรมปาฐกถา คือสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ตั้งแต่ดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระธรรมวราภรณ์” บรรยายธรรมทางสถานีวิทัญ

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐ - ๑๒๐.

อ.ส. พระราชวังดุสิต เรื่อง “การบริหารจิตสำหรับผู้ใหญ่เด็กวัยรุ่นและเด็กเล็ก” เป็นประจำทุกวันอาทิตย์ ได้อารานาสมเด็จพะญาณสังวรฯ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระสาสนโสภณ” ทรงเรียบเรียงหนังสือ “วิธีปฏิบัติตนให้ถูกต้องทางธรรมะ, พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร, ศีล, อวิชชา, สันโดษ, พรหมวิหาร ๔, ปัญญา, ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดพิมพ์พระราชทานแจกและเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป

พ.ศ. ๒๕๐๓ ทรงพระกรุณาให้อารานาพระสงฆ์มาบรรยาย คือสมเด็จพะญาณสังวรฯ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระธรรมวราภรณ์” บรรยายเรื่อง “หน้าที่”

๒๕๐๙ สมเด็จพะญาณสังวรฯ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระสาสนโสภณ” บรรยายเรื่อง “ความอยากดีและความริษยา” ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดให้อารานา สมเด็จพะญาณสังวรฯ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระสาสนโสภณ” ทรงเรียบเรียงเรื่อง “พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร” เป็นภาษาไทย โปรดให้พระชนติปาโล (ลอเรนซ์ ซี.อาร์ มิลล์) วัดบวรนิเวศวิหาร กับพระนาคเสน วัดเบญจมบพิตร แปลเป็นภาษาอังกฤษ

พ.ศ. ๒๕๑๐ ทรงพระกรุณาโปรดให้อารานา สมเด็จพะญาณสังวร สมเด็จพะสังฆราชฯ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระสาสนโสภณ” เรียบเรียงเรื่อง “วิธีปฏิบัติตนให้ถูกต้องทางธรรมะ” เรื่อง “ปัญญา”

พ.ศ. ๒๕๑๙ ทรงพระกรุณาโปรดให้อารานา สมเด็จพะญาณสังวร สมเด็จพะสังฆราช เรียบเรียงเรื่อง “พรหมวิหาร ๔”

พ.ศ. ๒๕๑๘ ทรงพระกรุณาโปรดให้อารานาสมเด็จพะญาณสังวร สมเด็จพะสังฆราช แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพะราชาคณะทรงรวบรวมเรื่อง “กรรมตามคำสอนของพระพุทธศาสนา”

พ.ศ. ๒๕๒๓ สมเด็จพะศรีนครินทรบรมราชาชนนี ทรงโปรดให้จัดพิมพ์เรื่อง “หลักการทำสมาธิเบื้องต้น” โปรดให้เรียบเรียง “นิเวศน์และกัมมัฏฐานสำหรับแก้” เรื่อง “การหลงลืมตัว” เรื่อง “ศาสนาและทศพิธราชธรรม” ให้จัดพิมพ์เป็นการรวมเล่มเดียวกันสำหรับแจกจ่าย.^{๖๒}

^{๖๒} อ่างแล้ว.

๓.๔ สรุป

พระประวัติเบื้องต้น

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) เป็นชาวกาญจนบุรี มีพระนามเดิมว่า เจริญ คชวัตร ประสูติเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชนกชื่อนายน้อย คชวัตร พระชนนีชื่อนางกิมน้อย คชวัตร พระชนมายุ ๑๔ พรรษา บรรพชาเป็นสามเณร เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐ วันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ เข้าเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๗๓ ทรงสอบได้นักธรรมโท และเปรียญธรรม ๓ ประโยค พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงมีพระชนมายุครบอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดเทพสังฆาราม กาญจนบุรี วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖^{๒๓} ได้ทรงทำญัตติกรรมคืออุปสมบทเข้าเป็นธรรมยุติที่วัดบวรนิเวศวิหาร อีกครั้งหนึ่ง (ขึ้นพ.ศ.ใหม่เป็นเมษายนเป็นต้นปี กุมภาพันธ์เป็นปลายปี) พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค พ.ศ. ๒๕๓๒ พระชนมายุได้ ๗๕ พรรษา ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในราชทินนามเดิมคือ “สมเด็จพระญาณสังวร” สิ้นพระชนม์ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ เวลา ๑๙.๓๐ น. ด้วยการติดเชื้อในกระแสโลหิต สิริพระชนมายุได้ ๑๐๐ พรรษา กับ ๒๑ วัน

พระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงมีพระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์ตั้งแต่เยาว์วัย โดยทรงบันทึกเป็นครั้งแรกในพ.ศ. ๒๔๖๘ ในระหว่างที่เป็นนักเรียนเป็นลูกเสือ เรียนวิชาลูกเสือจนสอบได้เป็นลูกเสือเอก บันทึกโดยใช้พระนามว่า “ลูกเสือเอก เจริญ” เรื่องรายละเอียดของงานพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาขณะ ทรงมีพระชนมายุราวสิบปีเศษ เมื่อได้บรรพชาเป็นสามเณร มีบันทึกครั้งแรกเรื่อง “อริยทรัพย์ ๗ ประการ” จากการจดจำบทเทศน์และพัฒนาการบันทึกแต่เยาว์วัย เมื่อทรงมีการศึกษาทั้งปริยัติธรรม จบสำเร็จเปรียญธรรม ๙ ประโยค ทรงเรียนภาษาอังกฤษ จนชำนาญทั้งการเขียน อ่าน พูดและภาษา ต่างๆ ทรงอ่านหนังสือทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ทรงเรียนคอมพิวเตอร์ ศึกษาพระไตรปิฎก ทรงปฏิบัติพระกรรมฐาน ทรงมีหน้าที่การงานที่ต้องรับผิดชอบมากขึ้นตามลำดับ จึงทรงพัฒนางานจากบันทึกเป็นงานพระนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

^{๒๓} สมัยนั้น ขึ้น พ.ศ. ใหม่เป็นเดือนเมษายน ฉะนั้น เดือนมิถุนายนจึงเป็นต้นปี เดือนกุมภาพันธ์เป็นปลายปี ,อ้างแล้ว, หน้า ๒๔)

ผลงานด้านพระนิพนธ์

๑. ด้านสั่งสอน เผยแพร่ มี ๓ ประเภทคือ ๑.๑ ประเภทเรียงความ ก) ภาษาไทยมีจำนวน ๑๐๓ เรื่อง ข) ภาษาอังกฤษมีจำนวน ๑๑ เรื่อง ๑.๒ ประเภทคำบรรยายและโอวาท ก) ภาษาไทย มีจำนวน ๔๖ เรื่องข) ภาษาอังกฤษ มีจำนวน ๑ เรื่อง ๑.๓ ประเภทเทศนา ก) ภาษาไทยมีจำนวน ๓๔ เรื่อง และ ๒. ผลงานด้านวิชาการเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ทรงเริ่มสร้างงานทางวิชาการตั้งแต่องค์พระเป็นพระเปรียญ โดยการทรงนิพนธ์งานทางพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ลงพิมพ์ในนิตยสารธรรมจักษุ ซึ่งเป็นนิตยสารเผยแพร่พระพุทธศาสนาของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์บ้าง ตีพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่าง ๆ บ้าง และได้ทรงสร้างผลงานด้านวิชาการออกมาอย่างต่อเนื่อง มีจำนวนไม่น้อยกว่า ๒๐๐ เรื่อง มีพระนิพนธ์ที่เป็นเรื่องสำคัญที่ควรกล่าวถึงคือ ๑) หลักพระพุทธศาสนา ๒) ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑ - ๒ ๓. โสฬสปัญหา ๔) ลักษณะ ๕) สัมมาทิฎฐิ ๖) ทศบารมี เป็นต้น

หนังสือชุด “ ญาณสังวรธรรม ” พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ซึ่งรัฐบาลจัดพิมพ์ในโอกาสงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พุทธศักราช ๒๕๕๖ ประกอบด้วย ๑) ธรรมาภิธาน (พจนานุกรมคำศัพท์พุทธศาสนา) เล่ม ๑ -๓ ๒) ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑ -๒ ๓.) ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร ๔) ลักษณะและคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา ๕) สัมมาทิฎฐิ ๖) โสฬสปัญหา ๗) ธรรมกถา ปฏิบัติอบรมจิต ๘) การบริหารจิตสำหรับผู้ใหญ่ ๙) ธรรมนิยาย ๑๐) ธรรมบรรยายเรื่องสวดมนต์ ๑๑) ทศบารมี ทศพิธราชธรรม พระพุทธคุณ ๑๒) พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำภาคต้นและภาคปลาย เล่ม ๑ - ๒ ๑๓) ธรรมทรรศนะ ๑๔) รู้จักพระพุทธศาสนา ๑๕) ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา ๑๖) ความเข้าใจเรื่องชีวิต ๑๗) ความเข้าใจเรื่องจิต ๑๘) ธรรมกถาในการอบรมพระใหม่ ๑๙) ญาณสังวรเทศนา ๑๐๐ กัณฑ์ ๒๐) เทศนาพิเศษ ๒๑) ปกิณกเทศนา ๒๒) พระโอวาท และรายงานในการเยี่ยมวัดและพุทธศาสนิกชนภาคตะวันออก เชียงเหนือและภาคพายัพ ๒๓) ธรรมคณี ศาสนคณี ๒๔) พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกพระนิพนธ์ประเภทธรรมคณี เป็นพระนิพนธ์ที่แสดงคำสอนของพระพุทธศาสนาในแง่มุมต่างๆ มีทั้งเรื่องโลก เรื่องชีวิต เรื่องจิต เรื่องกรรม เรื่องสังคม การเมือง การพัฒนา เป็นต้น พระนิพนธ์เหล่านี้ บางเรื่องทรงนิพนธ์เป็นบทความเป็นตอนๆ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารแล้วรวบรวมพิมพ์เป็นเล่ม บางเรื่องทรงนิพนธ์เป็นตอนสำหรับออกอากาศทางวิทยุกระจายเสียง บางเรื่องประมวลจากที่นิพนธ์ไว้ในที่ต่างๆ มารวมเป็นเรื่องเดียวกัน พระนิพนธ์ประเภทนี้มีจำนวนมากมีเรื่องเด่นๆ เช่น พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ โลกและชีวิตในพุทธธรรม , ความเข้าใจเรื่องชีวิต ความเข้าใจเรื่องจิต ความเข้าใจเรื่องกรรม ความสุขหาได้ไม่ยาก และชีวิตนี้น้อยนัก เป็นต้น

บทที่ ๔

พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ

พระนิพนธ์ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ ผู้วิจัยเลือกที่จะศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ด้วยเหตุผลว่าพระนิพนธ์ชุดนี้ สามารถที่จะให้คำตอบในชีวิตสำหรับพุทธศาสนิกชนและผู้สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาทั่วไป ได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ขององค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาครบถ้วน คือเรื่องไตรสิกขา บุญกิริยาวัตถุ ๓ สังคหวัตถุ ๔ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายกัตถะ เป็นต้น สำหรับพัฒนาชีวิตของความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

งานวรรณกรรมชุดนี้สะท้อนแนวคิดเรื่องชีวิตของพระองค์ได้มากที่สุดชุดหนึ่งมีคำกล่าวว่า “ดูวรรณกรรมจากสังคมดูสังคมจากวรรณกรรม”^๑ กล่าวคือสังคมของผู้ประพันธ์มีความโน้มเอียงในลักษณะใด ย่อมมีส่วนในการเข้าไปกำหนดรูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมไม่มากก็น้อย หมายความว่า การที่ผู้เขียนคนหนึ่งเลือกที่จะบันทึก เขียนหรือแต่งเรื่องอะไรอิทธิพลของบริบทสังคมย่อมมีส่วนไม่น้อยในการที่กำหนดว่าเขาควรจะเขียนหรือไม่เขียนเรื่องอะไร ควรจะให้น้ำหนักแก่เรื่องอะไรมากและแก่เรื่องอะไรน้อย^๒ พระนิพนธ์ในเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นี้ก็เช่นเดียวกัน เป็นการสะท้อนแนวคิดของพระองค์ที่มีต่อชีวิตความเป็นมนุษย์โดยเฉพาะชีวิตของชาวพุทธที่ดี

ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยมีกรอบในการศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ข้อที่ ๒ คือ เพื่อศึกษาพระนิพนธ์คือพระนิพนธ์หนังสือชื่อ “ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ จำนวน ๑๐ เรื่อง มีเรื่องที่พระองค์ทรงอธิบายประกอบเรื่องนั้นๆ อีกจำนวน ๑๑๗ เรื่อง ซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาเนื้อหาแล้ว ๑) สรุปเนื้อหาของแต่ละเรื่อง ๒) ค้นหาแหล่งที่มาของเนื้อหาของแต่ละเรื่องจากแหล่งปฐมภูมิคือพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานอ้างอิงทางวิชาการ สำหรับวิเคราะห์ในบทที่ ๕ ต่อไป ดังนี้

^๑ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์วรรณคดีไทย, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗), หน้า ๓ อ้างใน สยาม ราชวัตร, การศึกษาวิเคราะห์การตีความพุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (กรุงเทพฯ: The Print Idea, ๒๕๕๖), หน้า ๕๑.

^๒ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร (พรธรรมา) “วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมยุคใหม่”, สารนิพนธ์กระบวนวิชาพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่, หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อ้างใน บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ดุษฎีบัณฑิต อันดับที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๖), หน้า ๑. อ้างใน สยาม ราชวัตร, การศึกษาวิเคราะห์การตีความพุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (กรุงเทพฯ: The Print Idea, ๒๕๕๖), หน้า ๕๑

๔.๑. เรื่องชีวิตลิขิตได้^๓

“ชีวิตลิขิตได้” เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายขยายความประกอบประเด็นเรื่องที่ตั้งไว้ข้างต้น ด้วยพระนิพนธ์คือ เกิดมาทำไม ใครลิขิตชีวิต ชีวิตเพื่ออะไร ทำไมต้องกลัวกรรม อะไรคือบุญบาป ตายแล้วเกิดหรือไม่ ทำไมต้องเกิด เกิดมาแล้วควรทำอะไร ความสุขหาได้ที่ไหน ทำไมจึงไม่สุขสักที ทุกอย่างอยู่ที่ใจ คิดดีก็ได้ดี ความอัศจรรย์ของธรรม กำลังใจสู่ความสำเร็จ ที่สุดคือฟังตน ๑๕ เรื่องนี้ เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนเราที่เกิดมาบนโลกใบนี้ ต่างมีคำถาม ข้อสงสัยกับชีวิตมากมาย “ชีวิตลิขิตได้” ดังนี้

๑. เกิดมาทำไม^๔

“เกิดมาทำไม” เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า ปัญหานี้ถ้าตั้งขึ้นมาคิดก็น่าจะจน ขณะที่คนเราเกิดนั้นไม่มีใครรู้ มารู้อีกที่ตอนเกิดและรู้เดียวสาแล้ว ว่ามีตัวเราคนหนึ่งในโลก

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ตณฺหาความอยากยังคนให้เกิด”^๕ และว่า “โลกคือหมู่มสัตว์ ย่อมเป็นไปตามกรรม”^๖ ถ้าเราจะตอบแบบครอบคลุมทั้งหมดว่าเกิดมาทำไม ควรได้คำตอบว่า “เกิดมาเพื่อสนองความอยากและสนองกรรมของตนเอง” เป็นจิตสันดานความอยากเกิดย่อมรวมอยู่ในความอยากดำรงอยู่นี้ เพราะความตายเป็นความสิ้นสุดแห่งชีวิตในภพชาติอันหนึ่ง ๆ เมื่อยังมีความอยากดำรงอยู่ประจำอยู่ในจิตสันดาน ก็เท่ากับความอยากเกิดอีกเพื่อให้ดำรงอยู่ตามที่อยากนั้น ทั้งเกิดตามกรรม เป็นไปตามกรรม สรุปได้ว่า “เราเกิดมาด้วยตณฺหาเพื่อสนองตณฺหาและกรรมของตนเอง” ตณฺหาและกรรมจึงเป็นตัวอำนาจหรือผู้สร้างให้เกิดมาใครเล่าเป็นผู้สร้างตัวอำนาจนี้ ตอบได้ว่าเป็นตนเอง ตนเองนี้เป็นผู้สร้างตนเองให้เกิดมา^๗

๒. ใครลิขิตชีวิต^๘

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า ชีวิตของคนเรานี้ ผู้ถือทางไสยศาสตร์กล่าวว่า พรหมลิขิต แต่ผู้ถือทางพุทธมักใช้คำว่ากรรมลิขิต คือกรรมกำหนดมา โดยผลก็เป็นอย่างเดียวกัน คือมีสิ่งกำหนดให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ มีพุทธภาษิตว่า “มา กตเหตุ อย่าถือว่าเพราะเหตุแห่งกรรมที่ได้ทำไว้” อย่าเชื่อว่าทุก ๆ อย่างที่จะได้รับมีเพราะเหตุแห่งกรรมที่ได้ทำไว้แล้ว ถ้าอย่างนั้นก็ต้องไม่ทำอะไรขึ้นมาใหม่ รอเฉย ๆ เพื่อให้กรรมเก่าสนองผลต่าง ๆ ขึ้นเอง เท่ากับไม่ให้ถือกรรมลิขิต^๙

^๓ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ชีวิตลิขิตได้, หน้า ๓ - ๓๑.

^๔ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, เกิดมาทำไม, หน้า ๓ -๔.

^๕ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕-๕๗/๖๙-๗๐.

^๖ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๖๐/๖๕๔.

^๗ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, เกิดมาทำไม หน้า ๔.

^๘ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ใครลิขิตชีวิต, หน้า ๕.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ถ้าอย่างนั้นพระพุทธศาสนาแสดงเรื่องกรรมไว้ทำไม? ที่แสดงเรื่องกรรมไว้เพื่อให้รู้ว่ากรรมเป็นเหตุให้วิบากคือผลตั้งแต่ให้ถือกำเนิดเกิดมาและติดตามให้ผลต่าง ๆ แก่ชีวิต ทำนองกรรมลิขิตชีวิต แต่กรรมของกรรมที่ทำไว้มีสลับซับซ้อนมาก ทั้งเกี่ยวกับเวลาที่กรรมให้ผล และข้อที่สำคัญที่สุดคือ เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติของแต่ละบุคคลในปัจจุบัน คือทางพระพุทธศาสนาสอนให้ไม่เป็นทาสของกรรมเก่า เช่นเดียวกับไม่เป็นทาสของตัณหา แต่ให้ละกรรมชั่ว กระทำกรรมดี และชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ ตามหลักพระโอวาท ๓ กล่าวคือ มีกิจอะไรที่ควรทำก็ทำ โดยไม่ต้องนั่งรอกกรรมผลของกรรมเก่าอะไร ให้จิตเกิดอุเบกขาในเวลาที่เกิดเหตุการณ์เหลือที่จะช่วยแก่ทั้งคนที่เป็นที่รักและที่ชัง กับเพื่อให้ได้ปฏิบัติตามหลักโอวาท ๓ นั้น^{๑๐}

คนเรามีจิตใจที่เป็นต้นของกรรมทุกอย่าง ไม่ว่าจะกรรมเก่าหรือใหม่ เพราะจะต้องมีจิตเจตนาขึ้นก่อนแล้วจึงทำการอะไรออกไป ฉะนั้น จึงสามารถจะทำอธิษฐานคือ ตั้งใจว่าจะประสงค์ผลอันใด เมื่อประกอบกรรมให้เหมาะแก่ผลนั้น ก็จะได้รับความสำเร็จและจึงสามารถตอบปัญหาได้ว่า “เราเกิดมาทำไม? เราเกิดมาตามที่เราตั้งใจไว้ว่าจะมาทำ”^{๑๑}

๓. ชีวิตเพื่ออะไร ?^{๑๒}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “เราเกิดมาเพื่อทำความดี เราเกิดมาเพื่อเพิ่มพูนปัญญา คือความรู้ความฉลาด” แต่ชีวิตของคนเรายังเนื่องด้วยกรรมเก่าและยังเนื่องด้วยกิเลสในจิตใจ สิ่งที่ได้มา ตั้งต้นแต่ร่างกายและชีวิตนี้เป็นวิบาก คือผลของกรรมและกิเลสของตนเองแต่ยังมีอีกส่วนหนึ่ง คือความดีที่แต่ละคนได้อบรมสั่งสมมา อันเรียกว่า “บารมี” คือความดีที่พอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ ส่งเสริมจิตใจให้เกิดความเห็นถูกต้องและดำเนินไปทางที่ถูกต้อง

มีพระพุทธานุญาตที่ตรัสไว้ความว่า “ กรรมเก่าคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และমনะ (ใจ)^{๑๓}” กล่าวคือร่างกายที่ประกอบด้วยอายตนะทั้ง ๖ นี้แหละเป็นกรรมเก่า เป็นกรรมเก่าที่ทุก ๆ คนมองเห็น นอกจากนี้ ยังเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งกรรมใหม่ทั้งปวงอีกด้วย เพราะกรรมเก่าที่ทำขึ้นในปัจจุบันจะเป็นกายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ก็อาศัยกรรมเก่านี้แหละเป็นเครื่องมือกระทำ ทั้งกรรมเก่านี้ยังเป็นชนวนให้เกิดเจตนาที่ทำการใหม่ ๆ เพราะตาหูเป็นต้นใช้จะมีไว้เฉย ๆ ต้องดูต้องฟังแล้วก่อเกิดกิเลส เช่นราคะ โทสะ โมหะ ให้เกิดขึ้นและเป็นสื่อแห่งกรรมต่าง ๆ หากมีการควบคุมอยู่ในระเบียบวินัยที่ดีงามโดยมีความสำนึกว่า “เรานี้เกิดมาเพื่อทำความดี”^{๑๔}

^{๑๐} อ่างแล้ว.

^{๑๑} อ่างแล้ว.

^{๑๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ชีวิตเพื่ออะไร?, หน้า ๗.

^{๑๓} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๗๘ - ๑๗๙.

^{๑๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ชีวิตเพื่ออะไร?, หน้า ๘.

๔. ทำไมต้องกลัวกรรม^{๑๕}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ นิพนธ์ไว้ว่า กรรมมีสองอย่างคือ ปุราณกรรมกรรมเก่า นวกรรมกรรมใหม่ กรรมคืออายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กรรมใหม่คือการทำงานที่ ทำ พูด คิด ด้วย มีเจตนาอยู่ในปัจจุบัน กรรมเก่าจริง ๆ ซึ่งติดตัวมาตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ตัวของเราเองหรือกายใจของเราเองนี้แหละเป็นกรรมเก่า คนเรามักกลัวกรรมเก่ากัน แต่ไม่รู้ว่ากรรมเก่าที่กลัวนั้นคืออะไร คิดขึ้นมาว่า สิ่งที่มีอำนาจเหนือตน บุคคลที่เห็นเช่นนี้เหมือนเชื่อในเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ เพียงแต่เปลี่ยนจากพูดว่า เทพเจ้ามาว่าเป็นกรรม ตกลงว่า “เชื่อในสิ่งที่ไม่รู้กลัวในสิ่งที่ไม่รู้” ถ้าจะกลัวให้กลัว ตา หู จมูก ตลอดถึงใจของตนเองนี้ ที่จะก่อทุกข์ให้แก่ตนหากขาดสังวร คือระมัดระวังกรรมใหม่นั้น ทุกคนจะทำการกรรมใหม่ขึ้นได้ด้วยกรรมเก่าที่เห็นแหละ ทั้งทางดีทางชั่ว เพราะต้องอาศัยตาหูเป็นต้น ทั้งในฐานะเป็นเครื่องมือ ทั้งในฐานะเป็นเหตุก่อเจตนา ถ้ามีความสังวรดีอยู่ ก็จะก่อเจตนาที่เป็นบุญเป็นกุศลแต่อย่างเดียว^{๑๖}

๕. อะไรคือบุญบาป ?^{๑๗}

ทรงนิพนธ์ว่า สัตว์เดรัจฉาน ท่านว่าเป็นอเหตุกสัตว์ คือทำอะไรไม่เป็นบุญบาป ที่จะทำอะไรเป็นบุญบาป จึงต้องมีความรู้ขั้นปกติชน คือรู้จักบาปบุญ ดีชั่ว คือรู้ว่าทำสิ่งนี้ดี ทำสิ่งนี้ไม่ดี อย่างที่คน ๆ ทั่วไปรู้จัก เรื่องบุญบาปจึงเป็นเรื่องสำหรับปกติชนที่มีปัญญาสามัญชนทั่วไป ไม่ใช่เรื่องลุ่มลึก อันใดและทุก ๆ คนก็มีความสำนึกกันอยู่น้อยหรือมาก การทำบาปหรือทำชั่วเพราะอกุศลมูล คือมีจิตที่ประกอบด้วยรากเหง้าของอกุศล ๓ อย่างได้แก่โลภะ โทสะ โมหะ จึงทำให้มีความคิดวิปริตผิดไปต่างจากเมื่อจิตสงบไม่มีรากเหง้าเหล่านี้ ฉะนั้น ย่อมจะได้ความสำนึกเมื่อได้ทำไปแล้ว จิตใจกลับมาสู่ความสงบ ทุก ๆ คนที่มีปัญญาเพียงของมนุษย์จึงปฏิเสธบุญบาปมิได้ ความรู้สึกของตนเองนั้นแหละรับรองไว้แล้วแต่จะเป็นคนบ้าหรือมีภูมิปัญญาต่ำเสียเหลือเกิน หรือพวกกิเลสหนามากจนไร้ความรู้สึกสำนึกของมนุษย์ อันไม่น่าจะเรียกว่ามนุษย์^{๑๘}

^{๑๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ทำไมต้องกลัวกรรม? หน้า ๙.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙ - ๑๐.

^{๑๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, อะไรคือบุญบาป, หน้า ๑๑.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑ - ๑๒.

๖. ตายแล้วเกิดหรือไม่^{๑๙}

ความเชื่อของคนในโลกนี้ว่า ตายเกิดน่าจะมากกว่าตายสูญ เมื่อเชื่อว่าตายเกิด จึงมีคติความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องเกิด ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันระหว่างบุคคล ตั้งแต่สองคนขึ้นไปจนถึงกลุ่มใหญ่ในอดีตชาติซึ่งให้เกิดผลผลสืบมาถึงปัจจุบันชาติ เพราะมีคติเกี่ยวกับความเชื่อว่าตายเกิดมาก มีพระพุทธรูปปางที่ “ตัณหาบังคนให้เกิด”^{๒๐} โลกคือหมุ่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม”^{๒๑}

๗. ทำไมต้องเกิด^{๒๒}

“คนเราเกิดมาเพื่อสนองความอยากและสนองกรรมของตนเอง” บางคนเกิดมาเพื่อก่อกรรมดีในยามที่ประเทศชาติแผ่นดินชาติแคลนคนดีก็เกิดมาเพื่อดับทุกข์เข็ญของชาติบ้านเมือง เช่น พระโพธิสัตว์ประทับอยู่สวรรค์ชั้นดุสิต ได้รับอัญเชิญจากทวยเทพให้จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ เพื่อที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า หรืออย่างสมเด็จพระนเรศวร กับพระเอกาทศรถ กอบกู้อิสรภาพจากพม่า บางคนเกิดมาเพื่อประกอบกรรมชั่ว คนร้ายย่อมมีกำหนดให้เกิดมาเพื่อก่อการร้าย คนดีย่อมมีกำหนดให้เกิดมาเพื่อปรับหรือแก้ไขให้กลับคืนดีเป็นต้น^{๒๓}

๘. เกิดมาแล้วควรทำอะไร?^{๒๔}

เป็นคำตอบสำหรับชีวิตที่อยู่ในโลกนี้ พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “ไม่ควรเปลืองปัญญา ควรตามรักษาสัจจะ ควรพอกพูนการสละ ควรศึกษาสันติ”^{๒๕} เพราะเปลืองปัญญาพร้อมทั้งสติหมั่นคิดพิจารณาว่า อะไรจริงอะไรไม่จริง จะรู้ได้ว่าอะไรเป็นเรื่องจริงที่ควรรักษาไว้ อะไรที่ไม่จริงเป็นอสังขัตยธรรม ก็สละออกไปให้หมด ไม่ให้เข้ามาสิงสถิตในจิตใจ จึงจะได้ความสงบของใจ โดยความหมายนี้เป็นคำตอบว่าคนเราเกิดมาแล้วควรทำอะไร ต้องไม่เปลืองปัญญา^{๒๖}

^{๑๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ทำไมต้องเกิด?, หน้า ๑๕ - ๑๖.

^{๒๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕ - ๖๖/๖๙ - ๗๐.

^{๒๑} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๖๐/๖๕๔.

^{๒๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ทำไมต้องเกิด ?, หน้า ๑๕ - ๑๖.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕ - ๑๖

^{๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, เกิดมาแล้วควรทำอะไร?, หน้า ๑๗ - ๑๘.

^{๒๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๖๘/๔๑๓.

^{๒๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, เกิดมาแล้วควรทำอะไร?, หน้า ๑๗ -๑๘.

๙. ความสุขหาได้ที่ไหน^{๒๗}

พุทธภาษิตว่า “ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้เป็นชื่อแห่งความสุข^{๒๘}” เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายอธิบายว่า หมายถึงความสุขที่บริสุทธิ์ คือความสุขอันเกิดจากกรรมที่บริสุทธิ์ เรียกว่าบุญเช่นกัน ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ผู้ที่ได้ทำบุญไว้ บั้นเทิงเบิกบานเพราะเห็นความสุขที่แห่งกรรมของตน ผู้ที่ได้ทำบาปไว้แอบเศร้าเพราะเห็นความเศร้าหมองแห่งกรรมของตน^{๒๙}” กรรมที่บริสุทธิ์เกิดจากจิตใจที่บริสุทธิ์ ตรงข้ามจิตใจที่เร้าร้อนด้วยกิเลสต่าง ๆ แม้จะได้อะไรมาด้วยกิเลสมีความสุขตื่นเต้นเป็นความสุขจอมปลอม ไม่มีอะไรจะช่วยบุคคลประเภทนี้ได้ นอกจาก การทำบุญเพื่อพอกชำระจิตใจบุคคลประเภทนี้ เมื่อจิตใจมีความสะอาดบริสุทธิ์ขึ้นตามสมควรแล้ว จะมองเห็นได้เองว่า ความสุขที่บริสุทธิ์แท้จริงนั้นเกิดจากกรรมที่บริสุทธิ์เท่านั้น^{๓๐} ผู้ที่มีจิตใจ กรรมและความสุขที่บริสุทธิ์ ชื่อว่า มีบุญได้กระทำแล้วในปัจจุบัน เป็นผู้ที่มีความมั่นคงในตนเองอย่างที่ใคร ๆ หรืออะไรจะทำลายมิได้และจะเจริญพรคือ อายุ วรรณ สุข พล ยิ่ง ๆ ด้วยเดชบุญ^{๓๑}

๑๐. ทำไมจึงไม่สุขสักที^{๓๒}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ว่า ความเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเหตุการณ์ส่วนตัวและส่วนรวม ตลอดถึงที่เรียกว่าเหตุการณ์ของโลก ได้เกิดขึ้นบางทีก็รวดเร็วอย่างไม่นึกถึง กับทำให้คนทั้งปวงพากันตะลึงงันก็มี ความเปลี่ยนแปลงของโลกดั่งนี้ย่อมไม่เห็นเป็นของแปลก ถ้าโลกจักหยุดเปลี่ยนแปลงนั้นแหละจึงจะแปลก ซึ่งไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ เพราะขึ้นชื่อว่าโลกแล้วต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงก็คือ ความดับ – เกิด หรือความเกิด – ดับของสิ่งทั้งหลาย นี่เป็นวิบากคือเป็นผล เหตุการณ์ที่คนก่อให้เกิดขึ้นนั้น นับว่าเป็นกรรมของคน การที่คนทำขึ้นไม่ได้หมายความว่ากรรมเก่าอะไรที่ไม่รู้ กรรมคือการที่ทำที่รู้ ๆ อยู่นี้ เมื่อก่อขึ้นด้วยกิเลสก็เป็นเหตุทำลายล้าง แต่เมื่อก่อขึ้นด้วยธรรมเป็นเหตุก็ก่อให้เกิดสุข^{๓๓}

เมื่อใครปิดประตูใจไม่เปิดรับธรรม พระพุทธศาสนาเข้าไปช่วยไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ โลกจึงปร่าบกันลงด้วยกำลังต่าง ๆ เป็นเรื่องของโลกซึ่งวุ่นวาย มีสงบสลับกันไป มนุษย์เรานั้นมีกำลังกาย

^{๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ความสุขหาได้ที่ไหน ?

หน้า ๑๙ - ๒๐.

^{๒๘} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๖๒/๑๒๐.

^{๒๙} รายละเอียดปรากฏในเสริสสกวิมาน ว่าด้วยวิมานไม้ซีกที่เกิดขึ้นแก่เจ้าปายาสี ชุ.วิมาน. (ไทย) ๒๖/๑๒๒๘-๑๒๘๑/๑๕๕-๑๖๓.

^{๓๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ความสุขหาได้ที่ไหน ?

หน้า ๑๙.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^{๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ทำไมจึงไม่สุขสักที ?, หน้า ๒๑.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

ด้อยกว่าข้างม้า แต่มีกำลังปัญญาสูงกว่า กำลังปัญญานี้เองที่สร้างแสนยานุภาพได้ยิ่งใหญ่ทั้งสร้างระบอบธรรมอย่างตีวิเศษ ฉะนั้น ในขณะที่มีจิตใจได้สำนึกได้สติขึ้น แม้จะหลังจากที่ตีกันมาพักใหญ่แล้ว ก็จะเป็นโอกาสที่มีปัญญามองเห็นธรรม และกลับมาใช้ธรรมสร้างความเจริญและความสุขกัน^{๓๔}

๑๑. ทุกอย่างอยู่ที่ใจ^{๓๕}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า คนเราเมื่อไม่รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกไม่เข้าถึงความจริงของโลกจึงไม่มีความสุข ทุกอย่างอยู่ที่ใจ คนที่มีระดับจิตใจที่สูง ย่อมจะรู้จักว่าภาวะของจิตใจนั้น เป็นสิ่งที่จะปล่อยไปตามทุกอย่างไม่ได้ “ผู้ที่ประพฤติไปตามอำนาจจิตย่อมเดือดร้อน๓๖” พระพุทธเจ้าทรงรู้จักธรรมชาติแท้ของจิตใจว่าผุดผ่อง แต่เศร้าหมองไปเพราะเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา จมปลักหมักหมมไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เป็นสิ่งที่อาจชำระให้พ้นออกไปจากจิตใจได้ ตรงกันข้าม พระพุทธเจ้าตรัสมิให้ทำตามอำนาจของใจแต่ให้สำรวจ ชมฝึกรักษา ชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดให้รอดหลุดจากเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ทุกอย่างจึงอยู่ที่ใจ^{๓๗}

๑๒. คิดดีก็ได้ดี^{๓๘}

วิธีการสร้างตนให้มีความสุขและเจริญในโลกย่อมเป็นที่ปรารถนาของคนทุกชาติภาษา แต่อาจมีแนวทางต่าง ๆ กัน เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า บางกลุ่มอาจสร้างวัตถุ ต่าง ๆ ที่จะบำรุงชีวิตให้มีความสุขเฉพาะตนเป็นข้อสำคัญ เล่าเรียน ทำงานกันตัวเป็นเกลียว มีความคิดแบบตัวใครตัวมัน บางพวกไม่ได้คิดสร้างวัตถุมากมายนัก ชอบบำรุงจิตใจให้สบายมากกว่า มีความผูกพันอย่างกับมารดาบิดา ญาติพี่น้อง ลูกหลาน มีความห่วงใยกันตลอดไป บุตรธิดาก็ไม่ทอดทิ้ง พวกกลุ่มนี้ จะมีแนวความคิดที่คนกลุ่มแรกจะตั้งว่าเป็นเรื่องปรัชญาของชีวิตมีความสุขในท่ามกลางธรรมชาติ ไฉนจะแสวงหาวัตถุไปทำไมมากมาย^{๓๙}

ทั้งสองประเด็นพระพุทธศาสนา มองอย่างไร พระพุทธศาสนาสอนอย่างไรกับการดำรงชีวิต “พระพุทธศาสนาสอนคฤหัสถ์ให้ก่อสร้างตนให้มีความสุขและเจริญทั้งทางวัตถุและทางจิตใจทั้งในส่วนตนและสังคม ทางวัตถุสอนให้ปฏิบัติในประโยชน์ปัจจุบัน ทางจิตใจสอนให้ปฏิบัติในประโยชน์ภายหน้า ในทางสังคมสอนให้ปฏิบัติชอบต่อกันในระหว่างบิดามารดาบุตรธิดา”

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^{๓๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ทุกอย่างอยู่ที่ใจ, หน้า ๒๓.

^{๓๖} ชุ.ชา.ทุก. (ไทย) ๒๗/๑๓๒/๙๙

^{๓๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ทุกอย่างอยู่ที่ใจ, หน้า ๒๒ -๒๓.

^{๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, คิดดีก็ได้ดี, หน้า ๒๕.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

ส่วน “สันโดษ” เมื่อจะต้องทำเหตุคือความดีให้มากขึ้น สอนมิให้พอใจเพียงเท่านั้น แต่สอนให้ใช้ “วิริยะ” ทำเหตุให้ยิ่งขึ้น ไม่สอนให้พอใจ สุขใจในความเกียจคร้าน พอใจสุขใจอยู่ในผลของความเพียรที่ตนได้รับ จึงจะเป็นเรื่องความถูกต้อง^{๔๐}

๑๓. ความมหัสจรรย์ของธรรม^{๔๑}

หลักธรรมที่จะช่วยให้ทำงานทุก ๆ อย่างประสบความสำเร็จคือการใช้ พละธรรม ๕ ประการ คือ ๑) ศรัทธา ความเชื่อมั่น ๒) วิริยะ ความเพียร ๓) สติ ความระลึกได้ ๔) สมาธิ ความตั้งใจมั่น ๕) ปัญญา ความรู้ทั่วถึง^{๔๒}

คนเราจะต้องมีความเชื่อมั่นในทางที่ดำเนินตั้งแต่ขั้นแรกจนถึงที่สุด เชื่อมั่นในตนเอง ไม่ลังเลใจ มีความเพียร กล้าหาญที่จะทำไม่ย่อท้อ ไม่อ่อนแอ ไม่ยอมให้มีจุดอ่อนแอในตน มีความรอบคอบไม่ประมาท ไม่มองข้ามแม้สิ่งเล็กน้อย ไม่ให้เส้นผมบังภูเขาทั้งไม่ให้ภูเขาบังเส้นผม ตั้งใจมั่นคง มีปัญญาทั่วถึงด้วยการตรวจพินิจพิจารณาให้ทั่วถ้วนธรรมครบองค์^{๔๓} ศรัทธากับปัญญาต้องให้มีพอสมควรแก่กัน บางทีจะมีศรัทธาเกินปัญญา เชื่อในทางที่อยากจะเชื่อหรือชอบที่จะเชื่อ ไม่พินิจให้ดีด้วยปัญญาก็จะเป็นศรัทธาที่ขาดปัญญา ความอยากกับความชอบนั้นไม่ใช่ปัญญา บางที่ต้องการเหตุผลทางปัญญาเท่านั้น ไม่ยอมเชื่ออะไรสำหรับที่จะเป็นที่พึ่งทำให้มั่นคง ก็จะขาดกำลังที่สำคัญไปเพราะสิ่งที่มองกันไม่เห็น คิดไปไม่รู้ นั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “ต้องให้ได้ทั้งเหตุผลทางปัญญาทั้งความเชื่อที่ตั้งมั่นแม้ในสิ่งที่มองไม่เห็น”

คู่ของความเพียรกับความตั้งใจมั่นต้องมีความสมควรแก่กัน ถ้าเพียรชวนชวายนมากเกินไป จะทำให้ฟุ้งซ่านขาดความมั่นคง ถ้าทำใจให้ตั้งมั่นมากเกินไปก็จะทำให้หยุดความเพียร หรือทำให้ช้าไปกว่าที่ควร สติที่รอบคอบจะต้องให้มีมากอยู่เสมอในทุกเรื่องทุกเวลา พละธรรมทั้ง ๕ ประการจะรวมกันสนับสนุนการทำงานทุกอย่างให้สำเร็จ บุคคลที่มีคุณงามความดีที่ทำไว้มาก มี ธรรม ทั้ง 5 ประการ นี้ ยิ่งสำเร็จมากเข้าไปอีก เพราะ “ธรรมย่อมรักษาบุคคลผู้ประพฤติธรรม^{๔๔}” ขอเพียงมีศรัทธาในพระพุทธเจ้าผู้ตรัสพระธรรมบทนี้ไว้ ก็เพียงพอสำหรับศรัทธา และจะเป็นเครื่องป้องกันอุปสรรคศัตรูมิให้ทำลายล้างได้ รักษา ส่งเสริม ให้ดำรงอยู่ มีความเจริญ มีผลสำเร็จไม่ชักช้าอย่างมหัศจรรย์^{๔๕}

^{๔๐} อ่างแล้ว.

^{๔๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ความอัศจรรย์ของธรรม, หน้า ๒๖.

^{๔๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓.

^{๔๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ความอัศจรรย์ของธรรม, หน้า ๒๖.

^{๔๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๓/๓๓๙.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

๑๔. กำลังใจสู่ความสำเร็จ^{๔๖}

“กำลังใจ” เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า ข้อสำคัญที่จะอุปการะให้เกิดความสำเร็จในกิจที่จะทำทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ปฏิบัติอบรมจิตใจ ล้วนเป็นเหตุให้เกิดกำลังใจ ศรัทธาความเชื่อในผู้อื่นที่ควรเชื่อและความเชื่อในตนเอง ทั้งสองอย่างความเชื่อเป็นกำลังใจสำคัญประการหนึ่ง

ความวางใจเป็นอุเบกขา ไม่ยินดียิ่งใน นินทา สรรเสริญ ถือประโยชน์ของตนเป็นประมาณ วางใจในเรื่องนินทา สรรเสริญได้เป็นกำลังใจประการหนึ่ง

ความปลงใจลงในกรรมและผลของกรรม กำหนดคิดว่า “ชีวิต” เป็นไปตามกรรมที่แต่ละคนได้ทำไว้ ความปลงใจลงในกรรมและผลของกรรม เป็นกำลังใจประการหนึ่ง

คิดให้เหมือนอดีต คือ เหตุการณ์ทั้งปวงจักล่วงไปตามลำดับ ทั้งกำลังเกิดขึ้นจักล่วงไปในขณะเผชิญเรื่อง ให้คิดเหมือนเรื่องที่ล่วงไปแล้ว จะทำให้จิตใจรู้สึกเป็นปกติ เห็นความดับสนิท เป็นกำลังใจประการหนึ่ง

ความเห็นในทางออก คือมีสติปัญญาที่เหนือกว่า เห็นทางออกจากข้อขัดข้องในทุกทาง ด้วยวิธีที่ไม่เป็นทุกข์ เป็นกำลังใจประการหนึ่ง

ความไม่แพ้ต่อเหตุการณ์แม้จะรุนแรง จิตใจเผชิญได้อย่างเยือกเย็น สุขุม รอบคอบ ไม่กลัวกล้าหาญอย่างทหารหาญ เช่นพระเจ้าอุเทนเมื่อถูกพระเจ้าจัมชบิษโชติจับเป็นเชลย ทรงถูกข่มขู่ว่าจะประหารจึงตรัสว่า “ ทรงเป็นเชลยแต่ร่างกาย แต่จิตใจไม่เป็นเชลย ราชศัตรูจึงเป็นใหญ่แต่ร่างกาย ไม่เป็นใหญ่แห่งจิต จะทำอะไรแก่ร่างกายก็ทำไปเถิด” ความมีใจกล้าหาญเป็นกำลังใจสำคัญ สรุปรว่า คนฉลาดย่อมรู้วิธีเสริมกำลังให้แก่จิต คนโง่เท่านั้นที่นอนเสียใจ ไม่รู้จะแก้ไขใจตนเองอย่างไร^{๔๗}

๑๕. ที่สุดคือพึ่งตน^{๔๘}

พระพุทธศาสนาสอนให้พึ่งใคร คือพึ่งตนเอง พึ่งผู้อื่น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช อธิบายไว้ว่า ส่วนที่เกี่ยวกับสังคม “สอนให้เกื้อกูลกันและกัน สอนให้เป็นมิตรกันไม่ให้เป็นศัตรูกัน คนที่อยู่ร่วมกัน จำต้องพึ่งพากันและกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม”

คนทุกคนจะมุ่งอาศัยคนอื่นแต่ฝ่ายเดียวไม่ได้ ตนเองจะต้องทำตนให้เป็นที่พึ่งอาศัยของคนได้ด้วย คนที่จะทำตนเช่นนั้นได้ จะต้องทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนเองได้ก่อน คนที่จะช่วยให้คนอื่นยืนได้ ต้องยืนตั้งหลักของตนเองให้ดีเสียก่อน ฉะนั้น ทุก ๆ คนจึงต้องทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนได้

^{๔๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, กำลังใจสู่ความสำเร็จ, หน้า ๒๙.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙ - ๓๐.

^{๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ที่สุดคือพึ่งตน, หน้า ๓๑.

พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน”^{๔๙} คนที่มีตนเป็นที่พึ่งของตนได้ จะต้องมั่งคั่งที่จะเป็นที่พึ่งได้ในตนเป็นของตน คือมี วิชา มีการงาน มีทรัพย์ มียศ มีคุณงามความดี เป็นที่นับถือ จะต้องมั่งคั่งพอที่จะเลี้ยงตน ให้มีความสุข ความเจริญ ป้องกันตนให้พ้นอันตราย รวมถึงการผูกมิตรกับผู้ที่ควรเป็นมิตร หากเชื่อว่าเป็นการพึ่งผู้อื่นไม่แต่เป็นการสร้างตนเองให้พร้อมที่จะเป็นที่พึ่งของตนได้นั้นเอง การสร้างตนเองให้เป็นที่พึ่งของตนเองได้ สามารถป้องกันอันตราย ดำรงตนให้เจริญ จึงเป็นหลักสำคัญ แต่ขณะเดียวกันยังต้องพึ่งพาอาศัยกันอยู่ในสังคัมโลก^{๕๐} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ว่า “ท่านทั้งหลาย จงมีตนเป็นเกาะ เป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ เป็นที่พึ่ง”^{๕๑}

พระครูปริยัติกิจจาภิวัฒน์, ดร. ในฐานะเป็นผู้มีส่วนร่วมในการศึกษาพระนิพนธ์เรื่องชีวิตลิขิตได้ มีความเห็นว่า “จากการที่ได้อ่านพระนิพนธ์เรื่องชีวิตลิขิตได้ กล่าวได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระพรหมนิพนธ์ขึ้นด้วยความรู้ที่ลึกซึ้งทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พระองค์นิพนธ์ทุกเรื่องไว้เป็นชุด ๑๕ เรื่อง สะท้อนให้เห็นปัญหาของสังคมที่คนส่วนใหญ่ไม่รู้ว่ามีชีวิตของตนคืออะไร และเนื้อหาในพระนิพนธ์นำมาแก้ไขปัญหาชีวิตได้ พระนิพนธ์ มีคุณค่าทางด้านพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นวรรณกรรมล้ำค่า ทางปัญญาอันสูงส่งของปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ที่มีความรู้ ความสามารถทางพระพุทธศาสนา อีกทั้งพระองค์ยังเป็นพระสุปฏิปันโน เข้าใจว่าในพระนิพนธ์ของพระองค์มีความลึกซึ้งในเรื่อง ชีวิตเรื่องกรรม ที่เป็นเรื่องเข้าใจยาก อธิบายให้คนอ่านเข้าใจง่าย เป็นเพราะพระองค์เป็นผู้ปฏิบัติธรรม จึงมีความลึกซึ้งของเนื้อหาที่อธิบาย นับเป็นคุณค่าวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาของไทย”^{๕๒}

๔.๒ เรื่องสิ่งที่พึ่งเข้าใจให้ถูกต้อง^{๕๓}

พระนิพนธ์ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต ลำดับที่ ๒ “สิ่งที่พึ่งเข้าใจให้ถูกต้อง” เจ้าพระคุณสมเด็จพระพรหมนิพนธ์ อธิบาย ประเด็นเรื่องนี้เพื่อให้พุทธศาสนิกชน ผู้ที่สนใจทั่วไปได้รับรู้ อย่างชัดเจน กระชับชัดเจนมากยิ่งขึ้นของสำคัญของชีวิตคนเรา เพราะชีวิตเป็นสิ่งที่จะต้องทำ ความเข้าใจให้ถูกต้องนั่นเองด้วยเรื่อง ๘ คือ ๑) มนุษย์ ๒) ที่พึ่ง ๓) ตน ๔) วาสนา ๕) ปัญญา ๖) ธรรมะ ๗) กรรม ๘) ผลกรรม ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาแล้วระบุแหล่งที่มาของเนื้อหาจากชั้นปฐมภูมิ ตามลำดับเรื่อง ดังนี้

^{๔๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๓/๕๙ - ๖๐.

^{๕๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑, ที่สุดคือพึ่งตน, หน้า ๓๒.

^{๕๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๓/๕๙ - ๖๐.

^{๕๒} สัมภาษณ์ พระครูปริยัติกิจจาภิวัฒน์, ดร. ผู้อำนวยการโรงเรียนธรรมราชศึกษา เชียงใหม่, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๑.

^{๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, สิ่งที่พึ่งเข้าใจให้ถูกต้อง, หน้า ๓๕ - ๖๔.

๑ มนุษย์^{๕๔}

ผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ให้ความหมายว่า “ผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ได้ ปัญญาคือความรู้เป็นชาติปัญญา^{๕๕} ปัญญาที่เกิดจากชาติคือความเกิดติดมาด้วยกันทุกคน ยิ่งกว่า สัตว์เดียรฉานทั้งหลายเป็นอันมาก”^{๕๖}

มนุษย์มีปัญญาเป็นชาติปัญญา มีความสามารถที่จะอบรมปัญญาที่เป็นพื้นนี้ให้เจริญ ยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ สามารถที่จะสร้างความเจริญต่าง ๆ พัฒนาวิวัฒนาการ มีอารยธรรม รู้จักสร้าง เมือง กฎหมาย การปกครอง สามารถที่จะตรัสรู้ธรรม ตั้งศาสนา เหล่านี้เป็นผลของปัญญาที่ได้มาจาก กำเนิดเป็นชาติปัญญาและมาอบรมให้เจริญขึ้นโดยลำดับ สามารถเลื่อนภูมิขึ้นให้สูงขึ้นมาโดยลำดับ จากปุถุชนหยาบ ละเอียดขึ้นมาจนถึงภูมิของอริยบุคคลตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนที่เป็น การพัฒนาตรงกันข้ามกัน เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เห็นว่า คือกิเลสตัณหาก์เจริญเติบโตขึ้นมาเหมือนกัน อัน เป็นไปในทางทำลายล้างยิ่งกว่าสัตว์เดรัจฉานที่ว่างเป็นอันมาก สัตว์เดรัจฉานนั้นว่างในด้านที่จะทำ ความเจริญอะไรให้บังเกิดขึ้น แต่ก็ว่างในด้านที่จะสร้างความเชื่อมความทำลายต่าง ๆ ด้วยเหมือนกัน สัตว์เดรัจฉานไม่มีปัญญาที่จะทำสิ่งที่ต้องพัฒนาต่าง ๆ ฉะนั้น ความเชื่อมด้านกิเลสตัณหาก์เจริญเติบโต ขึ้นมาด้วย และปัญญานี้เองก็นำไปใช้ในดานนั้น^{๕๗}

๒. ที่ฟัง^{๕๘}

สรณคมณ์ กิจสำคัญประการแรกของผู้นับถือพุทธศาสนา ทั้งบรรพชิตคฤหัสถ์ การถึง สรณะเป็นเครื่องนำการบวชเป็นสามเณร เป็นภิกษุ เป็นเครื่องนำความเป็นอุบาสก อุบาสิกา การถึง สรณะเป็นธรรมประการสำคัญ ผู้นับถือพระพุทธศาสนา สมควรที่จะทำความเข้าใจและปฏิบัติให้ถึง พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะจริง ๆ^{๕๙}

^{๕๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, มนุษย์, หน้า ๓๕ - ๓๖.

^{๕๕} **ชาติปัญญา** หมายถึง ปัญญาที่มาพร้อมกับชาติเพราะว่าความเกิดมาเป็นมนุษย์นี้เกิดมาได้ด้วย อำนาจของกุศลธรรม กรรมที่เป็นกุศลคือเป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กุศลแปลว่ากิจของคนฉลาด แต่ก็แปล อย่างอื่นได้อีก เพราะฉะนั้น เมื่อมีกุศลอันเป็นของคนฉลาด ก็แปลว่า กรรมของคนมีปัญญานำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ จึงได้มีปัญญาที่เป็นตัวความฉลาดอันสูงยิ่งกว่าความรู้ทางอายตนะ นี้มาแต่กำเนิด.

(สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ปัญญาในพระพุทธศาสนา: ลานธรรมจักร, (ออนไลน์), แหล่งที่มา <http://www.dhammadjak.net/board/viewtopic.php?t=14045>, (10 พฤษภาคม 2561).

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๕๗} อ่างแล้ว.

^{๕๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ที่ฟัง, หน้า ๓๗ - ๔๐.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

พุทธสุภาษิตบทหนึ่งว่า “มนุษย์ทั้งหลาย ถูกภัย คือความกลัวคุกคามแล้ว จึงพากันถึงอุ
 เขาบ้าง ป่าบ้าง สวนบ้าง ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ว่าเป็นสรณะกันเป็นอันมาก นั้นไม่ใช่สรณะ
 อันเกษม นั้นไม่ใช่สรณะอันอุดม ผู้ที่ถือสิ่งนั้นเป็นสรณะย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ส่วนผู้ใดถึงพระ
 พุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ เห็นอริยสัจทั้งสี่ด้วยปัญญาอันชอบ คือเห็นทุกข์ เห็นเหตุแห่ง
 ทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นั้นเป็นสรณะอันเกษม นั้นเป็นสรณะอัน
 อุดม ถือสิ่งนี้เป็นสรณะแล้วย่อมพ้นทุกข์ทั้งปวงได้”^{๖๐}

ในรัชศกสุทร^{๖๑} กล่าวถึงการมีสติระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เมื่อคราวใด ที่
 ภิกษุ ไปพักตามป่า ภูเขา บ้านร้าง ย่อมระงับความหวาดกลัว ขนพองสยองเกล้า สะดุ้ง หวาดหวั่น
 ได้ เหมือนอย่างเทพยดาที่เข้าสงครามกับอสูรเกิดความกลัวขึ้น ท้าวสักกะเทวราชก็แนะนำให้ดยอดตรง
 ของท้าวสักกะเทวราชเองและของเทพผู้ใหญ่ทั้งหลาย ก็จะระงับความกลัวได้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ
 ทรงยกตัวอย่างว่า เทียบเหมือนอย่างทหารออกสงคราม ก็ย่อมจะมีธงหมู่ประจำกอง ให้ดยอดตรง
 สำหรับเป็นเครื่องระงับความกลัวข้าศึกศัตรู ฉะนั้น ความระลึกถึงพระตถาคตพุทธเจ้า กับทั้งระลึกถึง
 พระธรรมและพระสงฆ์ จึงระงับความกลัวได้ เป็นวิธีการหนึ่งในพุทธศาสนาเกี่ยวแก่พุทธานุสสติ
 ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ และเกี่ยวแก่สรณะที่เป็นไปในด้านระงับความกลัวในภัยต่าง ๆ ในบัดนี้จึง
 นิยมการสร้างพระพุทธรูปเล็ก ๆ และนำติดตบในในที่ต่าง ๆ สำหรับเป็นเครื่องระงับภัยคือความกลัว
 ได้ประโยชน์ในการบำรุงจิตใจให้ไม่หวาดกลัว ให้กล้าหาญ และให้มีขวัญดี^{๖๒}

สรณะ นั้นเป็นเครื่องตั้งใจให้ออกจากกระแสของกิเลสตัณหา มาสู่กระแสของธรรม เป็น
 ข้อสำคัญสำหรับผู้ต้องการถึงสรณะอันแท้จริง ในเบื้องต้นจึงจำเป็นที่จะต้องเข้าใจถึงพระพุทธเจ้า ถึง
 พระธรรม ถึงพระสงฆ์ก่อนจะถึงท่านได้ ถ้าไม่รู้จักไม่เข้าใจท่าน ก็ไม่รู้ว่าจะถึงท่านอย่างไร และถึง
 ทำไม การทำความรู้จัก คือศึกษาจากพุทธประวัติ ศึกษาถึงพระคุณ คือรู้จักพระพุทธรูปคุณ พระ
 ธรรมคุณ พระสังฆคุณ^{๖๓} สรุปได้ว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ล้วนเป็นสิ่ง
 ที่นำไปพ้นทุกข์ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่นำไปสู่ภูมิธรรมที่สูงขึ้นไปดีขึ้นไปเป็นของดีของประเสริฐทั้งนั้น เป็น
 สรณะคือที่พึ่งของจิตใจจริงและเป็นเครื่องตั้งใจให้ออกจากกระแสโลกที่ชั่วมาสู่กระแสธรรมที่ดี^{๖๔}

^{๖๐} พุ.ธ. ๒๕/๑๘๘-๑๙๒/๙๒.

^{๖๑} ส.ส. ๑๕/๒๔๙/๓๕๙ - ๓๖๓.

^{๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ที่พึ่ง, หน้า ๓๘ - ๓๙.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๖๔} อ้างแล้ว.

๓. ติน^{๖๕}

ที่ฟังอันสำคัญที่จะต้องรู้จักคือตนเอง มีพุทธภาษิตว่า “อตตา หิ อตตโน นาโถ ตนเป็นที่ฟังของตน๖๖” ที่ฟังมี ๔ คือ ๑) พระพุทธเป็นสรณะคือที่ฟัง ๒) พระธรรมเป็นสรณะคือที่ฟัง ๓) พระสงฆ์เป็นสรณะคือที่ฟัง ๔) ตนเองเป็นนาคะ คือที่ฟังของตน เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่าเป็นสิ่งที่สำคัญแม้จะมีที่ฟังอื่น ๆ ตนเองก็ต้องเป็นที่ฟังของตนเองด้วย ตนเองจะต้องรับที่ฟังอื่น ๆ เข้ามาให้เป็นที่ยังฟังของตนเอง บรรดาที่ฟังภายนอกทั้งหลาย เช่น มารดา บิดา ครู อาจารย์ เป็นที่ยังฟังของบุตรธิดาศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย แต่ว่า บุตรที่ธิดาและศิษยานุศิษย์ต้องมีตนเองเป็นที่ฟังด้วย สำคัญตนจึงต้องช่วยตนเอง เป็นที่ยังฟังตนเอง แม้ครูอาจารย์ท่านเป็นที่ฟังด้วยประสาทศิลปวิทยาให้ ท่านเป็นได้แค่พูดสั่งสอน แต่ว่าศิษย์ทั้งหลายจะต้องตั้งใจฟัง รับเอาคำสอนของท่านไปพิจารณาให้เข้าใจ จึงจะได้วิชา หากว่าศิษย์ไม่ตั้งใจฟัง จะมีครูอาจารย์วิเศษเท่าใด ก็ไม่สำเร็จ เพราะเหตุนั้น ตนเป็นที่ฟังของตนเอง สำคัญมาก แม้จะมีสรณะภายนอกสมบูรณ์ แต่หากว่าตนเองไม่รับ บรรดาสิ่งที่เป็นที่ยังฟังทั้งหลายก็เป็นที่ยังฟังไม่ได้ ก็ต้องกลายเป็นอนาถาไม่มีที่ฟัง ถึงจะมีพ่อแม่ติรารวยมีเมตตากรุณา ลูกไม่เอาถ่าน ไม่รับสิ่งที่ดีเข้ามา ก็ใช้ไม่ได้เป็นอนาถา๖๗ ผู้ต้องการความเจริญจะต้องสำนึกอย่างยิ่งว่า ตนเองเป็นที่ฟังแห่งตนในการที่จะรับเอาสิ่งที่ดีทั้งหลายเข้ามา เพราะฉะนั้น ตนเองก็เป็นที่ยังฟังของตนเองได้ แต่ว่าตนเองจะต้องรับเข้ามา^{๖๘}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า สรณะเป็นข้อสำคัญมาก คือตัวสติปัญญาที่จะให้นึกถึง ให้รู้ นึกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ รู้จักพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ แม้ตามที่อยู่จักกันว่า ท่านเป็นผู้ที่บริสุทธิ์ เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ เป็นสิ่งที่ดี เป็นสิ่งที่ประเสริฐเพียงเท่านี้เป็นตัวสติปัญญา ที่นึกถึงที่รู้จักก็เข้าหาท่าน คือเข้าทางที่ดีที่ถูกที่ชอบ ตัวสติปัญญาคือสรณะ ที่จะตั้งใจให้พ้นจากอำนาจของกิเลสที่มีอยู่แรงมากในทุก ๆ คน แต่ว่าสรณะดังกล่าวต้องมีกำลังแรงกว่าจึงจะตั้งได้ หากกำลังน้อยกว่าตัณหาแล้วตั้งไม่อยู่ตัณหาจะตั้งเอาตัวไป แต่ว่าต้องเข้าใจว่าตนเองนี้เป็นสำคัญ เมื่อตนเองยอมต่อตัณหาแล้วก็ไปตามตัณหาตามกิเลส ถ้าตนเองไม่ยอมก็จะไม่ไปตามตัณหากิเลส ตนเองจะต้องมีสติเป็นกำลัง มีปัญญาเป็นกำลังที่จะต้องระลึกรู้จักจะต้องนึกและจะต้องทำความรู้เป็นตัวปัญญาให้มั่นคง^{๖๙}

ปัญญาที่เกิดจากฟังคำสอนต่าง ๆ แม้จะไม่ใช่ปัญญาของตนโดยตรงแต่ก็ยังระลึกได้ยังจับได้ ฉะนั้น จะทำอะไรทุก ๆ อย่างย่อมจะมีความรู้สออย่างดังกั่นอยู่โดยมาก เช่นจะทำดีก็มักจะมีความรู้สึกทางหนึ่งมาดึงไม่ให้ทำ หรือว่าจะทำชั่วก็มักจะมีความรู้สึกอีกทางหนึ่งมาดึงไม่ให้ทำ

^{๖๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ติน, หน้า ๔๑ - ๔๔.

^{๖๖} พุ.ธ. ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๖๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ติน, หน้า ๔๒.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๖๙} อ่างแล้ว.

เรียกว่า ความรู้ในบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ซึ่งทุกคนมีความรู้ทั้งสองอย่างนี้อยู่ด้วยกัน น้อยหรือมาก เครื่องดั่งนี้สำคัญ สรรณะจึงมาช่วยตรงนี้ที่จะต้องนึกถึง พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์^{๗๐}

เมื่อนึกเข้าใจมากจะเป็นปัญญาคือความรู้ขึ้นมาว่านี่ไม่ดี นี่เป็นตัว “ธมฺม สรรณํ” ธรรมะ เป็นสรณะ สติปัญญาเป็นตัวสรณะ ใจไม่ให้ทำในสิ่งที่ชั่วแต่ทำในสิ่งที่ดี ชื่อว่ามี “ธรรมะเป็นที่พึ่ง” พระพุทธเจ้า พระสงฆ์ ก็รวมอยู่ในพระธรรมนี้ เมื่อเป็นดั่งนี้ก็จะ เป็น อตตนา หิ อตตโน นาโถ ตนเป็นที่พึ่งของตนได้ ต้องหมั่นอบรมอยู่เสมอให้เป็นสันดานให้เป็นนิสัยอุปนิสัย^{๗๑}

๔. วาสนา^{๗๒}

วาสนา ในภาษาไทยนั้นมักใช้ในทางที่ดี ที่จริงวาสนาเป็นคำกลาง ๆ แปลว่า “อยู่ตัว” เป็นอันเดียวกับสันดานและนิสัย สิ่งที่อยู่ตัวแล้วดั่งนี้ก็ยาก ถ้าอยู่ตัวในทางที่ผิดก็ยาก แต่ทำไมใช้ว่าแก้มไม่ได้ ถ้าไม่แก้มแล้วจะเอาดีไม่ได้ ทำอย่างไรก็เอาดีไม่ได้ จุดสำคัญของการปฏิบัติทางพุทธศาสนานั้น ต้องการแก้มสิ่งที่อยู่ตัวอันนี้ให้อยู่ตัวในทางที่ดี วิธีแก้มนั้นคือ ตั้งใจทำดีบ่อย ๆ แรกเป็นการยาก เป็นความทุกข์เดือดร้อน ต้องตั้งใจทำต้องรู้ร้อยสัจจ ต้องรู้ว่าความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นนั้น ไม่ได้เกิดจากความดีหรือสิ่งที่ดี แต่เกิดจากต้นหาความดิ้นรนทะยานอยากของจิตหรือเกิดจากกิเลส โลก โกรธ หลง มาเป็นตัววาสนาคอยดึงใจเราอยู่ เพราะฉะนั้น ต้องสำนึกตัวเองว่าเรามีต้นหาเป็นวาสนา อย่ามีความชั่วเป็นวาสนา ขอให้เรามีความดีเป็นวาสนามีธรรมะเป็นวาสนา^{๗๓}

การที่จะมีความดีเป็นวาสนานั้น ต้องหมั่นปฏิบัติความดี ให้ดีอยู่ตัวทำดีบ่อย ๆ มีธรรมะเป็นสรณะ อบรมสติปัญญาตัดเตือนตนเอง สร้างวาสนาในทางดี ความดีหรือธรรมะจะมาเป็นวาสนา เมื่อมีความดีหรือธรรมะเป็นวาสนาแล้ว จะกลับไปทำชั่วอีกก็จะไม่ทำใจไม่ยอมทำ นี่เป็นลักษณะของจิตมีความรู้ในร้อยสัจจมาประกอบให้เป็นตัวปัญญา ให้รู้จักว่าขณะที่ทำความดีจะเดือดร้อนเสียนั้นเสีย นี้ เพราะมีต้นหาเป็นสมุทัยมีกิเลสเป็นสมุทัย นี่เป็นตัวทุกข์ นั่นเป็นสมุทัยคือตัวทุกข์ การปฏิบัติดีนั้นแหละคือเป็นตัวมรรค แล้วก็จะดับต้นหาได้ ก็เป็นทุกข์นั้นโรธ ความดับทุกข์ ตัวความสุขอันเป็นผล การปฏิบัติให้รู้จักเหตุรู้จักผลควบคู่กันไปนี้เป็นตัวปัญญา ต้องอาศัยตนเองปฏิบัติทั้งนั้นให้ทำแล้วจะกลับตัวได้ ใครมีวาสนาชั่วก็จะกลับเป็นวาสนาดี วาสนาชั่วนั้นไม่สำคัญที่ชาติกำเนิดหรือทรัพย์สมบัติอะไรทั้งหมด แต่สำคัญที่ความดีความชั่ว เมื่อมีความดีเป็นวาสนา วาสนาดี เมื่อความชั่วเป็นวาสนา

^{๗๐} อ่างแล้ว.

^{๗๑} อ่างแล้ว.

^{๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, วาสนา, หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

วาสนาชั่ว ปฏิบัติให้มีธรรมเป็นสรณะ ก็จะมีวาสนาดี ตนเองก็เป็นที่พักของตนเอง จุดสำคัญต้องมีสรณะ^{๗๔}

๕. ปัญญา^{๗๕}

ความรู้ที่เป็นตัวปัญญานั้น เป็นความรู้จริง ความรู้จริงอยู่ในสิ่งใดก็มีปัญญาอยู่ในสิ่งนั้น และในข้อนี้ รู้จริงนั้นคือรู้ตามเหตุและผล ปัญญาเท่านั้นที่จะรู้จริงในเหตุและผล คือรู้ถึงเหตุที่จริงรู้ถึงผลที่จริงของเหตุนั้น ๆ อาศัยสื่อ ๓ ประการ คือ ๑) สุตา การฟัง ๒) จินตา ความคิดพิจารณา ๓) ภาวนา การทำให้มีขึ้นให้เป็นที่^{๗๖}

สุตา การฟัง ครั้นโบราณมาสื่อที่จะต่อความรู้ที่เป็นตัวปัญญาอาศัยการฟังทางหู การอ่านหนังสือเป็นทางต่อความรู้อีกอย่างหนึ่ง ต่อความรู้ทางอายตนะ ๕ คือ ทางตาด้วยการดูการอ่าน ทางหูด้วยการฟัง ทางจมูกด้วยการสูดดม ทางลิ้นด้วยการลิ้มรส ทางกายด้วยการสัมผัสถูกต้อง ทั้ง ๕ รวมเข้าในคำว่า สุตา การฟังเป็นสื่อให้เกิดปัญญาอย่างหนึ่ง^{๗๗}

จินตา ความคิดพิจารณา อาศัยอายตนะที่ ๖ มโนคือใจ เฟงพินิจพิจารณาคือต้องคิด จินตาเป็นสื่อให้เกิดปัญญาที่ละเอียดขึ้น^{๗๘}

ภาวนา การทำให้มีขึ้นให้เกิดขึ้น ความหมายที่สำคัญ การทำให้มีขึ้นให้เป็นที่ เรียกว่า ภาวนา เป็นทางให้เกิดปัญญา ซึ่งนับว่าเป็นข้อสำคัญ เพราะภาวนาคือการปฏิบัติทำให้มีขึ้นทำให้เกิดขึ้น^{๗๙}

สุตา จินตา ภาวนา ทั้ง ๓ ทางนี้ เป็นทางให้เกิดปัญญาคือความรู้ มนุษย์เรามีเครื่องมือเหล่านี้พร้อม มีตัวจิตที่เป็นธาตุรู้ มีทั้งสชาติปัญญาปัญญาที่ได้มาตั้งแต่ชาติกำเนิด มีทั้งตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนคือใจ ซึ่งเป็นสื่อให้เกิดความรู้ที่เป็นตัวปัญญา คือมี กาย วาจา ใจ พร้อมทั้งจะประกอบกระทำอะไร ๆ ให้มีให้เป็นที่ขึ้นได้ จึงเห็นว่ามนุษย์เราสร้างสิ่งที่ดีงามและสร้างเครื่องทำลายล้างกัน เพราะใจของมนุษย์นั้นประกอบด้วย ๒ ส่วน คือส่วนที่เป็นกุศลและส่วนที่เป็นอกุศล เพราะฉะนั้น จึงเห็นว่า บางคราวจิตใจนี้ก็ดี บางคราวจิตใจก็ร้าย เมื่อมีโลภ โกรธ หลงแรงก็ร้าย แต่ถ้ามีเมตตากรุณาแรงก็ดี^{๘๐}

^{๗๔} อ่างแล้ว.

^{๗๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ปัญญา, หน้า ๔๗ - ๕๑.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๗๗} อ่างแล้ว.

^{๗๘} อ่างแล้ว.

^{๗๙} อ่างแล้ว.

^{๘๐} อ่างแล้ว.

ดังนั้น จำเป็นต้องมีศาสนาสำหรับเป็นเครื่องสั่งสอนอบรมคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ปัญญา รู้เหตุรู้ผล ใช้เหตุผลนั้นคือรู้เหตุผลอันถูกต้อง รู้เหตุผลที่เป็นตัวความจริง ใช้เหตุใช้ผล หมายความว่า ใช้เหตุผลที่ถูกต้อง ปัญญาที่รู้หรือใช้เหตุผลที่ถูกต้องนี้ไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะฟังได้จากโรงเรียนโดยตรง หรือจากการอบรม แต่เกิดจากตัวเองที่จะต้องมึศีล จะต้องมึจิตเพื่อตั้งที่จะฟังเพื่อที่จะรู้ อันเป็นสมาธิในเหตุการณ์ทั้งหลายที่ประสบ เมื่อเป็นดังนี้ ความรู้ที่เป็นตัวปัญญาจะผุดขึ้นมา^{๘๑}

ปัญญา ที่รู้แล้วละได้ ตัดได้ เป็นปัญญาที่ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างที่เราต้องการให้เกิด ต้องปฏิบัติให้ถึงขั้นถึงตอน หรือว่าต้องอบรมให้ถึงขั้นถึงตอน ถ้าไม่ถึงขั้นถึงตอนก็ไม่ได้ แต่ถ้าถึงขั้น ถึงตอนแล้ว ใส่แสงอะไรแห่เข้าไปจิตก็จะได้รับความรู้ที่ละได้ตัดได้ทันที จิตที่เป็นแบบนี้ ก็เกิดจากจิตที่ได้อบรมบ่อย ๆ ทำมาเรื่อย ๆ ในอดีตนานเท่าไรก็ตาม ในปัจจุบันก็ตาม เมื่อถึงขั้นถึงตอนเข้าแล้ว ก็จะได้ความสำนึกที่ละได้ตัดได้ นั่นคือตัวปัญญา^{๘๒}

๖. ธรรมะ๘๓

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น สั่งสอนถึงเหตุและผล คือสั่งสอนในข้อที่ปฏิบัติได้ ปฏิบัติให้เกิดประโยชน์สุข ถ้าปฏิบัติไม่ได้ก็ไม่ทรงสอน การที่จะปฏิบัติได้นั้นต้องหมายความว่ารู้ได้ เข้าใจได้ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ๓ ข้อ คือ ๑) ทรงสั่งสอนข้อที่ควรรู้ควรเห็น คือทรงสั่งสอนเพื่อรู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ๒) ทรงสั่งสอนมีนิทาน คือมีเหตุที่ต้องตรงตามให้เห็นจริงได้ ๓) ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์ คือปฏิบัติได้สมจริงตามที่ทรงสั่งสอน คือได้รับประโยชน์สุขจากการปฏิบัติ หรือได้รับความสิ้นกิเลส และกองทุกข์ตามภูมิตามขั้นของการปฏิบัติ^{๘๔}

หลักที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน แสดงไว้ในพระสูตรหนึ่ง (สีสปาสูตร) ว่า “ไปไม้ที่ทรงกำไว้ในพระหัตถ์กับไปไม้ในป่าทั้งหมด ข้างใดมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่าไปไม้ในป่าทั้งหมดนี้มากกว่า ส่วนไปไม้ในกำพระหัตถ์นี้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น จึงตรัสว่า ธรรมที่ทรงสอนนั้น เหมือนไปไม้ในกำพระหัตถ์นั้น แต่ธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้นก็เหมือนอย่างไปไม้ในป่าทั้งสิ้น^{๘๕}”

พระพุทธเจ้าทรงเลือกสั่งสอนเฉพาะธรรมที่เป็นประโยชน์ให้ได้ผล รวมเข้าในการที่ทรงสั่งสอน ๓ ขั้น ข้างต้น พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงความกลัว ความรังเกียจ ความรักตนดังกล่าวให้เป็นธรรม ปฏิบัติขึ้นมาโดยเหตุและผล เพราะว่า ความกลัว ความรังเกียจ ความรักตนนี้เรียกว่า มีสันดานของมนุษย์และของสัตว์เดรัจฉานด้วย^{๘๖} ความกลัวตนเองที่จะเป็นคนร้ายนี่คือ

^{๘๑} อ่างแล้ว.

^{๘๒} อ่างแล้ว.

^{๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะ, หน้า ๕๒ - ๕๘.

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๘๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๘๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะ, หน้า ๕๔.

“โอดตัดปะ” รังเกียจตนเองที่จะเป็นคนร้ายนั่นคือ “หิริ” คนที่จะเป็นคนขึ้นมาขึ้นนั้นก็ด้วยธรรมะอันเกิดจากปัญญา มิใช่เกิดจากสิ่งอื่น^{๘๗}

๗. กรรม^{๘๘}

กรรมและวิบาก กุศล อกุศล บุญ บาป ที่เป็นคำไทยว่า ดี ชั่ว หรือความดี ความชั่ว สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องพื้นฐานทั่วไป ในเรื่องของกรรม และวิบากคือผลของกรรม นั้น พระพุทธเจ้า ทรงสั่งสอน ในอภิณหปัจจเวกขณะห้า^{๘๙} คือข้อที่พิจารณาเนื่อง ๆ ๕ ประการในข้อที่ ๗ ว่า

กมมสุสโกมฺหิ	เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตน
กมมทายาทฺโ	เป็นทนายรับผลของกรรม
กมมโยนิ	มีกรรมเป็นกำเนิด
กมมพนฺธู	มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
กมมปฏิสรฺโณ	มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
ยํ กมมํ กริสฺสามิ	(เรา) จักกระทำกรรมใดไว้
กลยาณํ วา ปาปกํ วา	ดีหรือชั่ว
ตสฺส ทายาทฺโ ภวิสฺสามิ	(เรา) ก็จักต้องเป็นทนายรับผลของกรรมนั้น ^{๙๐}

แม้คนจำนวนมากจะได้ยินได้ฟัง และย่อมจะกล่าวได้สั้น ๆ ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” แต่มิได้เชื่อตั้งมั่นลงไปนักมากนัก แม้จะด้วยความนับถือไม่กล้าจะค้าน แต่ก็ยังไม่ตั้งความเชื่อลงไปมั่นค่งนัก แต่มักจะเห็นว่า ทำชั่วได้ดีหรือทำดีได้ชั่วกันอยู่เป็นอันมากจนถึงบัดนี้

เพราะฉะนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจแม้ในขั้นพื้นฐานนี้ ให้รู้จักดี รู้จักชั่ว ให้รู้จักกรรมดี กรรมชั่ว ให้รู้จักกรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่วยังไร เมื่อรู้จักจะทำให้รู้จักพุทธศาสนาดีขึ้นอีกส่วนหนึ่ง และรู้จักสักจะคือความจริงดีชิ้นส่วนหนึ่ง แต่ว่าสักจะคือความจริงของศาสนานั้นก็จะต้องเป็นสักจะคือความจริงที่ควรจะทราบ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้มี ๒ อย่างก่อน คือ บุราณกรรมกรรมเก่า นั้นก็ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและมโนคือใจ คืออายตนะภายใน เป็นบุราณกรรมเก่ากรรม ส่วน กรรมใหม่นั้น ทรงแสดงว่าเจตนาคือความจงใจเป็นตัวกรรม เพราะบุคคลมีเจตนาคือความ

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๘๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, กรรม, หน้า ๕๙ -

๖๓.

^{๘๙} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๔.

^{๙๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, กรรม, หน้า ๖๐.

จงใจแล้วจึงทำกรรม กรรมที่ทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เป็นสิ่งที่กระทำ สิ่งที่กระทำทางกายก็เป็นกายกรรม สิ่งที่กระทำทางวาจาก็เป็นวจีกรรม สิ่งที่กระทำทางใจ เรียกว่ามโนกรรม ดังนั้น กรรมจึงหมายถึงสิ่งที่กระทำ^{๙๑}

คำว่า “กิริยา” แปลว่า การกระทำ หมายถึงกิริยาที่กระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ในการกระทำนั้น ๆ เรียกว่า “กิริยา” ส่วนสิ่งที่ทำนั้นเรียกว่า “กรรม”^{๙๒}

พระพุทธเจ้าตรัสชี้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เป็นบุราณกรรม ชีวิตและร่างกายของทุก ๆ คนที่เรียกว่าชั้น ๕ หรืออายตนะ ๖ เป็นวิบากชั้น เป็นวิบากอายตนะ เป็นผลของกรรมเก่าที่ทุกคนได้กระทำไว้เอง และกรรมที่บุคคลได้กระทำไว้เองนั้นมาเป็นชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ชนก แปลว่า พ่อ ชนกกรรม กรรมที่เป็นพ่อที่เป็นผู้ให้กำเนิด เป็นชั้น ๕ เป็นอายตนะ ๖ เป็นกายและใจ เป็นอรรถภาพอันนี้ของทุก ๆ คน เพราะฉะนั้น อรรถภาพอันนี้จะชี้ว่าชั้น ๕ ก็ได้ จะชี้ว่าอายตนะ ๖ ก็ได้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทุกคนเท่ากับว่ามีพ่อ ๒ คือ มีกรรมเป็นพ่อก็มีพ่อคือบิดาที่เป็นบุคคล พ่อคือบิดาที่เป็นบุคคลนั้น เป็นผู้ให้กำเนิดส่วนที่เป็นร่างกาย พ่อคือชนกกรรม คือกรรมที่ให้เกิด ต้องมีชนกกรรมบุคคล ทุกคนจึงเกิดมา แต่พ่อที่เป็นชนกกรรมบุคคล ทุกคนที่เกิดมาเป็นผู้ทำไว้เอง สร้างชนกกรรมให้กับตนเองในชาติภพต่อไป เมื่อถึงคราวถือชาติถือภพ กรรมที่ตนทำไว้นั้น ก็จะมาเป็นชนกกรรม^{๙๓}

๘. ผลกรรม^{๙๔}

บุคคลที่นับถือพระพุทธศาสนา อาศัยธรรมอีก ๒ ข้อ คือ ศรัทธา และปัญญา สิ่งที่ตนยังไม่รู้ด้วยตนเอง ยังไม่มีญาณหยั่งรู้ถึงอดีตอนาคต ก็ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่ว่าสิ่งใดที่สามารถพิจารณาได้ด้วยตนเองก็ใช้ปัญญาของตนเอง ดังตรัสสอนว่า “กรรมดี กรรมชั่ว ความดี ความชั่ว โดยพิจารณาตรวจตราเข้าดูถึงจิตว่า กรรมที่บุคคลกระทำนั้นเกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเจตนาคือความจงใจ และจิตนั้นหากประกอบด้วยราคะหรือโลภะ ความติดใจ ยินดี ความโลภอยากได้ โทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง โมหะ ความหลง ก่อให้เกิดเจตนาจงใจที่ประกอบกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ เป็นไปเพื่อนเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือนร้อน แต่ถ้าหากว่าจิตใจไม่ประกอบด้วยกิเลส แต่ประกอบด้วยคุณธรรมที่ตรงกันข้าม เรียกว่า มีจิตใจดี” เมื่อมีจิตใจดี ก็เป็นเหตุให้จิตใจประกอบกรรมที่เป็นกุศลต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล ภาวนา เพื่อเกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุข ทรงตรัสสอนให้พิจารณาเอาเอง^{๙๕}

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

^{๙๒} อ่างแล้ว.

^{๙๓} อ่างแล้ว.

^{๙๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ผลกรรม, หน้า ๖๔ - ๖๕.

^{๙๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

กรรมต่าง ๆ ที่กระทำไปด้วยอำนาจของอกุศลจิต คือจิตที่ประกอบด้วยอกุศล ก็ให้พิจารณาว่ากรรมเหล่านั้นเป็นเช่นใด เป็นกุศลหรืออกุศล จะตอบได้ด้วยตนเองว่าเป็นบาป เป็นความชั่ว เป็นสิ่งที่มีโทษอันผู้รู้ดีเทียบกันได้กับสีดำ แต่ว่ากรรมที่ประกอบกระทำด้วยอำนาจของกุศลจิต คือจิตที่เป็นกุศลอันตรงกันข้าม^{๙๖} กรรมคือการทำงานที่กระทำหรือสิ่งที่กระทำนั้นทั้งที่เป็นกุศล ทั้งที่เป็นอกุศล เป็นสิ่งที่เหลืออยู่จริง ตั้งอยู่จริง กระทำไว้คราวหนึ่ง ๆ ก็ยังตั้งอยู่ กระทำอีกก็เพิ่มพูนขึ้นอีก แม้จะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น แต่กิริยาที่ทำนั้นหมดไปคราวหนึ่ง ๆ อันนี้เป็นสิ่งจะคือความจริงที่ทุกคนควรพิจารณาให้มองเห็นและให้รับรองว่า กุศลกรรมมีจริงอกุศลกรรมมีจริง ทำดีเป็นกุศลกรรมทำชั่วเป็นอกุศลกรรม^{๙๗}

อย่างไรเป็นการทำชั่ว คือทำด้วยอกุศลจิต คือเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นให้เดือดร้อนนี้เป็นอกุศลกรรม กุศลกรรมก็ตรงกันข้าม อกุศลกรรมและกุศลกรรม มีอยู่จริง เกิดจากใจของตนเอง เกิดจากการกระทำของตนเองทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่กระทำทุกวัน และเมื่อทำแล้วเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่เป็นของตน ไม่ไปข้างไหน เป็นเหตุเป็นผลที่ทุกคนใช้ปัญญาพิจารณาดูในปัจจุบัน กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว อันนี้ทำให้สับสนกันอยู่ เพราะปรากฏเท่าที่ตามองเห็นกันอยู่เป็นอันมากกว่า ทำดีได้ชั่วทำชั่วได้ดี คล้าย ๆ อย่างนั้นทำให้เข้าใจกันอย่างนั้น อย่างไรก็ตามกรรมดี อย่างเป็นกรรมชั่วนั้น พิจารณามองเห็นได้ไม่ยากตามกระแส เมื่อมาถึงขั้นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ต้องใช้ปัญญาพิจารณา และก็ต้องใช้ศรัทธา^{๙๘}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายไว้ว่า ต้องแยกแยะว่า มีกรรมและกิริยาคู่กัน คือต้องมีผลของกรรม และผลของกิริยาคู่กัน ผลของกรรมกับผลของกิริยานั้นต่างกันเป็นอันมาก ในการทำกุศลนั้น ผลของกิริยาที่ทำกุศลเป็นฝ่ายเสียก่อน แต่ว่าผลของส่วนกรรมจะปรากฏเป็นความสุขภายหลัง ไม่รู้ว่าจะปรากฏเมื่อใด แต่ว่าวิสัยของบุคคลที่เป็นมนุษย์มีปัญญาก็ยังต้องการกุศล แต่ว่าถ้าฝ่ายอกุศลแล้ว กิริยาที่ทำอกุศลนั้นให้ผลดีก่อน ทำให้คนเข้าใจแต่ดีไม่จริง ผลที่เป็นทุกข์มาทีหลัง

เพราะฉะนั้น บุคคลในโลกนี้มีสติปัญญา มีสายตาไกลฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าของท่านผู้รู้ทั้งหลาย แม้ว่าจะต้องเสียทรัพย์หรืออย่างอื่นเพราะกิริยาที่กระทำกุศลต่าง ๆ นั้น ยอมเสียเพื่อกระทำกุศลต่าง ๆ เช่นทาน ศีล ภาวนา การกระทำคุณทุกอย่างนั้น กิริยาที่ต้องเสียสละยิ่งเป็นกุศลเป็นคุณมากยิ่งขึ้นเสียสละมาก แต่ว่าฝ่ายอกุศลนั้น เป็นฝ่ายต้องการได้ในปัจจุบัน ลักขโมยเอาฉ้อโกงเอาเหล่านี้ แต่ว่า กรรมเป็นความทุกข์ เดือดร้อน^{๙๙}

^{๙๖} อ่างแล้ว.

^{๙๗} อ่างแล้ว.

^{๙๘} อ่างแล้ว.

^{๙๙} อ่างแล้ว.

เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงก็จะเห็นได้ว่า มีผลของกิริยาและผลของกรรมประกอบกัน บรรดาคุณทั้งหลายหรือสิ่งที่เป็นคุณทั้งหลายนั้น ต้องมีการเสียก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยา บรรดาความชั่วทั้งหลายนั้นได้ก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยาเช่นกัน แต่ว่าผลของกรรมที่ติดตามมานั้นทุกอย่าง ทุกประการจะเป็นดังกล่าวมาแล้ว^{๑๐๐}

พระมหาบัญชา สุขสมปนโน เป็นผู้มีส่วนร่วมในการศึกษาพระนิพนธ์เรื่องสิ่งที่พึงเข้าใจให้ถูกต้อง ให้สัมภาษณ์ว่า “เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายเนื้อหาในเรื่องสิ่งที่พึงเข้าใจให้ถูกต้อง มีเรื่องย่อยขยายความอีก ๘ เรื่อง พระองค์ทรงมีพระสติปัญญาที่ลึกซึ้งทั้งปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ นำความรู้ดังกล่าวมานิพนธ์สำหรับให้พุทธศาสนิกชนนำไปแก้ปัญหาชีวิตได้จริง นับเป็นคุณต่อพระพุทธศาสนา พระนิพนธ์เรื่องสิ่งที่พึงเข้าใจให้ถูกต้องนี้ มีคุณค่าทางพระพุทธศาสนา ที่มีแก่นศาสนา ให้รู้ว่า ศาสนามีความหวังให้กับคนที่สิ้นหวัง พระนิพนธ์ทุกเรื่องในชุดนี้ มีความสำคัญต่อสังคม ที่คนในสังคมควรที่จะได้อ่าน ได้ซาบซึ้งถึงพระปัญญาธิคุณของพระพุทธเจ้านั้นไร้ขอบเขตและความมหัศจรรย์ ในการนำไปใช้ดำเนินชีวิต”^{๑๐๑}

๔.๓. เรื่องศาสนากับชีวิต^{๑๐๒}

พระนิพนธ์เรื่องที่ ๓ ศาสนากับชีวิต เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์ไว้ ๖ เรื่องคือ ๑) ศาสนาคืออะไร ๒) ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน ๓) ทำไมคนจึงนับถือศาสนา ๔) เครื่องป้องกันภัยของชีวิต ๕) ที่พึ่งของชีวิต ๖) อานุภาพพระรัตนตรัย ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาแล้วระบุแหล่งที่มาจากชั้นปฐมภูมิไว้ตามลำดับ ดังนี้

๑ ศาสนาคืออะไร?^{๑๐๓}

“คนในโลกเริ่มนับถือศาสนากันมาแต่เมื่อไร?” เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า คนเราเริ่มนับถือศาสนากันมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ ก่อนมีประวัติศาสตร์ มีคำเก่าแก่คือคำว่า “ศาสนา” ได้พูดกันมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนา คำว่า ศาสนา ภาษามคธว่า สาสนา สันสกฤตว่า ศาสนะ ภาษาไทยนำมาใช้ว่า ศาสนา แปลว่า คำสั่งสอน การสั่งสอน และคนเราเริ่มสั่งสอนกันมาตั้งแต่เมื่อไรตอบได้ว่าคนเราเริ่มสั่งสอนกันตั้งแต่เริ่มรวมกันอยู่ในโลก ตั้งแต่ครอบครัวหนึ่งขึ้นไป คือเริ่มมีคนตั้งแต่ ๒ คน ขึ้นไป หรือตั้งแต่เริ่มมีบิดา มารดา มีบุตร ธิดา ขึ้นในโลก เบื้องต้นพ่อแม่ก็ต้องสั่งสอนลูก

^{๑๐๐} อ่างแล้ว.

^{๑๐๑} สัมภาษณ์ พระมหาบัญชา สุขสมปนโน, (ป.ธ.๗), สำนักศาสนศึกษาวัดพระสิงห์ พระอารามหลวง เชียงราย, ๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

^{๑๐๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ศาสนากับชีวิตเรื่องที่ ๓, หน้า ๗๓ - ๙๖.

^{๑๐๓} ,สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ศาสนาคืออะไร หน้า ๗๓.

พระพุทธเจ้าก็ทรงยกย่องมารดาบิดาว่าเป็น อาจารย์คนแรก เรียกว่า บुरพจารย์ของบุตรธิดา^{๑๐๔} ดังนั้น คำสั่งสอนของพ่อแม่ผู้เป็นบुरพจารย์ จึงเป็นบुरพศาสนา (ศาสนาแรก) ของลูก^{๑๐๕}

สรุปคำสั่งสอนทั้งหมดลงได้ เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ ๑) คำสั่งสอนที่ยังไม่เพียงพอ ยังไม่จบ ทรงอธิบายว่า เช่นคำสั่งสอนของบิดามารดาในขั้นต้นยังไม่พอ เมื่อลูกโตขึ้นจึงต้องส่งไปโรงเรียน ไม่ปรากฏว่าใครบัญญัติตนเองว่าเป็นผู้รู้จบแล้วไม่เพียงพอ คำสั่งสอนแบบนี้ไม่มีปัญหาต่อ คำสั่งสอนประเภทนี้ไม่นิยมเรียกว่าศาสนา ๒) คำสั่งสอนที่เพียงพอแล้ว จบลงแล้ว ทรงอธิบายว่า คำสั่งสอนที่เรียกว่า ศาสนา เพราะทุกศาสนาต่างก็แสดงคำสั่งสอนถึงที่สุดตามลัทธิของตน แบบที่ ๒ เรียกว่า ศาสนาสั่งสอนในเหตุผลที่กว้างไกลตัวออกไปจนถึงที่สุด ส่วนที่ ๒ ที่เรียกว่าศาสนา นั้น มีปัญหาต่อไปว่าผู้แสดงเป็นผู้รู้จบจริงหรือไม่ คำสั่งสอนนั้นเพียงพอแล้ว จบลงแล้วจริงหรือไม่ปัญหานี้ภูมิปัญญาของคนเรานี่เองเป็นผู้ตอบได้^{๑๐๖}

เมื่อเว้นส่วนที่เป็นปรมาตนะหรือส่วนสูงสุดของแต่ละศาสนาเสีย ศาสนาที่ดีทุกศาสนาย่อมสั่งสอนให้คนทุกคนประกอบด้วยศีลธรรม มีศีลธรรมเป็นเครื่องปกครองจิตใจและความประพฤติ ไม่มีศาสนาที่ดีศาสนาไหนสั่งสอนให้คนทอดทิ้งศีลธรรม ฉะนั้น ศาสนิกชนที่นับถือศาสนา แม้ศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ล้วนเป็นผู้ที่นับถือหลักศีลธรรมในโลก แม้นับถือศาสนาต่างกัน แต่ต่างเคารพอยู่ในหลักศีลธรรมด้วยกันจึงอยู่ร่วมกันได้โดยสงบสุข^{๑๐๗}

๒. ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน^{๑๐๘}

คนอยู่ร่วมโลกกัน โดยปกติเมื่อพบกันเข้าก็รู้จักกันว่า คนไทย คนจีน คนแขก คนฝรั่ง เพราะมีลักษณะหน้าตาผิวพรรณเป็นต้น เป็นเครื่องบอกให้รู้ แต่หากมีใครสักคนไม่มีอะไร บ่งบอกได้เลยว่าเข้าเป็นใคร จากไหน คุณเป็นคนแปลกประหลาดในโลก ฉนั้นใด คนที่นับถือศาสนาต่าง ๆ ก็ฉนั้นนั้น เมื่อพบกันย่อมรู้จักกันได้ว่าใครเป็นคนอย่างไร มีหลักเชื่อถือปฏิบัติอย่างไร มีศีลธรรมอย่างไร ถึงจะถืออย่างคร่ำครืออย่างไรก็รู้จักกันได้ เพราะทุกศาสนาย่อมแสดงหลักธรรมของตนไว้ทั้งนั้น เป็นเครื่องชี้ให้ทราบ ว่า ศาสนิกชนของศาสนานั้น ๆ เป็นอย่างไร

^{๑๐๔} พุ.ชา. ๒๘/๑๘๑/๘๔.

^{๑๐๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ศาสนาคืออะไร?, หน้า ๗๔.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกันหน้า, หน้า ๗๖ - ๗๗.

^{๑๐๗} อ้างแล้ว.

^{๑๐๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน, หน้า ๗๘ - ๘๓.

ฉะนั้น จึงไม่มีใครที่ไม่มีหลักอะไรนับถือเลย ถ้าไม่เป็นศาสดาตั้งหลักของตนขึ้นสั่งสอนเอง ก็ต้องนับถือรับฟังคำสั่งสอนจากผู้อื่น คนเช่นนี้ จึงต้องตรวจสอบให้แน่ใจว่าเขาเป็นศาสดาองค์ใหม่ขึ้น หรือนับถือศาสนาของศาสดาใหม่องค์ไหน^{๑๐๙} บางคนอาจลืงเลใจในศาสนาต่าง ๆ ที่แสดงตรงกันข้ามบ้าง ขัดกันบ้าง จึงยังไม่ปลงใจนับถือจริงลงได้ ถ้ายังไม่นับถือเพราะเหตุนี้เช่นนี้ ก็ยังไม่ควรตำหนิ เพราะมีเหตุผลที่สมควรอยู่ แต่ถ้าไม่ศึกษาสอบสวนปล่อยให้ลืงเลใจอยู่เรื่อยไป ก็กลายเป็นคนหลก ลอยทางจิต^{๑๑๐}

พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้พุทธศาสนิกชนเชื่อถือตามเหตุผลด้วยปัญญาของตน ทรง แนะนำให้พากันมาดูให้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ดังบทพระธรรมคุณว่า “เอหิเปสสิโก ควรเรียกให้มา ดู” เมื่อจะทรงแสดงปฐมเทศนาในวันอาสาฬหบูชาบุรณมี ก็ได้ทรงขอให้ฤษีทั้ง ๕ เชื่อก่อน เพียงแต่ ตรัสให้ตั้งใจฟังเมื่อทรงแสดงปฐมเทศนาจบแล้ว พระโกณฑัญญะเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเห็นจริงขึ้น พระพุทธเจ้าทรงตรัสสุทธานว่า “โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๑๑๑} มิได้ตรัสว่าโกณฑัญญะได้เชื่อพระองค์ แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เอตตมहि ตุมเห ปฏิปชชถ มารเสนปปโมหน ทานทั้งหลายจงปฏิบัติเดินทาง ที่ทำมารและเสนาให้หลงนี้แล เอตตมहि ตุมเห ปฏิปนนา ทุกขสสันตํ กิริสสธ”^{๑๑๒} ทานทั้งหลายปฏิบัติ เดินทางนี้แล้วจักทำทุกขให้สิ้นสุดได้”^{๑๑๓}

๓. ทำไมคนจึงนับถือศาสนา ?^{๑๑๔}

คนในโลกนี้ส่วนมากทำไมจึงนับถือศาสนา เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า เพราะคนส่วนมากเห็นว่าศาสนาอาจเป็นสรณะคือที่พึ่งของตนได้ เมื่อใดคนเห็นว่า ศาสนาใด ไม่อาจ เป็นสรณะคือที่พึ่งของตนได้แล้ว ก็จะไปเชื่อหรือเลิคนับถือศาสนานั้น เมื่อนั้น ฉะนั้น ศาสนาที่จะดำรง อยู่ได้ จึงต้องเป็นศาสนาที่อาจเป็นสรณะของตนได้จริง ถ้าคนไม่นับถือ ไม่ถึงเป็นสรณะจริงหรือนับถือ เป็นสรณะในทางผิด ก็ทำให้ศาสนาเสื่อมได้ ศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้เพราะ 1) ศาสนาเป็นสรณะได้จริง 2) คนนับถือหรือถึงเป็นสรณะจริง^{๑๑๕} “สรณะ” ที่พึ่ง ที่พึ่งพำนัก ที่พึ่งกำจัดภัย คือสิ่งที่ช่วยให้พ้นภัย ได้เมื่อภัยเกิดขึ้น ที่ใดช่วยให้พ้นภัยให้ปลอดภัยได้ที่นั้นเรียกว่า สรณะ คือที่พึ่งของตน^{๑๑๖}

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘.

^{๑๑๐} อ้างแล้ว.

^{๑๑๑} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๗/๒๕.

^{๑๑๒} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๔ - ๒๗๕/๑๑๗.

^{๑๑๓} อ้างแล้ว.

^{๑๑๔} สมเด็จฯพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ทำไมคนจึงนับถือ ศาสนา? หน้า ๘๐ - ๘๓.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐

^{๑๑๖} อ้างแล้ว.

๔. เครื่องป้องกันภัยของชีวิต^{๑๑๗}

โลก ในสมัยที่เจริญด้วยความรู้ในเหตุผลทางวัตถุ เจริญทางวัตถุ ลดภัยทางธรรมชาติ ได้มาก แต่ทวีภัยที่เกิดจากกรรม (การที่กระทำ) ของคนด้วยกันมากขึ้นหวาดระแวงกันมากขึ้น^{๑๑๘} แม้สงครามทางกายสงบ แต่สงครามทางใจยังไม่สงบ คนโดยส่วนมากจึงมีใจรวนเรระส่ำระสาย คิดสั้น คิดแคบเข้ามา คิดแก้ปัญหาแต่เฉพาะหน้า ปล่อยวันพรุ่งนี้ ให้เป็นเรื่องของวันพรุ่งนี้ ปล่อยคนอื่นให้เป็นเรื่องของคนอื่น เราเป็นสุขใครจะทุกข์ไม่ใช่เรื่องของเรา พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ภัยที่คนสร้างขึ้นเอง เหล่านี้พร้อมทั้งเหตุและวิธีระงับภัยไว้อย่างบริบูรณ์ ทรงแสดงให้เห็นตามเหตุผลตามหลักอริยสัจจ์^{๑๑๙}

พระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งได้จริงเพราะทรงเป็นผู้ชี้บอกทางพ้นทุกข์พ้นภัยได้จริง พระธรรมเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะรักษาผู้ปฏิบัติไว้มิให้ตกต่ำ พระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะเป็นผู้ช่วยชี้บอกทางตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้บอกไว้ และเป็นผู้กำลังเดินทางนั้น เป็นพยานที่อ้างได้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสจริง เพราะได้ตรัสบอกทางไว้ถูกต้องและเป็นตัวอย่างชักนำให้คนอื่นเดินทางต่อไป กล่าวโดยย่อเพราะ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นรัตนะ คือแก้วอันอุดมในโลก จึงเป็นสรณะที่พึ่งของผู้ตั้งใจ ได้อย่างแท้จริง^{๑๒๐} ความรู้ทางวิทยาศาสตร์อาจฟังได้ในทางเพื่อรู้เหตุผลแห่งธรรมชาติ ภายนอก ไม่สามารถป้องกันแก้ไขภัยที่เกิดจากการก่อขึ้นของคนซึ่งมีต้นหาความทะยานอยากเป็นเหตุ^{๑๒๑} ฉะนั้น เมื่อพึ่งพระรัตนตรัย มีความประพฤดีให้อยู่ในขอบเขตที่ชอบ ภัยที่เกิดจากตนเองก็จะสงบ ตัวเราเองก็ไม่เป็นภัยแก่ตัวเราเองและไม่เป็นภัยแก่ใครอื่น^{๑๒๒} พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนให้ช่วยตนให้พึ่งตน พระรัตนตรัยก็เป็นสรณะได้จริงอย่างไม่ต้องสงสัยแคลงใจ คนที่มีพระรัตนตรัยเป็นสรณะย่อมเป็นคนทำอะไรด้วยรู้เหตุผลผิตชอบ^{๑๒๓} พระพุทธเจ้าทรงตรัสเตือนไว้ว่า “ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ จงมีธรรมเป็นเกาะเป็นที่พึ่งอย่ามีอื่นเป็นที่พึ่ง”^{๑๒๔}

^{๑๑๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, เครื่องป้องกันชีวิต, หน้า ๘๔ - ๘๘.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔.

^{๑๑๙} อ้างแล้ว.

^{๑๒๐} อ้างแล้ว.

^{๑๒๑} อ้างแล้ว.

^{๑๒๒} อ้างแล้ว.

^{๑๒๓} อ้างแล้ว.

^{๑๒๔} สัมมา. (ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๒ - ๒๒๕

๕. ที่พึ่งของชีวิต ^{๑๒๕}

พระพุทธศาสนาเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง คนอาจพึ่งพระพุทธศาสนาเป็นหลักดำเนินชีวิตให้พ้นภัย อย่างน้อยให้พ้นภัยที่เกิดจากตนเอง เพราะตนไม่ประพฤติก่อภัยเวรขึ้นตามหลักพระพุทธศาสนา นับถือพระพุทธศาสนาด้วยการถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะของตน การถึงดังกล่าว เรียกว่า “ไตรสรณคมน์” ^{๑๒๖} การถึงสรณะควรทำความเข้าใจในวัตถุ (ที่ตั้ง) คือ ๑. วัตถุที่ถึง ๒. วิธีถึง ๓. การเป็นสรณะ ^{๑๒๗}

๑) วัตถุที่ถึง มิได้หมายความว่า พัสตุสิ่งของแต่ละหมายความว่า “ที่ตั้งของการถึงหรือที่ถึง” เพราะการถึงทุก ๆ อย่างนั้นต้องมีที่ตั้งเหมือนอย่างทุก ๆ คนมาที่บ้านหรือวัด บ้านหรือวัดก็เป็นวัตถุที่ตั้งของการถึง วัตถุที่ตั้งของการถึงเป็นสรณะก็คือพระรัตนตรัย การศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นทางให้ทราบวัตถุที่พึ่งถึงเป็นสรณะอย่างนี้ ^{๑๒๘}

๒) วิธีถึง พระรัตนตรัยเป็นสรณะ โดยตรงก็คือศึกษาพระพุทธศาสนาให้มีความซาบซึ้งถึงคุณพระพุทธเจ้า ถึงคุณพระธรรม ถึงคุณพระสงฆ์ แสดงตนเป็นผู้นับถือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งอย่างสูงสุด และนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลักปฏิบัติแก่ตนตามภูมิชั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งถึงพระคุณของวัตถุทั้ง ๓ เป็นหัวใจของการถึง เพราะการถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ นั้น มิใช่การถึงด้วยกายแต่เป็นการถึงด้วยจิตใจ ด้วยความรู้ ศึกษาจนคุณพระพุทธเจ้าซาบซึ้งถึงใจ ใจซาบซึ้งถึงคุณของพระพุทธเจ้า คุณของพระธรรมซาบซึ้งถึงใจ ใจซาบซึ้งถึงคุณของพระธรรม คุณของพระสงฆ์ซาบซึ้งถึงใจ ใจซาบซึ้งถึงคุณของพระสงฆ์ เห็นคุณของพระพุทธเจ้า คุณของพระธรรม พระสงฆ์ปรากฏชัด ถึงพระพุทธเจ้า ถึงพระธรรม ถึงพระสงฆ์ต้องอย่างนี้ก่อนแล้วจักถึงท่านเป็นสรณะ เป็นที่พึ่งอย่างสูงสุดของตนได้โดยถูกต้อง เป็นรากแก้วของการถึงพระรัตนตรัย ^{๑๒๙} ถ้าไม่ถึงอย่างนี้ก่อนแล้ว จักถึงท่านเป็นสรณะ ก็ถึงไม่ถูก คือถึงไม่ถูกพระพุทธเจ้า ถึงไม่ถูกพระธรรม ถึงไม่ถูกพระสงฆ์ จึงถือเป็นสรณะในทางที่ผิดกันไปต่าง ๆ ^{๑๓๐}

๓) การถึงเป็นสรณะ การถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ได้แก่เข้าไปพึ่งการถึงเป็นสรณะนั้น มี ๒ ประการคือ ๑) ถึงเป็นสรณะด้วยใจด้วยความรู้ ๒) แสดงตนออกว่าถึงเป็นสรณะ

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายไว้ว่า พุทธศาสนิกชน พุทธบริษัทใดก็ตาม ที่ยังไม่มั่นคง ยังคลอนแคลนอยู่ในพระรัตนตรัย ที่เป็นสรณะของตน ก็เพราะยังไม่ซาบซึ้งในคุณพระรัตนตรัย

^{๑๒๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ที่พึ่งของชีวิต, หน้า ๘๙ - ๙๕.

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙.

^{๑๒๗} อ่างแล้ว.

^{๑๒๘} อ่างแล้ว.

^{๑๒๙} อ่างแล้ว.

^{๑๓๐} อ่างแล้ว

เพราะมิได้ศึกษาให้รู้ซาบซึ้งในพระพุทธานุชา ถ้ารู้ซาบซึ้งดังกล่าวแล้วก็จักมั่นคง ไม่คลอนแคลนใน
 สรรณะของตน เพราะเป็นการถึงด้วยข้อ ๑ คือด้วยใจด้วยความรู้ ซึ่งเป็นการถึงที่หยั่งลงถึงรากหรือถึง
 แก่นพระรัตนตรัย เมื่อประกอบด้วยการถึงในข้อ ๒ คือแสดงตนเป็นพุทธบริษัทประเภทใดประเภท
 หนึ่ง ก็สำเร็จเป็นไตรสรณคมน์ที่สมบูรณ์ เป็นพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกชนที่สมบูรณ์ คือนับถือ
 พระพุทธเจ้าเป็นศาสดา แต่เมื่อประมาทเปลี่ยนไปขึ้นครุอื่นเสีย^{๑๓๑} (อัญญสัทธุกเทศ) ไตรสรณคมน์ก็
 ขาด นอกจากนี้ เมื่อให้ความเคารพนับถือสิ่งอื่นยิ่งกว่าพระรัตนตรัย ไตรสรณคมน์ก็ขาด เมื่อกกล่าวติ
 กล่าวต่อพระธรรมวินัยด้วยความตั้งใจ ไตรสรณคมน์ก็ขาด^{๑๓๒} ไตรสรณคมน์ อาจเศร้าหมอง แต่ไม่ถึง
 ขาด เพราะเหตุดังนี้

๑) **อญาณะ** ไม่รู้ไม่เข้าใจในพระรัตนตรัย ในพระพุทธานุชา แสดงตนเป็นพุทธบริษัท
 หรือพุทธศาสนิกชนไปอย่างไร ทั้งไม่ศึกษาให้รู้พระพุทธานุชา สงสัยเคลือบแคลง ลังเลใจ ไม่
 แน่นอน ในการถึงสรณะของตน

๒) **มิจจญาณะ** รู้ผิด เข้าใจผิด เช่นเข้าใจพระรัตนตรัย หรือวัตถุที่เนื่องด้วยพระรัตนตรัย
 เป็นอย่างเทพเจ้าหรือหรือของขลัง และเข้าใจการถึงสรณะอย่างการไปขอช่วยอำนาจโชคลาภ ปัดรัง
 ความ รักษาโรค เป็นต้น

๓) **มิจจปาวัตติ** ปฏิบัติผิดไปจากพระพุทธานุชา คือ ปฏิบัติไปในทางอื่น เช่นทางไสย
 ศาสตร์ ที่เสียหลักพระพุทธานุชา

๔) **อนาหระ** ประพฤติอย่างไม่เอื้อเฟื้อเป็นต้นในพระรัตนตรัย เช่นไม่เอื้อเฟื้อ ไม่เคารพนับ
 ถือ แสดงอาการอย่างเฉยเมย คล้ายรังเกียจหมิ่นแคลน คล้ายไม่เห็นสำคัญ และประพฤติดอย่าง
 ประมาทล่วงเกินอื่น ๆ ที่เป็นการขาดความเคารพ^{๑๓๓}

ผู้ที่ขาดจากไตรสรณคมน์ ก็ขาดจากความเป็นพุทธศาสนิกชน หรือพุทธบริษัท แต่อาจเข้า
 เป็นพุทธบริษัทอีกได้ ด้วยการกลับมาถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แต่มีเว้นบางจำพวก คือภิกษุที่ไปขึ้น
 ครุอื่น คือไปเข้ารีตถือศาสนาอื่นทั้งที่เป็นภิกษุ ก็ขาดจากภิกษุภาวะทันที และจะกลับมาอุปสมบทอีก
 ไม่ได้ตลอดชีวิต แต่ถ้าไม่บวชเพียงแต่ขอถึงไตรสรณคมน์อีกท่านไม่ห้าม ส่วนไตรสรณคมน์เศร้าหมอง
 แก่ที่เหตุให้เศร้าหมองได้ ก็จักหายเศร้าหมองกลับบริสุทธิ์ผุดผ่อง คือสนใจศึกษาพระพุทธานุชา ให้รู้
 ซาบซึ้งเข้าไปถึงคุณพระรัตนตรัย แก่ความเคลือบแคลงสงสัย มั่นคงในสรณะของตน คือศึกษาให้รู้
 ปฏิบัติให้ถูกต้องกับพระพุทธานุชา พระรัตนตรัยเป็นสรณะของตนได้จริง

^{๑๓๑} อก.ฉก.ก (ไทย) ๒๒/๙๔/๖๑๘.

^{๑๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ที่พึ่งของชีวิต, หน้า
 ๘๘ - ๙๕.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕.

๖. อานุภาพพระรัตนตรัย^{๑๓๔}

คนทั่ว ๆ ไปที่ยังไม่สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ยังนับถือมงคลและอานุภาพต่าง ๆ ภายนอก อยู่ เมื่อมานับถือพระพุทธศาสนา ก็นับถือพระรัตนตรัยเป็นมงคล และนับถือในอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ถึงจะเรียนรู้เท่าไรก็ยังนับถืออยู่เป็นเหมือน ๆ กันเช่นนี้ทุกกาลสมัย ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับที่กรุงราชคฤห์ มครรัฐ ได้เกิดภัย ๓ ประการ คือ ทูพภิกขภัย อมฺนุสสภัย และโรคภัย ได้ถกเถียงกันว่าจะระงับภัยที่เกิดขึ้นอย่างไร ท้ายสุดตกลงกันว่ากราบทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าเสด็จมายังกรุงไพสาลี พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนา เสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ครั้นเสด็จถึงแม่น้ำคงคาที่เป็นแม่น้ำปนเขตรัฐทั้ง ๒ ได้เสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งขนานข้ามแม่น้ำ เมื่อเรือพระที่นั่งถึงฝั่งรัฐวัชชี พอเสด็จลงจากเรือ เหยียบพระบาทลงบนฝั่งรัฐวัชชี ฝนได้ตกลงมาทำให้น้ำนองแผ่นดิน พัดพาซากศพและสิ่งปฏิกูลทั้งหลายลงแม่น้ำคงคา ชำระแผ่นดินให้สะอาดหมดจดทั่วกรุงไพสาลี ภัยต่าง ๆ ก็สงบโดยฉับพลัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้ากรุงไพสาลี ได้ทรงแสดงพระรัตนสูตร^{๑๓๕} ใจความของรัตนสูตรคือแสดงพระรัตนตรัยนั่นเอง^{๑๓๖}

ศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนา จนเปลี่ยนจากนับถือสิ่งภายนอกต่าง ๆ มานับถือเหตุผลตามที่ เป็นจริง หรือนับถือความจริงตามเหตุผลและผลตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ กล่าวคือตามหลัก อริยสัจ รู้ตระหนักในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติเข้าทางที่ชอบประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ทรงตรัสว่า “ใครเดินทางชอบมีองค์ประกอบ ๘ รวมกัน เป็นทางเดียวนี้แล คือพุทธศาสนิก^{๑๓๗}”

การถึงพระรัตนตรัย การเข้าพึ่งพระรัตนตรัย โดยตรงคือเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาที่ชี้ทางถูก ให้แก่ตน เมื่อเห็นทางที่ถูกแล้ว ต้องปฏิบัติ ไปในทางที่ถูกนั้นด้วยตนเองจึงจะได้รับผล เมื่อพึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะอย่างนี้ ก็จะกลับเป็นผู้พึ่งตนเองได้ เพราะตนเองจะทวีความดีขึ้นทุกที จนเป็นที่พึ่ง ของตนเองได้ ไตรสรณคมน์สัมฤทธิ์ผลอย่างนี้^{๑๓๘}

^{๑๓๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, อานุภาพพระรัตนตรัย, หน้า ๙๖ - ๙๘.

^{๑๓๕} พุ.ข. (ไทย) ๒๕/๑ - ๑๘/๘ - ๑๔.

^{๑๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, อานุภาพพระรัตนตรัย หน้า ๙๖.

^{๑๓๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๘ - ๕๐๗/๓๗๓ - ๓๘๔.

^{๑๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, อานุภาพพระรัตนตรัย หน้า ๙๘.

พระมหาทองเชิด กตปุญโญ,ดร. ได้มีส่วนร่วมในการศึกษาพระนิพนธ์เรื่องศาสนากับชีวิต ให้สัมภาษณ์ว่า “พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เป็นพระนิพนธ์ที่ล้นแต่เป็นเรื่องสอนใจสำหรับ พุทธศาสนิกชน มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อวงการพระพุทธศาสนา ที่หาได้ยากยิ่ง มีความลึกซึ้งและเป็นคำ สอนที่ยั่งยืน พระนิพนธ์เรื่องนี้ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เป็นวรรณกรรมที่อธิบายสิ่งที่ยากให้เป็น หลักธรรมที่เข้าใจได้ง่าย ๆ แต่ลึกซึ้งกินใจ เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาสามารถนำมาปรับใช้ ในชีวิตได้ เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สรุปลงในความจริง ความดี ความงาม”^{๑๓๙}

๔.๔. เรื่องชีวิตกับความจริง^{๑๔๐}

ชีวิตกับความจริง พระนิพนธ์ลำดับที่ ๔ เป็นเรื่องยาวถึง ๔๒ หน้า เพื่อให้ผู้อ่านได้เข้าถึง ชีวิตกับความจริงอย่างแจ่มแจ้ง ผู้ศึกษาสรุปเนื้อสาระแล้วบุกลงอ้างอิงชั้นปฐมภูมิตามลำดับ ดังนี้

ความจริงกับชีวิต หรือชีวิตกับความจริงนั้น เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก เพราะว่าชีวิตนั่นเอง เป็นความจริงอย่างหนึ่งที่เราจะต้องศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า การมีชีวิตอยู่อย่างผู้รู้ย่อมจะดีกว่ามีชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้แน่นอน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ชื่อว่า “พระผู้รู้” รู้ อะไรได้มีแสดงว่า “รู้ธรรม” มีแสดงชี้ชัดอีกว่า “ทรงรู้อริยสัจจะคือความจริงที่ทำให้ผู้รู้ เป็นอริยะคือ ผู้ประเสริฐผู้เจริญ มีคำสั่งสอนเรียกว่า ศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอน” ธรรมที่ได้ตรัสรู้เรียกย่อ ๆ คือ สัจจะ ความจริง^{๑๔๑} สิ่งนี้เรียกว่า “เป็นความจริง” นั้นต้องเป็นสิ่งที่ทรงอยู่ดำรงอยู่หรือมีอยู่ จึงจะเป็น ความจริง ถ้าไม่มีอยู่ไม่ดำรงอยู่ ไม่ทรงอยู่ ก็ไม่เป็นความจริง แต่เป็นมุสาคือเท็จ เป็นมายาคือสิ่งที่ลวง หรือเป็นโมฆะคือเป็นสิ่งเปล่า ฉะนั้น พระพุทธเจ้าทรงเป็นพุทธะ คือเป็นพระผู้รู้ เป็นผู้ตรัสรู้ คือทรงรู้ ทรงตรัสรู้ธรรมที่เป็นตัวความจริง ทรงแสดงไว้ในปฐมเทศนา คืออริยสัจทั้ง ๔ แสดงธรรมที่เรียกว่า “ศาสนา” คือ คำสั่งสอน เรียกว่า “ธรรม” ด้วย ศาสนธรรมคือคำสั่งสอน แสดงเปิดเผยซึ่งสังฆธรรม ธรรม ที่เป็นความจริง มีพุทธภาษิตว่า “สัจจนนุรกเขยย พิงตามรักษาสัจจะ หรือความสัตย์”^{๑๔๒}

สัจจะ ความสัตย์ วาจาสัตย์ หรือวจีสัตย์ แปลว่า ถ้อยคำที่เป็นจริงและการรักษาวาจาสัตย์ หรือวจีสัตย์คือการรักษาถ้อยคำที่เป็นจริง หมายถึง “พูดความจริง” เมื่อพูดให้สัตย์หรือให้ปฏิญญา รับรองไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็รักษาสัตย์ รักษาปฏิญญานั้น ความจริงที่บุคคลรู้ ที่

^{๑๓๙} สัมภาษณ์ พระมหาทองเชิด กตปุญโญ, ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยญาณสังวร มหาวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย นครปฐม ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๖๑.

^{๑๔๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความจริง, หน้า ๑๐๑ - ๑๔๔.

^{๑๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

^{๑๔๒} อ้างแล้ว.

บุคคลเห็น ทางอายตนะหรือรู้เห็นด้วยปัญญาก็ตาม ล้วนเป็นความสัตย์ความจริงพึงรักษา^{๑๔๓} พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระวาจาของพระองค์ว่า “ข้อใดที่ไม่จริงข้อนั้นพระองค์ไม่ตรัส ข้อใดที่จริงแต่ไม่เป็นประโยชน์และไม่ต้องด้วยกาลคือกาลเวลา พระองค์ก็ไม่ตรัส ส่วนข้อใดที่เป็นความจริงด้วย เป็นประโยชน์ด้วย ต้องด้วยกาลคือกาลเวลาด้วย พระองค์จึงตรัส”^{๑๔๔}

สัจจสัญญา ในขณะที่รับนั้นยังไม่ได้ไป ยังไม่ได้ทำ ยังไม่ได้ช่วย คำรับนั้นก็ยังไม่เป็นจริงขึ้นมา แต่ว่าเมื่อไปเมื่อทำเมื่อช่วยตามที่ได้รับ ก็เป็นจริงขึ้นมา คือไปจริงทำจริงช่วยจริงตามที่ได้รับ ดังนั้นเรียกว่า “การรักษาความสัตย์ที่เป็นสัจจสัญญา” จะเป็นรับทางปากทางหนึ่งสื่อก็ตาม หากรับแล้วไม่ทำตามที่ได้รับเรียกว่าไม่รักษาความสัตย์^{๑๔๕}

สัจจสัญญานี้ เป็นสิ่งสำคัญทำให้เป็นที่เชื่อถือเป็นที่นับถือ บุคคลผู้ที่จะรับหน้าที่การงานโดยมากย่อมต้องรับว่าจะปฏิบัติหน้าที่การงานนั้นด้วยดี ก็ต้องทำตามที่กำหนดไว้ว่าเป็นหน้าที่ของตน และตามที่ได้รับเอาไว้ว่าจะทำดังนี้เรียกว่า “เป็นการรักษาสัจจสัญญาและก็เรียกว่าเป็นปฎิญาณหรือเป็นสัจจปฎิญาณ^{๑๔๖}” ในการที่จะเข้าหน้าที่การงานต่าง ๆ ยิ่งสำคัญเพียงไร ก็จะต้องมีการแสดงปฎิญาณสัญญาให้เป็นที่ปรากฏ เพราะฉะนั้น “การรักษาความสัตย์” จึงเป็นสิ่งสำคัญ

คำว่า “ความสัตย์ความจริงและการรักษาความสัตย์ความจริง” นั้น พึงเข้าใจยิ่งขึ้นไปกว่าเพียงรักษาคำสัตย์คำจริงดังกล่าวนั้น เพราะว่ามีความสัตย์ความจริงที่พึงรักษาอีกเป็นอันมาก และเป็นข้อสำคัญอีกเป็นอันมาก เพราะถ้ามิได้กล่าวรับเป็นสัญญาหรือปฎิญาณอะไรไว้ หรือไม่ได้พูดอะไร ก็ไม่มีความสัตย์ความจริงอะไรที่จะต้องรักษา ต่อเมื่อจะพูดถ้อยคำอะไรออกไป จึงจะต้องพูดถ้อยคำที่เป็นความสัตย์ความจริง หรือว่าได้รับเป็นสัญญาหรือปฎิญาณอะไรไว้ จึงจะต้องรักษาสัญญาหรือปฎิญาณนั้น

การเปล่งวาจาขอสละและศีล ก็เรียกว่า เป็นสัญญาหรือเป็นปฎิญาณอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมควรรักษาความสัตย์คือรักษาการรับซึ่งเปล่งวาจาออกมาว่า พุทธฺิ สรณฺิ คจฺฉามิ เป็นต้น หรือปาณาติปาตา เวรมณฺิ สีกขาบํ สมาทียามิ เป็นต้น ให้ถือว่าเป็นสัญญาหรือปฎิญาณอย่างหนึ่ง และที่ตั้งใจปฏิบัติในการถึงสละและในการสมาทานศีลนั้น ให้เป็นสัจจะคือความจริงขึ้นมา^{๑๔๗}

เมื่อปฎิญาณาว่า พุทธฺิ สรณฺิ คจฺฉามิ เป็นต้นแล้ว ก็ต้องหัดปฏิบัติที่จะใช้ สติ ใช้ปัญญา นำพระพุทธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์มาตั้งไว้ในจิตใจด้วยให้เป็นสัจจะ คือความจริงขึ้นมา ฉะนั้นการรักษาความสัตย์ จึงเป็นสิ่งสำคัญ คำนึงถึงความสำคัญของความสัตย์และรักษาความสัตย์ “ความสัตย์ทาง

^{๑๔๓} อ่างแล้ว.

^{๑๔๔} อ่างแล้ว.

^{๑๔๕} อ่างแล้ว.

^{๑๔๖} อ่างแล้ว.

^{๑๔๗} อ่างแล้ว.

วาทะด้วยการพูดและไม่พูดความสัตย์ทางสัญญาปฏิญญาก็ด้วยการที่เมื่อรับหน้าที่การงานอันใดแล้วก็ต้องปฏิบัติหน้าที่การงานนั้นให้เป็นจริงขึ้นมา”^{๑๔๘}

อันความสัตย์ความจริงที่ยิ่งขึ้นไป คือความสัตย์ความจริงที่ว่าตัวเราทุก ๆ คน มีตัวเราอยู่ด้วยคือ อตตาทัตตน มีพุทธภาษิตว่า “อตตา हि อตตานो นาโถ ตนเป็นที่พึ่งของตน”^{๑๔๙} และได้ทรงตรัสเกี่ยวกับตนไว้อีกมาก ว่า “^{๑๕๐}บัณฑิตพึงประคับประคองตน บุคคลไม่พึงสละเสียซึ่งตน ท่านทั้งหลายพึงมีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นที่อาศัย อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่อาศัย ท่านทั้งหลายจงมีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่อาศัย อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่อาศัย”^{๑๕๑}”

พุทธภาษิตที่ทรงตรัสสอนไว้นั้นก็เป็นอมตวาทะวาทะที่ไม่ตาย “สจฺจํ เว อมตํ วาจา ความสัตย์ความจริง”^{๑๕๒} คือคำสัตย์คำจริงเป็นวาทะที่ไม่ตาย วาจาของพระพุทธเจ้าทุกคำที่ตรัสสั่งสอนเป็นความสัตย์จริง เป็นอมตวาทะหรืออมฤตวาทะ”^{๑๕๓} วาจาที่ไม่ตายทั้งนั้น พระองค์ทรงเห็นว่า เป็นหน้าที่ที่ทุกคนจะต้องรักษาความสัตย์ความจริง คือรักษาตน รักษาวาจาของพระพุทธเจ้าที่ได้ทรงสั่งสอนเอาไว้ ให้ประคับประคองรักษาตน จึงมีความสัตย์ความจริงที่เกี่ยวข้องกับเราอีกมากคือ มีมารดาบิดา ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า ทั้งหมดเป็นบุพการีของเรา ให้เรา รักษาตัวเราไม่ให้ตกต่ำไปอยู่ในโลกที่ชั่ว ฉะนั้น มีความสัตย์ความจริงว่า “ท่านผู้เป็นบุพการีทั้งปวง ย่อมเป็นผู้มีพระคุณจริงแก่เราทุก ๆ คน” เมื่อเรารู้พระคุณของท่าน “ตอบแทนพระคุณของท่านด้วยความดีต่าง ๆ “ ตัวเราก็เป็นกตัญญูทเวที่ขึ้นมา ตัวเราก็เป็นผู้มีคุณจริงเหมือนกัน คือมีความกตัญญูทเวที่ต่อท่านผู้มีพระคุณ ความกตัญญูทเวที่นี้ก็เป็นตัวคุณงามความดี ทั้งปวงนี้เป็นความสัตย์ความจริง และเมื่อตนเองมีความกตัญญูทเวที่ต่อท่าน ตนเองก็เป็นคนดีจริง ดังพุทธภาษิตว่า “ภูมิเว สาธุรูปานํ กตัญญูทเวทิตา”^{๑๕๔} ความกตัญญูทเวทิตา เป็นภูมิชั้นของสาธุชนคนดี นิमितต์ สาธุ รูปานํ กตัญญูทเวทิตา”^{๑๕๕} ความกตัญญูทเวทิตาเป็นนิमितหมายของคนดี”^{๑๕๖}

^{๑๔๘} อ่างแล้ว.

^{๑๔๙} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๑๕๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๒ - ๒๒๔.

^{๑๕๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความจริง เรื่อง, หน้า ๑๐๑ - ๑๔๔.

^{๑๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๐๘ - ๓๑๐.

^{๑๕๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๑๐.

^{๑๕๔} อง.ท. (ไทย) ๒๐/๓๓/๗๗.

^{๑๕๕} ว.ว.(พระสุภาสิต) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พุทธสุภาสิตกับพุทธศาสนสุภาสิต, ข่าวสดรายวัน, (๒๗ เมษายน ๒๕๖๐) หน้า ๒๓.

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า๒๓.

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสัจจะคือความสัตย์ความจริงไว้โดยปริยายคือทางเป็นอันมาก โดยปริยายคือทางอันหนึ่ง มี ๒ อย่างคือ ๑) สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ ๒) ประมัตตสัจจะ ความจริงโดยประมัตต์ ความสัตย์ความจริงคือตัวเองหรืออัตตาตัวตนกับสิ่งที่เกี่ยวข้องทั้งหลาย เรียกว่าสมมติสัจจะ กล่าวส่วนที่เป็นสัจจะคือความจริงแท้ ๆ เช่นชั้นธายตนะธาตุ ซึ่งตกอยู่ในไตรลักษณ์ทั้งหมด ไม่มีตัวเราของเรา เรียกว่า ประมัตตสัจจะ^{๑๕๗}

สมมติสัจจะ คือความจริงโดยสมมติ คือยกขึ้นพูดโดยเปรียบเทียบหรือว่าโดยที่ถือว่าหรือเปรียบเทียบว่าสมมติเอาไว้ว่า หมายความว่าไม่เป็นความจริงที่แท้จริงเป็นแต่เพียงยกขึ้นกล่าวอ้างเอาสมมติ มติคือมติ สมหรือสละ คือพร้อมกันร่วมกันสมมติจึงแปลว่า “มีมติร่วมกันหรือมีมติพร้อมกันรับรู้ร่วมกันรับรู้พร้อมกัน”^{๑๕๘} สมมติสัจจะย่อมเกี่ยวเนื่องกับบัญญัติ ดังเรียกคู่กันว่า สมมติบัญญัติ บัญญัติแปลโดยความว่า “แต่งตั้ง” แต่งตั้งขึ้นประกาศให้รับรู้ ท่วมกันหรือให้รู้ทั่วกัน ความเป็นมนุษย์ ความเป็นบุคคลจึงเป็นสมมติบัญญัติขึ้นข้อหนึ่ง ๆ เมื่อเป็นมนุษย์เป็นบุคคลแล้วก็ไปชายหรือหญิง ความเป็นชายหรือหญิงนั้นเป็นสมมติบัญญัติ^{๑๕๙}

พระพุทธศาสนาหรือศาสนธรรม ธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็แสดงสัจจะความจริงที่เป็นสมมติสัจจะคือความจริงโดยสมมตินั้น ๆ ทั้งที่เป็นของตนและทั้งที่เป็นของพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อให้เหมาะแก่สมมติสัจจะของบุคคลนั้น ๆ ของหมู่ชนนั้น ๆ ฉะนั้น เมื่อตนตั้งอยู่ในสมมติสัจจะอย่างไร ก็ให้ปฏิบัติธรรมอันควรแก่สมมติสัจจะของตนนั้น ตั้งต้นแต่เป็นมนุษย์ ก็พึงตั้งอยู่ในมนุษยธรรม^{๑๖๐}

การปฏิบัติรักษาความสัตย์นี้ชื่อว่า เป็นการปฏิบัติบูชาพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์แม่ปรินิพพานานแล้ว ดังพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “เมื่อบุคคลบูชาพระพุทธเจ้าทั้งหลายและพระสาวกทั้งหลายผู้ควรบูชา ผู้ก้าวล่วงกิเลสตัณหาอันเป็นเครื่องทำให้เนิ่นช้า เป็นผู้ล่วงความโศกความริ้วจวนทุกข์ทั้งหลาย ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อที่จะนับบุญของบุคคลผู้บูชาพระพุทธเจ้าและพระสาวกผู้เช่นนั้นเหล่านั้น แม้เป็นผู้ปรินิพพานแล้ว เป็นผู้ไม่มีภัยแต่ที่เหนียวบุญนี้มีประมาณเท่านี้”^{๑๖๑}

^{๑๕๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความจริง, หน้า ๑๐๘.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^{๑๕๙} อ้างแล้ว.

^{๑๖๐} อ้างแล้ว.

^{๑๖๑} อ้างแล้ว.

ปรหมัตถสังจะ ความจริงโดยปรหมัตถ์ คำว่า “ปรหมัตถ์” แปลว่า มีความละเอียดอย่างยิ่ง สุขุมลุ่มลึก ต้องใช้ปัญญาพินิจพิจารณาเจาะแทงลงไปจึงจะมองเห็น คือได้ทรงแสดงให้บุคคลรู้จัก ชันธ์ อายตนะ ธาตุ ซึ่งแยกออกไปจากสังขารคือส่วนปรุงแต่งทั้งหลาย คือให้รู้จักแยกสมมติสังจะนั้น ออกให้รู้จักความเป็นชันธ์อายตนะธาตุ ที่มาประกอบกันเข้าเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา^{๑๖๒}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้รู้จักแยกธาตุ แยกชันธ์ แยกอายตนะ ออกไป เพื่อให้มองเห็น สังจะคือความจริงที่ลึกซึ้งเข้าไปอีกชั้นหนึ่งเรียกว่า “ปรหมัตถสังจะ” เพราะฉะนั้น “ปรหมัตถสังจะ” ความจริงโดยปรหมัตถ์นี้ทรงแสดงไว้สั่งสอนไว้ จึงเป็นข้อที่รู้ยากเห็นยาก ต้องอาศัยปัญญาพินิจพิจารณา เจาะแทงลงไปจึงจะเห็น หากจะถามว่าเจาะแทงอะไร ก็คือเจาะแทง “ต้นหาอุปาทาน” ความดีนรันทะยานอยากความยึดถือ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเจาะแทง “อวิชชา” ความไม่รู้ในสังจะที่เป็นตัวความจริง “โมหะ” ความหลง^{๑๖๓}

พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงนิพพานในพระโอวาทปาติโมกข์ในวันมาฆปุณณิมะแก่พระสงฆ์ที่มาประชุมกันทั้งหมดนี้ เป็น “ปรหมัตถสังจะ” ความจริงโดยปรหมัตถ์เป็นความจริงที่แท้ และเมื่อผู้ปฏิบัติได้ ปฏิบัติใน “ศีล สมาธิ ปัญญา” ไปโดยลำดับ มองเห็น “สมมติสังจะ”ทั้งหลายเป็น “สังขาร” คือ ส่วนผสมปรุงแต่ง ว่า “เป็นอนิจจะ เป็นทุกขะ เป็นอนัตตา” ปรากฏเป็นความจริงซึ่งเป็นตัวธรรมเป็นตัวธาตุ มีลักษณะเป็นอนัตตาแท้ ๆ อย่างบริสุทธิ์ ย่อมจะเป็นการปฏิบัติใกล้ “บรมอริยสังคือ นิพพาน”^{๑๖๔}

ฉะนั้น จึงขึ้นอยู่กับปัญญาของบุคคลที่จะรู้จัก ว่านี่เทียบเท่า คือดูให้รู้จักความจริงของสิ่ง นั้น จึงเป็นข้อสำคัญที่ทุกคนจะต้องมีปัญญา ดูให้รู้จักว่าอะไรเป็นอะไรตามความจริง และคำว่า “ตามความเป็นจริง”^{๑๖๕} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายถึงเนื้อหาของสังจะ ๔ ประการ^{๑๖๖} คือ ๑) ทุกขสังจะ ๒) สมุทัยสังจะ ๓) นิโรธสังจะ ๔) มรรคสังจะ อริยสังทั้ง ๔ ประการนี้จึงเป็นที่รวมของ กุศลธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นความสัตย์ความจริงที่เป็นอริยะ เพราะฉะนั้น ก็ให้รักษา ความสัตย์ความจริงที่เป็นอริยสังทั้ง ๔ นี้ ด้วยวิธีปัญญา คือกำหนดรู้หรือทำความเข้าใจในทุกข์ หาปณะ คือการทำละในสมุทัย ทำสังจิกิริยา คือการกระทำให้แจ้งในนิโรธคือความดับ ทำภาวนา คือ ปฏิบัติให้มีในมรรค มรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าเป็นศีล สมาธิ ปัญญา

^{๑๖๒} อ่างแล้ว.

^{๑๖๓} อ่างแล้ว.

^{๑๖๔} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓ - ๑๘๕/๙๐ - ๙๑.

^{๑๖๕} อ่างแล้ว.

^{๑๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒ - ๕๙๕.

ความจริงใจต่อตัวเองนี้ เป็นสัจจะคือความจริงอย่างหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ในใจ ทำให้ใจเป็นใจจริงใจที่จะเป็น “คือรักษาความจริง รักษาความสัตย์ คือความจริงให้ถึงใจ” ให้ตั้งอยู่มั่นคงในใจ ไม่อ่อนแอจนคลอนแคลนไม่กลับกลอก เป็นความจริงที่ตั้งอยู่ในใจอย่างมั่นคง การที่ได้หัดตั้งใจไว้ว่าจะกระทำความดีในวันหนึ่ง ๆ ดังนี้ เรียกว่า อธิษฐานคือความตั้งใจมุ่งมั่นและบางทีก็เรียกว่า “สัจจาธิษฐาน” ความตั้งใจมุ่งมั่นต่อความสัตย์จริงเป็นบารมีอย่าง ในบารมี ๑๐

ถ้าเป็นสัจจะประเภทสมุทัยแล้วจะต้องละ เมื่อรู้ว่าสัจจะที่ได้ตั้งไว้เป็นตัวสมุทัยสัจจะ เพราะเป็นตัวกิเลสเป็นตัวความชั่วทั้งหลายก็ต้องละเสีย และสัจจะที่เป็นผลคือ ถ้าเป็นมรรคสัจจะสภาพที่เป็นจริงคือมรรค คือมรรคมืองค์ ๘ รวมเข้าก็เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญา จึงปฏิบัติให้มีขึ้น^{๑๖๗}

ธรรมที่เกื้อกูลที่จะทำให้ประสบความสำเร็จประโยชน์ในปัจจุบัน มี ๔ ประการ คือ ๑) อุฏฐานสัมปทา ๒) อารักขสัมปทา ๓) กัลยาณมิตรตตา ๔) สมชีวิตา^{๑๖๘} ธรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ ทำให้ได้ปัจจัย ๔ ได้ทรัพย์ ได้ยศ ได้ไมตรี มีกัลยาณมิตร ความผาสุก ไม่มีโรค มีธรรมที่เกื้อกูลประโยชน์ปัจจุบันให้สำเร็จคือ ๑) สัทธาสัมปทา ๒) สีลสัมปทา ๓) จาคสัมปทา ๔) ปัญญาสัมปทา

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงเน้นย้ำว่า มีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “สจฺเจน กิตฺติ ปปฺโปติ บุคฺคโยมมบรรลฺลึงเกียรฺติด้วยความสัตย์^{๑๖๙}” ทุกคนย่อมอยู่กับสัจจะความสัตย์ ความจริง ความสัตย์ความจริงอันเป็นสัจธรรมซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า นั่น เป็นประโยชน์เป็นธรรม เป็นประโยชน์นั้นโดยนัยหนึ่งเป็นเหตุ เหตุแห่งผล ต้องเป็นประโยชน์ที่เป็นผลดีจริงทั้งที่เป็นส่วนปัจจุบัน ทั้งที่เป็นส่วนภายหน้า ทั้งที่เป็นส่วนอย่างยิ่ง การประพฤติปฏิบัติทุกอย่างนั้นจึงต้องมีการรักษา “ความสัตย์ความจริงใจต่อตนเอง” ที่จะปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม ให้ได้ในข้อที่พึงปฏิบัติ และในการที่พึงปฏิบัติทุกอย่าง ก็ย่อมจะได้ “ปัญญา” ในการปฏิบัติธรรมขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงเป็น “ปัญญาในผล” เมื่อได้วิมุตติก็จะได้ปัญญาในผลที่เป็นปฏิเวธคือความรู้แจ้งแทงตลอด^{๑๗๐}.

พระมหาจรรยา อากทุโร มีส่วนร่วมในการศึกษาพระนิพนธ์ เรื่องชีวิตกับความจริง ให้สัมภาษณ์ว่า “พระนิพนธ์เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เรื่องชีวิตกับความจริง นี้ ทรงนิพนธ์ เพื่อเผยแพร่คำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีเป้าหมายคือให้พุทธบริษัท ๔ ได้เข้าใจในหลักธรรมคำสอน แล้วนำไปปฏิบัติ ดำเนินชีวิต โดยอาศัยหลักธรรมจากเรื่องนี้เป็นพื้นฐาน ในท่ามกลางสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จะเป็นเครื่องป้องกันภัยจากชีวิตได้ พระนิพนธ์มีคุณค่าที่สามารถนำ

^{๑๖๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความจริง, หน้า ๑๓๓.

^{๑๖๘} อ. สดตก (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐ - ๓๔๔.

^{๑๖๙} พ. พ. (ไทย) ๒๕/๑๘๙/๕๔๔.

^{๑๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความจริง, หน้า ๑๔๒.

หลักธรรมไปพัฒนาชีวิตได้ เป็นวรรณกรรมที่มีคติธรรมโดยนำชาดกมาแทรกเพื่อให้เกิดความเข้าใจได้ง่าย ด้วยการใช้ภาษาที่ง่าย ๆ แต่อธิบายได้ลึกซึ้ง”^{๑๗๑}

๔.๕. เรื่องธรรมะคือดวงตาของชีวิต^{๑๗๒}

พระนิพนธ์ลำดับที่ ๕ เรื่อง “ธรรมะคือดวงตาของชีวิต” นี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระนิพนธ์เพื่ออธิบายธรรมะด้วยเรื่องที่จะให้เข้าใจประเด็นที่ตั้งเป็นหัวข้อไว้ ๑๐ ประเด็น คือ ๑. หัดคิดก่อนทำ ๒. ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้ ๓. อย่างไรเรียกว่ารู้อย่างไรเรียกว่าหลง ๔. ความหลงเหมือนความฝัน ๕. ธรรมะคือดวงประทีปส่องความจริง ๖. ความจำคือจุดเริ่มต้นของปัญญา ๗. ความงามที่แท้จริง ๘. รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด ๙. ปัญญาที่แท้จริง ๑๐. ยึดถือในทางที่ดี ผู้วิจัยสรุปแล้วระบุแหล่งอ้างอิงข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ตามลำดับ ดังนี้

๑. หัดคิดก่อนทำ^{๑๗๓}

การกระทำทุกอย่างทั้งดีและไม่ดี เมื่อทำแล้วไม่ลบเลื่อนไปไหน จะสั่งสมอยู่ภายในใจของผู้กระทำนั่นเอง เป็นพื้นฐานแห่งจิตใจของผู้กระทำนั่นเอง ทำดีมากพื้นฐานของจิตใจก็ดีมาก ทำไม่ดีมากพื้นฐานของจิตใจก็ไม่ได้ดี^{๑๗๔} แต่คนที่มีความหลงมาก (โมหะ) จะไม่รับความจริงเรื่องนี้ คือทำแล้วก็แล้วไป ไม่มีผลเหลืออยู่เป็นความดี ความชั่วที่ยั่งยืนตลอดไปทุกภพทุกชาติ คนประเภทนี้มักทำกรรมโดยมุ่งผลฝ่ายกิริยาเท่านั้น มิได้คำนึงถึงผลฝ่ายกรรมที่ต้องเกิดขึ้นแก่กาละดังกล่าว มักจะทำอะไรก็ได้ที่ต่อกระทำได้โดยไม่ต้องไม่คิดว่าเป็นการทำชั่วหรือทำดี คนประเภทนี้โมหะหรือความหลงมากขนาดนี้^{๑๗๕}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายความว่า “คนที่ไม่คิดถึงอดีต หมายความว่า ไม่คิดถึงเรื่องราวทำนองเดียวกับที่ตนกำลังกระทำ ซึ่งเคยมีผู้กระทำมาก่อนมีผลเสียหายมาก่อน เช่นเรื่องทุจริตคิดคดโกงก็ทำลงไปเลย ไม่คิดถึงคนอื่นที่เคยทุจริตเช่นนั้นมาก่อนแล้ว ว่าได้รับผลเช่นไรจากการกระทำนั้น ความไม่คิดถึงอดีตเช่นนี้ ทำให้ไม่มีเครื่องยับยั้งต้องการทำเป็นทำ ผลนั้นไม่มีอื่นเป็นผลที่ตรงต่อเหตุเสมอ ทำเหตุไม่ดีผลก็ต้องไม่ดีทำเหตุดีผลจึงจะดี^{๑๗๖}” ไม่คิดถึงอนาคต หมายความว่า ไม่คิดถึงให้ไกลออกไปข้างหน้าว่าเมื่อทำแล้วจะได้รับผลเพียงเฉพาะหน้า หรือจะได้รับผลดีต่อไปในภาย

^{๑๗๑} สัมภาษณ์ พระมหาจรรยา อากทโร, (ป.ธ.๙) สำนักศาสนศึกษาวัดพระสิงห์ พระอารามหลวง เชียงราย ๒๕ มีนาคม ๒๕๖๑.

^{๑๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงตาของชีวิต, หน้า ๑๔๕ - ๑๖๗.

^{๑๗๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงตาของชีวิต, หัดคิดก่อนทำ, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

^{๑๗๕} อ้างแล้ว.

^{๑๗๖} อ้างแล้ว.

หน้า แต่ผู้ที่คิดถึงอนาคตในแง่ดังกล่าว เมื่อจะทำอะไรไม่ได้ จะต้องคิดได้แน่นอนถึงผลไม่ได้^{๑๗๗} ที่จะเกิดขึ้นข้างหน้า เมื่อจะคิดทุจริตคิดคดโกงไม่ทำลงไปทันที แต่คิดให้ไกลออกไปว่าผลของการกระทำ เช่นนั้นเป็นอย่างไร คิดได้แน่นอนว่าจะจะเป็นผลไม่ได้จะต้องเป็นทุกข์ ถูกลงโทษ แม้เพียงความกลัวจะถูกลงโทษก็ทุกข์อย่างยิ่งแล้วสำหรับผู้กระทำทุจริต การคิดเช่นนี้ มีเครื่องยับยั้งไม่ทำอะไรลงไปตามอำนาจความปรารถนา^{๑๗๘}

เหตุที่แท้จริงของการทำไม่ได้ ไม่ชอบ ไม่ถูก ไม่ควรเนื่อง ๆ เรียกได้ว่าไม่เว้นวัน และวันหนึ่งมากมายหลายสิบเรื่อง ทั้งเปิดเผยอื้อฉาว และที่ปกปิดซ่อนเร้น มาจากผลของโมหะหรือความหลงของผู้ไม่จกคิดถึงอดีต และอนาคต^{๑๗๙} วิธีแก้ไขให้โมหะให้หมดไป ด้วยการฝึกสอนอบรมจิตใจให้คิดถึงอดีตและอนาคตในทำนองดังกล่าวไว้ให้สม่ำเสมอ ความสนใจตั้งใจจริงที่จะอบรมตนเองนี้สำคัญมาก ขาดเสียไม่ได้ถ้าขาดเสียจักไม่ได้รับความสำเร็จ^{๑๘๐}

๒. ความคิดเปลี่ยน ความจริงไม่ได้^{๑๘๑}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ถึงเรื่องโมหะต่อจากเรื่องที่ ๑ คือหัดคิดก่อนทำ โมหะนั้นเองที่ทำให้คนคิดเชื่อว่าการกระทำทุกอย่างทำแล้วก็อันเป็นอันแล้วกันไปแล้วไม่มีผล^{๑๘๒} เหลืออยู่เป็นความดีหรือความชั่วที่ยั่งยืนตลอดไปทุกภพทุกชาติ ความคิดแบบนี้เป็นโทษอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับความคิดเชื่อที่ว่า “ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว” เป็นความคิดความเชื่อของคนหลง^{๑๘๓}

ความคิดความเชื่อ ไม่สามารถทำให้สัจธรรมคือความจริงเปลี่ยนแปลงไปได้ สัจธรรมมีอยู่ว่า “การกระทำทุกอย่าง มีผลทำดีต้องได้ดีทำชั่วต้องได้ชั่ว”^{๑๘๔} แม้ผู้มีโมหะคือความหลงจะคิดไปอีกอย่างหนึ่ง คือไม่เห็นให้ถูกต้องตามความเป็นจริงจึงเป็นโทษอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ ความคิดความเชื่อแบบคนไม่หลงหรือไม่มีโมหะจึงเป็นคุณอย่างยิ่ง^{๑๘๕}

^{๑๗๗} เป็นการนำ พุทธศาสนสุภาษิตของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า นิสมม กรณํ เสยโย ใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ ว.ว. (หัดคิดก่อนทำ)

^{๑๗๘} อ่างแล้ว.

^{๑๗๙} อ่างแล้ว.

^{๑๘๐} อ่างแล้ว

^{๑๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงตาของชีวิต, ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้, หน้า ๑๔๗ - ๑๔๙.

^{๑๘๒} พวกอหตุกทวิภูฏี ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐ ๒๙๑.

^{๑๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงตาของชีวิต, ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้, หน้า ๑๔๗.

^{๑๘๔} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๕/๒๐๑.

^{๑๘๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้, หน้า ๑๔๗.

การพยายามทำความเข้าใจไม่ให้อยู่ในอำนาจของโมหะจนเกินไป คือพยายามคิดไม่ให้เกิดจากความจริงจนเกินไป เป็นสิ่งที่ทุกคนควรพยายาม การศึกษาพระพุทธศาสนาจะช่วยได้อย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ชัดเจน การกระทำเช่นใดเป็นการกระทำดี การกระทำเช่นใดเป็นการกระทำชั่ว ผู้มีจิตศรัทธาเชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีโอกาสจะทำความเข้าใจของตนให้พ้นอำนาจของความหลงหรือโมหะ ได้ง่ายกว่าผู้ไม่มีศรัทธาเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า^{๑๘๖}

เปรียบเทียบว่า เด็กที่ยังไม่รู้ว่าจะไฟร้อน ถ้าเชื่อคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ไว้ก่อน จะไม่เป็นการเชื่ออย่างงมงาย แต่เป็นการเชื่อช่วยคุ้มครองรักษามิให้ถูกไฟลวกไหม้พองฉนใด การเชื่อในพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ก่อนก็จะไม่เป็นการเชื่ออย่างงมงาย แต่เป็นการเชื่อที่ช่วยคุ้มครองรักษาผู้เชื่อเองมิให้ได้รับผลร้าย ฉะนั้น^{๑๘๗} พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ให้ทำกรรมดีเพราะกรรมดีเท่านั้น จักให้ผลดี อย่าทำกรรมไม่ดี เพราะกรรมไม่ดีจักให้ผลไม่ดี ผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในพระพุทธเจ้า ในพระธรรมที่ทรง ตรัสรู้และสั่งสอนและในพระสงฆ์ที่สอนพระธรรมของพระพุทธเจ้า ทำให้พิจารณาก่อนกระทำการทุกอย่างเพื่อทำแต่ดี เป็นผลให้พ้นทุกข์โทษภัยจากการทำไม่ดี^{๑๘๘}

๓. อย่างไรเรียกว่ารู้อย่างไรเรียกว่าหลง^{๑๘๙}

เรื่องที่ ๓ นี้เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ ๑) หัดคิดก่อนทำและ ๒) ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้ โมหะหรือความหลงอันเป็นโทษอย่างยิ่ง คือโมหะที่เป็นเหตุให้คิดผิดเห็นผิด ไปว่าผลของการกระทำไม่มี ทำดีไม่ได้ดีทำชั่วไม่ได้ชั่ว พระพุทธเจ้าจะทรงสอนว่า การกระทำทุกอย่างมีผล เพราะโมหะความหลงก็สามารถทำให้คิดผิดเห็นผิดเป็นอย่างอื่นไปได้ ทำให้ไม่เชื่อพระพุทธองค์ได้ ทั้ง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงมีดวงตาเป็นเนตรทิพย์ ด้วยพระปัญญาคุณอันไม่มีผู้ใดเสมอเหมือนและทั้ง ๆ ที่ตนเองเป็นผู้มีดวงตามืดมัวด้วยปราศจากแสงแห่งปัญญา^{๑๙๐}

ที่เป็นแบบนี้ได้ คือขาดปัญญา ประกอบความคิด ความเห็น ความเชื่อ ความรู้ ย่อมมีโมหะในการคิดในการเห็นในการเชื่อในการรู้ คือมีความเห็นที่หลงผิดจากความจริง มีความเชื่อที่หลงผิดจากความจริง มีความรู้ที่หลงผิดจากความจริง^{๑๙๑} ทางออกจากโทษนั้น คือผู้มีปัญญามากในเรื่องใด ก็มีโมหะความหลงผิดน้อยในเรื่องนั้น หรือผู้ไม่มีโมหะความหลงผิดเลยในเรื่องใด ก็มีปัญญาบริบูรณ์ในเรื่องนั้น^{๑๙๒} ผู้ไม่มีโมหะความหลงเลย คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพระอรหันตสาวกทั้งหลายเท่านั้น

^{๑๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

^{๑๘๗} อ่างแล้ว.

^{๑๘๘} อ่างแล้ว.

^{๑๘๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, อย่างไรเรียกว่ารู้อย่างไรเรียกว่าหลง, หน้า ๑๕๐ - ๑๕๒.

^{๑๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๑๙๑} อ่างแล้ว.

^{๑๙๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙ - ๔๕๒/๔๘๘ - ๔๙๐.

ที่โทษภัยของโมหะความหลง คือคนมีโมหะนั้นแตกต่างกันที่บางคนมีมากบางคนมีน้อย คนมีมากก็ทำไม่ดีไม่งามไม่ถูกไม่ชอบหนักมาก คนมีน้อยโมหะก็ทำไม่ดีไม่งามไม่ถูกไม่ชอบน้อย แต่ไม่ว่าจะน้อยหรือมาก ไม่อาจคุ้มครองใครให้พ้นจากทุกข์ได้เลย แม้แต่จะทำให้ผลอันเป็นทุกข์โทษภัยน้อยลงโมหะก็ช่วยไม่ได้ โมหะได้แต่เพิ่มทุกข์โทษภัยให้มากมายขึ้นเท่านั้น คิดผิดเห็นผิดทำผิดในทางใดมากก็รู้ได้ว่ามีโมหะในทางนั้นมาก อุบายในการแก้ไข คือ การอบรมปัญญาให้ยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ที่จะให้ความทุกข์ในการต้องเวียนว่ายตายเกิดให้ลดน้อยลงเป็นลำดับจนหมดสิ้นไป มีความสุขอย่างยิ่ง จนได้มีบรมสุขคือพระนิพพาน^{๑๙๓} เป็นผลสูงสุด^{๑๙๔}

๔. ความหลงเหมือนความฝัน^{๑๙๕}

“ปัญญาเท่านั้นที่จะทำให้โมหะหรือความหลงผิดลดน้อยลงได้ จึงต้องตั้งใจจริงพากเพียรอบรมปัญญาในทางพระพุทธศาสนาให้สม่ำเสมอ”^{๑๙๖} ด้านลบของโมหะ ถ้าจะเปรียบความหลงเป็นความหลับ ความคิดเห็นและความเชื่อความรู้ของผู้มีความหลงก็เปรียบเหมือนความฝันคือ “ไม่จริง” แต่ขณะฝันหรือขณะที่มีความหลง ย่อมคิดว่าจริง ทุกคนจะรู้ว่าฝันต่อเมื่อตื่นแล้ว เมื่อยังหลับฝันอยู่จะคิดว่าจริง ผู้หลงอยู่ก็เหมือนกันเรียกได้ว่าเป็นผู้ฝันไปทั้งกำลังตื่นอยู่ เมื่อประสบโลกธรรม ธรรมสำหรับโลกอันเป็นอิฏฐารมณฺ์ ลาม ยศ สรรเสริญ สุข ก็ตื่นตื่นยินดี เมื่อประสบอนิฏฐารมณฺ์ เสื่อม ลาม เสื่อมยศ นินทา ทุกข์^{๑๙๗} ก็ยินร้ายฟุบแพบเสียใจ เพราะรู้สึกว่าเป็นการได้เสียจริง ๆ เมื่อได้ก็ดีใจ เสียก็เสียใจ นี่เป็นธรรมดาของสามัญชนแต่เมื่อพูดถึงในกระแสธรรมเรียกว่า “เป็นความหลง”^{๑๙๘}

ทรงสรุปข้อเสียไว้ว่า โมหะความหลงผิด ถือเอาผิดนี้ คือถือเอาผิดจากสัจจะ ตัวความจริง สัจจะคือความจริงเป็นอย่างหนึ่ง ถือเอาเป็นอย่างหนึ่ง เช่นสัจจะเป็นทุกข์แต่ถือเอาเป็นสุข สัจจะเป็นเหตุเกิดทุกข์ถือเอาไม่ใช่เหตุเกิดทุกข์ สัจจะเป็นความดับทุกข์ถือเอาเป็นความไม่มีสุข สัจจะเป็นทางปฏิบัติให้ดับทุกข์ถือเอาให้เกิดทุกข์ ฉะนั้น เมื่อมีโมหะถือเอาผิดจึงเหมือนหลับแล้วฝันเห็นบ้างราง ๆ แต่ไม่จริงหลงยินดียินร้ายอยู่ คนสามัญเป็นดังนี้ และยากจะรู้สึกที่กำลังหลับฝันอยู่ ก็เหมือนคนหลับฝันไม่รู้สีกตัว คิดเห็นในขณะที่ฝันว่าเป็นจริง^{๑๙๙} ด้านที่เป็นคุณว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตื่นด้วยความรู้ใน สัจจะทั้งหลายตามความจริง ทรงเห็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ทรงเห็นเหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ตามเป็น

^{๑๙๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓ - ๒๐๔/๙๕ - ๙๖.

^{๑๙๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, อย่างไรเรียกว่ารู้ อย่างไรเรียกว่าหลง, หน้า ๑๕๒.

^{๑๙๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความหลงเหมือน ความฝัน, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๔.

^{๑๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^{๑๙๗} อัง.สตตก (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔ - ๒๐๖.

^{๑๙๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความหลงเหมือน ความฝัน, หน้า ๑๕๓.

^{๑๙๙} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๕๔.

จริง ชีวิตนี้เมื่อมีเกิดก็ต้องแตกดับเป็นโลกธรรม^{๒๐๐} ไม่มีใครบังคับเอาไว้ได้ เมื่อทำความรู้ให้เข้าใจถึงความจริง ก็จะไม่ไปฝันโลกไม่ไปรังโลกเหมือนรังดวงอาทิตย์ไม่ให้โคจร โลกหมุนไปก็ให้หมุนไป โลกธรรมก็หมุนไปด้วย มีเข้าแล้วก็สลาย บ่าย เย็น จะให้เข้าอยู่เสมอไม่ได้ แม้จะเย็นค่ำแล้วไปแล้วก็จะกลับมาเข้าใหม่ ธรรมดาหมุนเวียนอยู่ดังนี้^{๒๐๑} สรุปว่า ผู้มีความรู้ในคติธรรมของโลก ไม่ยึดถือในทางผิด คือปล่อยว่างเรียกว่าเป็นผู้ตื่นด้วยความรู้ ปราศจากโมหะคือความหลง^{๒๐๒}

๕. ธรรมะคือดวงประทีปส่องความจริง^{๒๐๓}

“พระพุทธเจ้า” ทรงเป็นผู้รู้ผู้ตื่น ทรงได้พระนามว่า “พุทธโธ^{๒๐๔}” ทรงเบิกบานเต็มที่เหมือนดอกบัวเมื่อต้องแสงอาทิตย์ ปัญญาตรัสรู้ก็เทียบได้กับแสงอาทิตย์ เมื่อตรัสรู้ก็ทรงเบิกบานเต็มที่ที่ไม่บกพร่อง เมื่อทรงแสดงธรรมก็เพื่อให้ผู้ฟังตื่นด้วยความรู้ คือตื่นจากหลับคือความ “หลงใหล” ธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นดวงประทีปที่จะส่องให้รู้สัจจะคือความจริง แต่ผู้ที่มีความมืดมัวห่อมากเหมือนคนตาบอด แม้จะมีแสงสว่างอยู่ก็ไม่เห็น สิ่งที่ทำให้เกิดความมืดเหมือนตาบอดได้แก่โลกธรรม^{๒๐๕} เมื่อลุ่มหลงเกินไปแสงสว่างคือธรรมะยากที่จะส่องเข้าถึงจิตใจ^{๒๐๖} ผู้ที่สนใจศึกษาให้รู้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้รู้สัจจะพอสมควร ปฏิบัติตัวให้มีสติปัญญาในธรรมพอสมควร ย่อมได้เปรียบเวลาประสบโลกธรรมทั้งหลายจักพอมิแสงสว่างให้เห็นความจริง ผู้ยังมีตาดี เรียกว่ามีละอองในจักขุน้อยก็ยังมี เวไนยคือพระพุทธเจ้าทรงแนะนำสั่งสอนอบรมได้ สามารถใช้ตาอาศัยธรรมเป็นแสงสว่างให้เห็นสัจจะคือความจริงได้^{๒๐๗} การที่จะให้เห็นอย่างชัดเจนด้วยปัญญาของตนว่าทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๒๐๘} ย่อมเป็นการยากสำหรับคนทั่วไป วิธีแก้คือจำเป็นจะต้องอาศัยสัญญาการจำได้หมายรู้เป็นทางดำเนิน การอาศัยสัญญาจึงเป็นความสำคัญและจำเป็นไม่น้อยสำหรับผู้ต้องการจะลดกิเลสให้น้อยลงจนหมดสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้อย่างไร ทรงสั่งสอนไว้อย่างไร ควรต้องศึกษาให้รู้เข้าใจ^{๒๐๙}

^{๒๐๐} อก.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔ - ๒๐๖.

^{๒๐๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความหลงเหมือนความฝัน, หน้า ๑๕๔.

^{๒๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๒๐๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงประทีปส่องความจริง, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.

^{๒๐๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑ - ๘๑/๕๕๓ - ๕๖๖.

^{๒๐๕} อก.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔ - ๒๐๖.

^{๒๐๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงประทีปส่องความจริง, หน้า ๑๕๕.

^{๒๐๗} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑ - ๘๑/๕๕๓ - ๕๖๖.

^{๒๐๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๖/๖๔.

^{๒๐๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ธรรมะคือดวงประทีปส่องความจริง, หน้า ๑๕๖.

๖. ความจำคือจุดเริ่มต้นของปัญญา^{๒๑๐}

การเกิดขึ้นแห่งปัญญาเห็นจริงด้วยตนเองในเรื่องใด คือการดับไปซึ่งโมหะ ความหลงผิด จากความจริงในเรื่องนั้น ดังนั้นการอาศัยความจำได้หมายรู้ (สัญญา) ในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ประกอบความเพียรพิจารณาให้เกิดปัญญาเห็นจริงด้วยตนเอง เพื่อให้โมหะความหลงผิดจากความจริงในเรื่องทั้งปวงให้ลดน้อยถึงหมดสิ้นไป^{๒๑๑} ทรงพระนิพนธ์ว่า สามัญชนทั้งปวง มีความยึดมั่นถือมั่น จะให้สิ่งทั้งหลายเที่ยงให้ไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลง แต่สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใด พระธรรมคำสั่งสอนอัน เปรียบเสมือนดวงประทีปส่องโลกให้สว่าง พ้นจากความมืดคือ อวิชชา^{๒๑๒} ที่หุ้มห่ออยู่ ผู้ต้องการให้จิต พ้นจากความมืดมีแสงสว่างพ้นจากความทุกข์ มีสุข^{๒๑๓} ต้องจำสัจธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ให้ แม่นยำ เมื่อโมหะความหลงผิดในเรื่องหนึ่งเรื่องใดแสดงตัวขึ้นในจิตใจ สัญญาความจำได้ในสัจธรรมที่ ทรงสั่งสอนไว้ จะเป็นเครื่องช่วยยับยั้งความหลงผิดได้มากหรือน้อยแล้วแต่กำลังของสติปัญญา^{๒๑๔} ผู้ที่มีสัญญาจำที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ หากจะหลงยินดีขึ้นมา แม้สัญญาที่จำได้นั้นปรากฏขึ้นด้วย ก็ จะยับยั้งความหลงยินดีนั้น ทำให้สติเกิดขึ้นได้และปัญญาของตนเองเกิดขึ้นด้วยเมื่อใด เมื่อนั้นก็จะให้ ความหลงยินดีหมดสิ้นไป^{๒๑๕}

ผู้ต้องการยกระดับจิต ทำจิตให้เบาบางจากกิเลสต้องแก้ความหลงผิด อาศัยสัญญา พิจารณาให้เห็นตามความจริง ก็จะเป็นการแก้ที่ไม่เศร้าหมอง โดยอาศัยสัญญาพิจารณาให้เห็นตาม ความจริง ที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ว่า ทุกสิ่งล้วนอนิจจังไม่เที่ยง ทุกขังเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวน เปลี่ยนแปลง เป็นอนัตตาไม่อยู่ใต้อำนาจการบังคับบัญชาหรือความปรารถนาต้องการของผู้ใด^{๒๑๖}.

^{๒๑๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความจำคือ จุดเริ่มต้นของปัญญา, หน้า ๑๕๗ - ๑๕๘.

^{๒๑๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๕๗.

^{๒๑๒} ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๑๔/๓๕๘.

^{๒๑๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความจำคือ จุดเริ่มต้นของปัญญา, หน้า ๑๕๗.

^{๒๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

^{๒๑๕} อ่างแล้ว.

^{๒๑๖} อ่างแล้ว.

๗. ความงามที่แท้จริง^{๒๑๗}

คนเป็นจำนวนมากพยายามต่อต้านความแปรปรวน เปลี่ยนแปลงของสังขาร เพราะมีโมหะ ความหลงผิด ถ้าโมหะความหลงผิดนั้นสิ้นไปเมื่อไร ก็จะมีชีวิตที่ไม่มีวิธีหนึ่งวิธีใดที่จะยับยั้งความไม่เที่ยงของสังขารได้เลย^{๒๑๘} โทษของโมหะความหลงผิดอีกชั้นหนึ่งที่เป็นเหตุให้พยายามต่อต้านความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารร่างกาย มีให้ผ่านหนุ่มสาวไปสู่ความแก่ชรา นั่นคือความหลงผิดว่าความสวยงามสดงงามของความเป็นหนุ่มสาวนั้นมีความสำคัญเหนือความดี^{๒๑๙}

การพยายามบำรุงรักษาร่างกายให้มีกำลังแข็งแรงเสมอเป็นการดี แต่การพยายามบำรุงรักษาจิตใจให้เข้มแข็งสมบูรณ์ด้วยความดียิ่ง ๆ ขึ้นไปเป็นการดียิ่งกว่า ผู้มีปัญญาเห็นถูกย่อมจะเห็นเช่นนี้ แต่ผู้มีโมหะความหลงผิดย่อมไม่เห็นเช่นนี้ โมหะย่อมทำให้เกิดทุกข์ต่าง ๆ^{๒๒๐} ผู้ที่ทำความดีสม่ำเสมอจะมีความดีเป็นนิสัยพื้นใจ แต่แม้จะยังไม่เกิดปัญญาเห็นจริงด้วยตนเองยังมีโมหะอยู่ ก็อาจทำปัญญาในเรื่องนี้ให้เกิดขึ้นได้ด้วยวิธีที่กล่าวข้างต้น อาศัยสัญญาพิจารณาตามไปจนเกิดปัญญาของตนเองเห็นจริงตามว่าความดีทำให้เสมออย่างใจให้เป็นใจดี ใจดีนี้เองเป็นใจที่มีค่าเหนือค่าของสิ่งอื่นใด^{๒๒๑}

โทษของโมหะอีกอย่างหนึ่ง ที่ทำให้รู้จักความดีไม่ถูกต้องตามจริง ไปถือเอาความไม่ดีเป็นความดี โมหะความหลงผิดเช่นนี้ ทำให้คนผิดโดยคิดว่าเป็นถูก จึงทำได้ทำเอาไม่ตะขิดตะขวงและไม่หยุดหยั่ง ไม่รู้จักอึด ไม่รู้จักพอ อำนาจของโมหะเท่านั้น ทำให้เป็นไป^{๒๒๒} เมื่อใดสามารถทำลายโมหะความหลงผิดในเรื่องเห็นดีเป็นชั่วเห็นชั่วเป็นดี มีปัญญารู้ตามเป็นจริงช่วยยับยั้งไว้ ด้วยการอบรมปัญญาทางพระพุทธศาสนาให้เจริญยิ่งขึ้น ความสกปรกกลางได้น้ำสะอาดฉันใด โมหะความหลงผิด ก็ทำลายได้ด้วยปัญญา ฉะนั้น^{๒๒๓} .

^{๒๑๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความงามที่แท้จริง,

หน้า ๑๕๙ - ๑๖๑.

^{๒๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๙.

^{๒๑๙} อ่างแล้ว.

^{๒๒๐} อ่างแล้ว.

^{๒๒๑} อ่างแล้ว.

^{๒๒๒} อ่างแล้ว.

^{๒๒๓} อ่างแล้ว.

๘. รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด^{๒๒๔}

ปัญญานั้นเป็นเครื่องทำลายโมหะได้ โมหะคือความมืดปัญญาคือแสงสว่าง แสงสว่างส่องเข้าถึงที่ใดย่อมทำที่นั่นให้สว่าง ผู้มีปัญญาในเรื่องใดจึงสิ้นโมหะในเรื่องนั้น มากน้อยตามระดับของปัญญา ผู้ใดมีปัญญาเห็นอนิจจังความไม่เที่ยง ทุกขังความเป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวน อนัตตาความไม่เป็นไปตามปรารถนาต้องการของผู้ใด ย่อมไม่มีความยึดมั่นในเรื่องนั้นสิ่งนั้น เห็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา ในเรื่องทั้งปวงสิ่งทั้งปวงย่อมไม่มีความยึดมั่นในเรื่องทั้งปวง^{๒๒๕}

แสงสว่างที่มาจากกรจำได้ระลึกได้ แม้จะเป็นแสงสว่างเพียงเล็กน้อย ก็ย่อมดีกว่า แต่สำหรับบุคคลทั่วไปเป็นการยากที่จะแลเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตา แม้เพียงในเรื่องใดสิ่งใดอย่างถนัดชัดเจนด้วยปัญญา จะเห็นได้ก็เพียงสัญญาความจำได้ระลึกได้ถึงที่พระพุทธรองค์ทรงสั่งสอนไว้ แต่แม้เพียงเท่านั้นก็ยังดีกว่าจำไม่ได้ระลึกไม่ได้เสียเลยมีตสนิทไม่มีแสงสว่างเสียเลยแม้เพียงเล็กน้อย^{๒๒๖}

พระพุทธรองค์ทรงสอนไว้ว่า ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จำไว้ระลึกไว้จะเหมือนมีแสงสว่างประจำตัวอยู่เสมอ จะไม่อยู่ในความมืดสนิทจนเกินไป เมื่อใดจะสามารถทำปัญญาให้เห็นจริงตามที่จำไว้ แสงสว่างประจำตัวก็จะแจ่มใสยิ่งขึ้น^{๒๒๗} เห็นอย่างเดียวเท่ากับเห็นทั้ง ๓ คือ แม้ผู้ใดเห็นอนิจจังหรือทุกขังหรืออนัตตา เพียงประการใดประการหนึ่ง ก็จะเหมือนเห็นทั้ง ๓ ประการพร้อมกัน คือ แม้เห็นว่าไม่เที่ยงเพียงอย่างเดียว ความเห็นว่าเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ก็จะปรากฏขึ้นพร้อมกัน แม้จะพอใจเพียงพิจารณาให้เกิดปัญญาในประการใดประการหนึ่งใน ๓ ประการนั้น ก็จะได้รับผลเต็มที่เหมือนพิจารณาทั้ง ๓ ประการไปพร้อมกัน คือย่อมทำให้เกิดปัญญาเป็นแสงสว่างทำลายโมหะความหลงอันเป็นความมืดให้ลดน้อยถึงหมดสิ้นไป^{๒๒๘} ทุกคนมีความรักมีบุคคลเป็นที่รักมีสิ่งเป็นที่รัก แม้พยายามดูให้เห็นความไม่เที่ยง หรือความทนอยู่ไม่ได้ หรือความไม่อยู่ได้อำนาจปรารถนาต้องการของใครเลย ย่อมมีความสุขในจิตใจได้พอสมควร ดังนั้นควรพิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาไว้เสมอ จะได้ไม่เป็นทุกข์จนเกินไป^{๒๒๙}

^{๒๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด, หน้า ๑๖๒ - ๑๖๔.

^{๒๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

^{๒๒๖} อ่างแล้ว.

^{๒๒๗} อ่างแล้ว.

^{๒๒๘} อ่างแล้ว.

^{๒๒๙} อ่างแล้ว.

๙. ปัญญาที่แท้จริง^{๒๓๐}

พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๒๓๑} ทรงอธิบายว่า แม้ผู้ใดเห็นสิ่งใดไม่เที่ยง ย่อมเห็นสิ่งนั้นเป็นทุกข์คือทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปและเมื่อเห็นสิ่งใดเป็นทุกข์ ก็ย่อมเห็นสิ่งนั้นเป็นอนัตตา แม้ผู้ใดเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเพียงประการใดประการหนึ่ง ก็จะเห็นทั้ง ๓ ประการพร้อมกัน การพิจารณาอย่างนั้นเป็นตัวปัญญายิ่ง เลือกว่าพิจารณาเพียงประการใดประการหนึ่งที่ถูกต้องหรือที่เหมาะสมกับเรื่องนั้นสิ่งนั้น เมื่อเห็นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจักเห็นตลอดสาย^{๒๓๒} เป็นผลที่ว่าเป็นตัวปัญญายิ่ง ก็เพราะจะเป็นเหตุให้พ้นจากโมหะความหลงผิด จะเป็นแสงสว่างกลางความมืดส่องให้เห็นทุกข์โทษภัยของความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง ทุกข์โทษภัยของสิ่งใดก็ตามหากผู้ใดเห็นถนัดชัดเจนว่ามีอยู่ ผู้นั้นย่อมไม่เข้าไปแตะต้องข้องเกี่ยว ย่อมปลีกหนี เหมือนถ่านไฟอันลุกแดง ทุกคนย่อมไม่เข้าจับต้อง^{๒๓๓}

โทษของการไม่เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นเหตุแห่งการยึดมั่นถือมั่น อันมีผลเป็นทุกข์โทษ เพราะเมื่อไปยึดมั่นถือมั่นว่า ผู้นั้นผู้นี้หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงอยู่ได้ตามความยึดมั่น ผู้ยึดมั่นถือมั่นย่อมได้รับความผิดหวัง ย่อมเศร้าเสียใจ ยึดมั่นถือมั่นมากในเรื่องสำคัญมาก ความผิดหวังเศร้าเสียใจย่อมมาก ยึดมั่นถือมั่นน้อยในเรื่องสำคัญน้อย ความผิดหวังเศร้าเสียใจย่อมน้อย ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ เลยย่อมพ้นจากความผิดหวังและความเศร้าเสียใจโดนสิ้นเชิง^{๒๓๔} การไม่ยึดมั่นถือมั่นจักเกิดได้ ต่อเมื่อเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตา สัจธรรมก็มีอยู่ว่าไม่มีสิ่งใดเที่ยงทุกสิ่งไม่เที่ยง ผู้ยึดมั่นในสิ่งใดว่าเที่ยงก็ย่อมได้รับทุกข์โทษของการยึดมั่นถือมั่น ผู้มีความยึดมั่นถือมั่นไม่ว่าในสิ่งใดก็ตามเป็นผู้มีโมหะ และจะทำลายโมหะนี้ได้ก็ต้องอบรมปัญญาให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นตัวปัญญายิ่ง นำสู่ความสุขพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง^{๒๓๕} .

^{๒๓๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ปัญญาที่แท้จริง, หน้า ๑๖๕ – ๑๖๖.

^{๒๓๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๔ – ๑๔๐.

^{๒๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ปัญญาที่แท้จริง, หน้า ๑๖๕.

^{๒๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

^{๒๓๔} อ่างแล้ว.

^{๒๓๕} อ่างแล้ว.

๑๐. ยึดถือในทางที่ดี^{๒๓๖}

ความยึดมั่นถือมั่นอีกประการหนึ่ง คือความยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นตัวเราเป็นของเรา^{๒๓๗} ซึ่งมียู่ทั่วไปในสามัญชน เป็นเหตุแห่งความทุกข์ร้อน เมื่อได้ยินคำนิทานว่าร้ายตำหนิติเตียน หากไม่มี ความยึดมั่นถือมั่น ความโกรธความร้อใจจะมีมาแต่ที่ไหน^{๒๓๘} เมื่อสามัญชนยากที่จะทำลายความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราได้ ควรจะหาทางทำให้เป็นการยึดมั่นถือมั่นเช่นนั้น ไม่เป็นโทษ ง่ายเดียว คือเมื่อเป็นตัวเราเป็นของเราก็คงจะทำตัวเราทำของเราให้เป็นตัวเราเป็นของเราที่ดีมีคุณมีประโยชน์ คืออาศัยตัวเราของเรานี้ทำคุณความดีงาม ไม่ทำความไม่ดีใด ๆ เราก็ควรรักควรหวังใฝ่อย่างยิ่งตัวเราเองเราไม่รัก เราไม่หวังของเราเอง แล้วจะหวังให้ผู้อื่นมารักมาหวัง การแสดงความรัก ความหวังใฝ่ที่ถูกต้องที่ทุกคนรู้ดีด้วยกันทั้งนั้น ก็ต้องป้องกันจากความชั่ว ให้ได้มีความดี ก็จะได้รับ ความร่มเย็นเป็นสุขกันได้จริง การกระทำทุกอย่างมีผล ผลทุกอย่างตรงต่อเหตุ^{๒๓๙} ที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือ ศีล ผู้ใดทำ ผู้นั้นเท่านั้นที่จะได้รับผล ผู้ไม่ได้ทำจะ ได้รับผลไม่ได้เป็นอันขาด^{๒๔๐}

เวลาใดเกิดความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นขึ้นมาว่า นี่ตัวเรา นั่นของเรา ก็พยายามมีสติตั้งใจใน เวลานั้นทุกครั้งว่า จะทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดีให้จงได้ คือ จะคิดดี พูดดี ทำดี จะไม่ ปล่อยให้ตัวเราของเราเป็นตัวเราของเราที่ไม่ดี เท่ากับพยายามมีสติตั้งใจจะทำความดีอยู่เสมอ^{๒๔๑} เป็นผู้ไม่ปลั่งพลาดไปตามอารมณ์หรือเหตุการณ์ใด ๆ ได้ง่าย สำคัญยิ่งสำหรับจิตทุกคนจะเป็นหนทาง เดียวที่จะทำให้โทษของการยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเรา ลดน้อยลงได้

ความโลภความหลงก็เกิดได้จากการยึดมั่นถือมั่น แต่ความยึดมั่นถือมั่นนี้ก็เกิดจากความ หลงหรือโมหะอีกต่อหนึ่งเหมือนกัน ทรงอรธธาธิบายว่า ตัวเรานั้นความจริงหาไม่มี ตัวเราไม่มีและของ เราก็คงไม่มี แต่เพราะโมหะความหลงนี้ทำให้ไม่มีปัญญาเห็นว่า ไม่มีตัวเราจริง ๆ ไม่มีของเรารจริง ๆ ทำให้ไปยึดติดในน้ำลมนไฟอันเป็นธาตุนี้ว่า เป็นตัวเราของเรา เมื่อโมหะทำให้ความยึดมั่นถือมั่นนั้น เกิดขึ้นแล้วว่า เป็นตัวเราของเรา ก็ย่อมเกิดโมหะความหลงว่า ตัวเราของเราจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่าง นี้ตามต้องการซึ่งเป็นไปไม่ได้ นี่โมหะเกิดจากความยึดมั่นถือมั่น เมื่อการยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวเราของเรา เกิดจากโมหะและยังเป็นเหตุเกิดโมหะ อีกต่อหนึ่ง การยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเรา จึงเป็นโมหะ อย่างแท้จริง วิธีแก้คือพยายามอบรมปัญญาขึ้นให้มีกำลังพอที่จะทำลายโมหะนี้ เมื่อปัญญามีกำลังไม่

^{๒๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ยึดถือในทางที่ดี, หน้า ๑๖๗ - ๑๗๐.

^{๒๓๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๔ - ๑๔๐.

^{๒๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ยึดถือในทางที่ดี, หน้า ๑๖๗.

^{๒๓๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๓ - ๓๗๔.

^{๒๔๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ยึดถือในทางที่ดี หน้า ๑๖๘.

^{๒๔๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๐๑/๒๕๘.

พอจะทำลายโมหะนี้ได้ ก็ให้อาศัยเป็นทางดำเนินไปสู่การทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดี
ไปพลางก่อน^{๒๔๒}.

พระครูใบฎีกาจารย์ วรวิโส จากการได้ศึกษาเนื้อหาของพระนิพนธ์เรื่องนี้ได้ให้
สัมภาษณ์ว่า “พระนิพนธ์เรื่องธรรมะคือดวงตาของชีวิตนี้ เป็นงานนิพนธ์ที่ดีมาก ทรงใช้ภาษาง่าย
สามารถเข้าใจคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้ง มีหลายสิ่งที่ไม่รู้มาก่อน ได้มารู้ เข้าใจในการ
อ่านเรื่องนี้ ทรงนิพนธ์ให้เข้าใจเรื่องสัทธาควบคู่กับปัญญาเป็นอย่างไร ควรใช้ปัญญาอย่างไร นำไปใช้
ในการดำรงชีวิต พัฒนาชีวิตให้เจริญยิ่งขึ้น พระนิพนธ์นี้เป็นเรื่อง que ทุกคนจะได้เข้าใจเรื่องกรรมได้
ลึกซึ้ง แจ่มแจ้ง ผู้ที่มีโอกาสได้อ่านแล้วจะไม่ประมาทในชีวิต มีคุณค่าทางวรรณกรรมของ
พระพุทธศาสนาในรอบหลายปี ที่หาอ่านยากอีกเรื่องหนึ่ง”^{๒๔๓}

๔.๖. เรื่องโลกและชีวิตในพุทธธรรม^{๒๔๔}

พระนิพนธ์ลำดับที่ ๖ โลกและชีวิตในพุทธธรรม เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ไว้จำนวน
๑๕ เรื่องแบ่งเป็น ๒ ชุด คือ

ชุดที่ ๑ โลกทัศน์ของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วย ๑) โลกและจักรวาลนับไม่ถ้วน ๒) โลก
ทางวัตถุและโลกทางจิตใจ ๓) ใครสร้างโลก ๔) ปัญหาโลกแตก คิดไปทำไม ๕) โลกร้อนเพราะตัณหา
ของคน ๖) ใจต่างผิวจึงทำให้โลกแบ่งแยก ๗) ถ้ารู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน

ชุดที่ ๒ ชีวิตทัศน์ของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วยเรื่อง ๑) มนุษย์สร้างกรรมกรรมสร้างชีวิต
๒) ความอับความสว่างของชีวิต ๓) สิ่ง que ควรรู้ ๔) ชีวิตต้องพึ่งตนเอง ๕) ชีวิตกับความหลัง
๖) ชีวิตกับความฝัน ๗) ความปรารถนาของชีวิต ๘) สิริมงคลของชีวิต ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาของแต่ละเรื่อง
ระบุแหล่งที่มาจากข้อมูลชั้นปฐมภูมิในแต่ละเรื่องตามลำดับ ดังนี้

^{๒๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ยึดถือในทางที่ดี,
หน้า ๑๗๐.

^{๒๔๓} สัมภาษณ์ พระครูใบฎีกาจารย์ วรวิโส, สำนักศาสนศึกษาวัดพระสิงห์ พระอารามหลวง
เชียงใหม่, ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๖๑.

^{๒๔๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกและชีวิตในพุทธ
ธรรม, หน้า ๑๗๒ - ๒๒๖.

บทนำพระพุทธเจ้า : มนุษย์ผู้รู้จบโลก

“ผู้ตรัสรู้” เป็นคำที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า หมายถึงพระพุทธเจ้า จะเรียกว่าตรัสรู้ได้ก็ต้องเป็นความรู้จริงถูกต้องทั้งหมด ถ้อยคำของท่านผู้ตรัสรู้ก็ต้องเป็นถ้อยคำที่จริงแท้ ถูกต้องทั้งหมด เรื่องเกี่ยวกับกาลเวลาก็รู้ทั้งหมด ทั้งอดีตอนาคตและปัจจุบัน รู้เหตุรู้ผลทั้งสายกิลเลสสายดับ และรู้ตลอดถึงส่วนที่พ้นจากกาลเวลา หรือจะยกโลกขึ้นเป็นที่ตั้ง ก็เป็นผู้รู้โลก รู้ส่วนที่พ้นโลก เหนือโลก ฉะนั้นคำว่า “ตรัสรู้” จึงเป็นคำที่ลึกซึ้งกว้างขวาง ไม่อาจจะนิยามให้สมบูรณ์ได้^{๒๔๕}

พระพุทธเจ้าทรงเป็นศาสดาเอกของโลก มีบุคคลซึ่งได้รับแสงสว่างจากพระองค์กล่าวสรรเสริญว่า เหมือนทรงชูประทีปในที่มืดเพื่อผู้มีจักขุได้มองเห็นรูปทั้งหลาย ความตรัสรู้กับความรู้ธรรมดาต่างกันอย่างไร ความรู้ที่บุคคลธรรมดา รู้ เป็นเพียงทฤษฎีที่จำมาตามสัญญาเท่านั้น ยังไม่เห็นญาณที่หยั่งถึงสัจจะ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงยกเรื่องเล่าว่า มีนักศึกษาคนหนึ่งถามไอน์สไตน์ว่า “ต้นไม้ไม่มีหรือไม? ไอน์สไตน์ตอบว่า ไม่มี นักศึกษาถามว่า “จะเข้าใจได้อย่างไร” ไอน์สไตน์ตอบว่า “ให้หมั่นคิดอยู่เสมอจะแล่นเข้าไปถึง Penetrate ได้เอง”^{๒๔๖} ญาณคือความหยั่งถึง intuitive insight มิใช่เกิดจากการคำนวณ mathematic แต่ต้องอาศัยความรู้แจ้งแทงตลอด ตรงกับคำว่าปฏิเวธหรือ penetration การมองเห็นอะไรของผู้ทรงความรู้ แม้ในทางวิทยาศาสตร์ปัจจุบันกับของคนทั่วไปย่อมต่างกัน พระพุทธเจ้ายิ่งทรงต่างไปอีกมาก เพราะได้ทรงเป็นผู้สิ้นกิเลส ทรงมีพระปัญญาจักขุอันแจ่มใส คนที่ยังมีกิเลสเทียบไม่ได้เลย^{๒๔๗}

ชุดที่ 1 โลกทัศน์ของพระพุทธเจ้า^{๒๔๘}

ในพระนิพนธ์ เรื่องโลกทัศน์ของพระพุทธเจ้า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงพระนิพนธ์ทัศนะ (มุมมอง วิสัยทัศน์) ของพระพุทธเจ้าที่มี ต่อโลกไว้ ๗ เรื่อง ผู้วิจัยจะได้สรุป ศึกษาแหล่งที่มา จากข้อมูลชั้นปฐมภูมิตามลำดับ ดังนี้

บทนำโลกคือสิ่งที่สลาย^{๒๔๙}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงวิเคราะห์ คำว่าโลกและธาตุว่า โลก แปลว่า “สิ่งที่สลายไป ดังวิเคราะห์ศัพท์ว่า ลุชชตีติ โลโก สิ่งที่สลายไปชื่อว่าโลก”^{๒๕๐} สิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่าโลกนั้นไม่มีคงทนถาวร

^{๒๔๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, พระพุทธเจ้า: มนุษย์ผู้รู้จบโลก บทนำ หน้า ๑๗๓.

^{๒๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

^{๒๔๗} อ้างแล้ว.

^{๒๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกทัศน์ของพระพุทธเจ้า, หน้า ๑๗๖ – ๑๗๗.

^{๒๔๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกคือสิ่งที่สลาย, หน้า ๑๗๖ – ๑๗๗.

^{๒๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖.

ตลอดไป ต้องสลายไปในที่สุดทุกอย่าง เพราะโลกเป็นสิ่งขารอย่างหนึ่ง มีลักษณะ ๓ อย่าง ได้แก่ มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปในท่ามกลาง มีความสลายไปในที่สุด คำว่า ธาตุ แปลว่า “สภาพที่ทรงหรือดำรงอยู่” หมายถึงเครื่องผสมปรุงแต่ง หรือเครื่องประกอบต่าง ๆ ของโลก ถ้าจะเทียบโลกกับรถ ธาตุในที่นี้ก็เทียบกับเครื่องประกอบต่าง ๆ ของรถ โดยปกติสามัญชน มองโลกในฐานะเป็นตัวเป็นตน เหมือนอย่างมองตุรดูในฐานะเป็นรถ และยึดถือโลกตามสมมติต่าง ๆ ตามพุทธภาษิตว่า “เหมือนอย่างว่า เพราะประกอบส่วนตัวต่าง ๆ เข้าเสียงว่ารถก็มีฉันใด เมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่สมมติว่าสัตว์ก็ฉันนั้น”^{๒๕๑} พระพุทธเจ้าทรงดูโลกแยกออกเป็นธาตุอเนกนานับประการ จึงไม่ทรงเห็นเป็นตัวเป็นตน เหมือนอย่างนายช่างมองรถหรือเรือนแยกออกเป็นเครื่องประกอบต่าง ๆ ได้ โดยถนัดชัดเจนทรงเห็นสักแต่ว่า “ธาตุ” เป็นสักว่า “สมมติ”^{๒๕๒}

ในพระสูตรแสดงย่อธาตุเป็นสอง คือ สังขตธาตุสังขตธาตุ ธาตุที่ถูกผสมปรุงแต่ง เรียกว่า สังขตธาตุ ธาตุที่ไม่ถูกผสมปรุงแต่งเรียกว่าอสังขตธาตุ เป็นธาตุแท้ สังขตธาตุ ธาตุในโอกาสโลก ที่เข้าใจกันว่าเป็นธาตุแท้ตามสมัย มาบัดนี้ก็ปรากฏว่าเป็นเพียงสังขตธาตุ เพราะยังแยกออกไปได้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงชี้ให้เห็นว่า การแยกให้รู้จักตัวธาตุ เป็นอุปการะสำคัญในทางคติโลก แม้ในทางพระพุทธศาสนา การแยกธาตุให้รู้จักตัวธาตุในสังขารโลก คือรูปกาย นามกาย ของตนเป็นอุปการะสำคัญในการปฏิบัติธรรม^{๒๕๓}

๑. โลกและจักรวาลที่นับไม่ถ้วน^{๒๕๔}

โลกคือ พิกพนี้มีมหาสมุทรและทวีปต่าง ๆ แบ่งออกเป็นประเทศเล็กน้อยมากมาย บัดนี้ มีแผนที่โลกบอกได้อย่างละเอียด ทั้งยานพาหนะสำหรับไปได้รอบโลกในเวลาอันรวดเร็ว เมื่อมองขึ้นไปจากโลกนี้ยังได้เห็นดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์และดวงดาว อีกนับไม่ถ้วนในห้วงนภากาศ วิทยาการในบัดนี้ แสดงว่า ดวงดาวที่ไม่มีแสงกระจิบเป็นดวงอาทิตย์ดวงหนึ่ง ๆ ต่างมีดวงดาวที่ไม่มีแสงในตัวเอง เป็นบริวารอยู่เป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มโลกดังกล่าวมีมากมายนับไม่ถ้วน กลุ่มดาวที่เป็นโลก รวมทั้งโลกที่เราได้อาศัยอยู่นี้ด้วยกัน มีจำนวนนับไม่ถ้วน หลายแสนโกฏิเรียกว่า โอกาสโลกโลกคือโอกาส คำว่า “โอกาส” แปลว่าสิ่งที่ไถหรือขีดลงให้เป็นรอยได้ คือพิกพในส่วนที่เป็นวัตถุอ่อนนุ่มมา คำว่า “โอกาส” นี้ จึงตรงกันข้ามกับคำว่า “อากาศ” ซึ่งแปลว่าที่อันไถหรือขีดเป็นรอยไม่ได้ หมายถึงช่องว่าง ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า “อนนต อากาศ” แปลว่าอากาศที่ไม่มีที่สุด เพราะไม่ปรากฏว่ามีขอบเขตแค่ไหนโดยรอบตรงกับวิทยาการในปัจจุบัน

^{๒๕๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗ - ๒๒๘.

^{๒๕๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกคือสิ่งที่สลาย, หน้า ๑๗๗.

^{๒๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗.

^{๒๕๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกและจักรวาลนับไม่ถ้วน, หน้า ๑๗๘ - ๑๗๙.

ส่วนโอกาสโลก^{๒๕๕} ซึ่งเป็นวัตถุก่อนมามีมาเช่นโลกของเรา^{๒๕๕} ทางพระพุทธศาสนา แสดงโดยส่วนรวมว่า ประกอบด้วยธาตุคือธาตุที่แข็ง ปฐวีธาตุ ธาตุที่เอิบอาบอาโปธาตุ ธาตุที่อบอุ่น เตโชธาตุ ธาตุที่เคลื่อนที่พัดไหววาโยธาตุ และส่วนที่เป็นช่องว่างอยู่ในระหว่างธาตุทั้งหลายอากาศธาตุ คำว่า “ธาตุ” หมายถึงส่วนประกอบที่มีลักษณะต่าง ๆ กัน หรือต้นเดิมของส่วนประกอบเหล่านั้นก็ได้ เมื่อมีเหตุปัจจัยธาตุต่าง ๆ ก็มาประกอบกันเป็นโลกนี้ แม้โลกอื่นก็เช่นเดียวกัน

ฉะนั้น โลกทุก ๆ โลก ทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่าเป็น “สังขาร” คือส่วนผสม เช่นเดียวกับผลไม้เล็ก ๆ ผลหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นและเป็นไปตามปัจจัย และเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงรู้โลกตามความเป็นจริงซึ่งยืนยัน ถูกต้องอยู่ ทุกกาลสมัย เพราะเหตุนี้จึงได้พระนามว่า “โลกวิทู ผู้รู้โลก”^{๒๕๖}

๒. โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ^{๒๕๗}

โอกาสโลก^{๒๕๘} คือโลกพิภพ อันมีที่มาเป็นที่รวมและเป็นที่เกิดแห่งสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทุก ๆ สิ่งทั้งเล็กและใหญ่ เรียกว่าสังขารอันหนึ่ง ๆ สัตว์โลกหมายถึง ความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ทั้งหมดอีกนัยหนึ่งว่า ภาวะแห่งจิตใจซึ่งเป็นหัวใจของโลกทั้งหมด ภาวะของจิตใจนี้มีใช้ร่างกาย ร่างกายจัดเป็นสังขารโลก ความเป็นไปดังที่แสดงไว้ในหลักชีววิทยา ภาวะแห่งจิตใจซึ่งยังคงอยู่ในอำนาจความดึงดูดของโลกจัดเป็น “สัตว์โลก”^{๒๕๙}

พระพุทธศาสนาได้แสดงการเวียนว่ายตายเกิดในชาติต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งปวง และแสดงว่าความเวียนเกิดไปในภพชาติที่ดีหรือเลวมีสุขหรือทุกข์^{๒๖๐} เป็นต้น เป็นไปตามกรรมที่ทุกสัตว์บุคคลทำไว้ จนกว่าจะสิ้นกิเลสจึงสิ้นการเวียนเกิด แต่ต้องเกิดจากการปฏิบัติในมรรคมืองค์แปด โดยย่อ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้ทุก ๆ คนเว้นจากความชั่ว ให้ทำกุศลคือความดีและชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส เมื่อปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ถึงจะยังเป็นสัตว์โลกก็ย่อมจะเป็นบุญสัตว์ คือข้องเกี่ยวอยู่ในความดีโดยมากก็จะพากันอยู่เป็นสุข ส่วนที่พากันเป็นทุกข์อยู่โดยมากทุกวันนี้ ก็

^{๒๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๑ - ๕๐๔/๕๓๗ - ๕๔๔.

^{๒๕๖} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑/๑ เจริญธรรม อธิบายพุทธคุณบทที่ ๕ ไว้ว่าชื่อว่า “รู้แจ้งโลก” เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือสังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก.

^{๒๕๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ, หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

^{๒๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๓/๕๔๐.

^{๒๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ, หน้า ๑๘๐.

^{๒๖๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙ - ๒๙๗/๓๔๙ - ๓๕๖.

เพราะพากันเป็นปาปัสตร์คือข้องเกี่ยวในความชั่ว ยิ่งมีความรู้มากก็ยิ่งจะพากันทำลายโลกได้มาก จนถึงอาจเป็นโลกวินาศ^{๒๖๑}

๓. ใครสร้างโลก^{๒๖๒}

สรรพสังขาร คือสิ่งทั้งปวงบรรดาที่อยู่ในโลกพิภพบ้าง มีชีวิตบ้างไม่มีชีวิตบ้าง มีใจครองบ้างไม่มีใจครองบ้าง หมายถึงแต่ส่วนที่เป็นรูปวัตถุทางพระพุทธานุศาสนาสอนว่า ทุกสิ่งทุกอย่างทุกชนิดเกิดขึ้นจากการประชุมของธาตุต่าง ๆ ซึ่งมาปรุงแต่งขึ้นตามเหตุปัจจัย นั้น ๆ เหตุปัจจัยดังกล่าวนี้เองเป็นผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งหลาย เป็นธรรมชาติก็มีเป็นบุคคลและสัตว์เดรัจฉานก็มี หรือประกอบกันทั้งสองฝ่ายก็มี แต่ในที่นี้ยังไม่หมายถึงจิตใจ^{๒๖๓}

ผู้สร้างที่เป็นธรรมชาตินั้น ได้แก่ธรรมชาติต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดเป็นดินน้ำไฟลม ผู้สร้างที่เป็นบุคคลหรือสัตว์นั้น ก็เช่นคนสร้างบ้านเรือน นกสร้างรัง ปลาสร้างจอมปลวก เป็นต้นทั้งสองฝ่ายรวมกัน เช่นกำเนิดของกายมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ต้องมีพ่อแม่และกระบวนการของธรรมชาติประกอบกัน^{๒๖๔}

สรรพสังขารเหล่านั้น เรียกว่า “สังขารโลก” ประกอบขึ้นด้วยธาตุต่าง ๆ จากโอกาสโลกตามเหตุปัจจัย ตกอยู่ในอำนาจไตรลักษณ์ ธาตุต่าง ๆ ที่มาประกอบเข้าซึ่งแยกมาจากโอกาสโลก ก็กลับไปปรวมกับโอกาสโลกตามเดิม และเมื่อมีเหตุปัจจัยขึ้นอีกก็แยกมาประกอบกันเป็นสังขาร หรือสิ่งต่าง ๆ ขึ้นใหม่แล้วก็สลายไปอีก ธาตุต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเป็นสังขาร หมายถึงส่วนที่เป็นต้นเดิม จึงเป็นของที่ไม่ดับศูนย์ หรือบกพร่องไปข้างไหน ส่วนสรรพสังขารซึ่งรวมเรียกว่า สังขารโลกทุก ๆ อย่าง ทั้งที่เป็นของมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งเป็นประเภทที่มีใจครอง ทั้งประเภทที่ไม่มีใจครอง หรือทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ล้วนต้องเกิดดับเหมือนกันหมด^{๒๖๕}

^{๒๖๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑ โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ, หน้า ๑๘๑.

^{๒๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑ ใครสร้างโลก, หน้า ๑๘๒ - ๑๘๓.

^{๒๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.

^{๒๖๔} อ่างแล้ว.

^{๒๖๕} อ่างแล้ว.

๔. ปัญหาโลกแตกคิดไปทำไม^{๒๖๖}

มีภิกษุบ้างผู้อื่นบ้าง กราบทูลถามพระพุทธเจ้าในปัญหาเรื่องโลกว่ามีที่สุดหรือไม่ เป็นต้น พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์^{๒๖๗} เพราะเป็นเรื่องไม่บังเกิดประโยชน์อะไร ไม่ทำให้ใครซึ่งมาสนใจเรื่องดังกล่าวเป็นคนดีขึ้นและพ้นจากทุกข์ มีเรื่องว่าภิกษุรูปหนึ่งซึ่งเคยเป็นพราหมณ์มาก่อน กราบทูลว่า ตนจะสึกถ้าไม่ทรงพยากรณ์ให้ฟัง พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า พระองค์ไม่ได้ทรงเชิญภิกษุนั้นมาบวช ทั้งไม่ได้ทรงรับรองว่า เมื่อบวชแล้วจะตรัสเรื่องนี้ภิกษุนั้นขอมาบวชเอง ปัจจุบันนี้คนกำลังพยายาม ค้นคว้าติดต่อและเดินทางไปยังโลกพระจันทร์^{๒๖๘} เป็นต้น หลักธรรมของพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะหลัก อริยสัจจ์ ก็คงเป็นความจริงที่ถูกต้อง ใช้ได้อยู่ทุกเมื่อที่ความคิดความรู้ของคนในทางต่าง ๆ คืบหน้าไป เป็นความจริงของทุก ๆ โลกและไม่คับแคบอยู่เฉพาะโลกนี้เท่านั้นแต่เป็นหลักแห่งสากลโลก จึงมีคำ แชะข้อพระพุทธเจ้าว่าทรงเป็น “สัมมาสัมพุทธโธ แปลว่าตรัสรู้ชอบเอง” ทรงทราบหลักวิชาครูอย่าง เอกอุ ทรงวางหลักศาสนา สั่งสอนให้โลกได้ทราบความจริง ซึ่งเป็นประโยชน์ช่วยคนปฏิบัติให้พ้นทุกข์ ได้ทุกกาลสมัย^{๒๖๙}

๕. โลกร้อนเพราะตัณหาของคน^{๒๗๐}

ภาวะการณ์ของโลกในปัจจุบัน เป็นปัญหาที่หวาดเกรงกันโดยทั่วไปว่า จะเกิดสงคราม และ ถ้าเกิดสงครามขึ้น ก็จะเกิดภัยมหาศาลแก่ชีวิตมนุษย์ รวมทั้งบ้านเมืองและสิ่งต่าง ๆ โดยที่ไม่มีใคร อาจจะประมาณได้ อันมูลเหตุที่ทำให้เกิดความตึงเครียดขึ้นนี้ โดยตรงที่สุดคือ “ตัณหา”^{๒๗๑} พระพุทธเจ้าทรงทราบ วิธีแก้ความไม่สงบของโลกต่าง ๆ และได้ทรงปฏิบัติเป็นการแก้ที่พระองค์ก่อน คือได้ทรงหักตัณหา โลภะ หรือราคะ และโทสะ โมหะในพระองค์ได้หมดสิ้น จึงไม่ทรงมีกิเลสที่จะก่อ กรรมหักล้างใคร ๆ ในโลก ทรงมีแต่พระมหากรุณาประทานธรรม เป็นเครื่องหักล้างกิเลส เพื่อ ความสุขสงบของโลกโดยส่วนเดียว ฉะนั้น จึงได้พระนามว่า “ภควา” มีความหมายอย่างหนึ่งว่า ได้

^{๒๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ไครสร้างโลก, หน้า ๑๘๔ - ๑๘๕.

^{๒๖๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๗/๔๘๘ - ๔๙๐.

^{๒๖๘} เรื่องนี้ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อมาอีก ๙ ปี นักบินอวกาศชุดแรกของสหรัฐอเมริกาจำนวน ๓ คน ได้นำยานอพอลโลไปลงบนดวงจันทร์เป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ๒๕๑๒ เวลา ๐๓.๑๗ น. (ตาม เวลาของประเทศไทย).

^{๒๖๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ไครสร้างโลก, หน้า ๑๘๕.

^{๒๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกร้อนเพราะ ตัณหาของคน, หน้า ๑๘๖ - ๑๘๗.

^{๒๗๑} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗ - ๑๓๙.

ทรงทำการหักกิเลส^{๒๗๒} การหักกิเลสในจิตใจ คือถอนตะปูที่ตรึงใจ ๕ อย่างคือ ๑) ความสงสัยลังเลไม่เชื่อไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ๒) ความสงสัยลังเล ไม่เชื่อไม่เลื่อมใสในพระธรรม ๓) ความสงสัยลังเล ไม่เชื่อไม่เลื่อมใสในพระสงฆ์ ๔) ความสงสัยลังเล ไม่เชื่อไม่เลื่อมใสในสิกขา คือการสำเนียงปฏิบัติตามพระธรรม๕) ความมีจิตโกรธแค้นเกลียดชังบุคคลผู้ประพฤติธรรม เพราะไม่นิยมนับถือธรรม^{๒๗๓} ฉะนั้น พระศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้หักกิเลสและทรงสอนให้หักกิเลสนี้เท่านั้นจะพึงช่วยให้โลกสงบสุขได้^{๒๗๔}

๖. ใจต่างผิวจึงทำให้โลกแบ่งแยก^{๒๗๕}

คนในส่วนต่าง ๆ ของโลกมี “วรรณะ” คือผิวต่างกัน เช่นผิวดำ ผิวขาว ผิวเหลือง และมีการถือผิวกัน คนผิวดำดูหมิ่นคนผิวดำ ทั้งในปัจจุบันซึ่งต้องการให้ทุก ๆ คนทุกผิว มีสิทธิแห่งความเป็นมนุษย์เสมอกันก็ยังมีข่าวว่าได้มีการรังเกียจผิวแม่ในประเทศที่เจริญ และชมพูทวีปสมัยโบราณ ก็ได้มีการแบ่งวรรณะเป็นอันมาก ในปัจจุบันแม้จะต้องการไม่ให้มีการถือผิวนิกาย ก็มีการแบ่งผิวทางการเมืองเกิดขึ้นมาแทนอย่างรุนแรง^{๒๗๖}

พระพุทธเจ้าได้ทรงแบ่งบุคคลในโลกออกเป็น ๖ จำพวก ตามสีผิวของใจ (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ รัชกาลที่ ๙) ได้โปรดฯ ให้เขียนเป็นภาพอธิบายความหมายไว้ที่ต้นเสาในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร ดังนี้ ๑) กัณหาภิกษาคิชาติคนดำ คือ คนใจหยาบช้าทารุณ๒) นีลาภิกษาคิชาติคนเขียว คือคนที่มีจิตใจประกอบด้วยยุติธรรมมากขึ้น ๓) โลหิตาภิกษาคิชาติคนสีเลือด คือคนที่มีจิตใจสูงขึ้น ฝ่าหาศาสนาที่ถูกต้อง ๔) หลีทาภิกษาคิชาติคนเหลือง คือคนที่มีจิตใจบริสุทธิ์มากขึ้น ๕) สุกกาภิกษาคิชาติคนขาว คือคนที่มีปฏิบัติให้ละเอียดยิ่งขึ้นกว่าคฤหัสถ์ ๖) ปรมสุกกาภิกษาคิชาติ คือชาติคนขาวอย่างยิ่ง คือท่านผู้บริสุทธิ์ทั้งหมดได้แก่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๒๗๗} รวมเรียกว่า “ฉฬาภิกษาคิชาติ” ๖ ย่นลงเป็น ๓ คือ ๑) กัณหา คนดำได้แก่คนชั่วโดยส่วนเดียว ๒) กัณหาสุกคะ คนดำ ๆ ขาว ๆ ได้แก่ คนทำชั่วบ้าง ดีบ้าง ๓) สุกคะคนขาว ได้แก่คนที่บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว^{๒๗๘}

^{๒๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกร้อนเพราะตัณหาของคน, หน้า ๑๘๗.

^{๒๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๕/๑๙๗ - ๑๙๘.

^{๒๗๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, โลกร้อนเพราะตัณหาของคน, หน้า ๑๘๗.

^{๒๗๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ใจต่างผิวจึงทำให้โลกแบ่งแยก, หน้า ๑๘๘ - ๑๘๙.

^{๒๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

^{๒๗๗} อง.ฉกุก (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓ - ๕๔๖.

^{๒๗๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ใจต่างผิวจึงทำให้โลกแบ่งแยก, หน้า ๑๘๙.

๗. ถ้ารู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน^{๒๗๙}

ประวัติศาสตร์ได้สอนให้รู้ความเกิด ความเจริญและความเสื่อมของธรรมชาติและบุคคลต่าง ๆ ในอดีตที่สืบถึงปัจจุบัน เหตุการณ์เหล่านี้เมื่อสรุปแล้วก็ได้แก่โลกธรรม^{๒๘๐} ได้แก่ ลาภ ความเสื่อมลาภ ยศความเสื่อมยศ สรรเสริญนินทา สุขทุกข์ โลกธรรมเหล่านี้ เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาก็มี และไม่น่าปรารถนาก็มี แต่ทุกคนก็ต้องประสบมาโดยลำดับทุก ๆ คน จึงยั้งย่องผ่องใสบ้าง เศร้าหมองบ้างอยู่ตลอดเวลา และบางคนเมื่อได้หรือเมื่อขึ้นก็มัวเมาโลดขึ้นไปอย่างลืมนตัว^{๒๘๑}

ความเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเหตุการณ์ส่วนตัวและส่วนรวม ตลอดถึงที่เรียกว่า เหตุการณ์ของโลกได้เกิดขึ้น บางทีก็รวดเร็วอย่างนี้ก็ไม่ถึง ความเปลี่ยนแปลงของโลกดังนี้ ผู้ที่ศึกษาธรรมของพระพุทธเจ้าย่อมไม่เห็นเป็นของแปลก ถ้าโลกหยุดเปลี่ยนแปลงนั้นแหละจึงจะแปลกซึ่งไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ เพราะขึ้นชื่อว่าโลกแล้วต้องเปลี่ยนแปลงเสมอ^{๒๘๒} “เปลี่ยนแปลง” นั่นคือเหตุการณ์อย่างหนึ่งดับไป เหตุการณ์อีกอย่างหนึ่งก็เกิดขึ้นแทน ฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงก็คือความเกิดดับหรือความเกิดดับของสิ่งทั้งหลาย นี่เป็นวิบากนี้เป็นผล ถ้าเป็นผลที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติก็เรียกว่า ปรากฏการณ์ธรรมชาติ^{๒๘๓} เหตุการณ์ที่คนก่อให้เกิดขึ้น นับว่าเป็น กรรมของตน หมายความว่า การที่คนทำขึ้นไม่ใช่หมายความว่า กรรมเก่าอะไรไม่รู้ กรรมคือการกระทำ ที่รู้ ๆ อยู่นี้ เมื่อก่อขึ้นด้วยกิเลสก็เป็นเหตุทำลายล้าง แต่เมื่อก่อขึ้นด้วยธรรมก็เป็นเหตุเกื้อกูลให้เกิดความสุข^{๒๘๔}

พระพุทธศาสนาพร้อมที่จะช่วยทุก ๆ คนอยู่ทุกขณะ แต่เมื่อใครปิดประตูใจ ไม่เปิดรับธรรม พระพุทธศาสนาก็เข้าไปช่วยไม่ได้ ดังนั้น โลกจึงต้องปราบกันลงด้วยกำลังต่าง ๆ แม้ฝ่ายถูกก็ต้องใช้กำลังแก่ฝ่ายผิด ฉะนั้น ในขณะที่จิตใจได้สำนึกได้สติขึ้น แม้จะหลังที่ตีกันมาพักใหญ่แล้ว ก็จะเป็นโอกาสที่มีปัญญามองเห็นธรรม และกลับมาใช้ธรรม สร้างความเจริญและความสุขกันไป^{๒๘๕}

^{๒๗๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ถ้ารู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน, หน้า ๑๙๐ - ๑๙๒.

^{๒๘๐} อัง.อภฺรฺกฺ (ไทย) ๒๓/๕/๒๐๒ - ๒๐๓.

^{๒๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ถ้ารู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน, หน้า ๑๙๐.

^{๒๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๑.

^{๒๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๑.

^{๒๘๔} อ่างแล้ว.

^{๒๘๕} อ่างแล้ว.

ชุดที่ ๒ ชีวิตศันของพระพุทธเจ้า^{๒๘๖}

ชีวิตศันของพระพุทธเจ้า เป็นงานพระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องชีวิต ในทัศนะ(มุมมอง) ของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสเกี่ยวกับชีวิตของเหล่าสัตว์โลก มี ๘ เรื่อง ผู้วิจัยได้สรุปเนื้อหาแล้วระบุแหล่งอ้างอิงในชั้นปฐมภูมิ ดังนี้

บทนำชีวิตคืออะไร^{๒๘๗}

อริยสัจจ์ ของพระพุทธเจ้าคือเหตุผลที่แท้จริงของชีวิต พระองค์ได้ทรงรู้เป็นอย่างดีนำหน้าคนอื่นทั้งหมดในสมัยเดียวกันและแม้ในสมัยต่อมา ดังจะพึงเห็นได้ว่า เมื่อมนุษย์ได้ประสบผลต่าง ๆ ในโลก โดยมากเห็นว่าเกิดจากเทวบันดาลให้เป็นไปน่าจะเป็น ยุคเทวดาศาสตร์^{๒๘๘} ครั้นถึงสมัยวิทยาศาสตร์ ก็เป็นที่เปิดเผยว่า ผลต่าง ๆ ในโลกเกิดมาจากเหตุอะไร ความเห็นในสมัยเทวดาศาสตร์ที่เข้าใจกันว่าถูกก็กลายเป็นผิดไป เพราะผลทั้งหลายเหล่านั้นเกิดมาจากเหตุในโลกนี้เอง^{๒๘๙} พระพุทธเจ้าทรงสรุปผลทั้งปวงของชีวิตในคำว่า “ทุกข์”^{๒๙๐} คำเดียว ฉะนั้น เหตุผลในอริยสัจจ์ จึงเป็นวิทยาศาสตร์ของชีวิตที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ผุดขึ้นมาในยุคเทวดาศาสตร์อย่างน่าอัศจรรย์^{๒๙๑}

ความรู้ของมนุษย์ยิ่งเจริญก็ยิ่งจะเห็นจริงกับหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ทรงมองเห็นทะเล “มายาของโลก” เข้าไปพบสัจจะคือความจริง จึงทรงรู้ประจักษ์ “ความจริงของโลก” โดยเฉพาะชีวิตนี้ จึงได้ตรัสสรุปลงในทุกขสัจจะว่า มีความจริงอยู่เพียงอย่างเดียวคือทุกข์ ทุก ๆ อย่างมีกาลเวลา (time) แม้ตัวโลกเอง ตลอดถึงดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ก็มีเวลาของของตนเอง คือต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย จนถึงดับสูญในที่สุด พระพุทธเจ้าตรัสว่า “กาลโล ฆสตี ภูตานิ สหฺพาเนว สหตตนา กาลกีนสัพพสัตว์กับทั้งตัวของกาลเอง”^{๒๙๒} และพระพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้จนถึงวิธีแยกจิตออกจากทุกข์ และทรงแยกออกได้จริง ยิ่งแยกออกไปก็ยิ่งไม่พบอะไรกลายเป็นความว่าง ทรงตรัสว่า “สุญญโต โลกั”

^{๒๘๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ตอนชีวิตศันของพระพุทธเจ้า, หน้า ๑๙๓ - ๒๒๖.

^{๒๘๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตคืออะไร, หน้า ๑๙๓ - ๑๙๕.

^{๒๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๓.

^{๒๘๙} อ้างแล้ว.

^{๒๙๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๖/๑๑๙ - ๑๒๓.

^{๒๙๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตคืออะไร, หน้า ๑๙๔.

^{๒๙๒} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๙๐/๑๑๖.

๑. มนุษย์สร้างกรรม กรรมสร้างชีวิต ^{๒๙๓}

คนเราเกิดมามีมารดาบิดาเป็นแดนเกิดเรียกว่า ชนกชนนี (ผู้ให้เกิด) หลักกรรมภายในกรรมที่ทำไว้นั้นเป็นชนกชนนีของตน ตนเป็นผู้สร้างกรรมของตน จึงชื่อว่าเป็นผู้สร้างตนขึ้น ไม่มีใครอื่นมาเป็นผู้สร้างให้ ทุก ๆ คนต้อง พึ่งพาอาศัยกรรมเป็นไปทั้งสิ้น ทั้งกรรมดีทั้งกรรมชั่ว พึ่งกรรมดีให้พาไป คือกรรมดีนำให้ได้รับความสุขต่าง ๆ พึ่งกรรมชั่วให้พาไป คือกรรมชั่วพาไปให้ประสบความทุกข์ต่าง ๆ เราทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่วจักเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น ^{๒๙๔} พระพุทธศาสนาสอนให้ทุก ๆ คน พิจารณาให้ทราบหลักกรรมดังกล่าวเนื่อง ๆ ^{๒๙๕} เพื่อเป็นผู้ไม่ประมาท ละกรรมที่ชั่ว ประกอบแต่กรรมที่ดี เมื่อไม่ประมาทและมีศรัทธาเชื่อจึงละกรรมชั่ว ทำกรรมดีได้ตามสมควร ^{๒๙๖}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงวิเคราะห์ศัพท์ว่า ความเคลื่อนเรียกว่า จุติ ความเข้าถึง เรียกว่า อุปบัติ ^{๒๙๗} ใช้แทนคำว่าตายเกิด ทุก ๆ คนยังต้องตายเกิดเรียกว่า “สัตว์” แปลว่า “ผู้ข้อง” เพราะยังไม่หลุดไปจากวัฏฏะ คือวนเวียนเกิด วนเวียนตาย ^{๒๙๘} เมื่อสัตว์ตาย “ร่างกายเป็นผู้ตาย” แต่ “สัตว์เป็นผู้จุติ” คือเคลื่อนออกไปจากร่างกายที่ตายนั้นไปอุปบัติ คือเข้าถึงร่างกายใหม่ ความก่อเกิดแห่งร่างกายใหม่เรียกว่า “เกิด” ฉะนั้น ตายเกิดจึงเป็นคำที่ใช้สำหรับร่างกาย และความเกิดของร่างกายนี้เอง ต้องมีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เป็นไปตามพงศ์พันธุ์ และตามธรรมชาติของกาย ซึ่งประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ ตลอดไปจนตาย ^{๒๙๙} ความอุปบัติจนถึงจุติของสัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นแดนเกิด กรรมจึงเป็นชนกชนนีของสัตว์ทั้งหลาย (เมื่อพูดโดยฐานเป็นการก ผู้ทำ) ก็ต้องว่า สัตว์นั่นเองเป็นชนกชนนีของตัวเอง ทั้งจะต้องเป็นบุตรธิดาของตนเองสืบ ๆ ต่อไป ^{๓๐๐} หากพิจารณาดูที่ตนในบัดนี้ จะเห็นว่า “กายของเรามีอยู่ส่วนหนึ่ง ตัวของเรามีอยู่ส่วนหนึ่ง” ความเป็นไปของกายเช่นต้องบริโภค ต้องซบถาย ต้องเปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ความเป็นไปของตัวเราเกี่ยวแก่จิตใจ ไม่ค่อยจะรู้สึก ว่า แก้วตาย เพราะมักประมาทเหมือนไม้แก้มไม้ตาย ^{๓๐๑}

^{๒๙๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑ มนุษย์สร้างกรรมกรรมสร้างชีวิต, หน้า ๑๙๖ - ๑๙๘.

^{๒๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๖ - ๑๙๗.

^{๒๙๕} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๔.

^{๒๙๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, มนุษย์สร้างกรรมกรรมสร้างชีวิต, หน้า ๑๙๗.

^{๒๙๗} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๑/๒๓๔.

^{๒๙๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑ มนุษย์สร้างกรรมกรรมสร้างชีวิต, หน้า ๑๙๘.

^{๒๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๘.

^{๓๐๐} อ่างแล้ว.

^{๓๐๑} อ่างแล้ว.

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสรุปว่า “ความเป็นไปของตัวเราในปัจจุบันเกี่ยวกับกรรม คือ เจตนาของเราเอง เจตนากรรมนี้เป็นผู้บังคับบัญชาตัวเราให้ทำอะไร เพราะเมื่อมีเจตนาแล้ว จึงทำ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ต่าง ๆ^{๓๐๒} ทั้งในทางดี ทั้งในทางชั่ว”

๒. ความอับความสว่างของชีวิต^{๓๐๓}

ความดีและความชั่วนี้มีลักษณะพร้อมทั้งผลต่างกัน เมื่อเป็นความดีจริง ใครจะพยายาม เปลี่ยนแปลงให้เป็นความชั่วก็ไม่อาจทำได้ คงเป็นความดีอยู่นั่นเอง แม้ความชั่วก็เหมือนกัน เมื่อเป็น ความชั่วจริง ก็คงเป็นความชั่วอยู่นั่นเอง ไม่มีใครสามารถจะกลับกลายเป็นความดีไปได้^{๓๐๔} ผลของ ความดีหรือความชื่อนั้นจะต้องมาถึงในเมื่อถึงโอกาส เพราะการให้ผลของความดีหรือความชั่วมีเวลา เหมือนคืนวัน เมื่อยังเป็นเวลากลางวันจะเร่งให้เป็นกลางคืนสักเท่าไรก็คงเป็นไปไม่ได้ จนกว่าจะถึง เวลาสิ้นวันเวลากลางคืนก็มาถึงเข้าเอง เวลาที่ความดีให้ผลเหมือนกลางวัน เวลาที่ความชั่วให้ผล เหมือนกลางคืน^{๓๐๕}

ฉะนั้น บุคคลในโลกนี้ เมื่ออยู่ในระยะกาลที่ความดีให้ผลก็มีชีวิตสว่างไสวรุ่งเรือง แม้จะทำ ความชั่วในระหว่างนั้นก็ยิ่งสว่างไสวอยู่ จนกว่าจะถึงกาลของความชั่วให้ผล แต่เมื่ออยู่ในระยะกาลที่ ความชั่วให้ผลชีวิตก็อับแสงเศร้าหมอง ถึงจะทำความดีในระหว่างนั้น ก็ยังอับแสงต่อไปจนกว่าจะถึง กาลแห่งความดี มีคนจำนวนไม่น้อยพูดเลื่อนลอยไปตามที่ได้เห็นจำเพาะหน้าอย่างนี้ เพราะไม่ทราบ หรือไม่เชื่อในกฎของกรรม อันเกี่ยวกับกาลกำหนดเหมือนอย่างคืนวันความดีความชั่ว มีความคงตัว ตามประเภทของตนดังกล่าวจึงเรียกว่า “ธรรม” เพราะ “ธรรม แปลว่าสภาพที่ทรงอยู่หรือทรงไว้” และความดีที่ทรงตัวเป็นความดีไม่กลับกลายเป็นความชั่วจึงเรียกว่า “กุศลธรรม” ส่วนความชั่ว ก็ทรง ตัวเป็นความชั่วไม่กลับกลายเป็นความดี จึงเรียกว่า “อกุศลธรรม” เจ้าพระพุทธเจ้าทรงตรัสแสดงผล ที่ไม่เสมอกันไว้ว่า “ธรรมและอธรรมหาวิบากคือผลเสมอกันไม่ อธรรมย่อมนำไปสู่ นิริยะ ส่วนธรรม ย่อมนำไปถึงสุคติ^{๓๐๖}”

คำว่า “กรรมเก่ากรรมใหม่” ระยะไกลกรรมที่ทำแล้วในอดีตชาติเรียกว่า “กรรมเก่า” กรรมที่ทำแล้วในปัจจุบันชาติเรียกว่า “กรรมใหม่” หรือระยะที่ใกล้เข้ามาคือ กรรมที่ทำแล้วตั้งแต่เกิด มาเป็น “กรรมเก่า” ส่วนกรรมที่เพิ่งทำเสร็จใหม่ ๆ เป็น “กรรมใหม่” แม้กรรมที่กำลังทำหรือจะทำก็ เป็นกรรมใหม่ “ความมีชีวิตดีหรือชั่ว ย่อมขึ้นอยู่กับกรรมที่ทำแล้วนี้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ความขึ้น

^{๓๐๒} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑๘/๓๖๒.

^{๓๐๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความอับความสว่าง ของชีวิต, หน้า ๑๙๙ - ๒๐๑.

^{๓๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๙.

^{๓๐๕} อ้างแล้ว.

^{๓๐๖} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๘๖/๕๓๗.

หรือลงแห่งชีวิตย่อมแล้วแต่กรรม”^{๓๐๗} “กรรมทุก ๆ อย่างย่อมต้องอาศัยวิชา” ถ้าขาดวิชาเสีย จะทำกรรมอะไรหาได้ไม่ คือจะต้องมีวิชาความรู้ จึงจะทำอะไรได้ ทุกคนจึงต้องเรียนวิชาสำหรับใช้ในการประกอบกรรมตามที่ประสงค์ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงสรุปให้เห็นว่า วิชาที่จะทำให้เป็นสัมมาทิฐิจะเป็นเหตุให้ละอกุศลกรรมด้วยกุศลกรรม และที่จะเป็นเหตุให้ละความทุกข์ที่เกิดขึ้นทางใจได้ เป็นวิชาของพระพุทธเจ้าโดยตรง ถึงจะรู้วิชาอื่นท่วมท้น แต่ขาดวิชาหลังนี้ ก็จะรักษาตัวรอดได้ยาก^{๓๐๘}.

๓. สิ่งที่ต้องรู้^{๓๐๙}

การบำเพ็ญธรรมปฏิบัตินั้น มีเคล็ดลับบางอย่าง ผุดผ่องบ้าง แล้วแต่จะปฏิบัติผิดหรือถูกวิธี สำหรับในขั้นสามมัญท่านสอนให้อยากทำความดีไว้ สังสมให้เป็นบารมีอยู่ในจิต เพื่อสู้กับอาสวะฝ่ายชั่ว อันเก็บไว้ แต่ความอยากดีนั้นถ้ามากเกินไปก็เป็นทุกข์เดือดร้อนจำจะต้องระงับเสีย เช่นเดียวกับสงบระงับความอยากชั่ว ท่านจึงสอนให้บำเพ็ญสมาธิจนจิตสงบจากความฟุ้งซ่าน และบำเพ็ญปัญญา คือทำความรู้จักจริงให้เกิดขึ้นจนรู้จักอาสวะทำอาสวะให้สิ้น^{๓๑๐}

อหยาศัย คือภาวะที่อาศัยอยู่กับจิตใจ ดึงจิตใจให้เกิดความมุ่งหรือน้อมจิตใจไปให้เกิดเจตนากรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง อหยาศัยโดยย่อมี ๒ คือ อหยาศัยเลวกับอหยาศัยดี เหตุอุดหนุนให้เกิดอหยาศัยคือนิสสัยอุปนิสัย นิสัยคือสิ่งที่เข้าอาศัยของจิตในฐานะเป็นพื้นเพและเป็นเหตุอุปการะ มีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วเหมือนอหยาศัย เพราะจิตต้องเป็นนิสิตคือผู้อาศัยอยู่ในนิสสัยคือที่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าอาศัยอยู่กับกิเลสเช่นอาศัยต้นหาเรียกว่า มีต้นหานิสัย ถ้าอาศัยคุณธรรมคือศรัทธา หิริ โอตตปปะ เรียกว่ามีศรัทธานิสัย หรินิสัย โอตตปปะนิสัย คนจะทำอะไรจึงสุดแต่นิสัย ถ้านิสัยเป็นชั่วก็ทำชั่ว นิสัยเป็นส่วนดีก็ทำดี แต่นิสัยแสดงออกเป็นอหยาศัยคือทำให้เกิดความมุ่งหรือน้อมไปของจิตก่อนแล้ว จึงเกิดเป็นเจตนากรรมทำชั่วหรือดี

อุปนิสัย คือที่อยู่พำนักอาศัยของจิตใจ มี ๒ อย่าง ๑) นิสัยที่แรงกว่าปกติ เรียกว่าอุปนิสัย เทียบอย่างคำว่าบารมีและอุปบารมี ๒) นิสัยชนิดที่เป็นรองเรียกว่าอุปนิสัย เทียบอย่างคำว่า ราชาอุปราชา อุปนิสัยในความหมายหลังนี้ หมายถึงนิสัยที่อบรมเพิ่มเติมเข้ามาใหม่ เช่น อบรมสติปัญญา อบรมในการบุญกุศลคือให้ทาน รักษาศีลเจริญภาวนาทำสมาธิและปัญญาให้เกิด เรียกว่า ทานูปนิสัยสี่ อุปนิสัยภาวนูปนิสัย^{๓๑๑}

^{๓๐๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความอัปมงคลของชีวิต, หน้า ๒๐๐.

^{๓๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑.

^{๓๐๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, สิ่งที่ต้องรู้, หน้า ๒๐๒ – ๒๐๕.

^{๓๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒.

^{๓๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓.

การอบรมจนเป็นนิสัยอุปนิสัยจำต้องอบรมบ่อย ๆ การอบรมจนเป็นวาสนาเป็นนิสัยอุปนิสัย แสดงออกเป็นอภัยาศัย แล้วแสดงออกเป็นเจตนากรรมดังกล่าวมานี้ อาศัยเสวนาการส่องเสพบ่อย ๆ เป็นสำคัญ พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในมงคลสูตรว่า “อเสวนา จ พาลานํ การไม่ส่องเสพ คบหาคนพาล ปล่อยทิ้งตามถนัด เสวนา การส่องเสพ คบหาบัณฑิต”^{๓๑๒}”

พระพุทธดำรัสไว้ว่า “ยํ เว เสวติ ตาทิโส คบคนใด ย่อมเป็นคนเช่นนั้น”^{๓๑๓} การที่จะเป็นเช่นคนที่ตนคบ หมายถึงคบหากัน (เสวนา) จนเกิดความคุ้นเคยตัว เกิดนิสัย อุปนิสัย และอภัยาศัย คล้ายคลึงกันเป็นอย่างเดียวกัน คนที่มีอภัยาศัยแล้วก็เข้าพวกคนเลว คนที่มีอภัยอาศัยดีก็เข้าพวกคนดี อนึ่ง อภัยาศัยทำให้เกิดอำนาจ สามารถที่จะทำได้เพียงเท่าอภัยอาศัย อภัยอาศัยอ่อนก็ดิ่งใจน้อมใจอย่างอ่อน อภัยอาศัยแรงก็ดิ่งใจน้อมใจได้อย่างแรง ดังมีคำกล่าวที่ว่า “อภัยาศัยที่กว้างหรือไม่กว้าง ชื่อว่าอำนาจหรือความสามารถของทายกคือผู้ให้ คือ มีอภัยาศัยในทานเท่าใด ก็มีอำนาจสามารถจะให้ได้เท่านั้น ไม่อาจจะให้ทานเกินอภัยาศัย”^{๓๑๔} อภัยาศัยทำให้เกิดอำนาจทางใจจึงฝันได้ยาก ผู้ปกครองเช่นมารดา บิดา ย่อมอำนวยตามอภัยศัยของบุตรธิดาที่เป็นไปในทางดีเช่นมารดาบิดาของบัณฑิตสามเณร^{๓๑๕} แต่ข้อสำคัญต้องสังเกตให้ทราบ เพราะอภัยศัยหลายอย่างซ่อนเร้นอยู่ไม่แสดงออกมา ถ้าทราบ อำนาจยให้ไปผิดอภัยศัย ก็จะไม่สำเร็จประโยชน์ ดังเช่นพระมหาบัณฑิตบอกกรรมฐานแก่พระจูฬปันถกผู้น้องชาย แต่พระบรมศาสดาทรงบอก ที่ถูกอภัยศัยพระจูฬปันถกจึงปฏิบัติสำเร็จผล^{๓๑๖} มีโทษสำหรับผู้ที่มีอภัยอาศัย ถ้ามุ่งร้ายก็อาจอาศัยอภัยอาศัยของผู้นั้นหนุนให้ปฏิบัติผิดทางได้ ดังเช่นอาจารย์ของอหิงสกะมานพ^{๓๑๗} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงสรุปว่า อินทรีย์ได้แก่ ภูมิธรรมที่ครองความเป็นใหญ่อยู่ในใจ คือ ศรัทธา วิริยะ ความเพียร สติ ความระลึกได้ สมาธิ ความตั้งใจแน่วแน่ ปัญญา ความรู้หมายถึงศรัทธา เป็นต้น ที่เข้มแข็ง อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ บางคนก็มีอ่อน บางคนก็มีแก่กล้า”^{๓๑๘}

^{๓๑๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๗.

^{๓๑๓} ว.ว. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.

^{๓๑๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, สิ่งที่ต้องรู้, หน้า ๒๐๔.

^{๓๑๕} ชุ.ธ. (ไทย) .๒๕/๘๐/๕๓.

^{๓๑๖} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕/๓๒.

^{๓๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๗ - ๓๕๒/๔๒๑ - ๔๓๐.

^{๓๑๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๑/๑๗๒ - ๑๗๔.

๔. ชีวิตต้องพึ่งตนเอง^{๓๑๙}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน^{๓๒๐}” อันตนที่มีตนเป็นที่พึ่งของตนได้นั้น จะต้องมีสิ่งที่จะเป็นที่พึ่งได้อยู่ในตนหรือเป็นของตน เช่นมีวิชา มีภาระงาน มีทรัพย์ มียศ มีคุณงามความดีเป็นที่นับถือ จะต้องมียุทธวิธีที่จะเลี้ยงตนอุดหนุนตนให้มีความเจริญ ความสุข ที่จะป้องกันตนให้พ้นอันตราย^{๓๒๑} การสร้างตนเองให้เป็นที่พึ่งของตนได้ ทั้งในทางสามารถป้องกันอันตราย และในทางดำรงตนให้เจริญจึงเป็นหลักสำคัญ และในขณะที่เดียวกันก็ยังต้องมีการพึ่งพาอาศัยอันอยู่ในสังคมโลก พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า “ท่านทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง” คือผู้ที่จะมีตนเป็นที่พึ่งได้ก็คือคนที่มีธรรม เช่นธรรมเป็นที่พึ่ง ๑๐ ประการ มีศีลเป็นต้น^{๓๒๒} บางแห่งได้ตรัสสอนไว้ว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้^{๓๒๓}” และได้ตรัสไว้ว่า “คนไม่ควรให้ตน คือไม่ควรมอบตนให้แก่ใคร ควรรักษาตนไว้ให้ดี^{๓๒๔}” การพึ่งตนเองไม่ค้ำกับการพึ่งพระรัตนไตร^{๓๒๕} ทำอย่างไรจึงจะพึ่งตนเองได้ คือไม่เกียจคร้านเหลวไหล ก็ต้องปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ตรัสสอนให้มีความพากเพียรพยายาม ก็ตั้งใจพากเพียรพยายามไปจนกว่าจะสำเร็จ นี้แหละเรียกว่าพึ่งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ คือนึกถึงพระและปฏิบัติในทางของพระ พระก็จะเป็นที่พึ่งได้ และตนก็จะเป็นที่พึ่งของตนได้อย่างแท้จริง^{๓๒๖}

๕. ชีวิตกับความหลัง^{๓๒๗}

“ความหลัง” ซึ่งครอบคลุมชีวิตปัจจุบันอยู่เป็นอันมาก อันร่างกายของคนเราย่อมมีหน้ามีหลัง แม้วิถีแห่งชีวิตก็ฉนั้นนั้น ย่อมมีความหลังประกอบอยู่กับกระแสชีวิตปัจจุบัน ดังจะเรียกว่า “หน้า” คือเหตุการณ์แห่งชีวิตที่ออกหน้าอยู่เกี่ยวกับความคิดเห็น การกระทำและความได้ความเสีย ความสุข ความทุกข์ต่าง ๆ ที่ได้รับอยู่ อันรวมเป็นกระแสชีวิตปัจจุบัน อะไรคือความหลัง คือการอะไรที่ตนเองได้ทำไปแล้วจริง ทั้งที่เป็นการเฉพาะตน ทั้งเป็นการที่เกี่ยวข้องแก่ผู้อื่น ซึ่งได้ทำไปแล้วสลบซับซ้อนเป็นอัน

^{๓๑๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตต้องพึ่งตนเอง, หน้า ๒๐๖ – ๒๐๘.

^{๓๒๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๓๒๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตต้องพึ่งตนเอง, หน้า ๒๐๖.

^{๓๒๒} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๘/๓๔ – ๓๗.

^{๓๒๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๓๒๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๗/๘๑.

^{๓๒๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตต้องพึ่งตนเอง, หน้า ๒๐๘.

^{๓๒๖} เรื่องเดียวกัน, ๒๐๘.

^{๓๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความหลัง, หน้า ๒๐๙ – ๒๑๓.

มาก เป็นความผิดก็มีหรือเป็นคุณก็มีเป็นโทษก็มี คนเรามีอายุมากขึ้น ต่างมีความหลังมากขึ้น ความหลังส่วนที่ผิดที่เป็นโทษก็จักยุติ สิ้นอำนาจที่จะครอบงำชีวิตปัจจุบันต่อไป ส่วนความหลังที่เป็นความถูก เป็นคุณก็จะสืบทอดกระแสชีวิตปัจจุบันต่อไป^{๓๒๘}

สติกับธัมมวิจย^{๓๒๙} (โพชฌงค์ ๗) ธรรมะ ๒ ข้อนี้ จำเป็นแก่กระแสชีวิตของทุก ๆ คนจริง ๆ คนที่หลงดำเนินชีวิตไปในทางที่ผิดในทางแห่งทุกข์ เพราะขาดสติกับธัมมวิจย ให้อริจักตนเอง แล้วดำเนินไปแต่ทางที่ถูก คนที่ขาดสติกับธัมมวิจยคือคนที่หลงตนเองไม่รู้จักตนเอง พระพุทธเจ้าไม่ทรงสาปใคร ทรงมีพระกรุณาเพื่อที่จะช่วยบุคคลทุกคน คนที่ผิดมามากก็ยิ่งจะอยู่ในข่ายแห่งพระมหากรุณา ข้อสำคัญอยู่ที่ตนเองของทุกคน คือถ้าตนเองไม่สาปตนเอง ไม่แข่งตนเอง แต่รับธรรมของพระองค์เข้ามาไว้คือสติกับธัมมวิจยธรรมนี้จักรักษา^{๓๓๐} ดังคำว่า “ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม^{๓๓๑}” เรื่องของชีวิตย่อมมีความหลังอยู่ด้วยกันทุกชีวิต บางคนรู้จักบุญคุณของผู้ที่เกื้อกูลมา บางคนไม่รู้บุญคุณของใครบางที่ลบหลู่คุณของท่านผู้มีคุณ หรือทำลายท่านผู้มีคุณแก่ตน พระพุทธองค์ ได้ทรงสอนไว้แล้วว่าควรปฏิบัติเกี่ยวกับความหลังอย่างไร ทรงสอนมิให้ผูกโกรธในคนอื่นเกี่ยวกับความหลังที่ล่วงเกินผิดพลาดแก่กัน เพราะการผูกโกรธนั้นคือการก่อเวร^{๓๓๒} ได้แก่อ้อมความเป็นไพร่หรือศัตรูต่อกัน^{๓๓๓} สรุปว่า ทุก ๆ คนไม่อาจอยู่คนเดียวได้ จำต้องพึ่งพาอาศัยกันและกันโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง วิสัยของคนดีย่อมรู้คุณผู้มีคุณแก่ตนเองและย่อมตอบแทนด้วยคุณ คือเกื้อกูลตามโอกาส พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสเตือนเพื่อให้เกิดสำนึกว่า “คนสองจำพวกหาได้ยาก คือ คนที่ทำอุปการะก่อน กับคนที่จะรู้คุณและตอบแทนคุณ^{๓๓๔}” บัดนี้ตนเองควรจะทำอุปการะใคร และได้ทำตามสมควรแล้ว หรือยัง คือได้สร้างความหลังที่เป็นคุณแก่ใคร สตินี้เองจะนำธรรมะมา คือความเมตตาตาสงสาร ความหลังที่เกื้อกูลกัน อันเป็นที่ตั้งอาศัยที่แท้จริงของชีวิตปัจจุบันก็จะปรากฏขึ้น และผู้มีพระคุณจะปรากฏเด่นชัด คงกระพันชาตรีอยู่ด้วยธรรมานุภาพของพระพุทธเจ้าล้ำเลิศ^{๓๓๕}

^{๓๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๙.

^{๓๒๙} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๔๓ - ๒๔๔.

^{๓๓๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความหลัง, หน้า ๒๑๐.

^{๓๓๑} ชุ.ชา (ไทย) ๒๗/๑๐๒ - ๑๐๓/๓๓๙.

^{๓๓๒} อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๐๐/๑๓๓.

^{๓๓๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ๖ ชีวิตกับความหลัง, หน้า ๒๑๑.

^{๓๓๔} อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

^{๓๓๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ๖ ชีวิตกับความหลัง, หน้า ๒๑๓.

๖. ชีวิตกับความฝัน^{๓๓๖}

ความฝันเป็นข้ออุปมาธรรมหลายประการ เช่น เป็นข้ออุปมาของสิ่งที่รักปรารถนา ทั้งหลายว่าเหมือนสิ่งที่ฝัน สิ่งที่ผ่านมาแล้วทั้งปวงก็เหมือนอย่างสิ่งที่ฝันเห็น ความฝัน (สุบิน) คืออะไร พระนาคเสนเถระ ได้ทูลตอบพระราชปุจฉาของ พระเจ้ามิลินท์ว่าคือมิมิต (ภาพหรือรูปที่เห็นในฝัน) ที่เข้าคลองปฐมจิต และได้แสดงว่าคนที่ฝันนั้นเพราะเหตุ ๖ อย่างคือ ๑. ลมกำเริบ ๒. ดึกกำเริบ ๓. เสมหะกำเริบ ๔. เป็นสันนิบาต ๕. เทวดาสังหรณ์ ๖. (บุพพ) นิमितเพราะกรรมที่ได้สั่งสมไว้ในกาลก่อน^{๓๓๗} ฝันที่เป็นบุพพนิमितเป็นความจริง ฝันที่เป็นบุพพนิमितจิตของผู้ฝันมิได้เลือกนิमितเอาเอง ทั้งใครอื่นก็ได้ไปบอกกล่าว นิमितไปเข้าคลองจิตของเขาเอง เหมือนอย่างแว่นส่องหรือกระจกเงาซึ่งวางอยู่กับที่ตั้ง ไม่ได้ไปเลือกหาเงาเอง ทั้งใครอื่นก็ไม่ได้จับเงามาไว้ในกระจกเงานั้นเองไปเข้าคลองของกระจก และจิตที่ฝันเห็นเป็นบุพพนิमितโดยปกติก็ไม่ว่าจะมีผลดีหรือร้าย ต้องรู้จักแปลความเหมือนอย่างลักษณะต่าง ๆ ในร่างกาย มิได้เป็นผู้บอกผลต่าง ๆ ได้เองต้องอาศัยผู้รู้ลักษณะบอก^{๓๓๘} ในราตรีก่อนตรัสรู้ พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็น “มกุหพุทธะ” (พระพุทธผู้ยังตม คือเกือบจะบานด้วยพระโพธิญาณ) ได้ทรงเห็นมหาสุบิน ๕ ประการ^{๓๓๙}

พระเจ้าปเสนทิแห่งรัฐโกศล ได้ทรงเห็นสุบินนิमित ทรงตื่นจากบรรทมแล้ว ตกพระทัยกลัว พราหมณ์บุโรหิตถวายคำทำนายฝันว่า จักเกิดอันตรายแก่พระชนมชีพ ได้ทูลให้ทรงแก้ด้วยวิธีฆ่าสัตว์บูชายัญ แต่พระนางมัลลิกาเทวีซึ่งเป็นพุทธศาสนิกา ได้ทูลให้เสด็จไปเฝ้าทูลถามพระพุทธานุเจ้า พระราชาจึงเสด็จไปเฝ้ากราบทูลถาม สุบินนิमित ๑๖ ข้อ^{๓๔๐}

มิลินทปัญหามหาพระนาคเสนเถระถวายทูล พระเจ้ามิลินท์มีความว่า หลับก็ไม่ฝันตื่นก็ไม่ฝัน แต่เมื่อเคลิ้มไป (มิหระ) ยังไม่ถึงภวังค์ก็ฝันในระหว่างนี้ เมื่อเข้าภวังค์แล้วที่เรียกว่า “หลับสนิทยอมไม่ฝัน” เหมือนอย่างแว่นหรือกระจกส่องแม่ที่บริสุทธิ์ แต่วางไว้ในที่มืดไม่มีแสงก็ไม่ปรากฏเงา เพราะว่าจิตยังไม่ดำเนินไป มีคนสองจำพวกที่จิตไม่ดำเนินไป คือ ๑) คนที่เคลิ้มหลับสู่ภวังค์หลับ ๒) กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ ความเคลิ้ม(มิหระ)นั้นมี ๓ ระยะ คือระยะต้นกายง่วงงุน ดังที่มีอาการโงกหงุดหงับ ระยะกลางเคลิ้มหลับอย่างวานรจิตยังประคองตัวอยู่อย่างเรียวราดเลื่อนกลางหรืออย่างล้มลุกคลุกคลาน คือหลับชนิดที่แปรเปลี่ยนไปได้เร็วแม้จะตกสู่ภวังค์ (หลับลงอย่างล้ม) ก็ขึ้นจากภวังค์ได้บ่อย ๆ (เหมือนอย่างลุก) แต่ก็ไม่ใช่ตื่นขึ้นมา ยังอยู่ในภาวะเคลิ้มหลับ (เหมือนอย่างคลาน) ความฝันมี

^{๓๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ๗ ชีวิตกับความฝัน, หน้า ๒๑๔ - ๒๑๕.

^{๓๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

^{๓๓๘} อ้างแล้ว.

^{๓๓๙} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๖/๓๓๕ - ๓๓๖.

^{๓๔๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๗/๓๒.

ในระยะที่คลุกกันไปในี่ ระยะที่สุดคือเข้าสู่ภวังค์ ไม่มีฝันในระยะหลังนี้ท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายไม่ฝัน พระพุทธเจ้าทรงไสยาฆานเรียกว่า “ตถาคตไสยา๓๔๑”

๗. ความปรารถนาของชีวิต ^{๓๔๒}

การก่อสร้างสร้างตนให้มีความเจริญและความสุขในโลกย่อมเป็นที่ปรารถนาของคนทุกชาติทุกภาษา ทางพระพุทธศาสนาสอนคฤหัสถ์ให้ก่อสร้างตน ให้มีความเจริญและความสุขทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งส่วนตัวและสังคม ทางวัตถุสอนให้ปฏิบัติในประโยชน์ปัจจุบัน ทางจิตสอนให้ปฏิบัติในประโยชน์ภายหน้า ^{๓๔๓} ในทางสังคมสอนให้ปฏิบัติชบต่อกันในระหว่างมารดา บิดากับบุตรธิดาเป็นต้น เช่นสอนบุตรธิดา ว่า “ท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ” ^{๓๔๔} ความพอใจที่เรียกว่า “สันโดษ” ^{๓๔๕} นั้น สอนมิให้พอใจเพียงเท่านั้นแต่สอนให้ใช้วิริยะทำเหตุให้ยิ่งขึ้น ถ้าจะนอนเป่าขลุ่ยเสีย ไม่ทำดีอะไร ยิ่งขึ้นก็กลายเป็นมีความพอใจและความสุขอยู่ในความเกียจคร้าน ส่วนผลที่ได้รับสอนให้พอใจ ถ้าจะเป่าขลุ่ยเพราะพอใจอยู่ในผลของความเพียรที่ตนได้รับก็ถูกต้อง ^{๓๔๖} ความเจริญส่วนใหญ่เป็นความเจริญทางวัตถุ ภาวะของจิตใจดีขึ้นและขึ้นลงไปตามกระแสของความได้ความเสียทางลาภผล ทางยศอำนาจ ทางการสรรเสริญ เยินยอ และทางบำรุงบำเรอความสุข ^{๓๔๗} พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “โลกอันวิเศษ (ความไม่รู้จริงหรือความหลงใหล) หุ้มห่อไว้ โลกไม่สว่างเพราะความประมาทปรารถนาต่าง ๆ ในโลกไม่ทะยานอยากที่กระซิบใจเป็นเครื่องฉาบทา โลกมีภัยใหญ่คือความทุกข์” ^{๓๔๘}

^{๓๔๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ชีวิตกับความหลัง, หน้า ๒๑๙.

^{๓๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความปรารถนาของชีวิต, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๓๔๓} อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๗๕/๓๘๘.

^{๓๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๓๔๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๔/๙๖.

^{๓๔๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความปรารถนาของชีวิต, หน้า ๒๒๑.

^{๓๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๓.

^{๓๔๘} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

๘. สิริมงคลของชีวิต ^{๓๔๙}

ชีวิตของทุก ๆ คนที่ผ่านพ้นไปในรอบปีหนึ่ง ๆ นับว่า เป็นลาภอย่างยิ่ง เมื่อถึงวันเกิด บรรดาผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา จึงถือเป็นปรารภเหตุทำบุญน้อยหรือมาก เพื่อฉลองอายุที่ผ่านมา และเพื่อความเจริญอายุ พร้อมทั้งวรรณะสุขะพละยิ่งขึ้นพรเหล่านี้ หาได้เกิดขึ้นด้วยลำพังความปรารถนาเท่านั้นไม่ ย่อมเกิดขึ้นจากการทำบุญ ฉะนั้น คนไทยเราส่วนมากยินดีในการทำบุญ และยินดีในการได้รับพรอนุโมทนาจากพระสงฆ์หรือผู้ใหญ่ ยินดีรับประพรมน้ำพระพุทธมนต์ในที่สุดแห่งการทำบุญถือว่าเป็นสิริมงคล ^{๓๕๐}

ความสุขอันบริสุทธิ์นี้คือบุญ ดังมีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “ท่านทั้งหลายอย่ากลัวบุญต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้เป็นชื่อแห่งความสุข” ^{๓๕๑} หมายถึงความสุขที่บริสุทธิ์ คือความสุขอันเกิดจากกรรมที่บริสุทธิ์ ซึ่งก็เรียกว่าบุญเช่นกัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้แปลความว่า “ผู้ที่ได้ทำบุญไว้บังเหิงเบิกบาน เพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน” ^{๓๕๒} ผู้ที่ได้ทำบาปไว้อัปเศร้าย เพราะเห็นความเศร้าหมองแห่งกรรมของตน” ^{๓๕๓} กรรมที่บริสุทธิ์เกิดจากจิตที่บริสุทธิ์ เพราะสงบความโลภ โกรธ หลง ประกอบด้วยธรรมมีเมตตากรุณา เป็นต้น ความสุขที่บริสุทธิ์แท้จริงนั้นเกิดจากกรรมที่บริสุทธิ์เท่านั้น จะได้ปัญญาซาบซึ้งถึงคุณพระทั้งสามว่า “ความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลายให้เกิดสุขจริง การแสดงพระสัทธรรม ให้เกิดความสุขจริง ความพร้อมเพรียงของสงฆ์คือหมู่ให้เกิดสุขจริง ความเพียรของหมู่ที่พร้อมเพรียงให้เกิดสุขจริง” ^{๓๕๔} ผู้ที่มีจิตใจ กรรม และความสุขที่บริสุทธิ์ดังนี้ ชื่อว่า ผู้มีบุญอันได้ทำแล้วในปัจจุบัน เป็นผู้ที่มีความมั่นคงในตนเอง อย่างที่ใคร ๆ หรืออะไรจะทำลายมิได้ และจะเจริญพร คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ^{๓๕๕} ยิ่ง ๆ ด้วยเดชบุญ ^{๓๕๖} .

รัตนา ปลัดคุณ หลังจากที่ได้ศึกษาพระนิพนธ์เรื่องนี้ มีความเห็นว่า “พระนิพนธ์เรื่องโลกและชีวิตในพุทธธรรม มีข้อประเด็นใหญ่ คือ โลกทัศน์ของพระพุทธเจ้า และชีวิตทัศน์ของพระพุทธเจ้า พระนิพนธ์เรื่องนี้เกี่ยวกับข้อปฏิบัติสำหรับการดำเนินชีวิต สะสมบุญเป็นกรรมดี การกระทำความนี้จะส่งผลถึงตัวผู้กระทำในอนาคต การดำเนินชีวิตมีสติปัญญา สำหรับใช้แก้ไขปัญหิต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น มีชีวิตอยู่

^{๓๔๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, สิริมงคลของชีวิต, หน้า ๒๒๕ -๒๒๖.

^{๓๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕.

^{๓๕๑} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๖๒/๑๒๐.

^{๓๕๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๕.

^{๓๕๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๗/๔๕.

^{๓๕๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, สิริมงคลของชีวิต, หน้า ๒๒๖.

^{๓๕๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๗/๙๕ - ๙๖.

^{๓๕๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, สิริมงคลของชีวิต, หน้า ๒๒๖.

ด้วยความไม่ประมาท มีชีวิตที่เป็นสุข ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงแปรปรวนของโลก สัตว์โลกสังขารโลก พระนิพนธ์นี้ทำให้มีความเข้าใจในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ด้วยภาษาที่ทรงใช้ง่าย ๆ คำที่ชอบคือโลกไม่หยุดการแปรปรวน หากเมื่อใดโลกหยุดการแปรปรวนที่นั่นไม่ใช่โลก เรื่องธรรมะคือดวงตาของชีวิต ได้มีมุมมองสะท้อนถึงชีวิตทุกชีวิตที่เกิดมา ในภพชาตินี้ เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นชีวิตที่สามารถกำเนิดภพภูมิได้ จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นที่สุด ชีวิตนี้จะต้องกระทำแต่กุศลกรรม อันเป็นกรรมที่ดีและกรรมอันดีนั้นจะส่งผลต่อไปในอนาคต ดังนั้นพระนิพนธ์เรื่องนี้จึงมีคุณค่าทางพระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นสื่อธรรมที่อ่านง่ายเข้าใจง่าย” ๓๕๗

๔.๗ เรื่องความจริงที่ต้องเข้าใจ ^{๓๕๘}

ความจริงที่ต้องเข้าใจ พระนิพนธ์ลำดับ ที่ ๗ ประกอบด้วย ๑) ความเข้าใจเรื่องชีวิต ๒) ความเข้าใจเรื่องจิต ๓) ความเข้าใจเรื่องกรรม ๔) พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา ๕) ศีลธรรมคือรากฐานของความสุข ๖) ไตรสิกขา: การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต ๗) หลักการทำสมาธิเบื้องต้น ทั้ง ๗ เรื่อง มีเรื่องสั้นที่เป็นชุดความรู้ของแต่ละเรื่อง ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์อธิบายขยายความเรื่องหลักที่ตั้งเป็นหัวข้อใหญ่ไว้ ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาสาระและสืบค้นแหล่งข้อมูลอ้างอิงชั้นปฐมภูมิตามลำดับ ดังนี้

๗.๑ ความเข้าใจเรื่องชีวิต

เป็นพระนิพนธ์ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์เพื่ออธิบายให้ผู้อ่านได้เข้าใจเรื่องชีวิตซึ่งมีเรื่องที่พระองค์ได้นิพนธ์อธิบายเรื่องชีวิตถึง ๗ เรื่องด้วยกันคือ ๑. เราเกิดมาทำไม? ๒. ภาพชีวิตของแต่ละคน ๓. ชีวิตต้องการอะไร ๔. ศึกษาชีวิตทั้งสองด้าน ๕. สิ่งอันเป็นที่รักของชีวิต ๖. แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต ๗. จุดมุ่งหมายของชีวิต ผู้วิจัยอ่านศึกษาแล้วได้สรุปเนื้อหา อ้างอิงแหล่งข้อมูลชั้นปฐมภูมิตามลำดับ ดังนี้

บทนำวางจรชีวิต ^{๓๕๙}

มีผู้คนมากมายสงสัยและชอบตั้งคำถามกันว่า “ตายเกิดหรือตายสูญ” เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า กัมม์ เขตต์ กรรมเหมือนนา วิญญานัม พืช วิญญานเหมือนพืชที่หวานลงในนา ตณหา สีนโห ตัณหาเหมือนยางเหนียวมีอยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลุกงอกงามขึ้นได้ ๓๖๐ เมื่อยังมีกรรม วิญญาน และตัณหาอยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ พุทธศาสนากล่าวถึงการเกิดด้วยการ

^{๓๕๗} สัมภาษณ์ รัตนา ปลัดคุณ, บ้านป่าห้า ต.นางแล อ. เมือง จ.เชียงใหม่, ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๖๑.

^{๓๕๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หน้า ๒๒๘ - ๒๒๙.

^{๓๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, วงจรชีวิต บทนำ, หน้า ๒๒๙ - ๒๓๒.

^{๓๖๐} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐ - ๓๐๑.

ประชุมแห่งองค์ ๓ จึงมีการตั้งครุฑคือ ๑) มารดาบิดาอยู่ด้วยกัน ๒) มารดามีระดู ๓) สัตว์ผู้เข้าถึงครุฑคือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏ๓๖๑ เหตุที่ ๓ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า น่าจะมีปัญหาที่วิชาการทางแพทย์ในปัจจุบันไม่อาจอธิบายได้ เพราะเป็นเรื่องทางวิญญาณจิตใจโดยตรง แต่ก็สามารถที่อธิบายได้ตามหลักของพระพุทธศาสนา ดังมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์หลาย ๆ แห่งเป็นเครื่องยืนยัน ทั้งความศรัทธาในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า๓๖๒

สรุปว่า เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด ใครจะเชื่อหรือไม่อย่างไรไม่สำคัญ ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ความจริงเป็นอย่างไร ตายแล้วเกิดหรือไม่ ปัญหาจึงมีว่า ใครจะเป็นผู้บอกได้ จะรู้จริงได้อย่างไร ตอบได้ว่า ผู้บอกมีแล้วคือพระพุทธเจ้า ท่านตอบไว้ในอริยสัจสี่ถอดความสั้น ๆ ว่า มีต้นหากี่มีชาติ สิ้นต้นหากี่สิ้นชาติ มองเห็นความจริงได้ด้วยตนเอง จึงจะสิ้นสงสัย ถ้ายังไม่ได้ดวงตาชั้นใน อย่างดีก็ต้องอาศัยศรัทธาต่อพระพุทธเจ้าไปก่อน^{๓๖๓} ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงผลแห่งทานที่มองเห็นได้ในปัจจุบัน แก่สี่หะแม่ทัพใหญ่ คือ ๑) เป็นที่รักของชนมาก ๒) เป็นที่คบหาของคนดี ๓) มีเสียงพูดถึงในทางดีงาม ๔) กล้าเข้าหมู่คนชั้นต่าง ๆ ทั้ง สี่ประการเป็นผลที่มองเห็นได้ในปัจจุบัน แต่ข้อที่ ๕) คือตายไปสู่สุคติโลกสวรรค์ ข้อนี้เป็นผลภายหลัง ด้วยอาศัยความศรัทธาในพระพุทธองค์อย่างมั่นคง^{๓๖๔} ถึงไม่รู้ แต่มีผู้รู้เป็นผู้นำทางและมีความเชื่อฟังผู้รู้ ก็ย่อมเดินทางถูกแน่^{๓๖๕}

๑. เราเกิดมาทำไม^{๓๖๖}

เราเกิดมาทำไม? ขณะที่ทุกคนเกิดนั้นไม่มีใครรู้ มารู้เมื่อเกิดมาและพอรู้เพียงสาวว่า มีตัวเราคนหนึ่งในโลก แต่ทุก ๆ คนย่อมมีความไม่อยากตายกลัวความตาย อยากจะดำรงชีวิตอยู่นานเท่านั้น พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ต้นหา (ความอยาก) ยังคนให้เกิด”^{๓๖๗} และว่า “โลกคือหมูสัตว์ ย่อมเป็นไปตามกรรม”^{๓๖๘} สรุปได้ว่า “เราเกิดมาด้วยต้นหา (ความอยากและกรรม) เพื่อสนองต้นหาและกรรมของตนเอง ต้นหาและกรรมจึงเป็นตัวอำนาจหรือผู้สร้างให้เกิดมา ใครเล่าเป็นผู้สร้างตัวอำนาจนี้ตอบได้ว่าตนเอง เพราะตนเองเป็นผู้อยากเองและเป็นผู้กระทำความผิด จึงกล่าวได้ว่า ตนเองนี่แหละเป็นผู้สร้างตนเองให้เกิดมา”^{๓๖๙}

^{๓๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓ - ๔๔๔.

^{๓๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เล่มที่ ๒๑, วงจรชีวิตบทนำ, หน้า ๒๒๙.

^{๓๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

^{๓๖๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๒ - ๓๓๔.

^{๓๖๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, วงจรชีวิตบทนำ, หน้า ๒๓๒.

^{๓๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เราเกิดมาทำไม?, หน้า ๒๓๓ - ๒๓๖.

^{๓๖๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๖๙.

^{๓๖๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๖๐/๖๕๔.

^{๓๖๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เราเกิดมาทำไม?, หน้า ๒๓๔.

พระพุทธศาสนายังไม่ใช่กรรมลิขิต คือกรรมกำหนดมามีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “มา กตเหตุอย่าถือเพราะเหตุกรรมที่ได้ทำไว้” เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช อธิบายไว้ว่า อย่าถือว่าทุก ๆ อย่างที่จะได้รับมีเพราะเหตุแห่งกรรมที่ได้ทำไว้แล้วเพราะถ้าถืออย่างนั้นก็จะไม่ต้องทำอะไรใหม่รออยู่เฉย ๆ ^{๓๗๐} อย่างเดียวเพื่อให้กรรมเก่าสนองผลต่าง ๆ ขึ้นเอง ถือตามนี้ก็เท่ากับไม่ให้ถือกรรมลิขิตนั่นเอง

พระพุทธศาสนาแสดงเรื่องกรรมไว้ทำไมตอบได้ว่า แสดงเรื่องกรรมไว้เพื่อให้รู้ว่า กรรมเป็นเหตุให้วิบากคือผลตั้งแต่ให้ถือกำเนิดเกิดมาและติดตามให้ผลต่าง ๆ แก่ชีวิต แต่กระบวนการของกรรมที่ทำไว้มีสลับซับซ้อนมากทั้งเกี่ยวกับเวลาที่กรรมให้ผล ที่สำคัญที่สุดคือเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติของแต่ละคนในปัจจุบัน พุทธศาสนาสอนไม่ให้เป็นทาสของกรรมเก่า เช่นเดียวกับไม่ให้เป็นทาสของตัณหา แต่ให้ละกรรมชั่วกระทำความดีและชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาด ความพิจารณาเพื่อให้รู้กรรมเก่าละผลของกรรมนั้น เพื่อให้จิตเกิดอุเบกขาจิตใจที่เป็นต้นเดิมของกรรมทุกอย่าง ไม่ว่าจะเก่าหรือใหม่เพราะจะต้องมีจิตเจตนาขึ้นก่อนแล้วจึงทำกรรมอะไรออกไป ตั้งใจว่าจะประสงค์ผลอันใดเมื่อประกอบกรรมให้เหมาะแก่ผลอันนั้นก็จะได้ประสบความสำเร็จ สามารถตอบปัญหาว่า “เราเกิดมาทำไม” ^{๓๗๑}

๒. ภาพชีวิตของแต่ละคน ^{๓๗๒}

คำว่าชีวิต มิได้มีความหมายเพียงความเป็นอยู่แห่งร่างกาย แต่หมายถึงความสุข ความทุกข์ ความเจริญ ความเสื่อมของบุคคลในทางต่าง ๆ ด้วย บ้างมีปัญหาว่จะวาดภาพชีวิตของตนอย่างไรในอนาคต หรืออะไรควรจะเป็นจุดหมายของชีวิตและจะไปถึงจุดหมายนั้น หรือนึกวาดภาพไว้นั้นด้วยอะไร ^{๓๗๓} ภาพของชีวิตที่วาดไว้ ก็จะเทียบได้กับแบบแปลนของสิ่งที่จะสร้างขึ้นในกระดาศพิมพ์เขียว จุดหมายแห่งชีวิตของคนนั้นมีต่าง ๆ กัน บางคนมีจุดหมายของตนเองคือมีความคิดเองว่าจะเรียนอะไร จะทำงานอะไร ทางไหน ลองสำรวจดูแต่ละคนมีทางชีวิตไปคนละทางคือทำงานต่างกันไป ถึงระดับที่สูงต่ำต่างกัน ทั้งทางทรัพย์สินเกียรติชื่อเสียงชีวิตของแต่ละคน เมื่ออายุหลังจาก ๖๐ ปี ย่อมเป็นเครื่องตัดสินว่า ภาพของชีวิตที่วาดไว้เมื่อเป็นนักเรียนนั้น ผิดหรือถูกเพียงไหน ^{๓๗๔}

^{๓๗๐} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๓๘. (ที.ที. ๓).

^{๓๗๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เรื่องเราเกิดมาทำไม?, หน้า ๒๓๕..

^{๓๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ภาพชีวิตของแต่ละคน, หน้า ๒๓๗ – ๒๓๘.

^{๓๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า, ๒๓๗.

^{๓๗๔} อ้างแล้ว.

ผู้ที่มีพื้นฐานสติปัญญาต่ำเรียนได้แค่ประถมศึกษา ก็จะต้องไปทำงานด้านใช้กำลังกายมากกว่าใช้สมอง แต่เมื่อจับอาชีพถูกทาง มีความขยันหมั่นเพียร รู้จักเก็บหอมรอบริบ ก็อาจตั้งตัวได้ดีเหมือนกัน นอกจากต้องอาศัยสติปัญญาวิชาความรู้ ยังต้องอาศัยปัจจัยอุปถัมภ์อย่างอื่นอีก ฉะนั้นชีวิตจริงของทุก ๆ คนจึงไม่แน่นอนอย่างที่คิดไว้ หรืออย่างที่ น่าจะเป็น เมื่อถึงเข้านั้นแหละจึงเป็นการแน่นอน เหมือนอย่างเมื่อเกษียณอายุราชการแล้ว จึงจะรู้ว่าความเจริญทางราชการของตนไปได้สูงแค่ไหน ทั้งนี้ก็ต้องเว้นแต่ท่านผู้รู้ แต่ท่านผู้รู้ก็ไม่ต้องการชีวิตเหมือนอย่างที่คุณเป็นอันมากต้องการแล้ว^{๓๗๕}

๓. ชีวิตต้องการอะไร^{๓๗๖}

ชีวิตนี้ต้องการอะไร? อาจจะเป็นปัญหาเดียวกับปัญหาที่ว่าควรจะวาดภาพชีวิตอนาคตอย่างไรว่า ถึงผลทางวัตถุหรือทางโลกทั่ว ๆ ไป ทุกคนก็น่าจะมีทางของตนหรือมีความคิดเห็นของตนเองเกี่ยวกับการเรียน อาชีพการงาน แต่อาจหมายถึงผลที่พิเศษไปกว่านั้น นอกจากที่เป็นบุคคลเป็นวัตถุเป็นชื่อเสียงที่โลกต้องการแล้ว ชีวิตนี้ต้องการอะไรอีก ชีวิตและเหตุการณ์ของชีวิตทำให้คนมีความเห็นต่อชีวิตต่างกัน บางคนรื่นเริงยินดีกับชีวิต บางคนระทมอยู่กับชีวิตจนคิดถึงวิธีหนีชีวิต บางคนก็ดูเฉย ๆ ต่อชีวิต แต่มีไข้อยู่เพราะรู้สัจจะของชีวิต หากเฉย ๆ เพราะไม่รู้ทั้งไม่ต้องการที่จะศึกษาเพื่อรู้ จึงอยู่ไปตามเคยวันหนึ่ง ๆ โดยมากน่าจะอยู่ในลักษณะนี้ ไม่สู้จะเป็นสุขหรือเป็นทุกข์อะไรมากนัก เพราะไม่อยากจะคิดอะไรมาก สรุปลงว่า ยินดีต่อชีวิตบ้าง ยินร้ายต่อชีวิตบ้าง หลงมกมายเช่นที่มีความเฉย ๆ เพราะไม่รู้บ้าง ขณะเป็นเด็กหรือวัยรุ่นน่าจะสุขมีสนุกรื่นเริงมาก แล้วจะค่อย ๆ พบทุกข์เข้ามาแทนสุข น้อยหรือมากตามวัยที่เพิ่มขึ้น ตามเหตุการณ์ของชีวิตที่ต้องการพบมากขึ้น จะต้องพบทั้งความยิ้มแย้มทั้งความระทม ทั้งหัวเราะทั้งร้องไห้ นั่นแหละเป็นชีวิตหรือเป็นโลก

เมื่อได้ประสบการณ์จากโลกทั้งสองด้านแล้ว จึงจะรู้จักโลกดีขึ้น แต่มีอยู่สองจำพวก คือ ๑) พวกแพ้โลก คือต้องเป็นทุกข์น้อยหรือมากไม่สามารถจะแก้ทุกข์ได้คล้ายกับรอให้โลกช่วยคือให้เหตุการณ์ข้างดีตามที่ปรารถนาเกิดขึ้น ๒) พวกไม่หนีโลก คือไม่ยอมเป็นทุกข์ถึงจะต้องเป็นทุกข์บ้างอย่างสามัญชน ก็ไม่ยอมให้เป็นมากหรือมากนัก พยายามแก้ไขไม่ต้องรอให้เหตุการณ์ข้างดีที่ปรารถนาต้องการเกิดช่วย ซึ่งเป็นการไม่แน่ แต่ทำความรู้จักโลก^{๓๗๗} พระพุทธองค์ทรงสอนว่า “สุทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ที่พวกคนเขลาติดอยู่ แต่ผู้รู้หาข้ออยู่ไม่”^{๓๗๘} คนเราต้องพบชีวิตหมายถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตตามที่ปรารถนาไว้ก็มีที่มีได้ปรารถนามี ถึงปัญหาที่ว่าคนเราควรจะวาดภาพชีวิต

^{๓๗๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ภาพชีวิตของแต่ละคน, หน้า ๒๓๙.

^{๓๗๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, , ชีวิตต้องการอะไร, หน้า ๒๔๐ - ๒๔๒.

^{๓๗๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๔๒.

^{๓๗๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๑/๘๖.

อนาคตของตนอย่างไร ตอบโดยวิถีชีวิตทั่วไปคือ ก็คงจะว่าเป็นชีวิตที่บริบูรณ์ด้วยผลตามที่ปรารถนากับทางโลกทั่วไปนี้แหละ พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของทุก ๆ คนตรงนี้ได้ทรงตรัสสอนไว้ว่า “สุขหรือทุกข์ข้อนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นนี้เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือแปรปรวนไปเป็นธรรมดา”^{๓๘๐}

๔. ศึกษาชีวิตทั้งสองด้าน^{๓๘๑}

พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ความโศกย่อมเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก ภัยคือความกลัว ย่อมเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก สำหรับผู้ที่พ้นแล้วจากสิ่งเป็นที่รักจะไม่มีความโศก ภัยจากที่ไหน”^{๓๘๒} ใครก็ตามที่ได้รับความสุขจากสิ่งเป็นที่รักเพียงอย่างเดียว ยังไม่ชื่อว่าได้พบโลกหรือผ่านโลกทั้งสองด้าน ต่อเมื่อได้รับความทุกข์จากสิ่งเป็นที่รักอีกอย่างหนึ่ง จึงจะได้ชื่อว่าผ่านพบโลกครบสองด้าน เป็นโอกาสที่ทำให้รู้จักโลกดีขึ้น^{๓๘๓} อันที่จริงชีวิตที่ดำเนินผ่านสุขทุกข์ต่าง ๆ ในโลกหรือผ่านโลกที่มีทั้งสุขทั้งทุกข์เท่ากับเป็นการศึกษาให้เกิดเจริญปัญญาขึ้นเสมอ ถ้ารู้จักแต่สุข ไม่รู้จักทุกข์ก็ยังไม่ใช่ปัญญาสมบูรณ์ จะรู้จักทุกข์ได้ก็ต้องประสบกับความทุกข์และดูเข้าไปที่ทุกข์ หรือดูเข้าไปที่จิตใจอันมีทุกข์ว่า จิตใจนี้มีทุกข์ ดูอาการจิตใจที่มีทุกข์ว่าเป็นอย่างไร อาการคือแห่งผากใจ ปราศจากความสดชื่น เหมือนอย่างต้นไม้เหี่ยว^{๓๘๔} การหัดศึกษาให้รู้จักกระบวนการแห่งจิตใจของตนเองนั้น เป็นข้อที่ควรทำ ทั้งในคราวที่มีสุขและในคราวที่มีทุกข์ เหตุแห่งสุขและทุกข์ที่สำคัญก็คือสิ่งที่เป็นที่รัก ถ้าไม่มีความผูกใจไว้เสียเลยก็จะมีไม่มีทุกสิ่งคือที่รักก็ไม่มี ที่ไม่รักก็ไม่มี ความยินดียินดีร้ายก็จะมีไม่มี “หยุดคิดได้เมื่อใด ก็หยุดทุกข์ลงเมื่อนั้น”^{๓๘๕} พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในธรรมบทว่า “ความโศก ความกลัวเกิดจากความรัก ความยินดี ความใคร่ (กาม) ความอยาก (ตัณหา) สำหรับผู้ที่พ้นแล้วจากความรักความยินดีความใคร่ (กาม) ความอยาก (ตัณหา) จะไม่มีความโศก ความกลัวจักมีแต่ที่ไหน”^{๓๘๖}

^{๓๗๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ชีวิตต้องการอะไร, หน้า ๒๔๒.

^{๓๘๐} วิมหา. (ไทย) ๔/๒๐ - ๒๔/๒๗ - ๓๐.

^{๓๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศึกษาชีวิตทั้งสองด้าน, หน้า ๒๔๓ - ๒๔๕.

^{๓๘๒} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑๓/๙๘.

^{๓๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศึกษาชีวิตทั้งสองด้าน, หน้า ๒๔๓.

^{๓๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔.

^{๓๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๕.

^{๓๘๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑๔ - ๒๑๖/๙๙.

๕. สิ่งอันเป็นที่รักแห่งชีวิต ^{๓๘๗}

คนทั่วไปย่อมมีความรัก ความยินดี ความใคร่ ความอยาก บุคคลที่มีความรักต่อบุคคลใด คนหนึ่ง บุตรธิดารักมารดาบิดา มารดาบิดาก็รักบุตร สามีก็รักภรรยา ภรรยา ก็รักสามี แต่สิ่งที่มีความรักเหนือสิ่งอื่นใด และคนทั่วไปลืมนึกถึงคือ ผู้ที่เป็นที่รักของตนเองอย่างลึกซึ้ง คือ “ตนเอง” ^{๓๘๘}

พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามพระนางมัลลิกาเทวีว่า ใครเป็นที่รักของพระนางยิ่งกว่าตนเอง พระนางกราบทูลว่าไม่มี แล้วกราบทูลถามพระราชว่า ใครเป็นที่รักของพระองค์ยิ่งกว่าพระองค์เอง ตรัสตอบว่าไม่มีเช่นกัน พระเจ้าปเสนทิโกศลนำเรื่องนี้เข้าเฝ้ากราบทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธอรุหนาทว่า “ตรวจดูด้วยใจไปทุกทิศแล้ว ก็ไม่พบผู้ที่เป็นที่รักยิ่งกว่าตนในที่ไหน ตนเป็นที่รักมากของคนอื่น ๆ อย่างนั้น เพราะเหตุฉะนั้นผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น” ^{๓๘๙} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเห็นว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสให้คิดถึงใจเราเทียบกับใจเขา พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในพระธรรมบทว่า “ถ้ารู้ว่าตนเป็นที่รักพึงรักษาตนให้ดี บัณฑิตพึงประคับประคองตนตลอดยาม (คือวัย) ทั้งสามยามโดยยามหนึ่ง” ^{๓๙๐} เป็นพระพุทธโฆษาจารย์เตือนไว้เพื่อมิให้หลงลืมตนเอง ตนจะต้องรักษาตนเองไว้ให้ดี ให้ความรู้และรักษาตน ^{๓๙๑} แต่มีสิ่งที่ติดตัวเราไปตลอดกาล เวลาเราเกิดมาก็มาเพียงผู้เดียว คราวตายก็ไปตนผู้เดียว บุคคลและสิ่งทั้งปวงแม้จะเป็นที่รักยิ่งนักก็เกิดขึ้นมาพบกันภายหลัง และมีอยู่เฉพาะในชีวิตนี้ ไม่มีที่จะไปด้วยกันในภพหน้าสิ่งที่จะไปด้วยกันคือ “บุญหรือบาปที่ทำไว้” ตนเองเท่านั้นที่จะร่วมสุขร่วมทุกข์กับตนตลอดไป ในคราวเกิดแก่เจ็บตาย ในโลกนี้ โลกหน้า หรืออื่น ๆ ก็เป็นเรื่องของตนเองผู้เดียวทั้งหมด ^{๓๙๒}

ชีวิตนี้เป็นความเกิดสิ่งแรก สิ่งที่ได้มาพร้อมกับชีวิตคือ “ตนเอง” นอกจากตนเองไม่มีอะไรทั้งนั้น พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ตนแลเป็นคติของตน” ^{๓๙๓} (ที่ไปหรือการไป) ในเวลาดับชีวิต ตนเท่านั้นต้องไปแต่ผู้เดียวตามกรรมทั้งทุกสิ่งไว้ในโลกนี้ พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “บุคคลผู้จะต้องตาย ทำบุญและบาปทั้งสองอันใดในโลกนี้ บุญบาปทั้งสองนั้นเป็นของผู้นั้น ผู้นั้นพาเอาบุญบาปทั้งสองนั้น

^{๓๘๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สิ่งอันเป็นที่รักของชีวิต, หน้า ๒๔๖ - ๒๔๘.

^{๓๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๖.

^{๓๘๙} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๒๕๓ - ๒๕๔.

^{๓๙๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๗/๘๑.

^{๓๙๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สิ่งอันเป็นที่รักของชีวิต, หน้า ๒๔๗.

^{๓๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^{๓๙๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๐/๑๕๑.

ไป บุญบาปทั้งสองนั้นติดตามผู้นั้นไปเหมือนอย่างเงาที่ไม่ละตัว”^{๓๙๔} ฉะนั้นก็ควรที่จะต้องรักตน สงวนตน แสวงหาตนมากกว่าที่จะรักจะสงวนจะแสวงหาใครทั้งนั้น^{๓๙๕}

๖. แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต^{๓๙๖}

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่ชีวิต มีอยู่เป็นอันมากที่บังเกิดขึ้นโดยไม่รู้ไม่คิดมาก่อน แต่เมื่อเป็นเหตุการณ์ที่จะต้องเกิดก็เกิดขึ้นจนได้ คนเราเมื่อเห็นว่าที่ใดมีทุกข์ ก็จะหนีไปให้พ้นจากคนหรือเหตุการณ์ที่ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ถ้าแต่ละคนได้ระลึกถึงข้อนี้ก็ควรจะไม่ประพฤติหรือกระทำการก่อทุกข์ให้แก่กัน ด้วยมีความสำนึกตนประพฤตินให้อยู่ในขอบเขตที่สมควร^{๓๙๗}

อะไรสมควรอะไรไม่สมควรนั้น ถ้าคนเรามีสติรู้จักตนตามเป็นจริง ไม่หลงตนไปลำเอียงแล้ว ก็จะได้รู้ได้โดยไมยาก บางทีหลอกคนอื่นได้แต่หลอกตนเองหาได้ไม่ การมองดูคนอื่นนั้นผู้มองดูตนเองไม่ได้ เพราะตนเองต้องรับผิดชอบต่อตนเองโดยตรง ส่วนคนอื่นเขาก็ต้องรับผิดชอบต่อตัวเอง เรื่องความรับผิดชอบบางทีก็มักไม่ออกกว่าได้ทำอะไรไว้ จึงต้องรับผิดชอบ^{๓๙๘}

ผู้เป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้า ย่อมใช้ศรัทธาความเชื่อในกรรมและผลของกรรม ทำกรรมที่ผิดไว้ก็ต้องรับผิดชอบต่าง ๆ ทำกรรมที่ชอบไว้ก็ต้องรับผิดชอบต่าง ๆ จะเลือกเอาอย่างหนึ่งอย่างใดหาได้ไม่ ศิษย์ของพระพุทธเจ้าย่อมแก้ด้วยสติปัญญาเพื่อให้เป็นผู้ชนะด้วยความดี พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “พึงชนะคนตระหนี่หรือความตระหนี่ด้วยการให้”^{๓๙๙} นี่เป็นวิธีเอาชนะวิธีหนึ่ง ถ้าเป็นตัวเราเองก็ต้องเอาชนะด้วยการให้ พยายามให้ตัวเราเองเป็นผู้ให้ ถ้าเป็นคนอื่นก็อาจเอาชนะเขาด้วยการให้ได้เหมือนกัน ผู้ที่มีจิตใจสูงบางคนสละให้ยิ่งกว่าเขาขอ คนเรามีความคิดหวังกันไปจะคิดอย่างไรก็คิดไป และอาจจะทำให้ได้ผลตามที่คิด แม้คนที่คิดทุจริตทำทุจริตก็อาจได้ผลจากการทำทุจริต คนที่ประทุษร้ายมิตร หรือคนดีคนบริสุทธิ์ก็อาจได้รับผลจากการทำนั้น วันนี้จนแต่พรุ่งนี้มันคงมีขึ้นชวนให้เคลิบเคลิ้มไปไม่น้อย และคนเป็นอันมากก็ดูเหมือนจะเคลิ้มไปในผลที่ล่อใจเช่นนี้ง่าย จนบางทีคนที่เคยตรงก็กลับคด เคยเป็นมิตรกลับเป็นศัตรู เพราะมุ่งแต่จะได้เป็นประมาณ เพราะความกลัวต่อวันพรุ่งนี้หรือโลกต่อวันพรุ่งนี้ บางทีก็เพื่อตนหรือเพื่อผู้อื่นที่ตนรักใคร่ วันพรุ่งนี้อาจจะรวยขึ้นจริงแต่วันพรุ่งนี้มิใช่มีเพียงวันเดียว แต่ข้อที่สำคัญ หากไปกระทบคนดีมีใจพระนั้นมิใช่จะได้เปรียบอย่างง่ายตายอย่างเดียวยังได้กรรมที่หนักด้วย คือได้บาปหนักหนา คิดเอาเปรียบคนที่คิดเอาเปรียบด้วยกันยังบาป

^{๓๙๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๕/๓๓๒ - ๓๓๓.

^{๓๙๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สิ่งอันเป็นที่รักของชีวิต, หน้า ๒๔๘.

^{๓๙๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, แ่งคิดเกี่ยวกับชีวิต, หน้า ๒๔๙ - ๒๕๕.

^{๓๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๙.

^{๓๙๘} อ่างแล้ว.

^{๓๙๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๓/๑๐๒.

น้อยกว่า เพราะมีใจเป็นอกุศลเสมอกัน ข้อที่ว่าเป็นบาปหนักหนานั้นคือกตระดับแห่งจิตใจของตนเอง ลงไปให้ต่ำทรมาน ไม่จำเป็นต้องไปพูดถึงนรกหรือผลอะไรที่คอยจะค้ำอยู่^{๔๐๐}

ระดับของคนแม้เพียงคนสามัญย่อมมียุติธรรมตามสมควร ไม่ต้องการเสียเปรียบไม่ต้องการเอาเปรียบใคร ไม่ต้องพูดถึงมิตรหรือผู้มีคุณมีอุปการะแก่ตน ซึ่งจะต้องมีความซื่อตรงต่อมิตร มีความกตัญญูต่อผู้มีคุณ คนบาปหนักคือคนที่มึนระดับจิตใจต่ำลงไปกว่านี้ พระพุทธเจ้าทรงปรารภคนที่มึนระดับจิตใจต่าง ๆ กัน จึงตรัสว่า “ความดีอันคนดีทำง่ายแต่คนชั่วทำยาก ส่วนความชั่วอันคนชั่วทำง่ายแต่คนดีทำยาก”^{๔๐๑} การดำเนินชีวิต ถ้าจะต้องพบอุปสรรคก็ทำอะไรไม่ได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ว่า “คนพึงพยายามรำไปจนกว่าจะสำเร็จประโยชน์ที่ต้องการ”^{๔๐๒} พระพุทธศาสนาแสดงว่า “บาปกรรมที่บุคคลใดทำไว้แล้ว บุคคลนั้นย่อมละได้ด้วยกุศล”^{๔๐๓} ฉะนั้น ผู้มีศรัทธาในกรรมหรือในบุญบาป จึงทำกรรมที่ดีอยู่เสมอและมีจิตใจเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ เพราะได้เห็น ว่า บุญช่วยได้จริงและช่วยได้ทันเวลา^{๔๐๔} พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ผู้ที่ได้ทำบุญไว้ บันเทิงเบิกบานเพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน ผู้ที่ได้ทำบาปไว้โอบเศร้าเพราะเห็นความเศร้าหมองแห่งกรรมตน”^{๔๐๕}

๗. จุดหมายของชีวิต^{๔๐๖}

ชีวิตอันอุดมเป็นจุดเริ่มต้น ที่พระพุทธเจ้าสอนให้ทุกคนปฏิบัติให้ถึงคำว่า “อุดม” แปลว่า สูงสุด ชีวิตอันอุดมคือชีวิตที่สูงที่สุด ผลที่ปรารถนาจะได้อย่างสูงสุดในชีวิตใช้ใหม่เป็นชีวิตอันอุดม ถ้าถือเอาความปรารถนาเป็นเกณฑ์นี้ ตอบได้ว่าไม่ใช่เกณฑ์จัดระดับชีวิตของพระพุทธเจ้าแน่นอน เพราะแต่ละคนย่อมมีความปรารถนาต่างกัน ทั้งเพิ่มความปรารถนาขึ้นได้เสมอมีพระพุทธภาษิตว่า “แม่น้ำเสมอด้วยตันทา (ความอยาก) ไม่มี^{๔๐๗}” ฉะนั้น ผลที่ได้ด้วยความอยากอันเป็นตันทา จึงมิใช่เป็นเกณฑ์จัดว่าเป็นชีวิตอันอุดม ชีวิตขึ้นถึงขีดสูงสุดแต่ละคนย่อมไม่มีขีดสูงสุดต่างกัน ขีดสูงสุดของผู้ใดก็เป็นชีวิตอันอุดมของผู้นั้น แต่ท่านผู้รู้บอกว่า เหมือนอย่างพลุหรือความขึ้นของปรอทคนไข้ คือเป็นของชั่วคราว บางทีในขณะที่ชะตาชีวิตขึ้นสูงสุดนั้น กลับมีชีวิตไม่เป็นสุข ต้องเป็นทุกข์มากเสียอีก ^{๔๐๘}อันวิชาย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนชีวิตขึ้นอย่างหนึ่ง แต่จะต้องมีปัจจัยอื่นรวมสนับสนุนอีกหลายอย่าง

^{๔๐๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต, หน้า ๒๕๑.

^{๔๐๑} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๔๓/๑๙๗ - ๒๐๓.

^{๔๐๒} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๒/๒๒.

^{๔๐๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๓/๘๔.

^{๔๐๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต, หน้า ๒๕๓.

^{๔๐๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕ - ๑๖/๒๘ - ๒๙.

^{๔๐๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จุดมุ่งหมายของชีวิต, หน้า ๒๕๖ - ๒๕๙.

^{๔๐๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๑/๑๑๐.

^{๔๐๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จุดมุ่งหมายของชีวิต, หน้า ๒๕๖ - ๒๕๗.

พระพุทธเจ้าได้ทรงวางเกณฑ์ของชีวิตไว้ว่า ชีวิตมี ๓ อย่างก่อน คือ ๑) ทุชีวิต ชีวิตชั่วร้ายหมายถึงคนที่ใช้ชีวิตทำกรรมชั่วร้ายต่าง ๆ ๒) โหมชีวิต ชีวิตเปล่าหมายถึงคนที่ปล่อยให้ชีวิตล่องไปเปล่าปราศจากประโยชน์ ๓) สุชีวิต ชีวิตดีหมายถึงคนที่ใช้ชีวิตประกอบกรรมที่ดีที่ชอบต่าง ๆ และชีวิตดีนี้เอง เมื่อมีมาก ๆ ขึ้นจะกลายเป็นชีวิตอุดมในที่สุด^{๔๐๙} ชีวิตอันอุดมคือชีวิตอันสูงสุด ในแง่ของพระพุทธศาสนา คือชีวิตที่ดี อันเรียกว่าสุชีวิต หมายถึงความดีที่อาศัยชีวิตทำขึ้น ชีวิตของผู้ที่ทำดีจึงเรียกว่าชีวิตดี เมื่อทำดีมากชีวิตก็สูงขึ้นมากทำดีที่สุดชีวิตก็สูงสุด^{๔๑๐} ที่เรียกว่าชีวิตอุดมนั้นองค์ประกอบของสิ่งที่เรียกว่า ความดีในชีวิตมี ๔ ประการ คือ ๑) กรรม ๒) วิชา ๓) ศิล ๔) ธรรม กรรมคือการงานที่ทำ วิชาความรู้ในศิลปวิทยา ศิลคือความประพฤติที่ดี ธรรมคือคุณสมบัติที่ดีในจิตใจ ชีวิตที่ดีจะต้องมีองค์คุณทั้ง ๔ ประการนี้ ชีวิตจะสูงขึ้นเพียงไรก็สุดแต่องค์คุณทั้ง ๔ นี้จะสูงขึ้นเท่าไร^{๔๑๑}

กรรมทั้งปวงไม่ว่าดีหรือชั่วย่อมเกิดจากการทำ อยู่เฉย ๆ จะเป็นกรรมอะไรขึ้นมาหาได้ไม่ แต่กรรมชั่วอาจรู้สึกว่าได้ง่ายเพราะมักมีความพยายามจะทำให้มีแรงกระตุ้นให้ทำ พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ กรรมชั่วคนชั่วทำง่ายแต่คนดีทำยาก ” แม้ในเรื่องของกรรมดีพระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ กรรมดีคนดีทำง่ายแต่คนชั่วทำยาก ”^{๔๑๒} ฉะนั้น ใครที่ทำดียากในข้อใด ก็พึงทราบว่าเป็นคนยังไม่ดีพอ ต้องส่งเสริมตนเองให้ดีขึ้นอีกด้วยความพากเพียรทำกรรมดีนี้ ถ้าเกียจคร้านไม่ทำกรรมดีอะไร ถึงจะไม่ทำกรรมชั่ว ชีวิตก็เป็นโหมชีวิตคือชีวิตเปล่าประโยชน์ ค่าของชีวิตจึงมีได้ด้วยกรรมดีทำกรรมดีมากค่าของชีวิตก็สูงมาก^{๔๑๓}

ความขึ้นหรือลงแห่งชีวิตย่อมแล้วแต่กรรม ย่อมแล้วแต่บุคคล เพราะบุคคลเป็นผู้ทำกรรม เป็นเจ้าของกรรม สามารถที่จะละออกุศลกรรมด้วยกุศลกรรมได้ เมื่อกุศลกรรมมีกำลังแรงกว่าอกุศลกรรมจะตามไม่ทันหรือจะเป็นอโหสิกรรมไป การสร้างกุศลกรรมย่อมขึ้นอยู่แก่จิตใจ คือจะต้องมีจิตใจประกอบด้วยสัมมาทิฐิ วิชาเป็นองค์ประกอบสำคัญแห่งชีวิตอีกข้อหนึ่ง กรรมทุก ๆ อย่างย่อมต้องอาศัยวิชา คือจะต้องมีวิชาความรู้จึงจะทำอะไรได้ และวิชาละอกุศลธรรมและวิชาละความทุกข์ทางใจนี้ เป็นวิชาสำคัญถึงจะรู้วิชาอื่นท่วมทับ แต่ขาดวิชาหลังนี้ ก็จะไม่รักษาตัวรอดได้โดยยาก^{๔๑๔}

^{๔๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗.

^{๔๑๐} อ่างแล้ว.

^{๔๑๑} อ่างแล้ว.

^{๔๑๒} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๔๓/๑๙๗ - ๒๐๓.

^{๔๑๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ญาณสังวรธรรม, จุดมุ่งหมายของชีวิต, หน้า ๒๕๘.

^{๔๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๙.

๗.๒ ความเข้าใจเรื่องจิต

ในญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระนรินทร ประกอบด้วย ๑) จิตกับกายต้องอาศัยกัน ๒) จิตนำโลก ๓) ทำไมต้องสนใจเรื่องจิต ๔) จิตต้องมีการพัฒนา ๕) ผู้ให้สุขและเสวยสุขที่แท้จริง ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปเนื้อหา ค้นหาแหล่งหาอิงชั้นปฐมภูมิ ตามลำดับ ดังนี้

บทนำความเข้าใจเรื่องจิต ^{๔๑๕}

ความรู้เรื่องจิตทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องควรศึกษาให้รู้ เพราะการปฏิบัติของพระพุทธเจ้าย่อมเนื่องด้วยจิตเป็นข้อสำคัญ พระพุทธดำรัสที่สั่งสอนเกี่ยวกับจิตเป็นส่วนใหญ่ จิตคืออะไร? จิต หมายถึง สิ่งที่เราเรียกว่าจิตใจของทุก ๆ คน กาย ก็หมายถึงถึงร่างกายนี้ เพราะจิตเป็นสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุที่จะมองเห็นได้ด้วยตา จึงมีความเห็นเป็นปัญหา ว่า จิตคืออะไร อยู่ที่ไหนกันตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์เก่าก่อนมาจนถึงปัจจุบัน เช่นว่า จิตเป็นธรรมชาติให้สำเร็จความนึกคิด เป็นความนึกคิด เป็นธาตุรู้ เป็นที่ก่อเกิดกิเลสกรรมต่าง ๆ จนถึงว่าเป็นอาการของมันสมอง ^{๔๑๖}

ส่วนที่เกี่ยวข้องกันที่อยู่ที่มีความเห็น ว่า จิตอาศัยอยู่ที่หทัยคือเนื้อหัวใจที่เต้นสูบฉีดโลหิตอยู่นี้ อยู่ที่มันสมองเพราะเป็นงานของมันสมองนั่นเอง จิตใจมีอยู่จริงและย่อมรู้ว่าจิตนี้เป็นดวงชีวิตทีเดียว ดับจิตเสียเมื่อใดชีวิตนี้ก็ดับเมื่อนั้น และร่างกายก็จะเน่าเปื่อยผุพังไป เมื่อจิตดำรงอยู่ชีวิตจึงดำรงอยู่ ถ้าไม่มีจิตอยู่ในตัว จึงจะรู้ไม่ได้และรู้ไม่ได้ทุกอย่าง ^{๔๑๗}

ในพระธรรมบทพระพุทธวจนะว่า “จิตไม่มีสรีระหรือไม่ใช่สรีระ (อสรีระ) มีคูลาเป็นที่อาศัย (คูลาหสย) เทียวไปไกลเทียวไปผู้เดียวหรือดวงเดียว” ^{๔๑๘} ตามลักษณะนี้จิตจึงมิใช่มันสมองซึ่งเป็นสรีระ และคำว่า คูลาในคำสามัญแปลว่า ถ้าคือกายนี้ จึงให้แปลโดยความว่ามีกายนี้เป็นที่อาศัย แต่ในคัมภีร์คัมภีร์วิสุทธิธรรมและคัมภีร์อธิบายอภิธรรมได้ระบุ หทัยวัตถุคือเนื้อหัวใจที่เต้นสูบฉีดโลหิตอยู่นี้ ว่าเป็นที่อาศัยของวิญญาณธาตุอันหมายถึงจิต จิตจึงอาศัยอยู่ที่หทัยวัตถุ

ปัจจุบันแพทย์ผ่าตัดเปลี่ยนเนื้อหัวใจของคนได้สำเร็จแล้วคือ ตัดเนื้อหัวใจของคนไปช้อนออก นำเอาเนื้อหัวใจของคนตายแล้วมาเปลี่ยนให้ จึงเกิดปัญหาขึ้นถึงจิตของคนไข่ว่าจะพลอยถูกตัดออกไปหรือไม่ถ้าจิตอาศัยอยู่กับเนื้อหนังดังกล่าวนั้น และจะมีจิตอะไรของใครมาแทน จะว่าจิตของคนตายที่เป็นเจ้าของเนื้อหัวใจที่ถูกนำมาเปลี่ยนให้ก็คงไม่ได้ เพราะคนนั้นตายไปแล้วหมายถึงดับจิตไปแล้ว

^{๔๑๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตคืออะไร? บทนำ, หน้า ๒๖๐ - ๒๖๕.

^{๔๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๐.

^{๔๑๗} อ้างแล้ว.

^{๔๑๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๖.

เรียกเต็มว่า “ดับจิตตสังขาร” แต่ผลที่ปรากฏคนไข้ที่ถูกเปลี่ยนหัวใจแล้วก็เป็นผู้ที่มีจิตของตนอย่าง เก่านั้นเองไม่ได้เปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น น่าคิดว่า “จิตอาศัยอยู่ที่ไหน”^{๔๑๙}

มีคำเดียวที่พอคิดได้ว่า “มีคูหาเป็นที่อาศัย” คูหาคือกายนี้ก็ยุติปัญหานี้ลงได้ เพราะไม่มี โอกาสผัดแปร แต่ยังคงอยากจะค้นหาอีกต่อไปว่าอยู่ที่ส่วนไหนของกายกันแน่ เจ้าพระคุณสมเด็จพระ อธิบายว่า คูหาหรือถ้ำในความหมายทั่วไปนั้น มีลักษณะเป็นโพรงมีเพดานโค้งไปตามธรรมชาติ ค้นหา คูหาในร่างกายคนว่าส่วนไหนมีลักษณะดั่งนั้น จะพบได้ในที่สองแห่งคือ ๑. กะโหลกศีรษะ ๒. ส่วนหน้าอกที่ประกอบด้วยกระดูกซี่โครงและกระดูกสันหลังมีลักษณะเป็นโพรงเหมือนกัน มีเนื้อหัวใจ ปอด ตับ เป็นต้นรวมอยู่ในโพรงแห่งกระดูกหลายชิ้นนี้ แต่ไม่เหมือนส่วนแรกคือกะโหลกศีรษะ ซึ่งมี ลักษณะเป็นคูหามากกว่า ทั้งที่เป็นที่อาศัยของมันสมองเป็นส่วนสำคัญเกี่ยวแก่ความรู้ ความคิด ความจำตามที่ศึกษาทราบกันในปัจจุบัน ต้องตั้งฐานความคิดขึ้นใหม่ว่า หรือจิตจะอาศัยอยู่ในคูหา ส่วนนี้คืออาศัยอยู่ที่มันสมองในกะโหลกศีรษะ^{๔๒๐}

อาการของร่างกายเดิมมี ๓๑ สันนิษฐานว่าคงได้รับจากตำราแพทย์สมัยโบราณ แพทย์ สมัยนั้นคงได้เห็นมันสมองในกะโหลกศีรษะแล้ว แต่น่าจะยังไม่รู้ลักษณะหน้าที่พิเศษของมันสมองจึง จัดรวมไว้ในอาการข้อหนึ่งใน ๓๑ ข้อเหล่านั้น ซึ่งน่าจะเป็นข้อเยื่อในกระดูก จึงเป็นอาการ ๓๒ ถ้าจิต มีคูหาเป็นที่อยู่อาศัยคืออาศัยอยู่กับสมอง ก็น่าจะเป็นปัญหาเรื่องการผ่าตัดเปลี่ยนเนื้อหัวใจได้ง่ายเข้า มีเรื่องสนับสนุนข้อนี้ คือ มีข่าวในหนังสือพิมพ์ไลฟ์ (LIFE) ว่า นายแพทย์รัสเซีย ได้ตัดศีรษะสุนัขตัว หนึ่งมาต่อเข้ากับสุนัขอีกตัวหนึ่ง เป็นสุนัขตัวเดียวแต่มีสองหัว มีชีวิตอยู่ได้นานเท่าไรจำไม่ถนัด ศีรษะ สุนัขตัวเดิมแสดงอาการของตนอย่างหนึ่ง ศีรษะสุนัขที่มาต่อเข้าใหม่แสดงอาการของตนอีกอย่างหนึ่ง ต่างแสดงเหมือนอย่างเป็นสุนัขสองตัว แสดงว่าจิตใจของสุนัขได้มากับศีรษะ เพราะว่าอยู่ที่ศีรษะมิได้ อยู่ที่หัวใจที่เต้นอยู่ และมีปัญหาว่าคนเราจะตายจริงเมื่อไหร่ แพทย์ผู้หนึ่งลงความเห็น ว่าไม่ใช่เมื่อ หัวใจหยุดเต้น แต่เมื่อสมองหยุดทำงาน ความเชื่อแต่โบราณที่น่าจะว่าตายเมื่อหยุดลมหายใจ หรือ ดับลม ถ้าวาลมหายใจเป็นตัวชีวิตดังคำว่า “ปาโณหรือปามแปลว่าสัตว์มีชีวิต” คือมีปราณหรือลม หายใจ ฉะนั้น เมื่อดับลมปราณก็เป็นการดับชีวิตไปด้วย

พระพุทธศาสนาแสดงว่า ชื่อว่าตายแน่เมื่อไหร่ ในหมวดสังขาร ๓ คือ ๑. กายสังขาร (เครื่องปรุงแต่งกาย) ได้แก่ลมหายใจเข้าออกเพราะปรุงกายให้ดำรงชีวิตให้เกิดเวทนา ๒. วจิตสังขาร (เครื่องปรุงวจีคือวาจา) ได้แก่วิตกวิจารณ์เพราะเป็นเครื่องปรุงให้พูด ๓. จิตตสังขาร (เครื่องปรุงจิต) ได้แก่ สัญญาเวทนาเพราะเป็นเครื่องปรุงจิตให้คิดไป ท่านแสดงว่าเมื่อคนจะตายวจีสังขารดับไปก่อน ต่อจากนั้นดับกายสังขาร แล้วจึงดับจิตตสังขาร ตามลำดับนี้ดับจิตตสังขารจึงตาย^{๔๒๑}

^{๔๑๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตคืออะไร? บทนำ, หน้า ๒๖๒.

^{๔๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

^{๔๒๑} อ้างแล้ว.

เมื่อจิตอาศัยอยู่กับมันสมองดับ จิตสังขารกล่าวได้ว่าดับมันสมอง คือมันสมองหยุดทำงาน ในอภิธรรมแสดงยกจิตเป็นข้อสำคัญ สำหรับในเวลาตายคือจุติจิต รวมความว่าจะตายแน่ต่อเมื่อ ดับ จิตสังขารหรือถึงจุติจิต จะตรงกับที่เรียกว่าสมองหยุดทำงานก็ได้ เพราะยากที่จะรู้เรื่องจิตกับ มันสมองเช่นเดียวกับยากที่จะรู้ว่าสมองหยุดทำงานเมื่อไร

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่าอาการ อาหาร โรค เป็นต้น ทำให้จิตกับสมองต่างกันคือ อาการของจิตแจ่มใส เศร้าหมอง อาการของมันเป็นสองเช่น แจ่มใส ปวดมีนอาการเหล่านี้ บางที่ขัดกัน เช่นบางคราวใจแจ่มใสอยากจะทำงานต่อไป แต่สมองปวดมีน บางคราวสมองปลอดโปร่ง แต่ใจท้อแท้ ไม่มีกำลังจะทำงาน แสดงว่าจิตกับมันสมองต่างกัน

อาหารของจิตใจคืออารมณ์ ได้แก่เรื่องที่เกิด ที่จิตดำริเป็นต้นอันส่งเสริมกำลังให้แก่จิต อาหารของมันสมอง ได้แก่อาหารของร่างกายที่บริโภคอยู่โดยปกติ บางคราวร่างกายได้รับอาหาร เพียงพอ หมายถึงว่าสมองได้รับบำรุงด้วยอาหาร มีกำลังริ้วแรงที่จะทำงานได้ แต่จิตใจขาดอาหาร คือขาดเครื่องบำรุงบำรุงใจให้มีกำลัง บางคราวจิตใจไม่ขาดเรื่องบำรุงใจเป็นจิตใจที่มีกำลัง แต่สมอง ขาดอาหารอ่อนเพลียไม่มีกำลังที่จะทำงาน แสดงว่าจิตกับมันสมองต่างกัน^{๔๒๒}

โรคก็ต่างกัน คือโรคของจิตใจคือกิเลส เครื่องเศร้าหมองของจิตต่าง ๆ ส่วนโรคของสมอง คือความเจ็บป่วยทางสมอง จนถึงเป็นผู้เสียจริตนี้ว่าทางกาย เมื่อโรคต่างกัน สมุฏฐานของโรคก็ ต่างกัน อารมณ์เป็นสมุฏฐานของโรคทางจิต เห็นว่าคนเป็นบ้าเกี่ยวแก่ความรู้สึกของประสาทสมอง บางคนเรียกว่าโรคจิต ดังนี้ไม่ถูกควรเรียกว่าโรคสมอง โรคจิตตามความหมายในอริยวินัยของ พระพุทธเจ้า ฟังหมายถึงกิเลส คนมีกิเลสชื่อว่าโรคจิต โรคสมองเยี่ยวยาแก้ไขด้วยยาแพทย์ โรค จิตเยี่ยวยาด้วยธรรมะของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงชื่อว่า เป็นแพทย์ผู้รักษาคนเป็นโรคนี้ให้ หายได้อย่างเด็ดขาด แม้โรค สมุฏฐานของโรค ยาแก้โรค แพทย์ผู้รักษาที่ต่างกัน ก็แสดงว่าจิตกับ มันสมองต่างกัน^{๔๒๓}

๑. จิตกับกายต้องอาศัยกัน^{๔๒๔}

กายอาศัยจิตและจิตอาศัยกาย ความมีอยู่ด้วยกันทั้งสองอย่างเป็นเหตุให้มีความเป็นบุรุษ บุคคล คือเรียกว่าเป็นบุคคลหรือเป็นคนต้องมีกายและจิตอาศัยกันอยู่ ถ้ามีแต่กายปราศจากจิต ความ เป็นบุคคลก็สิ้นไป พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในธาตุวิภังคสูตร^{๔๒๕} ว่าบุรุษนี้มีธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ (ธาตุอากาศคือช่องว่าง) วิญญานธาตุ (ธาตุรู้) เมื่อจัดเข้าในกายและ จิต ๕ ธาตุข้างต้น (ธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ) เป็นกาย ธาตุที่ ๖ (ธาตุรู้) เป็นจิตหรือเป็นอาการของ

^{๔๒๒} อ่างแล้ว.

^{๔๒๓} อ่างแล้ว.

^{๔๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตกับกายต้องอาศัยกัน, หน้า ๒๖๗ - ๒๖๘.

^{๔๒๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒ - ๓๖๘/๔๐๑ - ๔๑๕.

จิตเป็นเรื่องของจิต ใน ๕ ธาตุ ธาตุ ๔ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) เป็นวัตถุ ส่วนธาตุที่ ๕ (อากาศ) หมายถึง ช่องว่างในกายนี้ ถ้าเป็นความว่างจริง ๆ ไม่มีอะไรเป็นความว่าง (space) ก็ไม่ใช่วัตถุ ถ้าหมายถึงสิ่งที่ ละเอียดมองไม่เห็นที่มีอยู่ในช่องว่างนั้น ที่เรียกว่า ออกซิเจน ไฮโดรเจน เป็นวัตถุละเอียดอย่างหนึ่ง ตามรูปศัพท์ “อากาศ” แปลว่าที่ที่ไถหรือขีดมีรอยไม่ได้ เพราะเป็นที่ว่างมีพุทธภาษิตว่า “รอยเท้าไม่มี ในอากาศ”^{๔๒๖} ตรงกันข้ามกับคำว่า “โอกาส” แปลว่าที่ที่ไถหรือขีด ให้มีรอยได้ หมายถึง พื้นพิภพ

ร่างกายของคนเราเมื่อส่องดูด้วยกล้องจุลทรรศน์หรือด้วยอะไรที่ละเอียดกว่านั้น จะได้พบ ช่องว่างพรุนไปหมดทั้งตัว ส่วนที่ไม่ใช่ช่องว่างคงเป็นสิ่งที่เรียกว่าธาตุ ดินบ้าง น้ำบ้าง ไฟบ้าง ธาตุลม บ้าง ประกอบกันอยู่เพราะสายตาคอนเรามองเห็นได้ไม่ละเอียด จึงเห็นได้แบบเรียบร้อย แต่ถึงเช่นนั้น ที่คลุมเป็นร่างอยู่ได้เพราะมีจิตใจร่วมด้วย ถ้าร่างกายไม่คลุมกันอยู่ต้องแตกทำลาย เหมือนอย่างผู้ที่ต้อง ประสบอุบัติเหตุถูกรถยนต์ทับร่างกายย่อยยับ จิตใจก็อยู่ไม่ได้เพราะจิตก็ต้องอาศัยร่างกายเป็นที่สถิต ตกลงว่าทั้งสองต้องมีอยู่ด้วยกัน ความมีอยู่ด้วยกันทั้งสองอย่างเรียกว่า เอเกิภาพหรือสามัคคีภาพ ทั้ง สองอย่างหมดไปเมื่อใด สภาพเป็นบุคคลก็สิ้นไปเมื่อนั้นที่เรียกว่าความตาย^{๔๒๗} คนเรามีกายและจิต อาศัยกันอยู่ กายหมายถึงร่างกายแบ่งออกตามอภิธรรม เป็น ๒ อย่างคือมหาภูตรูปคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ (มหาภูต รูปส่วนที่เป็นใหญ่) อุปาทายรูปคือ “รูปอาศัย” คืออาศัยอยู่กับรูปส่วนใหญ่นั้นเอง ตกลงว่า รูปกายทั้งหมดต้องอาศัยจิตจึงเป็นรูปเป็นอยู่ได้^{๔๒๘}

๒. จิตนำโลก^{๔๒๙}

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “โลกอันจิตย่อมนำไป”^{๔๓๐} แม้จิตจะเป็นผู้นำโลก ก็ต้องอาศัยกายนี้ เป็นเรือนอยู่และเป็นที่ทำงานต่าง ๆ เพราะจิตโดยปกติอาศัยอายตนะ (ที่ต่อ) ภายในรับอายตนะ ภายนอก อายตนะทั้งสองนี้เป็นคู่กัน อายตนะที่คู่กันนี้ อันแรกเป็นภายในอันหลังเป็นภายนอก เป็น ๖ คู่ ๑๒ ชื่อ อายตนะภายในเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทวาร” (ประตู ช่อง) เมื่อเรียกว่าทวาร ก็เรียก อายตนะภายนอกที่คู่กันว่า “อารมณ” จึงเป็นทวาร ๖ อารมณ ๖ อายตนะภายนอก ๕ ชื่อแรกก็คือ ปสาท ๕ เป็นอุปาทายรูป (รูปอาศัยอยู่กับมหาภูตรูป) ส่วนข้อที่ ๖ ได้แก่ มนะ (ใจ) ไม่ใช่รูป

แต่ในคัมภีร์อธิบายแสดงว่าเป็นอันเดียวกับจิต แต่ในพระสูตรแสดงฐานะแห่งธรรมต่างกัน เช่นแสดงว่าอายตนะทั้งปวงรวมทั้งหมดด้วยไม่เที่ยงต้องแปรปรวนแตกดับ แสดงให้บุคคลพิจารณา ครั้นพิจารณาจนเกิดปัญญาเห็นชอบแล้ว จิตก็วิมุตติหลุดพ้นจากอัสวกิเลส ตามฐานะแห่งธรรมที่

^{๔๒๖} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๔ - ๒๕๕/๑๑๑.

^{๔๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตกับกายต้องอาศัยกัน, หน้า ๒๖๗.

^{๔๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๘ - ๓๖๙.

^{๔๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตนำโลก, หน้า ๒๗๐ - ๒๗๑.

^{๔๓๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๒/๗๓.

แสดงนี้ มนะจึงไม่เป็นส่วนที่ถูกยกขึ้นพิจารณาว่าไม่เที่ยง มนะจึงไม่ใช่จิตเป็นเพียงอายตนะหรือทวาร
ข้อหนึ่งของจิตเช่นเดียวกับอายตนะหรือทวารข้ออื่น ๆ ^{๔๓๑}

อินทรีย์ ๕ (เป็นใหญ่) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มีวิสัยเช่นตาวิสัยการรับได้แต่รูป การ
รับอารมณ์ต่าง ๆ กัน ไม่รับอารมณ์ของกันและกัน คือมีอารมณ์เฉพาะตน เช่นตากรับได้แต่รูป
หูก็มีวิสัยรับได้แต่เสียง เพราะตาจะฟังหูจะดูแทนกันนั้นไม่ได้ ส่วนอินทรีย์ข้อที่ ๖ คือมนะเป็นที่ฟัง
อาศัยของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้นและมีวิสัยรับอารมณ์ของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้นด้วย ในพระสูตรว่า มนะมี
ขอบเขตอำนาจที่ครอบคลุมอายตนะข้ออื่น ๆ และรับรูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปะ ที่เป็นวิสัยของ
อายตนะนั้น ๆ ได้ด้วย ^{๔๓๒} ข้อที่ ๖ มนะนี้ มีปัญหาทางการชี้ตัวว่าคืออะไร แต่ไม่มีปัญหาทางความ
มุ่งหมาย ฉะนั้น พุดง่าย ๆ ว่าใจต้องฟังด้วยใจจึงต้องประกอบอยู่ด้วยประสาททั้ง ๕ ทุกข้อ ที่เรียกว่า
มนะที่เป็นข้อที่ ๖ พระพุทธเจ้าตรัสว่า มีขอบเขตอำนาจหน้าที่ครอบคลุมอายตนะข้ออื่น ๆ และรับ
รูปเสียงกลิ่นรสโสภณรูปะที่เป็นวิสัยของอายตนะนั้น ๆ ด้วย กิริยาที่ทำให้ใจรับรู้รับฟัง เป็นต้น
เรียกว่า “มนสิการ” ความทำไว้ในใจคือทำเรื่องรูปเสียงเป็นต้นไว้ในใจด้วย หรืออีกอย่างหนึ่งว่า ทำใจ
ไว้ในเรื่องเหล่านั้นรูปเป็นต้นที่มาประจวบกับตาต้องประจวบกับมนะที่เป็นข้อที่ ๖ คู่กันไปด้วย จึงจะ
สำเร็จกิริยาที่เห็นรูป ระยะเวลาที่ประจวบถึงสองอย่างนี้รวดเร็วมาก เหมือนอย่างนกจับที่ยอดไม้ เงาม
ของนกทอดถึงพื้นดินทันที ^{๔๓๓}

๓. ทำไมต้องสนใจเรื่องจิต ^{๔๓๔}

พระพุทธศาสนาแสดงเรื่องกายต้องอาศัยจิตและจิตต้องอาศัยกาย เหตุการณ์ดังกล่าวนี้
เป็นเรื่องธรรมดา เรียกว่าภาษาธรรมว่าเป็นสภาวะธรรมซึ่งแปลว่าเป็นธรรมดามีภาวะ (ความมี
ความเป็น) ของตนเอง ^{๔๓๕} คนบางพวกกล่าวว่า เมื่อร่างกายสลายจิตก็สลายคำกล่าวนี้ยังไม่ถูกต้อง
สมบูรณ์ เพราะบางที่ร่างกายสลายแต่จิตไม่สลายก็มีอยู่บ่อย ๆ จึงต้องบำรุงเลี้ยงจิตด้วย บางคนกล่าว
ว่าพระพุทธศาสนาไม่เอื้อเพื่อต่อร่างกาย สอนแต่ให้สงวนรักษาจิตใจ ทั้งร่างกายเสียความจริงไม่ได้
สอนให้ทิ้งขว้าง เพราะจะปฏิบัติทางจิตใจได้ก็ต้องมีร่างกายปราศจากโรคที่ทำให้ทุพพลภาพ ไร้
สามารถ ^{๔๓๖} ทางพระพุทธศาสนามีได้ถือว่า เมื่อร่างกายสลายมีสุขภาพดีแล้วจิตจะมีสุขด้วย และ
มิได้ถือว่า เพียงแต่ใจพลอยสลายไปตามร่างกายที่สลายชื่อว่าจิตมีสุขแล้ว จริตอยู่ร่างกายและจิตย่อม
เนื่องกันอาศัยกัน ถ้าร่างกายไม่สลายจิตก็ย่อมจะรับมาไม่สลายด้วย คนทั่วไปยากที่จะแยกจิตออกได้
จิตใจที่สลายเนื่องกับร่างกายนี้ไม่ควรถือว่าจิตมีสุข ควรเรียกว่าร่างกายมีสุขภาพแต่อย่างเดียว ส่วน

^{๔๓๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตนำโลก, หน้า ๒๗๐.

^{๔๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑.

^{๔๓๓} อ่างแล้ว.

^{๔๓๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ทำไมต้องสนใจเรื่องจิต, หน้า

๒๗๓ - ๒๗๖.

^{๔๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๓.

^{๔๓๖} อ่างแล้ว.

ความสุขของจิตมีลักษณะที่แตกต่างออกไป เมื่อร่างกายเป็นสุขจิตก็เป็นสุขนั้น หากคิดทบทวนแล้ว จะเห็นว่าความเห็นนี้เป็นมูลฐานแห่งความนิยมวัตถุ ตั้งแต่ชั้นปกติสามัญทั่ว ๆ ไป จนถึงขั้นรุนแรงที่สุด เพราะปฏิเสธความสำคัญของจิตใจถือว่าร่างกายเป็นสำคัญเป็นข้อนำ^{๔๓๗}

พุทธภาษิตในพระธรรมบทว่า “ ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้วพูดก็ตาม ทำก็ตาม ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนี้ เหมือนดั่งล้อเกวียนไป รอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้วพูดก็ตาม ทำก็ตาม สุขย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนี้ เหมือนดั่งเงาไม่ละตัวบุคคล ฉะนั้น”^{๔๓๘} ความสำคัญของจิตใจว่า เป็นเบื้องต้นของกรรมทั้งปวงและด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า เป็นเบื้องต้นแห่งความดีความชั่ว ทางพระพุทธศาสนาไม่ประสงค์ให้ไปตั้งปัญหาคัดค้านต่าง ๆ แต่ต้องการให้ปฏิบัติเกี่ยวแก่ใจทุกคนมี “ใจ” ใจจะเป็นมันสมองหรือมันสมองจะเป็นใจอย่างไร ไม่ต้องไปสนใจ ต้องการให้สนใจแต่ในประเด็นที่ว่า ใจเป็นใจดี ใจเป็นใจร้าย ใจเป็นใจโลภโกรธหลง หรือเป็นใจที่สงบโลภโกรธหลงอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในพระสูตรด้วยการตั้งสติว่า “ ตั้งสติตามคูจิตในจิตนี้ดังนี้ จิตมีราคะโทสะโมหะก็รู้ จิตปราศจากราคะโทสะโมหะก็รู้”^{๔๓๙}

ในหลายพระสูตรพระพุทธเจ้าไม่ตรัสเรียกว่า “จิต” แต่ตรัสเรียกว่า วิตก ที่แปลว่า “ความคิด” สอนให้รู้จักความคิดของตนเอง คิดดีก็รู้ คิดชั่วก็รู้ ตรัสให้แบ่งความคิดออกเป็น ๒ ส่วน ดีส่วนหนึ่ง ชั่วส่วนหนึ่ง ถ้าคิดชั่วไม่ดีก็ให้รู้ว่านี่เรากำลังคิดเป็นอกุศล ถ้าคิดดีก็ให้รู้ว่านี่เรากำลังคิดเป็นกุศล จะคิดอะไรก็คิดไปแต่ให้รู้ประเภทความคิดว่า นี่เป็นประเภทชั่วนี้ประเภทดี^{๔๔๐}

๔. จิตต้องมีการพัฒนา^{๔๔๑}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง แต่ว่าจิตนั้นเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมา ปุถุชน(คนกิเลสหนา)มิได้สดับข้อนั้นย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง เพราะฉะนั้นเรากล่าวว่าจิตตภาวนา (ความอบรมจิต) ไม่มีแก่ปุถุชนผู้มีได้สดับนั้น”^{๔๔๒} พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ทางตรงกันข้ามว่า “ ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสรและจิตนั้นพ้นจากอุปกิเลสที่จรมา ศิษย์พระอรियะ สดับข้อนี้อย่อมรู้ตามเป็นจริง เพราะฉะนั้น เรากล่าวว่าจิตตภาวนามีแก่ศิษย์ของพระอรियะ ผู้ได้สดับนั้น”^{๔๔๓} กิเลสแปลว่าเครื่องเศร้าหมองของจิต หมายถึงอาการที่เกิดขึ้นในจิต ซึ่งทำให้จิตเศร้าหมอง

^{๔๓๗} อ่างแล้ว.

^{๔๓๘} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑ - ๒/๒๓ - ๒๔.

^{๔๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๔๔๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ทำไมต้องสนใจเรื่องจิต*, หน้า ๒๗๖.

^{๔๔๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต*, จิตต้องมีการพัฒนา, หน้า ๒๗๗

^{๔๔๒} อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๕๑ - ๕๒/๙ - ๑๐.

^{๔๔๓} อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๕๑ - ๕๒/๙ - ๑๐.

ไม่ผ่อนคลาย ไม่เกิดปัญหาที่เปิดเผยให้เห็นความจริง^{๔๔๔} พระพุทธศาสนาแสดงว่า ชำระจิตให้บริสุทธิ์ได้จากกิเลสทุกชนิดด้วยจิตตภาวนา ปฏิบัติอย่างไรเรียกว่าจิตตภาวนา มีพุทธภาษิตว่า “ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงทำสมาธิภาวนา คืออบรมสมาธิให้มีขึ้น ผู้มีจิตตั้งมั่น (เป็นสมาธิ) แล้ว ย่อมรู้ตามเป็นจริง^{๔๔๕}” ฉะนั้น โดยย่อจิตตภาวนาคือสมาธิภาวนา ตลอดถึงปัญญาภาวนา ฟังทราบว่ “ภาวนา” แปลว่าทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น” คือปฏิบัติมีใช้หมายความว่าพรำบอบทสวดมนต์ด้วยปากหรือด้วยจิตสรุปได้ว่า จิตตภาวนา มี ๒ คือสมาธิภาวนา (อบรมสมาธิ) และปัญญาภาวนา (อบรมปัญญา) หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา พระพุทธโอวาทตอนต้นที่ว่า “ท่านทั้งหลายจงอบรมสมาธิ”^{๔๔๖} เป็นการตรัสให้ทำสมาธิภาวนาหรือสมถภาวนา พระพุทธโอวาทตอนหลังว่า “ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิย่อมรู้ตามเป็นจริง”^{๔๔๗} เป็นการแสดงถึงปัญญาภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนา

คำว่า “ภาวนา” แปลว่าอบรม” ตามพยัญชนะแปลว่า “การทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น” มักแปลตามอรรถ ว่า “อบรมเจริญ” ซึ่งมีความหมายถึงการปฏิบัติคำว่า “สมาธิ” แปลว่าความตั้งจิตมั่น” ตรงข้ามกับความคิดฟุ้งซ่าน คำว่า “สมถะแปลว่าความสงบจิตใจ” ตรงกันข้ามกับความไม่สงบ ทั้งสองคำหมายถึงภูมิปฏิบัติแห่งจิต มีคำเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “จิตตสิกขาแปลว่าศึกษาในจิต” เพราะว่าจิตจะตั้งมั่นได้ ต้องเป็นจิตที่สงบตั้งมั่น ภาวะแห่งจิตที่เป็นสมาธิและจิตที่เป็นสมถะต้องรวมอยู่ในขณะเดียวกัน^{๔๔๘}

๕. ผู้ให้สุขและเสวยสุขที่แท้จริง^{๔๔๙}

คนเรานั้น เมื่อเห็นประโยชน์และเกิดความต้องการสิ่งใด ย่อมจะเกิดความพยายามแสวงหาเพื่อให้ได้สิ่งนั้น แม้เป็นสิ่งที่ได้ด้วยยากก็พยายาม อยู่ใต้ดินก็พยายามขุดดินขึ้นมาจากใต้ อยู่ใต้น้ำก็งมขึ้นมาให้ได้ อยู่บนอากาศก็พยายามสอยลงมาหรือหาทางให้ได้ ฉะนั้น โฉนสิ่งที่อยู่ในจิตใจตนเองพยายามทำให้ได้มาไม่ได้คือธรรมที่เป็นเครื่องบำรุงใจให้เป็นสุข อาจทำให้ได้มาโดยไม่ต้องไปหาเครื่องมือที่ไหนเพียงแต่ปฏิบัติทำจิตตภาวนาตามคำสอนของพระพุทธเจ้าเท่านั้น สละเวลาวันหนึ่งเพียงครึ่งชั่วโมงหรือชั่วโมงมาทำ มีคำกล่าวเป็นกลาง ๆ ว่า “ความพยายามอยู่ที่ไหน ความสำเร็จก็อยู่ที่นั่น” หากจะเห็นคุณค่าของธรรมเหมือนอย่างเพชรทองของที่ปรารถนาปัญหาที่แท้จริง จึงอยู่ที่การ

^{๔๔๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตต้องมีการพัฒนา, หน้า ๒๗๗.

^{๔๔๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐.

^{๔๔๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐.

^{๔๔๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕/๑๗ - ๑๙.

^{๔๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จิตต้องมีการพัฒนา, หน้า ๒๗๘.

^{๔๔๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ผู้ให้สุขและผู้เสวยสุขที่แท้จริง, หน้า ๒๘๑ - ๒๘๒.

เห็นประโยชน์หรือที่เรียกว่าคุณค่าของธรรมซึ่งเกี่ยวกับปัญญาของคน ๔๕๐ คุณค่าของวัตถุที่เป็นสิ่งภายนอกเห็นได้ง่ายเพราะปรากฏแก่สายตา จนกลายเป็นข้อสำคัญทำให้เกิดความเข้าใจว่า “วัตถุที่น่าใคร่ นำปรารถนาทั้งหลายดังกล่าวเป็นตัวผู้ให้ความสุข” มองข้ามความจริงไปว่า “จิตใจต่างหากเป็นตัวผู้ให้ความสุขและเป็นผู้เสวยสุข” และ “จิตใจเช่นนั้นจะต้องประกอบด้วยธรรมเช่น สติ สมาธิ ปัญญา อันเกิดจากจิตตภาวนา” ๔๕๑ คนที่มีธรรมในจิตใจจะมีสุขเพราะจิตเองเป็นตัวผู้ให้สุขในฐานะที่ทั้งปวงจะมั่งมีหรือยากจนจะมียศสูงหรือมียศต่ำต่อยกก็มีสุขทั้งจะรักษาความดีไว้ได้ เพราะไม่เป็นทาสแห่งฐานะ แต่เป็นนายที่จะใช้ทั้งปวงให้เป็นประโยชน์ ๔๕๒

๗.๓. ความเข้าใจเรื่องกรรม

ความเข้าใจเรื่องกรรม พระนิพนธ์ลำดับที่ ๗.๓ มีเนื้อหาความเข้าใจเรื่องกรรม บทนำกรรมคืออะไร จำนวน ๑๑ เรื่องคือ ๑) หลักกรรมนอกพระพุทธศาสนา ๒) จะพิสูจน์กรรมได้อย่างไร ๓) แนวคิดเรื่องกรรม ๔) เพราะเหตุใดจึงไม่เชื่อเรื่องกรรม ๕) การให้ผลของกรรม ๖) กรรมเวร ๗) นิทานเรื่องระงับเวร ๘) ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร ๙) ความสุขอยู่ที่ไหน ๑๐) เงื่อนไขของความสุข ๑๑) สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง ผู้วิจัยได้สรุปเนื้อหาของแต่ละเรื่อง สืบค้นแหล่งที่มาจากชั้นปฐมภูมิ ตามลำดับ ดังนี้

บทนำชีวิตเนื่องด้วยกรรม^{๔๕๓}

ชีวิตของทุกคนเกี่ยวข้องกับกรรมทั้งที่เป็นกรรมเก่าทั้งที่เป็นกรรมใหม่^{๔๕๔} จะกล่าวว่าชีวิตเป็นผลของกรรมก็ได้ กรรมเก่ากรรมใหม่นี้อธิบายได้หลายระยะ ระยะไกลกรรมที่ทำแล้วในอดีตชาติเรียกว่า “กรรมเก่า” กรรมที่ทำแล้วในปัจจุบันชาติเรียกว่า “กรรมใหม่” อธิบายอย่างนี้ อาจจะไม่ไกลเกินไป จนคนที่ไม่เชื่ออดีตชาติเกิดความคลางแคลงไม่เชื่อ จึงเปลี่ยนมาอธิบายระยะใกล้ว่าในปัจจุบันชาตินี้ กรรมที่ทำไปแล้วตั้งแต่เกิดมาเป็นกรรมเก่า ส่วนกรรมที่เพิ่งทำเสร็จลงไปใหม่ ๆ เป็นกรรมใหม่ แม้กรรมที่กำลังทำหรือที่จะทำเป็นกรรมใหม่ การที่จะเข้าใจเรื่องชีวิตได้ดี จำต้องทำความเข้าใจเรื่องกรรมให้ดี^{๔๕๕} เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงวิเคราะห์ว่าคำว่า “กรรม” มีใช้ในภาษาไทย เช่นกรรมกร กรรมกร กรรมาธิการ แต่ในภาษาพูดกันเคราะห์ร้ายมักตกอยู่แก่กรรม เคราะห์ดีมักอยู่กับบุญ ใครประสบเคราะห์ร้ายก็พูดว่าเป็นกรรม แต่ใครประสบเคราะห์ดีมักพูดว่าเป็นบุญ และมีคำพูดคู่กันว่าบุญ

^{๔๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๑.

^{๔๕๑} อ้างแล้ว.

^{๔๕๒} อ้างแล้ว.

^{๔๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ชีวิตเนื่องด้วยกรรม บทนำ, หน้า ๒๘๓ - ๒๘๔.

^{๔๕๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๗๙ - ๑๘๐.

^{๔๕๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ชีวิตเนื่องด้วยกรรม บทนำ, หน้า ๒๘๓.

ทำกรรมแต่เงนทีให้กรรมเป็นฝ่ายดำให้บุญเป็นฝ่ายขาว ความเข้าใจเรื่องกรรมและคำพูดที่ใช้พูดกัน ในภาษาไทยจักเป็นอย่างไรงดไว้ก่อน ควรทำความเข้าใจให้ถูกต้องตามความหมายของ พระพุทธศาสนา คำว่า “กรรม” แปลว่ากิจกรรมที่คนกระทำ คำว่าทำหมายถึงทั้งทำด้วยกาย เรียกว่ากายกรรม ทำด้วยวาจาเรียกว่าวจิกรรม ทำด้วยใจคือคิดเรียกว่ามโนกรรม รวมได้ว่าเป็นการทำ ทุกอย่าง ในที่นี้คำว่า “ทำ” ใช้ได้ทุกอย่าง คำว่า “กรรม” แปลกนง่าย ๆ ว่าการทำ แต่ผู้แต่งศัพท์และความแปลว่า “กิจการที่บุคคลทำ” ดังกล่าว ถ้าแปลว่าการทำก็พ้องกับคำว่า “กิริยา” คำว่ากิริยา แปลว่าการทำโดยตรง ส่วนคำว่ากรรมนั้นหมายถึงตัวกิจหรือการงานที่กระทำ^{๔๕๖}

บทนำกรรมคืออะไร^{๔๕๗}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม เพราะคนจงใจคือมีใจมุ่งแล้ว จึง ทำทางกายบ้างทางวาจาบ้างทางใจบ้าง”^{๔๕๘} ดังนั้น กรรมคือกิจที่บุคคลจงใจทำหรือทำด้วยเจตนา ถ้า ทำด้วยไม่มีเจตนาไม่เรียกว่ากรรม แต่เมื่อจัดอย่างละเอียด สิ่งที่ทำด้วยไม่มีเจตนา ท่านจัดเป็นกรรม ชนิดหนึ่ง เรียกว่ากรรมสักว่าทำ เพราะอาจให้โทษได้เหมือนกัน เหมือนอย่างทีกฎหมายถือว่าผิดใน ฐานประมาท^{๔๕๙}

กรรมเกี่ยวกับคนอย่างไร กรรมเกี่ยวกับคนเรา คือคนเราเกี่ยวกับกรรมตลอดเวลา เพราะ คนเราตั้งแต่ตื่นนอนขึ้นจนถึงหลับไปใหม่ก็มีเจตนาทำอะไรต่าง ๆ พุดคิดอะไร ต่าง ๆ อยู่เสมอ โดย ปกติไม่มีใครหยุดนิ่งอยู่เฉย ๆ ได้ ถึงมือไม่ทำปากพุดถึงปากไม่พุดใจก็คิดถึงเรื่องต่าง ๆ การต่าง ๆ นี้ เรียกว่ากายกรรม คำต่าง ๆ ที่พุดนี้เรียกว่าวจิกรรม เรื่องต่าง ๆ ที่คิดนี้เรียกว่ามโนกรรม กรรมดีหรือไม่ดี สุดแต่ผลที่เกิดขึ้นจากกรรมนั้น ๆ กรรมดีเรียกว่ากุศลกรรมหรือบุญกรรม กรรมชั่วเรียกว่าอกุศลกรรม แปลว่ากรรมที่เป็นกิจของคนไม่ฉลาด^{๔๖๐} พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเป็นทางปฏิบัติไว้ชัดเจน เรียกว่า “กรรมบถแปลว่าทางของกรรม” เรียกสั้น ๆ ว่า “ทางกรรม” ทางไหนดี ทางไหนไม่ดี คือ กายกรรม (กรรมทางกาย) ฆ่าเขา ๑ ลักของเขา ๑ ประพฤติผิดในทางกาม ๑ เป็นอกุศล ไม่มีเว้นจากการทำ อย่างนั้น อนุเคราะห์เกื้อกูลเขา ๑ เลี้ยงชีพทางชอบ ๑ สังวรในกาม ๑ เป็นกุศลเป็นส่วนดี วจิกรรม (กรรมทางวาจา) พุดมุสา ๑ พุดส่อเสียดเพื่อให้เขาแตกแยกกัน ๑ พุดคำหยาบด้วยใจมีโทษเพื่อให้ เขาเจ็บใจ ๑ พุดเพื่อเจ้าเอเลวไหล ๑ เป็นอกุศลไม่ดี พุดแต่ความจริง ๑ พุดสมัครสมาน ๑ พุดสุภาพ รัรื่นหูจับใจ ๑ พุดด้วยหลักฐานถูกต้องชอบด้วยกาลเทศะ ๑ เป็นกุศลเป็นส่วนดี มโนกรรม (กรรม ทางใจ) คิดเพ่งเล็งอยากได้ของเขามาเป็นของของตนเอง ๑ คิดพยาบาทมุ่งร้ายเขา ๑ เห็นผิดจาก

^{๔๕๖} อ่างแล้ว.

^{๔๕๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, กรรมคืออะไร, หน้า ๒๘๕ - ๒๘๙.

^{๔๕๘} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

^{๔๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, กรรมคืออะไร, หน้า ๒๘๕.

^{๔๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๕๖.

คลองธรรม เห็นว่าทำดีไม่ได้ดีทำชั่วไม่ได้ชั่ว ๑ เป็นอกุศลไม่ดี ไม่คิดอย่างนั้นและคิดเผื่อแผ่ ๑ คิดแผ่เมตตาจิตให้เขาเป็นสุข ๑ คิดเห็นชอบตามคลองธรรมเห็นว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ๑ เป็นกุศลเป็นส่วนดี^{๔๖๑}

คนที่เว้นจากทางกรรมเป็นอกุศลดำเนินไปในทางกรรมที่เป็นกุศลเรียกว่า “ธรรมจारी” แปลว่าผู้ประพฤติธรรมความประพฤติดังนี้เรียกว่า “ธรรมจริยาหรือธรรมจรรยาสมจริยา” หรือสมจรรยา คือหลักสมภาพในพระพุทธศาสนาสมภาพคือความเสมอกัน การจัดให้เสมอกันในทางที่ไม่อาจจะจัดได้เช่นนี้ เป็นการจัดที่ไม่สำเร็จ รังแต่จะให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายไม่สงบสุขอย่างเดียว ส่วนการจัดให้เสมอกันในทางที่อาจจัดได้นั้น พระพุทธเจ้าทรงจัดด้วยหลักสมจริยา คือ เว้นจากทางกรรมฝ่ายอกุศล ดำเนินในทางกรรมฝ่ายกุศล^{๔๖๒} ปฏิบัติในสมจริยาเป็นสมภาพอย่างไร “สมภาพ แปลว่าความเสมอกัน” คือตัวเราเองกับผู้อื่นหรือผู้อื่นกับตัวเราเองเสมอกัน ตัวเราเองรักสุขเกลียดทุกข์ ผู้อื่นรักรักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน ทางที่จะให้เกิดสมภาพได้โดยตรงคือ ทั้งสองฝ่ายต่างดำเนินเข้าหาจุดที่เสมอกันคืองดเว้นจากกรรมที่ชั่ว เมื่อมีสมภาพดังนี้ภราดรภาพคือความเป็นพี่น้องกันหรือเป็นญาติที่คุ้นเคยไว้วางใจกันก็ได้เกิดขึ้น เสรีภาพ คือความมีเสรีอันที่จะไปไหน ๆ ได้ ทำอะไรก็ได้โดยไม่ถูกใครเบียดเบียนและไม่เบียดเบียนใคร ก็เกิดขึ้น^{๔๖๓}

กล่าวโดยสรุปแล้วประมวลเป็นหลักใหญ่ ๆ เป็น ๓ ข้อ คือ ๑) พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรมใครทำดีก็เป็นกุศลกรรมติดตัวอยู่ ใครทำชั่วก็เป็นอกุศลกรรมติดตัวอยู่ ๒) พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรมวิบาก คือผลของกรรม ผลที่ดีเกิดจากกรรมที่ดีผลที่ชั่วเกิดจากกรรมที่ชั่วไม่สับสนกัน หวานพีชเช่นได้ก็ได้ผลเช่นนั้น ๓) พระพุทธศาสนาแสดงว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน^{๔๖๔} พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้ทุก ๆ คนหมั่นนึกคิดอยู่เสมอว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นกรรมทายาท คือเป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัยเฉพาะตน (เป็นคน ๆ ไป) และกรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและดีต่าง ๆ กัน”^{๔๖๕}

^{๔๖๑} อ่างแล้ว.

^{๔๖๒} อ่างแล้ว.

^{๔๖๓} อ่างแล้ว.

^{๔๖๔} อ่างแล้ว.

^{๔๖๕} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๔.

๑. หลักกรรมนอกพระพุทธศาสนา^{๔๖๖}

ลัทธิอื่นบางลัทธิปฏิเสธกรรมเสีย บางลัทธิรับรองหลักกรรมบ้าง ปฏิเสธบ้าง แต่การระบุว่าทำอะไรเป็นกรรมดีทำอะไรเป็นกรรมชั่ว มีกล่าวไว้ต่าง ๆ กัน ลัทธิที่ปฏิเสธหลักกรรม คือปฏิเสธว่ากรรมดีชั่วไม่มีผลของกรรมดีชั่วไม่มี^{๔๖๗} เพราะเมื่อใครทำอะไรทำแล้วก็แล้วไป ไม่เห็นมีอะไรที่เรียกว่ากรรมเหลือติดตัว และที่ว่าดีไม่ดีขึ้นเป็นการว่าเอาเอง^{๔๖๘} ลัทธิรับบ้างเช่นรับว่า เมื่อทำอะไรไปก็เป็นบุญเป็นบาป ทำนองรับรองว่ากรรมมีแต่เมื่อคราวจะต้องรับผลของกรรม ก็อยากจะได้รับผลของกรรมดีไม่ยอมรับผลของกรรมชั่วจึงแสดงวิธีทำให้หายบาป ผู้ทำเองจึงมิใช่เป็นเจ้าของกรรมที่ทำอย่างแน่นอน แต่มีเจ้าของอยู่อีกส่วนหนึ่งอาจเป็นผู้บันดาลผลอะไรให้เกิดแก่ใครก็ได้ อาจเป็นผู้ยกบาปเพิ่มบาปให้ได้ดี ฉะนั้น ที่พูดว่าทุกลัทธิศาสนาสอนให้คนละชั่วทำดีจึงนับถือให้เหมือน ๆ กัน อาจเป็นคำพูดเพื่อประนีประนอม หรือแสดงมรรยาทว่าไม่ยกตนข่มท่าน เจตนาที่ดีอยู่แต่ถ้าจะต้องนับถือจริงจัง ๆ และพิจารณาดูแล ก็จะเห็นว่าไม่เหมือนกัน ปฏิบัติไปคนละอย่าง เพราะเห็นว่าเป็นการถูกผิด เป็นบุญบาปหรือดีชั่วกันไปคนละอย่าง เหมือนอย่างการฆ่าสัตว์^{๔๖๙} แม้พุทธศาสนิกชนเองมีศรัทธาในกรรมอยู่บ้าง ก็ยังคงคลงแคลงกันอยู่โดยมากกว่า ผู้ทำกรรมจะได้รับผลเมื่อไร เพราะตามที่ปรากฏเห็นกันอยู่บางคนทำดีแต่ไม่เห็นว่าได้ดี บางคนทำชั่วแต่ไม่เห็นว่าได้ชั่ว บางทีกลับได้ผลตรงกันข้าม จะมีอะไรมาพิสูจน์ให้เห็นได้ว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว^{๔๗๐}

๒. จะพิสูจน์กรรมได้อย่างไร^{๔๗๑}

เมื่อสิ่งที่พิสูจน์เป็นวัตถุหรือสสาร ก็ใช้เครื่องพิสูจน์ในทางนั้น เมื่อสิ่งที่พิสูจน์เป็นความจริงที่นอกไปจากวัตถุหรือสสาร ก็ต้องใช้เครื่องพิสูจน์อย่างอื่นที่จะชี้ถึงความจริงนั้น ๆ ได้ ดังวิธีที่ทั่วโลกใช้กัน การพิสูจน์ความผิด เมื่อบุคคลถูกกล่าวหาฟ้องร้องว่าทำผิดกฎหมาย ก็ต้องพิสูจน์กันตามวิธีบัญญัติไว้ในกฎหมาย เช่น สืบสวน สอบสวน ใต้สวน พิจารณา วินิจฉัยโดยยุติธรรมตามกฎหมาย^{๔๗๒} การพิสูจน์ภูมิรัฐสติปัญญาเรื่องนี้จะชี้ดวงวัดอย่างวัตถุ หรือจะคำนวณด้วยวิธีคณิตศาสตร์ ให้รู้ว่าใครมีภูมิปัญญาเท่าไรหาได้ไม่ ในเวลานี้ก็ใช้การสอบต่าง ๆ ตั้งข้อสอบให้ตอบเมื่อตอบได้ตามเกณฑ์ก็รับรองว่าสอบได้ มีภูมิรัฐขั้นนั้น แม้การวัดภูมิสติปัญญาที่เรียกว่าไอคิวของฝรั่ง ก็เป็นตั้งปัญหาให้ตอบเช่นกัน

^{๔๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลักกรรมนอกพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๙๐ - ๒๙๑.

^{๔๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๒ - ๑๑๕/๙๕ - ๑๑๕.

^{๔๖๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลักกรรมนอกพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๙๐.

^{๔๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๑.

^{๔๗๐} อ้างแล้ว.

^{๔๗๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, จะพิสูจน์กรรมได้อย่างไร, หน้า ๒๙๒ - ๒๙๖.

^{๔๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๒.

แล้วตัดสินใจว่าสติปัญญาขนาดนั้นขนาดนี้ การพิสูจน์มิติและจิตใจ เมื่อต้องการจะรู้ว่าใครมีความคิดเห็นอย่างไรต้องใช้วิธีให้แสดงออกทางการ เช่นออกเสียงเล็กลง ออกเสียงประชามติ ในการประชุมอภิปราย การลงมติ เป็นต้น^{๔๗๓} กรรมจะนำเข้าวิธีไหนจะนำเข้าโรงศาล หรือจะนำเข้าห้องสอบไล่คงไม่ได้ผล จึงต้องพิสูจน์ตามหลักเหตุผล อันเป็นเหตุผลอย่างธรรมดาสามัญ ที่จะสามารถเข้าใจได้ด้วยสามัญสำนึกของทุก ๆ คน ทุก ๆ คน เมื่อตากแดดก็ร้อนเมื่ออาบน้ำก็เย็น เมื่อรับความร้อนเย็นตามที่ต้องการก็เป็นสุข เมื่อได้รับเกินต้องการก็เป็นทุกข์ สิ่งที่ทำให้เป็นสุขหรือทุกข์เหล่านี้เรียกว่าความสุขหรือทุกข์ที่ได้รับเรียกว่าผล ถ้าเป็นเหตุผลในทางให้เกิดสุขเรียกว่าดี ถ้าเป็นเหตุผลในทางให้เกิดทุกข์เรียกว่า ชั่ว^{๔๗๔}

ความดีและความชั่วมีจริงเพราะเรารู้สึกตัวของเราเองว่า คนนั้นทำดีแก่เราคนโน้นทำชั่วร้ายแก่เรา และในทำนองเดียวกันตัวเราเองก็มีความรู้สึกเหมือนกันว่า ตัวเราเองทำดีหรือไม่ดีอย่างไร ความดีหรือความชั่วที่ตัวเราทำหรือที่คนอื่นทำปรากฏในความรู้สึกของเรานั้น คืออะไรเล่า ก็คือกรรมนั่นเอง เป็นกุศลกรรมเป็นอกุศลกรรม ฉะนั้น กรรมจึงมีจริงและมีตัวอยู่จริงเพราะติดอยู่ในความรู้สึกในจิตใจของเราเอง เราไม่สามารถแก่งัดกรรมของเราได้ ถึงจะลืมนไปแล้วก็ยังฝังใจอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจ เพราะกรรมเกิดจากเจตนาจึงเป็นรอยจารึกของจิตใจ^{๔๗๕}

เมื่อรู้สึกว่าการมีจริง ทำดีเมื่อใดเป็นกรรมดีเมื่อนั้น ทำไม่ดีเมื่อใดเป็นกรรมชั่วเมื่อนั้น จึงมีปัญหาว่การมีวิบากคือผลของกรรมมีหรือไม่และมีผลอย่างไร คิดง่าย ๆ ในเวลาสอบไล่ เมื่อได้รับข้อสอบ คิดออก ตอบได้ สอบไล่ได้ การตอบได้สอบไล่ได้เป็นผลดี เกิดจากความตั้งใจเรียน คือกรรมดีทำให้เกิดผลดีคือสอบไล่ได้ ถ้าตรงกันข้ามเรียนอย่างเหลวไหล จนสอบไม่ได้นี้เป็นกรรมชั่ว ทำให้เกิดผลชั่วคือสอบตก ฉะนั้นผลของกรรมจึงมีอยู่จริงและมีตามชนิดของกรรมคือผลดีเกิดจากกรรมดีผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว^{๔๗๖} กรรมและกรรมวิบากนั้นเป็นของใคร คิดดูง่าย ๆ การเรียนการสอบดังกล่าว คนไหนเรียนคนนั้นรู้คนไหนไม่เรียนคนนั้นไม่รู้ ผู้ใดทำกรรมอย่างไรก็ย่อมได้ผลกรรมอย่างนั้น^{๔๗๗} สรุปว่า เมื่อคิดพิสูจน์ด้วยสามัญสำนึกตามเหตุผลอย่างง่าย ๆ ในเรื่องความดีความชั่ว ทัว ๆ ไปที่มีอยู่เฉพาะหน้าก็จะเห็นได้ว่า ๑) กรรมดี คือมีความดีความชั่วในการทำของทุก ๆ คน ๒) กรรมวิบากมี คือมีผลดีของความดีมีผลชั่วของกรรมชั่ว ๓) กรรมเป็นของผู้ทำ คือใครทำกรรมอย่างใดก็ได้รับผลอย่างนั้น คำเก่า ๆ กล่าวว่า “ถึงคนไม่เห็นเทวดาก็เห็น” อาจพินสมัยแต่ถ้ารู้จักคิด คำนี้ยังใช้ได้ คือเทวดาในดวงใจของเราเอง ความมีหิริและโอตตปปะเรียกว่าเทวดธรรม (ธรรมของเทวดา) ใจที่มีละอายมีเกรงบาปคือความชั่วช้าต่าง ๆ นี้คือเทวดา แต่ใจกระด้าง ด้าน หยาบช้ำ แข็งกร้าว ชั่วร้าย อาจมองไม่เห็น ภาชิตมอญมีกล่าวว่ “เมื่อกาจับที่ไ้ต้นหญ้าด้วยคิดว่าไม่มีใครเห็น ถึงกระนั้นก็

^{๔๗๓} อ่างแล้ว.

^{๔๗๔} อ่างแล้ว.

^{๔๗๕} อ่างแล้ว.

^{๔๗๖} อ่างแล้ว.

^{๔๗๗} อ่างแล้ว.

มีผู้เห็นอยู่ถึงสองเป็นอย่างน้อย”^{๔๗๘} ผู้เห็นทั้งสองในภษิตมอญนี่คือใคร ถ้ามองไม่เห็นก็ให้ส่องกระจกก็จะเห็นผู้ที่เห็นกา แม้พุทธภษิตก้มีกล่าวว่ “ชื่อว่าที่ลัษย้อมไม่มีแก่ผู้ทำชั่ว”^{๔๗๙}

๓. แนวคิดเรื่องกรรม^{๔๘๐}

ในมหาโพธิชาดก^{๔๘๑} มีเรื่องว่ พระราชาแห่งรัฐหนึ่งมีอำมาตย์อยู่ ๔ คน เป็นผู้แสดงลัทธิต่าง ๆ แก่พระราชา คือ คนที่ ๑ แสดงลัทธิวิผลทุกอย่างไม่มีเหตุ คนที่ ๒ แสดงลัทธิว่พระอิศวรสร้าง คนที่ ๓ แสดงลัทธิว่ทุก ๆ อย่างเป็นเพราะบุญกรรม คนที่ ๔ แสดงลัทธิว่ขาดสูญ

มักจะเข้าใจกันอีกอย่างหนึ่งว่ เรื่องของกรรมเป็นเรื่องอดีตล่วงมาแล้ว ในปัจจุบันเรามากมีหน้าที่ปล่อยตนให้เป็นไปตามกรรม ที่เรียกกันว่ “ยถากรรม” เท่านั้น จึงไม่คิดจะทำอะไร ถ้าเห็นดังนี้เป็นความเห็นผิด ดั้งลัทธิของอำมาตย์ที่ถ้ออะไรเกิดเพราะกรรมปางก่อน (ปุพเพกตเหตุ) ดังกล่าว พระพุทธเจ้าทรงสอนมิให้เชื่อลัทธินี้ ถ้อว่เป็นลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ตรัสยกเวทนา สุขทุกข์ที่ทุก ๆ คนได้รับอยู่เป็นตัวอย่ง ว่เกิดเพราะโรคต่าง ๆ ในปัจจุบันก็มี เกิดเพราะกรรมเก่าก็มี ฉะนั้นเมื่อโรคเกิดขึ้นต้องเยียวยา และต้องป้องกันรักษาตัวไม่ให้เกิดโรค ในด้านความประพฤติต่าง ๆ ก็เช่นกัน ให้ละกรรมที่ชั่วทำกรรมที่ดี กรรมปัจจุบันเป็นข้อสำคัญแห่งชีวิตทุก ๆ คน คือ การที่เราทำอยู่เดี๋ยวนี ถ้อยคำที่เราพูดอยู่เดี๋ยวนี เรื่องที่เราคิดอยู่เดี๋ยวนี เป็นหน้าที่ของเราต้องคอยตรวจดู ให้ตัวเราทำพูดคิดแต่ในทางที่ถูก^{๔๘๒} หน้าที่ของเราทุก ๆ คน ก็คือทำกรรมปัจจุบันนี้ให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป^{๔๘๓}

๔. เพราะเหตุไร จึงไม่เชื่อกรรม^{๔๘๔}

จิตใจที่มีสามัญสำนึกของทุก ๆ คนย่อมมีความรู้สึกว่ มีความดีความชั่วมีผลของความดีความชั่วและผู้ทำนั่นเองเป็นผู้มีความดีความชั่วติดตัวอยู่ เพราะใครทำกรรมอันใดกรรมนั้นย่อมจารึกอยู่ในจิตใจ ผู้ทำนั่นเองต้องเป็นผู้รับผล แต่การที่มีคนไม่น้อยยงไม่มีความเชื่อตั้งมั่นลงไปในการตามหลัก สรุบโดยย่อว่ “ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว” เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ ๑) ความลำเอียงเข้าตนเองหรือถ้อเอาแต่ใจตน ๒) ไม่เห็นผลสนองที่สาสมทันตาทันใจ^{๔๘๕} ความลำเอียงเข้ากับตนเองนั้น คือมุ่งประโยชน์ตนไม่คำนึงถึงความเสียหายทุกข์ยากของผู้อื่น เป็นเหตุสำคัญอย่งหนึ่งที่ทำให้คนเป็นอัน

^{๔๗๘} อ่างแล้ว.

^{๔๗๙} อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑ - ๒๐๓.

^{๔๘๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, แนวคิดเรื่องกรรม, หน้า ๒๙๗

- ๓๐๐.

^{๔๘๑} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๕๗ - ๑๘๒/๓๐ - ๓๔.

^{๔๘๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, แนวคิดเรื่องกรรม, หน้า ๒๙๗

^{๔๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๐.

^{๔๘๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เพราะเหตุไร จึงไม่เชื่อเรื่องกรรม, หน้า ๓๐๑ - ๓๐๔.

^{๔๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๑.

มากยิ่งขึ้นประกอบชั่ว ถึงจะมีกรรมศรัทธาอยู่อย่างผู้นับถือพระพุทธศาสนามีอยู่ทั่ว ๆ ไปก็ตาม เมื่อความมุ่งหวังจะได้ (โลภะ) ความโกรธแค้นขัดเคือง (โทสะ) ความหลงผิด (โมหะ) มีกำลังแรงกล้ากว่ากำลังศรัทธา คนก็ประกอบกรรมชั่วได้สุดแต่ใจที่อยากได้ ในขณะที่หลงจัดอย่างที่เราเรียกว่าหลงอย่างไม่มีสติสัมปชัญญะ หรือในขณะที่กำลังเมาสุราอันเรียกว่าหลงเหมือนกัน ครั้นเมื่อสร้างรัก สร้างหลง สร้างเมาแล้ว ก็กลับเสียใจในกรรมที่ตนได้ประกอบไปแล้ว^{๔๘๖}

ในขณะที่ใจวิปริตเช่นนั้น บางทีทำให้เป็นรอยแผลจาริกอยู่ในจิตใจ คอยสะกิดใจให้เจ็บซ้ำ เตือนรื้อนอยู่ตลอดเวลา และทำให้เกิดความเกลียดตนเอง หรือรังเกียจตนเองจนถึงหลบหนีหน้าเพื่อนฝูงมิตรสหายไป แต่หลบตนเองไม่พ้นถ้ายังกลางแกลงสงสัยไม่เชื่อใจตนเองว่าจะยับยั้งใจไว้ได้ ก็ต้องเว้นจากสิ่งยั่วยุเข้าแหย่ต่าง ๆ การหัดมีความเชื่อฟังอย่างมีเหตุผลนี้ เป็นวิธีแก้ความลำเอียงเข้ากับตนเอง ผู้ใหญ่ที่ดีจึงไม่ต้องตามใจเด็กในทางที่ผิด เป็นการหัดไม่ให้ลำเอียงเข้ากับตนเองหรือถือเอาแต่ใจตนเองมาตั้งแต่อ่อน^{๔๘๗}

โดยมากต้องการเห็นผลกรรมเกิดสนองให้เห็นอย่างสาสมทันตาทันใจเช่น เมื่อทำกรรมดีก็อยากเห็นกรรมดีให้ผลทันตาทันใจ เมื่อทราบหรือเห็นว่าใครทำกรรมชั่วและไม่เห็นว่าเขาเสื่อมเสียอย่างไร หรือกลับเจริญรุ่งเรือง ก็สงสัยว่าทำชั่วไม่ได้ชั่วจริง อันที่จริงกรรมดีต้องให้ผลดี กรรมชั่วต้องให้ผลชั่ว พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในจุฬามณีภวังคสูตรว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย (หมายถึงทั้งคนทั้งสัตว์ดิรัจฉานที่เกี่ยวข้องอยู่ในโลกทั้งหมด) ให้เลวและดีต่าง ๆ กัน คือการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทำให้อายุสั้น การเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตทำให้อายุยืน การเบียดเบียนเขา ให้ลำบากทำให้มีโรครุม การไม่เบียดเบียนเขาให้ลำบากทำให้มีโรคน้อย ความมักโกรธหุนหันซึ่งเคียดเคี้ยวแค้นกระเจ้ากระงอทำให้ผิวพรรณเศร้าหมองไม่งดงาม ความไม่มักโกรธเคียดแค้นทำให้ผิวพรรณผ่องใสงดงาม ความมักริษยาผู้อื่นทำให้มีศักดิ์ต่ำต้อยน้อยหน้า ความไม่ริษยาทำให้มีศักดิ์ใหญ่ ความไม่เพ้อแผ่เจ้อจวนทำให้มีโภคสมบัติน้อย ความเพ้อแผ่เจ้อจวนทำให้มีโภคสมบัติมาก ความแข็งกระด้างถือตัวดูหมิ่นท่านให้เกิดในสกุลต่ำ ความไม่แข็งกระด้างถือตัวดูหมิ่นท่าน มีความอ่อนน้อมเคารพนับถือผู้ที่ควรอ่อนน้อมนับถือให้เกิดในสกุลสูง ความไม่เข้าหานักปราชญ์หรือผู้รู้ศึกษาไต่ถามทำให้มีปัญญาพหาม การเข้าหานักปราชญ์หรือผู้รู้ศึกษาไต่ถาม ทำให้มีปัญญาพหาม”^{๔๘๘} ผลที่สาสมกันของกรรม เป็นผลของกรรมเก่า คือกรรมที่ทำไว้แล้วในอดีตกาล ส่วนกรรมใหม่คือกรรมที่ทำในปัจจุบันนี้ ท่านแสดงว่าจักให้ผล ในชาติปัจจุบันเหมือนอย่างในวันนี้ จักให้ผลในชาติหน้า เหมือนอย่างพຽงนี้ จักให้ผลในชาติต่อ ๆ ไปเหมือนอย่างในวันมะรืนเป็นต้นก็มี ฉะนั้น การให้ผลของกรรมจึงเกี่ยวกับกาลเวลาเป็นสำคัญ การกระทำทุก ๆ อย่างที่ให้ผลนั้นต้องเกี่ยวแก่กาลเวลาทั้งนั้น^{๔๘๙}

^{๔๘๖} อ่างแล้ว.

^{๔๘๗} อ่างแล้ว.

^{๔๘๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘ - ๒๙๗/๓๔๙ - ๓๕๖.

^{๔๘๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เพราะเหตุไร จึงไม่เชื่อกรรม,

๕. การให้ผลของกรรม^{๔๙๐}

กรรมให้ผลเกี่ยวแก่สถานการณ์ ๔ อย่างคือ ๑) คติ คือที่ไป แสดงในปัจจุบัน คือไปทุก ๆ แห่งชั่วคราว หรือไปอยู่ประจำ คนที่ทำดีมาแล้วถ้าไปในที่ที่ไม่ดี ความดีที่ทำไว้ก็อาจยังไม่ให้ผล คนที่มีกรรมเก่าไม่ดี แต่ว่ามีคติใหม่คืออย่างที่เราเรียกว่า กลับตนดำเนินทางใหม่ คือเว้นจากกรรมทางเก่าไม่ดี ที่เคยดำเนินมา มาเปลี่ยนดำเนินทางใหม่ที่ตรงกันข้าม กรรมชั่วที่ทำไว้แล้วแต่ก่อนก็ยังไม่ให้ผล ได้ในคำว่า “มีตมาสว่างไป” ถ้าทางเก่าก็ไม่ดีทางใหม่ก็ไม่ดี ได้ในคำว่า “มีตมามีตไป” ก็เป็นอันเอาดีไม่ได้เลย ส่วนคนที่ดีมาแล้วเดินทางมาถูกต้องแล้ว แต่กลับมากลับไปเดินทางผิด กรรมดีที่ทำไว้แล้วก็อาจยังไม่ให้ผลไม่ได้ ได้ในคำว่า “สว่างมา มีตไป” ฝ่ายคนที่มาดีเดินทางมาถูกต้องแล้ว และก็เดินทางถูกต้องไป ความดีที่ทำไว้สนับสนุนให้ดีต่อไปไม่ขาดสายได้ในคำว่า “สว่างมา สว่างไป”^{๔๙๑} ความผิดของมนุษย์ข้อสำคัญจึงอยู่ที่เมื่อทำผิดไปแล้วก็ให้รู้ตัวว่าทำผิดและตั้งใจไม่ให้ทำผิดอีก นี่คือนิติคติของชีวิตปัจจุบัน^{๔๙๒}

๒. อັตภาพ หมายถึงความมีร่างกายสมบูรณ์ประกอบด้วยพละนามัย สามารถทำสิ่งที่ควรทำได้ตามความต้องการ ความจะให้ผลเต็มที่ต่อเมื่อร่างกายสมบูรณ์ด้วยเป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิตทุก เมื่อร่างกายมีกำลังต้านทานเชื้อโรคเพียงพอก็ไม่เกิดเจ็บป่วย ร่างกายอ่อนแอเมื่อใดเชื้อโรคก็ได้ช่องเมื่อนั้นฉนั้นใด กรรมดีกรรมชั่ว ต่าง ๆ ที่บุคคลทำไว้ในปางหลังก็มีมากมายถ้าเราตั้งตัวไว้ดี กรรมชั่วก็อาจไม่มีโอกาสให้ผล กรรมดีมีโอกาสรุ่งเสริม แต่เมื่อเพียงพอล้างเมื่อใด กรรมชั่วมิมีโอกาสให้ผลซ้ำเติมเมื่อนั้น

๓. กาลสมัย หมายถึงในกาลสมัยที่สมบูรณ์ มีผู้ปกครองดีมีหมู่ชนที่ดี กรรมดีก็มีโอกาสให้ผลได้มาก กรรมชั่วมิอาจสงบผลอยู่ก่อน เพราะในกาลสมัยเช่นนี้ จะพากันยกย่องอุดหนุนคนดี ไม่สนับสนุนคนชั่ว แต่ในกาลสมัยที่บกพร่อง ผู้ปกครองไม่มีดีมีหมู่ชนไม่ดี กรรมดีที่ทำไว้ก็ไม่มีโอกาสให้ผล กรรมชั่วมิกลับมีโอกาสให้ผลเพราะเป็นกาลสมัยที่กดคนดี^{๔๙๓}

๔. การประกอบกรรม หมายถึงการประกอบกระทำในปัจจุบัน ถ้าประกอบกระทำกรรมที่ดีที่ชอบอยู่ในปัจจุบัน กรรมชั่วมิทำไว้ในอดีตก็อาจจะรับผล หรือแม้กำลังให้ผลอยู่แล้วก็อาจเบาลงได้ เช่นผู้ถูกกักขังจองจำเมื่อประพาศิตัวดียอมได้รับการผ่อนผัน ลดเวลากักขังจองจำนั้นให้น้อยลง ถ้ากรรมเก่าดีอยู่แล้วก็ยิ่งจะส่งเสริม ข้าราชการที่ทำงานมาโดยสุจริตแล้ว แต่มาทำทุจริตขึ้นก็อาจตัดผล

^{๔๙๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การให้ผลของกรรม, หน้า ๓๐๕ - ๓๐๘.

^{๔๙๑} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙ - ๑๓๐.

^{๔๙๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การให้ผลของกรรม, หน้า ๓๐๕.

^{๔๙๓} อ้างแล้ว.

ของความดีที่ทำมาแล้ว เมื่อทำทุจริตในหน้าที่ให้ปรากฏขึ้น^{๔๙๔} การให้ผลของกรรม ย่อมเกี่ยวแก่กาลเวลา ประกอบกับสถานการณ์ทั้งสิ้น แต่กรรมย่อมให้ผลแน่นอนตามพระพุทธดำรัสว่า “กल्याณการี กल्याณ ทำดีได้ดี ปาปการี จ ปาปกิ ทำชั่วได้ชั่ว”^{๔๙๕}

๖. กรรมเวร^{๔๙๖}

“ฝากไว้ก่อนเถิดรอให้ถึงที่เราบ้าง” วงเวรในระหว่างบุคคลให้เกิดความเสียหายในวงแคบ ส่วนวงเวรในระหว่างหมู่คณะให้เกิดความเสียหายในวงกว้างออกไป ยิ่งวงเวรในระหว่างประเทศชาติ ในระหว่างค่ายของชาติทั้งหลาย ยิ่งให้เกิดความเสียหายอย่างกว้างขวางตลอดถึงทั้งโลกเหล่านี้ เป็นเรื่องของเวรทั้งนั้น^{๔๙๗} เวนเกิดจากความผูกใจเจ็บแค้นของบุคคลที่ ๒ คือผู้รับความเสียหาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ชนเหล่าใดผูกใจเจ็บว่า คนนี้ได้ค่าเรา ได้ข้าเรา ได้ชนะเรา ได้ลี้กของเรา เวนของชนเหล่านั้นไม่สงบ”^{๔๙๘} ทั้งนี้เพราะลำพังบุคคลที่ ๑ ฝ่ายเดียวก็ยังไม่เป็นเวรสมบูรณ์ ต่อเมื่อบุคคลที่ ๒ ผูกใจเจ็บไว้ จึงเกิดเป็นเวรโดยสมบูรณ์ แต่ถ้าบุคคลที่ ๒ นั้นไม่ผูกใจเจ็บ ก็ไม่เกิดเวรขึ้นเหมือนกัน ฉะนั้น ความเกิดเป็นเวรขึ้นจึงเพราะบุคคลที่ ๒ เป็น เวนระงับเวรเพราะบุคคลที่ ๒ ไม่ผูกอาฆาต พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยความว่า “ส่วนชนเหล่าใดไม่ผูกใจเจ็บว่า คนนี้ได้ค่าเรา ได้ข้าเรา ได้ชนะเรา ได้ลี้กของเรา เวนของชนเหล่านั้นย่อมระงับ เวนไม่ระงับด้วยเวรในกาลไหน ๆ เลย แต่ย่อมระงับลงด้วยความไม่ผูกเวร”^{๔๙๙} ฉะนั้น เวนจึงเกี่ยวแก่กรรมของบุคคลนั่นเองเมื่อกกล่าวโดยรวบรัด เวนเกิดจากกรรมที่ก่อความเสียหายให้แก่ใคร ๆ นั่นเอง เมื่อบุคคลทั้งสองฝ่ายเลิกเป็นศัตรูกันเมื่อใด เวนก็ระงับเมื่อนั้น ฉะนั้นเวรอาจยาวก็ได้ สั้นก็ได้สุดแต่บุคคล ๒ ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง^{๕๐๐}

๗. นิทานเรื่องระงับเวร^{๕๐๑}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงยกเรื่องมาสาธกกว่า สมัยพระเจ้าพรหมทัตครองราชย์สมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี ในรัฐกาสิ กิริธาทัพย่ายี ยึดพระราชอำนาจ ของพระเจ้าทีฆิตีแห่งแคว้นโกศลจึงเสด็จหนีออกจากเมือง ต่อมาพระมเหสีของพระเจ้าทีฆิตี๕๐๒ทรงมีพระโอรสตั้งนามว่า “ทีฆาฑู” ก่อนที่พระเจ้าทีฆิตีจะถูกประหารชีวิตได้เห็นพระราชโอรสกำลังมาแต่ไกล ได้ทรงตรัสขึ้นว่า “พ่อทีฆาฑู เจ้าอย่าเห็นยาว อย่าเห็นสั้น พ่อทีฆาฑู เวนทั้งหลายย่อมไม่ระงับด้วยเวรเลย แต่ย่อมระงับด้วยความไม่ผูกเวร” ได้

^{๔๙๔} อ่างแล้ว

^{๔๙๕} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๕/๒๐๑.

^{๔๙๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, กรรมเวร, หน้า ๓๐๙-๓๑๑.

^{๔๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๙.

^{๔๙๘} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๓ - ๑๑๕/๒๒๐.

^{๔๙๙} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๓ - ๑๑๕/๒๒๐.

^{๕๐๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, กรรมเวร, หน้า ๓๑๑.

^{๕๐๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, นิทานเรื่องระงับเวร, หน้า ๓๑๒ - ๓๑๖.

^{๕๐๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๕๘ - ๔๖๔/๓๔๓ - ๓๕๔. พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๐ - ๑๑๕/๒๒๐.

ตรัสซ้ำความอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง ต่อมาที่ฆราวาสได้เป็นข้าราชการจนเป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าพรหมทัต วันหนึ่งได้ตามเสด็จออกล่าสัตว์ ครั้นไปไกลมากแล้ว พระเจ้าพรหมทัตทรงเหน็ดเหนื่อย มีพระราชประสงค์จะบรรทมพัก โปรดให้หยุดรถแล้วบรรทมหนุนบนตักของที่ฆราวาส ที่ฆราวาสเมื่อเห็นพระเจ้าพรหมทัตได้บรรทมหลับ จึงหวนคิดถึงกรรมที่พระเจ้าพรหมทัตทำต่อบิดามารดาของตน จึงได้ชักพระขรรค์ขึ้นจากฝัก ในขณะนั้น พระราชดำรัสของพระราชบิดาก็ผุดขึ้นในหทัยของที่ฆราวาสกุมาร ถึง ๓ ครั้ง^{๕๐๓}

ขณะนั้นพระเจ้าพรหมทัตสะดุ้งตื่นเสด็จลุกขึ้นโดยพลัน ที่ฆราวาสกุมารได้ทูลถาม จึงรับสั่งเล่าว่า ทรงพระสุบินเห็นที่ฆราวาสกุมารโอรสของเจ้าที่มิตติแห่งพระองค์ให้ล้มลงด้วยพระขรรค์ ทันทันนั้นที่ฆราวาสกุมารจับพระเศียรของพระเจ้าพรหมทัต ชักพระขรรค์ออกทูลว่า “เรานี้คือที่ฆราวาสกุมาร โอรสของพระเจ้าที่มิตติ พระองค์ได้สร้างความทุกข์แก่เรา บัดนี้ถึงเวลาที่เราจะทำให้สิ้นเวรเสียที” พระเจ้าพรหมทัตจึงหมอบลงขอชีวิต “ข้าพระองค์อาจจะถวายชีวิตแก่พระองค์ได้อย่างไร พระองค์นั้นเองพึงประทานชีวิตแก่ข้าพระองค์” “พ่อที่ฆราวาส ถ้าอย่างนั้นเจ้าจงให้ชีวิตแก่เราและเราก็ให้ชีวิตแก่เจ้า” พระเจ้าพรหมทัตและที่ฆราวาสกุมารทั้งสองจึงต่างให้ชีวิตแก่กันและกัน ที่ฆราวาสกุมารอธิบาย คำว่า “อย่าเห็นยาว คืออย่าได้ทำเวรให้ยาว คำว่าอย่าเห็นสั้นคืออย่าด่วนแตกกับมิตร คำว่าเวรทั้งหลาย ย่อมไม่ระงับด้วยเวรเลย แต่ย่อมระงับด้วยความไม่ผูกเวร”^{๕๐๔} ขออภัยกับคำว่าให้อภัย เมื่อใครทำอะไรล่วงเกินแก่กันกล่าวคำขอภัยหรือขอโทษ ฝ่ายที่ถูกล่วงเกินก็ให้อภัยคือยกโทษให้ เพราะโดยปกติสามัญชนย่อมให้อภัยกัน แต่กฎหมายของบ้านเมืองไม่ยอมให้อภัยก็มี โดยเฉพาะเมื่อเป็นบาปหรืออกุศลกรรม กรรมที่ตนก่อขึ้นไม่ให้อภัยแก่ผู้ก่อกรรมนั้นเลย ฉะนั้น ควรมีสติระมัดระวัง มีขันติคืออดทน มีโสรจจะความสงบเสงี่ยม ประหยัดตนไม่ให้ก่อเหตุเป็นเวรเป็นภัยกับใคร พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนว่า “สณฺณมโต เวรํ น จียติ ผู้ระมัดระวังอยู่ย่อมไม่ก่อเวร”^{๕๐๕}

๘. ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร^{๕๐๖}

พึงผิดที่ชีวิตย่อมมีภัย ภัยของชีวิตโดยตรงคือโลกโกรธหลง สำหรับภูมิคุณหัสส์ หมายถึงที่เป็นมูลให้ประพตชั่วเรียกว่า “กิเลสภัย ๑ อกุศลทุจริตบาปกรรมเรียกว่าทุจริตภัย ๑ ทางดำเนินที่ชั่วประกอบด้วยทุกข์เดือดร้อน เรียกว่าทุกข์ภัย ๑ ทั้ง ๓” นี้ เป็นเหตุผลเนื่องกัน คือกิเลสเกิดขึ้นก่อน แล้วก็ก่อกรรม ก่อทุกข์เดือดร้อนทั้งนี้เพราะระลึกเล่นไปผิด จะกล่าวว่าถึงสรณะผิดก็ได้ คือถึงกิเลสเป็นสรณะ ได้แก่เล่นไปถึงสิ่งที่เป็นเครื่องก่อโลกโกรธหลง ถึงกรรมที่ทุจริตเป็นสรณะ คือระลึกเล่นไป

^{๕๐๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, นิทานเรื่องระงับเวร, หน้า ๓๑๒ - ๓๑๓.

^{๕๐๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, นิทานเรื่องระงับเวร, หน้า ๓๑๕.

^{๕๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖.

^{๕๐๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร, หน้า ๓๑๗ - ๓๑๘.

เพื่อฆ่าสัตว์ เพื่อลักขโมยฉ้อโกง เพื่อประพฤติดินในกาม เพื่อพูดเท็จ เพื่อดื่มน้ำเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท หรือระลึกละเล่นไปในทางอบายมุขต่าง ๆ เมื่อจิตระลึกละเล่นไปเช่นนี้ ก็เป็นผู้เข้านั่งใกล้กิเลสทุจริตนั้น ๆ ด้วยจิตก่อน แล้วเข้าไปนั่งใกล้ด้วยกายด้วยประพฤติทุจริตนั้น ๆ ทางกาย วาจา ใจ ทางดำเนินของตนจึงเป็นทุกติตั้งแต่เข้าไปนั่งใกล้กิเลสทุจริตในปัจจุบัน คนเป็นผู้ก่อภัยขึ้นแก่ตนด้วยตนเองเพราะถึงสภาวะที่ผิด เพราะมีกิเลสกำบังปัญญาอยู่จึงไม่รู้ว่าเป็นภัย^{๕๐๗}

ผู้เข้าถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสภาวะ เข้านั่งใกล้พระรัตนตรัย ย่อมเป็นผู้ใคร่ความปรารถนาธรรม ที่เรียกว่า “ธรรมกามบุคคล” จึงเป็นผู้ชวนชวยและตั้งใจสดับธรรม จึงได้ปัญญารู้ธรรมยิ่งขึ้นโดยลำดับ ความรู้ธรรมนั้นโดยตรงก็คือรู้สัจจะสภาพที่จริง กล่าวโดยปกติได้แก่รู้ว่าอะไรดีมีคุณมีประโยชน์ เป็นบุญเป็นกุศลเป็นทางเจริญ อะไรชั่วเป็นโทษไร้ประโยชน์ เป็นบาปเป็นอกุศลทางเสื่อมเสีย อะไรเป็นวิธีที่จะหลีกเลี่ยงความเสื่อมเสีย นั้น ๆ ดำเนินไปสู่ทางเจริญก็คือรู้ร้อยยี่สิบคือรู้จักทุกข์ รู้จักเหตุเกิดทุกข์ รู้จักความดับทุกข์ รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับ^{๕๐๘}

๙. ความสุขอยู่ที่ไหน^{๕๐๙}

ความสุขย่อมเป็นที่ปรารถนาของทุก ๆ คน และทุก ๆ คนย่อมเคยประสบความสุขมาแล้ว ความสุขเป็นอย่างไรในเวลาที่ยกและจิตใจอัมเมียบสมบูรณ์สบาย ก็กล่าวกันว่าเป็นสุข สำหรับกายนั้นเพียงให้เครื่องอุปโภคบริโภคพอให้เป็นไปได้ก็นับว่าสบาย แม้กายสบายถ้าจิตไม่สบาย กาย ก็พลอยชิวซีดเศร้าหมองด้วย ส่วนกายเมื่อไม่สบายด้วยความเจ็บป่วยหรือความคับแค้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าจิตยังร่าเริงสบายอยู่ ก็ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นทุกข์เป็นร้อนเท่าใด ความไม่สบายของกายอาจบรรเทาได้ เพราะเหตุนี้ ความสุขจิตสุขใจนั้นแลเป็นสำคัญ^{๕๑๐}

ในโลกนี้มีเครื่องอุปกรณ์แสดงความสุขแวดล้อมอยู่โดยมาก หากสังเกตดูชีวิตของคนโดยมาก ที่กำลังดำเนินไปอยู่ก็รู้สึกวุ่นวายกับที่คิดคาด ทั้งนี้มิใช่เพราะเครื่องแวดล้อมอุดหนุนความสุขในโลกนี้มีน้อยจนไม่เพียงพอ แต่เป็นเพราะขาดแคลนความสุขสมบัติไม่ทำเหตุอันเป็นศรีแห่งสุขสมบัติจึงไม่ได้สุขสมบัติเป็นกรรมสิทธิ์^{๕๑๑} เพราะเหตุนี้ ผู้ปรารถนาสุขจึงสมควรจับเหตุให้ได้ก่อนว่าอะไรเป็นเหตุของความสุข อะไรเป็นเหตุแห่งความทุกข์ บางคนอาจเห็นว่า เหตุแห่งความสุขความทุกข์อยู่ภายนอก บางคนเห็นว่าความสุขความทุกข์เกิดจากภายใน^{๕๑๒}

^{๕๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๗.

^{๕๐๘} อ้างแล้ว.

^{๕๐๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความสุขอยู่ที่ไหน, หน้า ๓๑๙ - ๓๒๐.

^{๕๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๙.

^{๕๑๑} อ้างแล้ว.

^{๕๑๒} อ้างแล้ว.

๑๐. เงื่อนไขของความสุข^{๕๑๓}

สิ่งภายนอกโดยส่วนมากถ้าเป็นส่วนที่ดี มีเงินทอง ยศ ชื่อเสียง ก็เป็นความปรารถนาของคนเป็นอันมาก มีการแสวงหาแข่งขันกันโดยทางใดทางหนึ่ง เมื่อได้มาก็ให้เกิดความสุข เพราะสมปรารถนาบ้าง เพราะนำไปเลี้ยงชีพตนและผู้อื่นให้อิ่มหนำสำราญ สิ่งภายนอกอุดหนุนความสุขนะ^{๕๑๔}

แต่สิ่งภายนอกเป็นของไม่ยั่งยืน แปรเปลี่ยนไปเสมอ ความสุขที่เกี่ยวเกาะติดอยู่ก็ต้องแปรเปลี่ยนไปตาม ความทุกข์จึงปรากฏขึ้นติด ๆ ความสุขเช่นนี้เป็นความสุขลอยไปลอยมาเรียกว่า “เป็นความสุขลูกโป่ง” ในความแสวงหาถ้าไม่ได้หรือได้สิ่งที่ไม่ชอบก็ให้เกิดความทุกข์ เพราะไม่สมปรารถนา ถ้าได้สิ่งนั้นมาโดยการกระทำที่ไม่ดี การกระทำนั้นจักเป็นเครื่องตัดทอนตนอีก เพราะเหตุนี้ สิ่งภายนอกจึงมิใช่เป็นตัวเหตุของความสุข เป็นเพียงเครื่องแวดล้อมอุดหนุนความสุขดังกล่าวเท่านั้น^{๕๑๕}

ผู้ปรารถนาความสุขเบื้องต้น จึงสมควรหมั่นประกอบกิจการงานเลี้ยงชีพ ตามทางของตน โดยไม่ตัดรอนกัน ไม่เฉื่อยชาเกียจคร้านและแก้ไขในการงานของตนให้ดีขึ้น ก็จักไม่ต้องประสบความสำเร็จแค่นัดขัดข้อง ถ้าไม่หมั่นประกอบกิจการงาน เกียจคร้าน เฉื่อยชา และไม่คิดแก้ไขการงานของตนให้ดีขึ้นปล่อยให้ไปตามเรื่อง ต้องอกแห่งเป็นทุกข์และนั่นเป็นความผิดใหญ่ต่อประโยชน์ปัจจุบันของตนเอง^{๕๑๖} การทำอย่างหนึ่งทางธรรมเรียกว่าดี เป็นวิถีของคนฉลาด และทางโลกยกย่องนับถือว่าดี การทำอย่างนี้เรียกว่า “สุจริต” แปลว่าประพฤติดีทางกายเรียกกายสุจริตมี ๓ ทางวาจาเรียกว่าวจีสุจริตมี ๔ ทางใจเรียกว่ามโนสุจริตมี ๓^{๕๑๗} รวม ๑๐ ประการ ทุจริตทางธรรมเรียกว่าไม่ดี เป็นวิถีทางของผู้ไม่ฉลาด โดยความก็คือไม่ประพฤติละเมิดสิทธิหรือไม่เบียดเบียนความสงบสุขของผู้อื่น^{๕๑๘} สุจริตประพฤติได้โดยไม่ต้องลงทุนลงแรง ประพฤติไปตามปกติของตน ไม่ต้องตกแต่งเปลี่ยนแปลงก็เป็นสุจริต เพราะเหตุนี้ เมื่อว่าความประพฤติ สุจริตจึงประพฤติได้ง่ายกว่า เพราะเหตุไรทุจริตจึงเกิดขึ้นได้ข้อนี้เป็นเพราะยังขาดธรรมในใจเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้ง เพราะเหตุนี้ จึงสมควรมีธรรมในใจสำหรับประพฤติคู่กันไปกับสุจริต^{๕๑๙}

^{๕๑๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เงื่อนไขของความสุข, หน้า ๓๒๑ - ๓๒๔.

^{๕๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๑.

^{๕๑๕} อ่างแล้ว.

^{๕๑๖} อ่างแล้ว.

^{๕๑๗} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๖/๓๑๙ - ๓๒๔.

^{๕๑๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เงื่อนไขของความสุข, หน้า ๓๒๓.

^{๕๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๓.

๑๑. สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง^{๕๒๐}

สุจริตธรรมให้เกิดผลอย่างไร ทุจริตธรรมให้เกิดผลอย่างไร คิดให้รอบคอบ ก็จักเห็นได้ในปัจจุบัน ผู้ประพฤติสุจริตธรรมย่อมเป็นคนไม่มีภัยไม่มีเวร มีกายวาจาใจปลอดโปร่ง นี่เป็นความสุขที่เห็นกันอยู่ สุจริตธรรมอำนวยผลที่ดีคือความสุข^{๕๒๑} ผู้ประพฤติทุจริตธรรม มีกายวาจาใจ หมกมุ่น วุ่นวาย แม้จักมีทรัพย์ยศชื่อเสียงสักเท่าใด ก็ไม่ช่วยให้ปลอดโปร่งได้ ต้องเปลืองทรัพย์ เปลืองสุข ระวังทรัพย์ระวังรอด้าน นี่เป็นความทุกข์ที่เห็นกันอยู่ ทุจริตธรรมอำนวยผลที่ชั่วคือความทุกข์ แม้ในอนาคตแน่แท้^{๕๒๒}

ในอนาคตเป็นอย่างไร อาศัยพุทธภาษิตที่แสดงว่า “กल्याณการี กल्याณ ผู้ทำดีย่อมได้ดี ปาปการี จ ปาปกั ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว”^{๕๒๓} เมตตา มิตร ไมตรี สามคำนี้ เป็นคำหนึ่งอันเดียวกัน เมตตา คือความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข มิตร คือผู้มีเมตตาปรารถนาสุขประโยชน์ต่อกัน ไมตรี คือความมีเมตตาปรารถนาดีต่อกัน ผู้ปรารถนาจะปลูกเมตตาให้จงงามอยู่ในจิต พึงปลูกด้วยการคิดแผ่เมตตาในเบื้องต้น แผ่ไปโดยเจาะจงก่อน ในบุคคลที่ชอบพอ มีมารดาบิดา ญาติเป็นต้นโดยนัยว่า ผู้นั้น ๆ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่ความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุขสวัสดิ์ รักษาตนเถิด เมื่อจิตได้รับการฝึกหัดคุ้นเคยกับเมตตาเข้าแล้ว ก็แผ่ขยายให้กว้างออกไปโดยลำดับ ในคนที่เฉย ๆ ไม่ชอบไม่ชัง ในคนที่ไม่ชอบน้อย ในคนที่ไม่ชอบมากในมนุษย์ สัตว์เดรัจฉานไม่มีประมาณ เมตตาจิตเมื่อคิดแผ่กว้างออกไปเพียงใด มิตร และไมตรีก็มีความกว้างออกไปเพียงนั้น เมตตาไมตรีจิต มิใช่อำนวยความสุขให้เฉพาะคน ย่อมให้ความสุขแก่ชนส่วนรวมตั้งแต่สองขึ้นไป คือหมู่ชนที่มีไมตรีจิตต่อกันย่อมหมดความระแวง ไม่ต้องจ่ายทรัพย์ จ่ายสุข ในการระวัง หรือเตรียมรุกรับ มีโอกาสประกอบการงาน อันเป็นประโยชน์ตนเองและหมู่เต็มที่ มีความเจริญรุ่งเรืองและความสงบโดยส่วนเดียว^{๕๒๔}

เพราะเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้ประทานศาสนธรรมไว้หนึ่งฉันทกาลา ว่า “บุคคลพึงประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมให้เป็นทุจริต ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขในโลกนี้และโลกอื่น”^{๕๒๕} ความสุขย่อมเกิดจากเหตุภายในคือสุจริตด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ควรเว้นทุจริตธรรมอันเป็นเหตุของความทุกข์ ควรประพฤติสุจริตธรรมอันเป็นเหตุของ

^{๕๒๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง, หน้า ๓๒๕ - ๓๒๗.

^{๕๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๕.

^{๕๒๒} อ้างแล้ว.

^{๕๒๓} พุ.ช. (ไทย) ๒๗/๑๕/๒๐๑.

^{๕๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง, หน้า ๓๒๖.

^{๕๒๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๘ - ๑๖๙/๘๕.

ความสุข^{๕๒๖} ถ้ามีปัญหาในชีวิตปัจจุบันของผู้ประพาสสุจริตหรือทุจริตธรรมเกิดขึ้น ฟังทราบว่าเป็น
คราวที่สุจริตธรรมที่ได้ทำไว้แล้วกำลังให้ผลอยู่ ผู้ประพาสสุจริตธรรมพึงพร้อมด้วยสุขสมบัติ อาจ
สำคัญทุจริตธรรมคุณน้ำหวานและอาจเย้ยหยันผู้ประพาสสุจริตธรรมได้ แต่ในอนึ่ง ในคราวที่ทุจริต
ธรรมที่ได้ทำไว้แล้วกำลังให้ผลอยู่ ผู้ประพาสสุจริตธรรมก็จะต้องประสบทุกข์ พิบัติชบเซาอับเฉาอยู่
ก่อน แต่ในกาลที่สุจริตธรรมของตนให้ผล ย่อมเกิดสุขสมบัติอย่างน่าพิศวงดุจต้นไม้ในฤดูฝน แม้สุจริต
ธรรมจักยังไม่ให้ผล โดยนัยที่กล่าวนี้ กายวาจาและใจของตนก็ย่อมปลอดโปร่งเป็นสุขสงบ เป็นผลที่มี
ประจำทุกทิวาราตรีกาล^{๕๒๗}

๗.๔ พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา^{๕๒๘}

พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา พระนิพนธ์ลำดับที่ ๗.๔ ในญาณสังวร
ธรรม ความจริงที่ต้องเข้าใจ เล่มที่ ๒๑ ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระนิพนธ์เรื่องสั้นที่อธิบายเนื้อหา
หลักที่ตั้งไว้ ๕ เรื่องคือ ๑) คำสอนของพระพุทธศาสนา ๒) หลักกรรม ๓) การนับถือพระพุทธศาสนา
๔) เรื่องที่ต้องเข้าใจก่อน ๕) ความหมายของสรวง ผู้วิจัยสรุปเนื้อหา ระบุแหล่งอ้างอิงชั้นปฐมภูมิ
ตามลำดับ ดังนี้

บทนำพระพุทธศาสนาคืออะไร?^{๕๒๙}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ว่าคำถามพระพุทธศาสนาคืออะไร? รวมทั้งหมดให้สั้นได้
ยากนอกจากจะตอบอย่างนี้ว่าคือ “คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า” คำถามเช่นนี้เคยมีมาแล้วในครั้ง
พุทธกาลและเป็นคำตอบที่เหมาะสมที่สุด อ่านศึกษาพระไตรปิฎกอย่างเดียวเป็นความรู้ขั้นปริยัติ ถ้า
ยังมีได้ปฏิบัติก็ยังไม่มีความรู้ในปฏิบัติ แม้ปฏิบัติไปยังไม่ได้ผลที่เป็นความรู้แจ้งแทงทะลุตลอด ก็ยังไม่
รู้ในปฏิเวธ ฉะนั้น ความรู้พระพุทธศาสนาทั่วถึงจะมีได้ต่อเมื่อได้ปฏิบัติจนได้ปัญญาที่เป็นตัวปฏิเวธขั้น
สูงสุดแล้วเท่านั้น เมื่อได้ปัญญาถึงขั้นนี้จึงจะตอบปัญหาได้อย่างถูกต้องรวบรัด^{๕๓๐}

ผู้ที่สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาหลายคนกล่าวว่า พระพุทธศาสนามีใช่เป็น Religion
(ศาสนา) แต่เป็น Philosophy (ปรัชญา) แต่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าการใช้คำว่า Religion
หมายถึง “ผูกพันไว้ด้วยกันหมายถึงกับทေးในความเชื่อถือ แสดงถึงความเชื่อถือในอำนาจของทေးที่
เหนือมนุษย์ ตลอดถึงอำนาจทั้งหลายที่ฟังเชื่อถือและบูชา ในฐานะเป็นผู้สร้างผู้ปกครองจักรวาล การ

^{๕๒๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่
แท้จริง, หน้า ๓๒๗.

^{๕๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๗.

^{๕๒๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, พระพุทธศาสนาและการนับถือ
พระพุทธศาสนา หน้า ๓๒๘ - ๓๕๔.

^{๕๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, พระพุทธศาสนาคืออะไร บทนำ
, หน้า ๓๒๘ - ๓๓๐.

^{๕๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๘.

กระทำและพิธีบูชา” เห็นว่าควรใช้เรียกศาสนาที่มีการผูกพันนับถือให้เนื่องอยู่กับเทวะเท่านั้น ซึ่งไม่
 พ้นไปจากพิธีกรรมบูชา เพราะจะต้องบูชาเทวะ ซึ่งเชื่อว่าเป็นผู้สร้าง เป็นผู้ปกครอง ด้วยวิธีที่จะทำให้
 ถูกใจเทวะตามความเชื่อถือ^{๕๓๑}

พระพุทธศาสนาได้นำคำเก่าของพราหมณ์มาใช้เป็นอันมาก เช่นอรหันต์ นิพพาน ภคว
 เมื่อนำมาใช้ให้คำอธิบายใหม่ตามหลักพุทธศาสนาเอง แม้เช่นนั้นก็ควรทราบว่ พระพุทธศาสนามีได้มี
 ความหมายให้มีความผูกพัน แต่แสดงสัจธรรมเพื่อให้คนได้รู้และปฏิบัติเอง เป็นไทแก่ตนเองอย่าง
 สมบูรณ์และในชั้นสมบูรณ์ย่อมไม่มีความผูกพันด้วยสิ่งใดทั้งสิ้น^{๕๓๒} (

คำว่า “ศาสนา” เป็นคำที่เหมาะสมที่สุด แปลว่า “คำสอนหรือคำสั่งสอน” คือสอนให้ละ
 ความชั่ว ให้ทำความดี ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ ไม่มีที่จะสอนให้ทำชั่ว ให้เพิกเฉยละเลยความดี
 ให้ทำจิตใจมัวหมองแม้แต่น้อยเพียงเท่านี้ก็เห็นได้ว่า “เป็นศาสนาคือคำสอนที่บริสุทธิ์”^{๕๓๓}

Philosophy นั้นตำราศัพท์ได้แสดงความหมายไว้ว่า “รักรู้รักฉลาด” หมายถึง การเรียน
 การสำเนียง กระบวนการทั้งหลายที่ครอบคลุมความคิดและการกระทำ ตลอดถึงทฤษฎีหรือการ
 สอบสวนค้นคว้าหลัก หรือกฎซึ่งจัดระเบียบจักรวาลเป็นต้น ไทยเราแปลว่า “ปรัชญา” ซึ่งเป็นคำ
 สันสกฤตตรงกับคำบาลีว่า “ปัญญา” เป็นคำแปลเพียงครึ่งคำของ Philosophy (Philo = รัก Sophia
 = ปัญญา หรือปรัชญา) ยังขาดคำว่า “รัก” เมื่อได้เติมคำที่ขาดนี้เข้าไปหมายถึงเพียงรักค้นคว้า แสวงหา
 ปัญญา ยังเป็นความรู้ที่ยังไม่จบทั้งยังยืนยันไม่ได้ว่าถูกต้อง จะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนาใช้
 Philosophy เพราะเป็นศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระปัญญาคุณสมบูรณ์แล้ว^{๕๓๔}

๑. คำสอนของพระพุทธศาสนา^{๕๓๕}

พระพุทธศาสนาบริบูรณ์ด้วยหลักธรรม สำหรับทุกคนจะเลือกปฏิบัติได้ แต่มิใช่
 หมายความว่า จะปฏิบัติได้ทุกข้อโดยไม่เลือก เหมือนอย่างร้านค้าที่มีสรรพสินค้าสำหรับคนจะเลือกซื้อ
 ได้ทุกอย่างที่ต้องการ แต่มิใช่ว่าจะต้องซื้อทุกอย่างโดยไม่ต้องเลือก ใครต้องการสิ่งไหนก็ซื้อสิ่งนั้นตาม
 กำลังทรัพย์ของตน จึงต้องรู้ก่อนว่าตนต้องการอะไร มีกำลังที่จะซื้อได้เพียงไร สรรพธรรมใน
 พระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ควรที่จะต้องรู้ก่อนว่าตนต้องการอะไร มีกำลังที่จะพึงปฏิบัติได้เพียงไร
 รู้จักตนเองโดยฐานภาวะ ตนเองเป็นคฤหัสถ์ก็ปฏิบัติธรรมสำหรับคฤหัสถ์ เมื่อตนเป็นบรรพชิตก็ปฏิบัติ
 ธรรมสำหรับบรรพชิตจะทำคฤหัสถ์ครั้งบรรพชิตนั้นไม่ชอบ^{๕๓๖}

^{๕๓๑} อ่างแล้ว.

^{๕๓๒} อ่างแล้ว.

^{๕๓๓} อ่างแล้ว.

^{๕๓๔} อ่างแล้ว.

^{๕๓๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, คำสอนของพระพุทธศาสนา,

^{๕๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐.

หลักธรรมจำนวนมากข้อที่คฤหัสถ์ทำอยู่โดยปกติ พระพุทธเจ้าไม่ตรัสว่าเป็นบาป แต่เมื่อบรรพชิตไปทำเข้าตรัสว่าเป็นบาปทันที เรื่องบาปมีหลายชั้นเรื่องบุญก็เช่นเดียวกัน ภิกษุมีศีล ๒๒๗ ข้อแปลว่ามีบาป ๒๒๗ ข้อสำหรับภิกษุถ้าไปละเมิดศีลเหล่านี้ ส่วนคฤหัสถ์มีศีล ๕ ศีล ๘ ก็แปลว่ามีบาปอยู่ ๕ หรือ ๘ ข้อถ้าไปทำผิดศีลเข้า บาปของคฤหัสถ์จึงน้อยกว่าบาปของภิกษุมาก ถ้านำเอาบาปของภิกษุไปปรับคฤหัสถ์ด้วยก็จะต้องว่าคฤหัสถ์ทำกันทำบาปอยู่มากมายทุกวัน^{๕๓๗} คนเราทุกคนถ้ารู้ภาวะของตนและรับเอาบาปบุญมาถือตามควรแก่ภาวะว่าเป็นบุญหรือบาปของตน นอกนั้นไม่ต้องคำนึงถึง^{๕๓๘} พระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษ คือต้องการให้วิจัยหรือวิจารณ์ ในโพชฌงค์ว่า “ธรรมวิจยะ” วิจัยธรรมและมีบทสอนว่า “พึงเลือกเฟ้นธรรมโดยแยบคายหรือให้ถึงต้นเหตุ”^{๕๓๙} คนที่ศึกษาและมีวิจัยธรรมดีมักจะมีใจธรรมถูกต้อง ผู้ที่ไม่เข้าใจนั้นเพราะขาดการศึกษาวิจัย บางทีชอบแสดงความคิดเห็นอย่างผิด ๆ ถูก ๆ บางคนสนใจที่จะถาม

คำถามบางเรื่องว่า “พระพุทธศาสนาสอนเกี่ยวกับเรื่องความเจริญทางวัตถุหรือไม่?” ทรงตอบว่า ก่อนอื่นต้องเข้าใจว่าพระพุทธศาสนามีใช้เศรษฐศาสตร์หรือศาสตร์อะไรต่าง ๆ แต่เป็น “ศาสนา” คือคำสั่งสอนที่มุ่งให้ประพฤติปฏิบัติในขั้นแรก พระพุทธเจ้าทรงสอนมุ่งไปทางโลกุตระคือพ้นโลก ทรงสอนแก่นักพรตผู้มุ่งเช่นนั้น ต่อมาทรงสอนธรรมสำหรับผู้ประสงค้อยู่ในโลกคือ “คิทธิธรรม” ธรรมสำหรับคฤหัสถ์ทรงสอนสำหรับนักปกครองก็มี คือทฤษฎีธัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ จะเห็นได้ว่าทรงสอนให้หาทรัพย์ ให้ใช้ทรัพย์สำหรับตนก่อนแล้วจึงสอนให้ทำทานบริจาคต่าง^{๕๔๐} ๆ

เมืองไทยแต่ก่อนไม่เป็นอย่างนี้เปลี่ยนแปลงไปมากทางวัตถุ การดำเนินชีวิตของคนก็เปลี่ยนไป หลายอย่างที่น่ากลัวเป็นอันตราย พระพุทธศาสนามีคำสอนที่จะยับยั้งบ้างหรือไม่? ทรงตอบว่า ประเทศกำลังพัฒนา พระพุทธศาสนาไม่ขัดขวางการพัฒนาของประเทศ แต่ก็ได้สอนในทางที่ยับยั้งทางที่เป็นอันตรายอยู่ทั่วไป คือสอนเรื่องศรัทธาศีลจาคะและปัญญา เป็นข้อธรรมที่สอนกันแพร่หลาย แต่มีคนไม่น้อยที่ไม่เข้าใจและกล่าวหาว่า พระพุทธศาสนานั้นเหมาะสำหรับคนที่ตายไปแล้ว เพราะมุ่งให้เอาผลในชาติหน้าภพหน้า ที่จริงเป็นหลักธรรมที่สอนที่จะยับยั้งก้าวไปในทางที่ผิด เช่นศรัทธา ถ้าเชื่อผิดเท่ากับก้าวไปทางที่ผิด ถ้าเชื่อถูกก็ก้าวไปทางที่ถูกครึ่งหนึ่งแล้ว สอนย้ำเรื่องกรรม คือความดีความชั่ว มีผลที่ผู้ทำจะต้องเป็นผู้รับ คนเรามุ่งก้าวหน้า มุ่งความเจริญไปข้างหน้าหรือหวังอนาคตที่เจริญ หลักธรรมเกี่ยวกับประโยชน์ภพหน้าเป็นหลักธรรมสำหรับความเจริญมั่นคง

^{๕๓๗} อ่างแล้ว.

^{๕๓๘} อ่างแล้ว.

^{๕๓๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๓ - ๓๘๘/๔๓๓ - ๔๔๑.

^{๕๔๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, คำสอนของพระพุทธศาสนา,

ของชีวิตอนาคต อาจเป็นชั่วโมงหน้า เดือนหน้า ปี หน้า ดังนั้น คำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่องความเจริญทางวัตถุ จึงเป็นคำสอนที่สมบูรณ์ควรทั้งปัจจุบันทั้งอนาคต^{๕๔๑}

๒. หลักกรรม^{๕๔๒}

คนส่วนมากยังมีความเชื่อว่าผู้มีบันดาล แต่ทางพระพุทธศาสนาได้แสดงว่า คนมีกรรมเป็นของตน จะมีสุขหรือทุกข์เพราะกรรม เมื่อคิดถึงกรรมก็คิดเห็นไปคล้ายกับเป็นตัวทุกข์มีด ๆ อะไรอย่างหนึ่งที่นำกลัว กรรมจึงคล้ายเป็นผู้เคราะห์ร้ายที่ถูกเข้าใจในทางร้ายเสมอ เมื่อได้ดีมีสุขก็กลับว่าเป็นบุญบารมี กรรมจึงไม่มาเกี่ยวในทางดีตามความเข้าใจของคนทั่วไป นอกจากนี้ตนจะทำอะไรในปัจจุบันก็ได้ไม่ถึงถึงกรรม เพราะเห็นว่ากรรมไม่เกี่ยวกรรมจึงกลายเป็นอดีตที่น่ากลัวที่คอยแต่จะให้ทุกข์เมื่อไรก็ไม่รู้ ซึ่งไม่สามารถป้องกันได้เท่านั้น ดูเป็นเคราะห์กรรมของกรรมยิ่งนักที่ถูกคนเข้าใจ เช่นนี้^{๕๔๓} ที่จริงพระพุทธศาสนาได้สอนให้คนเข้าใจในกรรมเช่นนี้ไม่ ไม่ได้สอนให้คนกลัวกรรม เป็นทาสของกรรมหรืออยู่ใต้อำนาจกรรม แต่สอนให้รู้จักกรรมให้มีอำนาจเหนือกรรม ให้ควบคุมกรรมของตนในปัจจุบัน^{๕๔๔}

กรรมคือการอะไรทุกอย่างที่คนทำอยู่ทุกวันทุกเวลา ประกอบด้วยเจตนาคือความ จงใจ ทุกคนจะทำอะไรจะพูดอะไรจะคิดอะไรย่อมมีเจตนา คือความจงใจนำอยู่ก่อนเสมอและในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ตนเองจงใจจะพูดจะทำจะคิดนี่คือ “กรรม” พระพุทธศาสนาสอนเรื่องกรรม หลักใหญ่มุ่งให้พิจารณาให้รู้จักปัจจุบันกรรมของตนว่า “อะไรดีอะไรชั่วอะไรควรหรือไม่ควร” เพื่อที่จะได้เว้นกรรมที่ชั่วที่ไม่ควรเพื่อจะทำกรรมที่ดีที่ควร^{๕๔๕} พระพุทธโอวาทนี้แสดงว่า คนมีอำนาจเหนือกรรม อาจควบคุมกรรมของตนได้ แต่ทั้งนี้ต้องไม่ลืมว่า ต้องควบคุมจิตเจตนาของตนได้ด้วย โดยตั้งมั่นแน่วแน่อยู่ในธรรมเช่น เมตตา สติ ปัญญา สัจจาธิฐานเป็นต้น อันเป็นส่วนจิตและศีลตั้งเจตนา เว้น การที่ควรเว้นทำการที่ควรทำในขอบเขตอันควร^{๕๔๖}

คนมีอำนาจเหนือกรรมปัจจุบันพระพุทธศาสนาแสดงไว้ ควรได้พิจารณาประการแรก พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า บุคคลเป็นทายาทรับผลกรรมที่ตนได้ทำไว้แล้วข้อนี้เป็นกฎธรรมดาของมาติกา คือแม่บท ไม่มีผิดเหมือนอย่างที่ว่าโบราณว่ากำปั้นทุบดิน แต่มีกฎประกอบอีกหลายข้อ เมื่อกล่าววดินก็คลุ้มไปทั้งโลกคำว่า “กรรม” ก็ฉนั้นคลุ้มไปทั้งหมด เพราะคนทุกคนทำกรรมต่าง ๆ ซ้ำซ้อนมากมาย กรรมอันไหนจะให้ผลเมื่อไรจึงมีกฎแบ่งกรรมออกไปอีกสรุปว่า “กรรมหนักหรือกรรมที่ทำบ่อย ๆ ให้ผลก่อนกรรมที่เบากว่าหรือที่ทำไม่บ่อยนัก” คนเรานั้นทำมาทั้งกรรมดีทั้งกรรม

^{๕๔๑} เรื่องเดียวกัน, ๓๓๓.

^{๕๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลักกรรม, หน้า ๓๓๔ - ๓๓๗.

^{๕๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๔.

^{๕๔๔} อ่างแล้ว.

^{๕๔๕} อ่างแล้ว.

^{๕๔๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘ - ๓๐๓/๓๕๗ - ๓๖๗., ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘ - ๒๘๗/๓๕๘ - ๓๕๖.

ชั่วจึงมีสุขบ้างทุกข์บ้างสลับกันไป ผู้ที่มีสุขมากก็เพราะกรรมหนักหรือกรรมที่ทำบ่อย ๆ ฝ่ายดีกำลังให้ผล ผู้ที่มีทุกข์มากก็ตรงกันข้าม ฉะนั้น ผู้ที่ทำกรรมดีมากเสมอ ๆ จึงไม่ต้องกลัวกรรมชั่วในอดีต หากจะมีกุศลของตัวจะชูช่วยให้ความสุขความเจริญสืบต่อไป และถ้าแผ่เมตตาจิตอยู่เสมอ ก็จะระงับคู่เวรอดีตได้อีกด้วย ระงับได้ตลอดถึงปัจจุบัน ทั้งเมื่อได้ดำเนินในมรรคมืองค์ ๘ ของพระพุทธเจ้าเพื่อความสิ้นทุกข์ ก็จะดำเนินเข้าสู่ที่พ้นจากกรรมเวรทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ค้นหาเป็นกรรมสมุทัยคือเหตุให้เกิดกรรม มรรคเป็นทางดับกรรม” ฉะนั้น จึงไม่ต้องกลัวอดีตแต่ระวังปัจจุบันกรรมและระวังใจตั้งใจไว้ให้มั่นไว้ในธรรมธรรมก็จะรักษาให้มีความสุขสวัสดิ์ทุกกาลทุกสถาน ๕๔๗ พระพุทธศาสนาได้สอนชู้ให้กลัว กลับสอนให้ละความกลัวเว้นไว้แต่ความกลัวผิด (โศตตปปะ) คนที่นับถือจึงนับถือด้วยศรัทธาและปัญญา มิใช่ด้วยความกลัวว่าหากไม่นับถือไม่ทำตามจะถูกสาปแช่ง คนไทยนับถือพระพุทธศาสนาย่อมมีความรู้สึกในพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างเป็นบิดามารดาครูอาจารย์ ผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณา บุคคลเหล่านี้ไม่เรียกว่า “ผู้มีอิทธิพล” เรียกว่ามีคุณธรรมจะเหมาะสมกว่า ยิ่งเกิดความเคารพนับถือยิ่งกว่าที่จะให้เกิดความกลัว ฉะนั้น ธรรมในพระพุทธศาสนาได้ฝังรากลงในจิตใจจนกลายเป็นนิสัยสันดานของคนไทยอยู่ไม่น้อย เช่นความนับถือตามหลักทศ ๖ ทำให้เกิดหลักของสังคมตั้งอยู่บนรากฐานของความกตัญญูต่เวทียุติและเมตตากรุณา การปกครองโดยธรรมตามหลักทศพิธราชธรรมเป็นต้น การเศรษฐกิจย่อมเจริญขึ้น ตามหลักประโยชน์ปัจจุบัน แต่จะไม่เป็นนายที่จะทำให้เป็นทาสวัตถุ พระพุทธศาสนาเป็นผู้คุ้มครองได้เต็มที่ ๕๔๘

๓. การนับถือพระพุทธศาสนา^{๕๔๙}

อย่างไรจึงชื่อนับถือพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง? กล่าวอย่างกว้าง ๆ คือ “การยอมรับนับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระศาสดาของตน ยอมรับปฏิบัติธรรมที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ย่อมเนื่องไปถึงการเคารพนับถือบูชาเทอนุบำรุงวัตถุที่เนื่องกับพระพุทธศาสนา เช่นปูชนียสถาน วัตถุอาาราม ตลอดถึงการทะนุบำรุงผู้ประพฤติ ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ให้เป็นผู้สามารถปฏิบัติศาสนธรรมได้สะดวก ไม่ขัดข้อง” ๕๕๐ การนับถือพระพุทธศาสนาตามที่กำหนดความหมายนั้น ผู้นับถือพระพุทธศาสนาตัวเอง มีส่วนทำให้พระพุทธศาสนาปรากฏขึ้น ตั้งอยู่ เป็นไปได้ในโลก แต่ต้องอาศัยพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรมทรงแสดงธรรมสั่งสอน ฉะนั้น จึงปรากฏพระพุทธศาสนาขึ้นในโลกตั้งแต่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมครั้งแรก และตั้งแต่มีผู้ฟังที่รู้ถึงธรรมคนแรก ๕๕๑ พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาแก่พระเบญจวัคคีย์ พระโกณฑัญญะได้รู้ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงก่อน พระพุทธเจ้าทรง

^{๕๔๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลักกรรม, หน้า ๓๓๖.

^{๕๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๖ - ๓๓๗.

^{๕๔๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การนับถือพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๓๘ - ๓๔๑.

^{๕๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

^{๕๕๑} อ้างแล้ว.

เปล่งอุทานว่า “โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๕๕๒} พระโกณฑัญญะซึ่งเป็นผู้รู้ธรรมนี้เป็นพุทธศาสนิกชนคนแรก ด้วยการที่รู้ธรรมของพระพุทธเจ้า ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสอนพระเบญจวัคคีย์รูปอื่นจนได้รู้ธรรมตาม ๆ กันขึ้น และทรงแสดงธรรมแก่ผู้อื่นอีก ผู้ที่ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า รู้ธรรมที่ทรงสั่งสอน มีศรัทธาเลื่อมใส ก็แสดงตนของบรรพชาอุปสมบทถือเพศเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาขึ้น ที่มีศรัทธาปสาทะ คือมีเชื่อ ความเลื่อมใสตักว่านั้น ก็แสดงถึงพระพุทธเจ้า พร้อมพระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ คือที่พึ่งตน และขอให้พระพุทธเจ้าจำตนไว้ว่าเป็นอุบาสกอุบาสิกาที่แปลว่า “ผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย”^{๕๕๓}

การนับถือพระพุทธศาสนาในตอนต้น เมื่อกล่าวถึงทางจิตก็คือการรู้ธรรมของพระพุทธเจ้าที่ยังไม่สามารถจะรู้ธรรมได้ก็มีศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนาเป็นส่วนภายใน ส่วนทางกายก็คือการประกาศตนเป็นภิกษุด้วยการขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา ต่อมาก็ภิกษุณีและสามเณรสามเณรีขึ้นตามเรื่อง หรือที่ไม่ถึงอย่างนั้น ก็ประกาศตนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะและแสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา นี่เป็นการนับถือพระพุทธศาสนาตั้งแต่ต้นเดิม^{๕๕๔} ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายออกไป การนับถือพระพุทธศาสนาได้แปรไปจากเดิมคือได้กลายเป็นการนับถือประจำตระกูล ประจำหมู่ ประจำชาติ จนถึงเมื่อเกิดมาในชาติในหมู่หรือในตระกูลที่นับถือก็นับถือด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมักถูกเกณฑ์ให้นับถือตั้งแต่เกิด ทั้งที่ยังไม่รู้ว่าเป็นอะไร เมื่อโตขึ้นก็สำคัญว่าเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาทีเดียว บางทีก็ยังไม่รู้ว่า พระพุทธศาสนาคืออะไร พระพุทธเจ้าคือใครพระธรรมคือใครพระสงฆ์คือใคร บางทีก็ไม่ได้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ข้าประพฤติบาปธรรมก็มี แต่ก็สำคัญต่อนับถือพระพุทธศาสนา นี่เป็นการนับถือที่ได้แปรมา เพราะเหตุนี้ถ้าจะถามผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาอย่างนี้ ถามผู้ที่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ก็จะว่าข้าพเจ้านับถือพระพุทธศาสนา ถามผู้ที่เป็นผู้ร้ายฆ่าคนหรือโจรปล้นทรัพย์ชาวบ้าน เขาก็จะว่าข้าพเจ้านับถือพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น เป็นอันว่านับถือพระพุทธศาสนาด้วยกันทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ถ้าเราไม่หยาบยกการนับถือพระพุทธศาสนาของเราขึ้นมาพิจารณาดูว่า บัดนี้เรานับถือพระพุทธศาสนากันอย่างไรและนับถือกันไป อย่างที่ฆ่าเขาก็ไม่นับถือลักทรัพย์เขาก็ไม่นับถือ ต้มเหล้าเมายาเอาเรื่องเอาราวอะไรไม่ได้ก็นับถือก็จะไปกันใหญ่ ฉะนั้น จึงควรหยาบยกขึ้นมาดูให้รู้ว่า เราควรจะนับถือกันอย่างไร ควรจะแก้ไขอย่างไร^{๕๕๕}

^{๕๕๒} วิ.ม.พ. (ไทย) ๔/๑๓/๒๔.

^{๕๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การนับถือพระพุทธศาสนา,

หน้า ๓๓๙.

^{๕๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๙.

^{๕๕๕} อ้างแล้ว.

แม้การนับถือของเราจะเป็นอย่างไรก็ตาม ก็เชื่อว่าได้นับถือในวัตถุที่ถูกต้องแล้ว เมื่อได้พิจารณาถึงวัตถุประสงค์และพยายามที่จะศึกษาให้รู้จักพระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธศาสนา ก็ย่อมสามารถจะได้รับประโยชน์แห่งการนับถือนั้นได้ อย่างน้อยก็ย่อมจะทำให้มีความประพฤติปฏิบัติที่ดีขึ้น^{๕๕๖}

๔. เรื่องที่ต้องเข้าใจก่อน^{๕๕๗}

การนับถือพระพุทธศาสนานั้น จำเป็นจะต้องมีการรับปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าตามสามารถอย่างน้อยก็ต้องมีศีล ๕ จะสามารถทำตัวของเราให้เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาโดยถูกต้องอาศัยหลักการ ๓ ประการคือ^{๕๕๘}

ข้อแรก คือการฟังหรือการเรียนให้รู้จักพระพุทธศาสนา เป็นข้อสำคัญในเบื้องต้นเป็นอันมาก ใครที่จะทำตนให้เข้าถึงศาสนาในเบื้องต้น จึงจำเป็นที่จะต้องสดับฟังหรือต้องเรียนให้รู้จักพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนาสอนอย่างไร พระพุทธศาสนานั้น เมื่อกกล่าวโดยย่อ ย่อมสอนให้ละความชั่ว ให้ประพฤติกุศลและให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง หลักที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาควรที่จะฟังจะศึกษาให้รู้ไว้ก็คือหลักในเรื่องกรรม หลักในเรื่องอริยสัจจ์ เป็นข้อใหญ่ซึ่งเป็นองค์ประกอบแห่งพระพุทธศาสนาภาษาธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นบริบูรณ์ บริสุทธิ์ด้วยพยัญชนะคือถ้อยคำ ด้วยอรรถคือเนื้อความ นิทานของธรรมที่ทรงแสดงหมายความว่า “เรื่องที่เป็นมูลเค้าให้ทรงแสดง” พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรมก็ต้องมีนิทานคือเรื่องที่เป็นเค้ามูลให้ทรงแสดง ไม่ใช่ทรงแสดงเปล่า ๆ^{๕๕๙}

ข้อที่ ๒ การปฏิบัติ คือการที่น้อมนำเอาธรรมมาปฏิบัติให้เป็นผู้มีความประพฤติกุศล คือมีศีลเป็นผู้มีจิตใจดี เป็นผู้มีความเห็นชอบ มีความเห็นตรง การปฏิบัตินี้จำต้องอาศัยศรัทธา ศรัทธานี้ เป็นเหตุชักนำไปปฏิบัติ ถ้าขาดศรัทธาแล้ว ก็ไม่สามารถจะปฏิบัติธรรมได้ ศรัทธากับสมาทาน แปรรวมกันว่า “เชื่อถือปฏิบัติ” เชื่อถือปฏิบัตินี้จะต้องคู่กันเป็นเครื่องส่งถึงความเชื่อในพระพุทธศาสนาว่ามีอยู่อย่างไร พระพุทธเจ้าทรงแสดงองค์ของผู้มีศรัทธาไว้ ๓ ประการ คือ ๑) ประสงค์จะเห็นผู้มีศีล ๒)ปรารถนาจะฟังธรรม ๓) สละความตระหนี่บริจาคทาน^{๕๖๐} เมื่อทำศรัทธาให้ตรงแล้ว ก็จะต้องทำศรัทธาให้ตั้งมั่นด้วย ดังจะเห็นได้ว่าในบางครั้งความคิดว่ามีศรัทธาตั้งมั่น รับศีลตั้งแต่ข้อเว้นจากปาณาติบาตไปจนถึงข้อเว้นจากการดื่มน้ำเมา แต่ครั้งไปพบสัตว์ที่ฟังฆ่า ทรัพย์ที่จะฟังลัก เป็นต้น บางทีถ้าน้อย ๆ ก็ไม่ฆ่าไม่ลัก แต่บางทีไปพบมาก ๆ หรือบางทีไปพบเพื่อนฝูงที่เป็นนักดื่มสุรา ศรัทธา

^{๕๕๖} อ่างแล้ว.

^{๕๕๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เรื่องที่ต้องเข้าใจก่อน, หน้า

๓๔๒ - ๓๔๑.

^{๕๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๒.

^{๕๕๙} อ่างแล้ว.

^{๕๖๐} อ่างแล้ว.

หายไปแล้ว ก็กลับประพฤติในทางฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุทธเจ้า ตี๋มสุรา นี้ศรัทธาไม่ตั้งมั่น ฉะนั้น ต้องทำศรัทธาให้ตั้งมั่น^{๕๖๑} การปฏิบัติจึงจะตั้งมั่นคง การที่จะทำศรัทธาให้มั่นคง ต้องอาศัยมีกำลังใจด้วยการฝึกหัดข่มบมอบรมใจให้เข้มแข็งที่จะประพฤติความดี พยายามตั้งใจไว้ ในทางที่ดี แข็งใจที่จะทำความดี ไม่อ่อนไปตามความชั่ว นี่เป็นหลักของสมาธิ คือตั้งใจมั่น ตั้งใจมั่นไว้ในทางของความดี แข็งไว้ในทางของความดี ไม่อ่อนไปตามความชั่ว^{๕๖๒} เมื่อรักษาศีล ก็ไม่มีเวรไม่มีภัยได้ศีลานิสงส์ ดังที่แสดงว่าศีลให้ถึงสุคติ ศีลให้โภคทรัพย์ ศีลให้ถึงความดับทุกข์ ปุณฺณชย่อมจะมีความเห็น ๒ ประการนี้ปะปนกันและประพฤติไปตามความเห็น จะประพฤติในศีลให้มั่นคง ก็ต้องเห็นคุณศีล เห็นโทษของความไม่รักษาศีล^{๕๖๓}

ข้อที่ ๓ ความรู้ความเห็นธรรม เป็นข้อที่สำคัญมาก พุทธศาสนิกชนผู้นับถือพระพุทธศาสนา แม้จะเป็นผู้ที่มีความเห็นตรงในทางปฏิบัติแล้ว ถ้าขาดความรู้ความเห็นธรรมเสียแล้ว ก็ถือว่าเป็นพุทธศาสนิกชนเพียงครั้งเดียวหรือเพียงส่วนเดียวเท่านั้น ยังไม่เต็มที่ คือความรู้ความเห็นในสิ่งที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มเป็นก้อนนี้ว่า “มีความเกิดมีความดับเป็นธรรมดา” อันเป็นความเสื่อมสิ้นแตกสลายแห่งส่วนนั้น ๆ ด้วย เห็นอย่างนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเห็นคติธรรมดา เมื่อทำความเห็นในคติธรรมดานี้ให้มีขึ้นได้แล้ว ก็สามารถบรรเทาความโลภ ความโกรธ ความหลง อันเป็นเหตุให้ประพฤติผิดเป็นเหตุละความมัวเมาประมาท ความยึดถือเบาบางลงได้^{๕๖๔}

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนามีวิธีการนับถือที่ควรทราบไว้คงแต่เบื้องต้น คือ นับถือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ (ที่พึ่ง) ที่เรียกว่าไตรสรณคมน์ด้วยศรัทธาเลื่อมใส จึงมีที่พึ่งใจอันแท้จริงอย่างแน่นอน ไม่เป็นคนอนาถา (ไม่มีที่พึ่ง) ศาสตราโดยมากสอนให้มนุษย์ผูกพันเหมือนอย่างเป็นทาสของเทวดา คือมอบความเชื่อทั้งหมดต่อเทวดาอย่างทาส ต้องเชื่อฟังคำสั่งของนายโดยเด็ดขาด พระพุทธเจ้าเป็นศาสดาองค์เดียว ที่ทรงเลิกทาสดังกล่าวโดยเด็ดขาดสิ้นเชิง ทรงเป็นมนุษย์ที่นับถือความรู้ความสามารถของมนุษย์ ประกาศอิสราริปไตยและสิทธิของมนุษย์ชนทั่วไป ตลอดถึงสัตว์ดิรัจฉานทั้งหมด เพราะมิใช่แต่มนุษย์เท่านั้นที่พึงมีสิทธิในชีวิตและความสุขของตน สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายก็พึงมีสิทธิของตนเหมือนกัน^{๕๖๕}

^{๕๖๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๑/๖.

^{๕๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรมความเข้าใจเรื่องชีวิต, เรื่องที่ต้องเข้าใจก่อน, หน้า ๓๔๗.

^{๕๖๓} อ.ปญจก (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๔ - ๓๕๖.

^{๕๖๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เรื่องที่ต้องเข้าใจก่อน, หน้า ๓๔๙.

^{๕๖๕} เรื่องเดียวกันนี้ หน้า ๓๕๑.

๕. ความหมายของสรณะ^{๕๖๖}

พระพุทธศาสนา มิได้มุ่งให้นับถือพระพุทธองค์อย่างเทวดาผู้บันดาลแต่มุ่งให้นับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระพุทธรูป(ตรัสรู้ความจริงด้วยพระองค์เองแล้วทรงแสดงสั่งสอน)จริง นับถือพระธรรมว่าเป็นพระธรรม(ที่พระพุทธเจ้าตรัส)จริง นับถือพระสงฆ์ว่าเป็นพระสงฆ์(ผู้ปฏิบัติดี)จริง สรณะทั้งสามนี้ เป็นของจริงเป็นที่พึ่งได้จริง อีกนัยหนึ่งพระพุทธเป็นที่พึ่งเอก พระธรรมพระสงฆ์ ก็เหมือนกัน ตามลักษณะเฉพาะของแต่ละวัตถุ^{๕๖๗} เวลาที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ? นักศึกษาพุทธประวัติ ก็จะตอบว่าเวลานี้มีแต่พระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงและบัญญัติไว้ เมื่อพระองค์ยังทรงมีพระชนม์อยู่ซึ่งตั้งอยู่ในฐานะเป็นศาสดาแทนพระองค์ ตามที่ได้ทรงสั่งตั้งไว้เมื่อใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน แต่นักศึกษารธรรมก็อาจจะตอบให้แง่คิดว่า พระพุทธเจ้าทรงบรรจุธรรม (ธรรมที่ไม่ตาย) จึงทรงเป็นอมตะ เวลาที่พระพุทธเจ้าก็ยังมีอยู่และมีอยู่ในรัตนกาล มีอยู่ที่ไหนก็มีอยู่ในอมตธรรมนั้น นักศึกษารธรรมยังอ้างหลักฐานในพระสูตรอีกว่า พระพุทธศาสนาไม่แสดงว่า พระตถาคตพุทธเจ้าและพระอรหันต์ตายสูญตายเกิดหรือทั้งตายสูญทั้งตายเกิด เพราะสิ่งที่ตายนั้นคือขันธหรือสกันธะ(สกันธกาย)ส่วนพระตถาคตพุทธเจ้าและพระอรหันต์มิใช่ขันธ จะเห็นท่านตายสูญหรือตายเป็นอะไร อย่างไรจริงไม่ถูกทุกอย่าง นักศึกษารธรรมยังกล่าวยืนยันต่อไปว่า ตามที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้ามีอยู่เป็นอมตะนั้น ถ้าใครต้องการจะเห็นพระองค์ในเวลาไหนหรือในเวลาไหนๆ ก็ตามก็ตั้งใจปฏิบัติพระพุทธศาสนา อบรมจิตใจ ให้เป็นสมาธิอบรมปัญญาในธรรมก็จะได้เห็นพระพุทธเจ้าด้วยตนเอง เพราะได้ตรัสไว้แล้วว่า “ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา”^{๕๖๘} หลักฐานนี้เป็นเครื่องยืนยันว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงดำรงอยู่ เป็นอมตะและอาจเห็นได้จริง การถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ(ที่พึ่ง)ที่กล่าวว่า “พุทฺธฺ สรณํ คจฺฉามิ” จึงไม่เป็นการถึงอย่างว่างเปล่า เพราะไม่มีพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว แต่มีพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งเป็นสรณะได้จริง^{๕๖๙}

วิธีปฏิบัติถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะนั้น ให้ตั้งใจระลึกถึงพระพุทธคุณข้อใดข้อหนึ่ง หรือระลึกถึงโดยสรุปว่า “พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้จริง ทรงบริสุทธิ์จริง ทรงมีพระกรุณาจริง พระพุทธเจ้าก็จะปรากฏขึ้นในพระคุณ” ความว่าเหว่หวาดกลัวทุกอย่างก็จะหมดไปจากจิตใจ หรือถ้ามีความทุกข์ร้อนหม่นหมองอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งก็จะหายไปสิ้น จะหายความอัดอั้นตันใจ จะเห็นทางออกอย่างดีที่สุด นี่เป็นพุทธานุภาพที่มีจริง^{๕๗๐}

^{๕๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของสรณะ, หน้า ๓๕๒ - ๓๕๔.

^{๕๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒.

^{๕๖๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๗ - ๑๖๒.

^{๕๖๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของสรณะ, หน้า ๓๕๔.

^{๕๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๔.

ข้อสำคัญให้ตั้งใจถึงพระองค์ให้เป็นสละของตนให้จริง พระองค์ก็จะมาเป็นสละได้จริง จิตใจที่มีสละดังกล่าวจะเป็นจิตใจที่อบอุ่นไม่ว่าเหว ที่เข้มแข็งไม่อ่อนแอ ที่กล้าหาญ ไม่สะดุ้งหวาดเสียว ที่ผ่องใสไม่เศร้าหมอง ทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้อง เป็นเครื่องนำชีวิตให้ดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง ทั้งได้อบรมสมาธิปัญญาในธรรมจนได้เห็นธรรม ก็ได้เห็นองค์พระพุทธรเจ้าอย่างประจักษ์แจ้ง พระพุทธรเจ้าและพระศาสนาของพระองค์จึงเป็นของจริงแท้ เป็นสละที่พึงของทุก ๆ คนในโลก ได้อย่างแน่นอน^{๕๗๑}

๗.๕. ศิลธรรมคือรากฐานของความสุข^{๕๗๒}

ศิลธรรมคือรากฐานของความสุข พระนิพนธ์ลำดับที่ ๗.๕ ในญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์เพื่ออธิบายเรื่องของศีลโดยเฉพาะ คือ ๑) ความหมายของศีล ๒) ธรรมสร้างสังคม ๓) ศีลคือพื้นฐานของความสุข ๔) ศีลต้องคู่กับธรรม ๕) ธรรมก็อาศัยธรรม ๖) อยู่ในปัจจุบันแต่อย่าลืมนาคต ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาแล้วค้นหาแหล่งอ้างอิงชั้นปฐมภูมิของเรื่องนั้น ๆ ตามลำดับ ดังนี้

บทนำความจำเป็นของศีล^{๕๗๓}

การอยู่ร่วมกันจนถึงอยู่ร่วมประเทศชาติกันและวงกว้างก็ร่วมกันทั้งโลกดังนี้ เป็นการอยู่ร่วมกันอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นบรรพชิตการอยู่ด้วยกันในเครื่องอยู่อาศัยหรือในที่อยู่คือธรรมวินัย ชื่อว่ามีธรรมเป็นเครื่องอยู่เสมอกันนับว่าเป็น “สมภาพ”^{๕๗๔} สมภาพในพระพุทธศาสนา มิได้หมายความว่า มีความเสมอกันโดยไม่ต้องมีพ่อแม่ไม่มีบุตรธิดา ไม่ต้องมีครูอาจารย์ไม่ต้องมีศิษย์ ที่จะต้องเคารพนับถือ ในพระพุทธศาสนาก็คงแสดงว่ามารดาบิดาเป็นต้นเป็นผู้ทำอุปการะก่อนเป็นบุพการี บุตรธิดาเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้รับอุปการะของท่าน ก็พึงมีความกตัญญูตเวที พระพุทธศาสนามีได้สอนให้ตีตนเสมอกันผู้น้อยไม่ต้องเคารพผู้ใหญ่แต่สอนให้ความเคารพนับถือดังกล่าว ส่วนความที่พึงมี สมภาพนั้น ก็สอนไว้ในพระพุทธศาสนาดังสอนให้รู้จักว่า “ทุก ๆ คนต่างรักชีวิตของตน” เป็นต้น ซึ่งเป็นสภาพอย่างหนึ่งที่มีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหลาย^{๕๗๕}

^{๕๗๑} อ่างแล้ว.

^{๕๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศิลธรรม คือรากฐานของความสุข, หน้า ๓๕๕ - ๓๘๐.

^{๕๗๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความจำเป็นของศีล บทนำ, หน้า ๓๕๕ - ๓๕๘.

^{๕๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕.

^{๕๗๕} อ่างแล้ว.

การถือศีลนั้น อาจจะปฏิบัติในวงกว้างก็ได้แคบก็ได้ เช่นชาวประมงก็อาจรักษาศีล ๕ ได้วงจำกัด หรืองดเว้นได้โดยไม่จำกัดในวันใดวันหนึ่ง เช่นในธรรมเนียมเก่าของไทยเรา เว้นการฆ่าสัตว์ในวันพระ ในชนบทหลายแห่งก็ปฏิบัติอยู่^{๕๗๖} ศีลเป็นข้อปฏิบัติขั้นแรกของพระพุทธศาสนา เป็นข้อปฏิบัติของความเป็นคนก็ได้ ฉะนั้น“ศีล”โดยเฉพาะศีล ๕ จึงเป็น“มนุษยธรรม”คือเป็นธรรมของมนุษย์ คนเราจะป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นมิใช่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์เท่านั้นจะต้องมีธรรมสำหรับมนุษย์ด้วยมีภษิตที่โตปะเทศว่า “คนและสัตว์เดรัจฉานนั้น ย่อมมีการกิน การนอน การสืบพันธุ์ เสมอกัน” แต่สิ่งที่ทำให้คนต่างกับสัตว์เดรัจฉานนั้นคือ “ธรรม” ธรรมเป็นเหตุให้ถือศีล ๕ คือ “หิริ” ความละอายแก่ใจ “โอตตปปะ” ความเกรงกลัวต่อความชั่ว^{๕๗๗}

สัตว์มีชีวิตในสิกขาบทที่ ๑ จึงไม่หมายถึงถึงจำพวกที่เป็นเชื้อโรคหรือจุลินทรีย์ต่าง ๆ ถ้าจะหมายถึงเช่นนั้นแล้ว ก็เป็นว่าเป็นสิ่งที่ปฏิบัติไม่ได้ พระพุทธเจ้าทรงสอนธรรมก็ทรงสอนที่ปฏิบัติได้ ไม่ใช่สอนในข้อที่ปฏิบัติไม่ได้ พวกแมลงต่าง ๆ ตลอดถึงลูกน้ำเป็นต้นจัดเป็นสัตว์มีชีวิตหรือไม่ พวกแมลงต่าง ๆ เหล่านี้บางอย่างเป็นพาหนะนำเชื้อโรคแก่มนุษย์ ถ้ามนุษย์ไม่ทำลาย มันก็จะทำลายชีวิตมนุษย์ แต่พวกแมลงต่าง ๆ เป็นต้นเหล่านี้ก็ต้องนับเป็นสัตว์มีชีวิตที่ต้องห้ามในสิกขาบทที่ ๑ คนที่มีอาชีพเช่นเป็นชาวประมง สัตว์เหล่านี้จะนับว่าต้องห้ามด้วยหรือไม่ ก็ตอบว่าพวกปลาในแม่น้ำก็ดี สัตว์บกต่าง ๆ ก็ดีก็ต้องถือว่าเป็นสัตว์มีชีวิตที่ต้องห้ามในสิกขาบทที่ ๑ ถ้าเช่นนั้น การบัญญัติศีลสิกขาบทที่ ๑ ก็เป็นการขัดกับความประพฤติกของคนในโลกตลอดจนถึงพระที่เป็นผู้สอนมิให้เข้าฆ่าสัตว์ก็ยังบริโภค ก็เท่ากับว่าเป็นการสนับสนุนให้ฆ่าสัตว์ทางอ้อม หรือจะเรียกว่าเป็นการร่วมกันในการฆ่าสัตว์ด้วยก็ได้ ดังมีผู้ไม่เห็นด้วยในการที่จะให้พระบริโภคเนื้อสัตว์^{๕๗๘}

การบัญญัติศีลของพระพุทธเจ้านั้น พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีพระกรุณาในสัตว์ทั้งปวง ไม่ใช่มีพระกรุณาจำเพาะในมนุษย์เท่านั้น เพราะฉะนั้น การบัญญัติศีลของพระองค์จึงทรงบัญญัติ ครอบคลุมไปทั้งหมดเช่นนี้ เป็นพระกรุณาที่เป็นเหตุผลคือบรรดาสัตว์ที่มีชีวิต ไม่ว่าจะป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน จำพวกไหนต่างก็มีความรักชีวิตของตนเอง มีความรักสุขเกลียดทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น^{๕๗๙}

หลักความเสมอกันว่า เรารักชีวิตของเรา เรารักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทใด บุคคลอื่นสัตว์อื่นก็มีความรักชีวิตมีความสุขเกลียดทุกข์ ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงไม่ควรที่จะไปฆ่าเขาไปทำร้ายเขา นี่เป็นหลัก “สมภาพ” ในพระพุทธศาสนาคือธรรม ดังที่เราเรียกกันในปัจจุบันว่า “ความยุติธรรม” จึงมีคำเรียกควบกันว่า “ธรรมจริยาและสมจริยา แปลว่า ความประพฤติธรรม ความประพฤติสม่ำเสมอ”^{๕๘๐}

^{๕๗๖} อ้างแล้ว.

^{๕๗๗} อ้างแล้ว.

^{๕๗๘} อ้างแล้ว.

^{๕๗๙} อ้างแล้ว.

^{๕๘๐} อ้างแล้ว.

๑. ความหมายของศีล^{๕๘๑}

ความสมภาพนี้ หาได้มีในมนุษย์ด้วยกันเท่านั้นไม่ แต่ในหมู่เดรัจฉานทั้งหลายก็ย่อมมีสมภาพเช่นนี้ด้วยเหมือนกัน พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติธรรมที่เป็นความยุติธรรมนี้เป็นสมภาพอย่างสม่ำเสมอทั้งหมด ไม่มีเลือกที่รักมักที่ชัง ไม่จำกัดเฉพาะมนุษย์ แต่ว่าทั่วไปทั้งหมดและมีพระกรุณาที่แผ่ครอบคลุมไปทั้งหมด เพราะฉะนั้นการบัญญัติศีลของพระองค์จึงเป็นการบัญญัติอย่างบริสุทธิ์อย่างบริบูรณ์ที่สุด ถ้าจะบัญญัติยกเว้นเสียก็จะเป็นข้อที่ครหาว่าไม่ยุติธรรม ไม่มีสมภาพ หรือไม่เป็นธรรมเสมอไปทั้งหมด ธรรมะของพระพุทธเจ้าจะบัญญัติคุ้มครองเฉพาะคนเท่านั้นหาได้ไม่ พระองค์ทรงคุ้มครองทั้งหมดเพราะมีพระกรุณาที่แผ่ไปหมด^{๕๘๒}

การปฏิบัติในศีลและในธรรมของพระพุทธเจ้านั้น ไม่ใช่เป็นการบังคับให้ปฏิบัติ พระพุทธเจ้าเองก็ไม่เคยบังคับให้ใครถือศีลให้ปฏิบัติธรรม แม้พระสงฆ์สาวกทั้งหลายที่ได้นำพระพุทธศาสนาสืบต่อมาจนถึงในปัจจุบัน ก็ไม่ได้บังคับใครให้ถือศีลให้ปฏิบัติธรรม ผู้ที่พร้อมจะปฏิบัติในศีลก็ตั้งใจสมาทานศีลขึ้นด้วยตัวเอง และรับศีลมาปฏิบัติตามควรแก่เวลาและขอบเขตของตน

ศีลข้อที่ ๑ ให้เว้นจากการฆ่าสัตว์ ชาวประมงก็อาจถือศีลข้อนี้ได้ กล่าวคือสัตว์ที่เป็นอาชีพตน เมื่อไม่สามารถจะเว้น แต่ว่าถือศีลข้อนี้ โดยเว้นจากการฆ่าสัตว์จำพวกอื่น เป็นต้น แต่ว่าในศีลข้อ ๑ ยังมีขอบเขตที่อาจแบ่งปฏิบัติได้ตามความเหมาะสมของตน ไม่ใช่ทำไม่ได้^{๕๘๓}

ศีลข้อที่ ๒ เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ โดยมีเจตนาจะลัก เรื่องการลักขโมยสิ่งขื่อนี้เป็นกิจที่ไม่ควรทำ เป็นที่รับรองกันทั้งทางกฎหมายและศีลธรรม ก็ดูจะไม่สู้จะมีปัญหาอะไรทางกฎหมาย และทางศีลธรรม แต่ว่าในทางปฏิบัติ ยังมีการละเมิดศีลข้อ ๒ กันอยู่มาก เรียกว่าลักลอบละเมิดก็มีอยู่มาก ศีลข้อที่ ๒ ไม่มีกฎหมายยกเว้นว่าให้ลักทรัพย์บางอย่างได้ ลักทรัพย์บางอย่างไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ในทางปฏิบัติของคน จึงปรากฏว่าได้มีการปฏิบัติละเมิดศีลข้อนี้กันมาก โดยหลบเลี่ยงกฎหมาย หรือโดยวิธีที่กฎหมายเข้าทำโทษไม่ได้ จึงปรากฏว่าเป็นความทุจริตคอร์รัปชันกันในที่ต่าง ๆ ในวงการต่าง ๆ ซึ่งเป็นการผิดทั้งกฎหมายทั้งศีลธรรม^{๕๘๔}

ศีลข้อที่ ๓ เว้นจากการประพฤตินอกใจในกาม ข้อนี้เป็นที่รับรองกันว่า เป็นการไม่สมควร เพราะการทำลายบุตร ภริยา สามี ของเขานั้น เป็นการไม่ควร เป็นการไม่ชอบ แต่ว่าเพราะอำนาจของสิ่งยั่วชวนทั้งหลายชักจูงใจคนให้ประพฤตินอกใจในทางกันมาก โทษทั้งฝ่ายชายเท่านั้นก็หาได้ไม่ ฝ่ายหญิง

^{๕๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของศีล, หน้า ๓๕๘

- ๓๖๒.

^{๕๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๘.

^{๕๘๓} อ่างแล้ว.

^{๕๘๔} อ่างแล้ว.

เหมือนกัน ที่ต่างประพาศิตตัว ปฏิบัติตัวในทางเพิ่มพูนความรู้สึกลงในทางกามกันต่าง ๆ ปัญหาไม่ได้อยู่ที่ตัวศีล แต่ว่าอยู่ที่ทางปฏิบัติของคน^{๕๘๕}

ศีลข้อที่ ๔ การพูดเท็จทำลายประโยชน์ เป็นการหลอกลวงกัน ก็เป็นที่รับรองกันเป็นการไม่ชอบ เพราะบางทีเพื่อป้องกันตนจึงพูดเท็จ ถ้อยคำอย่างเคร่งก็เป็นทางรุดพ้นจากการพูดเท็จทุกอย่าง ทั้งนี้สุดแต่ใครจะถือได้มากแค่ไหน แต่เมื่อทำลายประโยชน์ผู้อื่น หลอกลวงคนอื่น เป็นข้อที่ควรเว้น^{๕๘๖} ความจริงบางอย่างเมื่อพูดออกไปแล้วมีประโยชน์ ก็ควรรู้กาลเวลาที่จะพูด เหมือนดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “พระองค์ตรัสวาจาที่เป็นจริงและเป็นประโยชน์ทั้งรู้กาลเวลาที่จะตรัส” รวมความว่า เว้นจากการพูดที่หลอกลวงกัน ทำลายประโยชน์กัน แต่พูดในทางที่จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลสามัคคีกัน ส่งเข้าถึงอหยาตยจิตใจที่มีความซื่อตรงต่อกันอันจะทำให้ไว้วางใจกันได้^{๕๘๗}

ศีลข้อที่ ๕ เว้นจากน้ำเมา คือ สุราเมรัยอันเป็นฐานประมาท การปฏิบัติของคนก็มักจะไม่ถือศีลข้อนี้ ทางบ้านเมืองเองก็อนุญาตให้มีโรงงานต้ม กลั่นสุราสำหรับจำหน่ายได้ มีการควบคุมจำเพาะที่ต้มกลั่นเอาเอง ซึ่งเป็นการผิดกฎหมาย แต่เมื่อปฏิบัติถูกกฎหมายแล้วก็ขายกันได้ ต้มกันได้ เมื่อต้มกันแล้วไม่ไปก่อเรื่องวิวาททำร้ายอันเป็นการผิดกฎหมาย ก็ไม่เป็นการผิดกฎหมาย แต่ว่าผู้ที่ต้องการจะถือศีลเว้นจากการดื่มน้ำเมาก็มาถือศีล เพราะฉะนั้น การปฏิบัติของคนจึงเป็นไปในรูปที่ไม่ได้ถือศีลข้อนี้ แต่ก็มีผู้ถือศีลข้อนี้กันอยู่ ขึ้นชื่อว่าน้ำเมาดื่มเข้าไปก็ต้องเมา เมื่อเมาก็ต้องเป็นฐานประมาทเช่นนั้น ต่างกันแต่ว่าประมาทน้อยหรือประมาทมากเท่านั้น เพราะฉะนั้นแม้ศีลข้อนี้ก็มีปัญหาเกี่ยวแก่การปฏิบัติของคน^{๕๘๘} คนเรายังปฏิบัติกันอยู่ในทางที่ตรงกันข้ามกับศีล ส่วนใหญ่อันเกี่ยวแก่ปัญหาของศีล จึงไม่ใช่อยู่ที่ตัวศีลมีปัญหาแต่อยู่ที่การปฏิบัติของคนที่ยังเป็นไปอีกทางหนึ่ง^{๕๘๙}

๒. ธรรมะสร้างสังคม^{๕๙๐}

ธรรมะของพระพุทธเจ้า เป็นสิ่งอำนวยคุณประโยชน์แก่ชาติไทยเรามาตลอดเวลา ช้านาน และหลักธรรมของพระพุทธเจ้าได้เข้าไปฝังเป็นนิสัยสันดานของส่วนรวมอยู่เป็นอันมาก ด้วยอานุภาพของพระธรรม ทำให้คนไทยเรามีลักษณะที่พิเศษ เป็นต้นว่าลักษณะที่รวมกันอยู่เป็นครอบครัว มีบุพการี เช่นปู่ย่า ตายาย มาดาบิดาเป็นที่เคารพนับถือ และมีบุตรธิดาตลอดถึงรุ่นต่อไป เป็น กตัญญูกตเวทิตี มีความเมตตากรุณา ประพาศิตสังคหวัตถุธรรมในกันและกัน^{๕๙๑}

^{๕๘๕} อ่างแล้ว.

^{๕๘๖} อ่างแล้ว.

^{๕๘๗} อ่างแล้ว.

^{๕๘๘} อ่างแล้ว.

^{๕๘๙} อ่างแล้ว.

^{๕๙๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ธรรมสร้างสังคม, หน้า ๓๖๓ - ๓๖๕.

^{๕๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๓.

คนทั้งหลายถึงสุดดีก็ด้วยศีล สุดดีนั้นแปลว่าที่ไปหรือการไปที่ดี หมายถึงที่ไปหรือการไปอันประกอบด้วยความสุขไม่ประกอบด้วยทุกข์ สุดดีไม่จำเป็นที่จะต้องคิดถึงชาติหน้า ให้คิดถึงชาตินี้คือปัจจุบันนี้ เพราะมีศีลต่อกันไม่ทำร้ายเบียดเบียนกัน จึงมีการไปดี และจะไปไหน เมื่อในทีนั้นคนมีศีลต่อกัน ที่ไปนั้นก็เป็นที่ไปดี^{๕๙๒}

โภคสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยโภคคือของกิน อันหมายถึงเครื่องอุปโภค บริโภคต่าง ๆ จัดทำนุบำรุงกาย มีขึ้นก็ด้วยศีล โภคะนั้นคนเราต้องทำขึ้น การที่มีโภคนั้นก็ด้วยอานุกาฬศีล ชาวนา ชาวสวน ทำสวนได้ปลอดภัยดังนี้เป็นต้น โภคะต่าง ๆ จึงเกิดพอกพูน และเมื่อทุกฝ่ายต่างประกอบสัมมาอาชีวะอยู่ด้วยกันและแลกเปลี่ยนกันกิน ก็จะพากันมีความอึดท้อง มีความสุขกายทั่วกัน ด้วยอานุกาฬของศีล ถ้าหากว่าปราศจากศีลเสียแล้ว การที่จะสร้างโภคะขึ้นก็จะเป็นไปไม่สะดวก และยิ่งมีการลักขโมยมีการแบ่งส่วนไปโดยทุจริต ทำให้การทำนุบำรุงความเป็นอยู่ของชีวิตไม่สมบูรณ์ ยิ่งเกิดความขัดข้องแร้นแค้น โภคสัมปทาก็ไม่บังเกิดขึ้น เพราะที่จะชื่อว่าโภคสัมปทานั้นหมายความว่าของกินสมบูรณ์ คือว่าเพียงพอที่จะเลี้ยงตนเอง ที่จะเลี้ยงผู้อื่นที่ร่วมกันอยู่เป็นส่วนรวมดังนี้ก็ด้วยอานุกาฬศีล เป็นโภคสมบัติปัจจุบัน เพราะโภคสมบัตินี้ต้องอาศัยอยู่ทุกวัน การที่มีของกินบกพร่องไม่เพียงพอเป็นเหตุแห่งความวิบัติต่าง ๆ เป็นอันมาก ทั้งที่เป็นส่วนตัวทั้งที่เป็นส่วนรวม แต่ว่าโภคสมบัติดังกล่าวจะมีขึ้นได้ด้วยอานุกาฬของศีล เช่นบุตรธิดาหลานเป็นต้นเป็นกตัญญูทวดเทวี มีพรหมวิหารธรรม มีเมตตากรุณาเป็นต้นเป็นข้อปฏิบัติต่อกัน^{๕๙๓}

หลักที่ปฏิบัติเป็นส่วนรวม หลักสังคหวัตถุธรรม ๔ ประการ^{๕๙๔} คือ ๑) ทาน ๒) ปิยวาจา ๓) อตถจริยา ๔) สมานัตตตา พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักสังคหวัตถุธรรมเหล่านี้อย่างเพลาจรด เมื่อมีรรมมีเพลาจึงแล่นไปได้ฉับไฉน หมู่ชนในโลกนี้ เมื่อมีสังคหวัตถุธรรมต่อกัน จึงดำเนินไปได้ฉับนั้น^{๕๙๕}

๓. ศีลคือพื้นฐานของความสุข^{๕๙๖}

การที่จะปฏิบัติตามธรรมของพระพุทธเจ้าได้ จะต้องเป็นไทแก่ตัวเรียกว่าเป็นไทแก่ตัว คือไม่เป็นทาสแห่ง“ตัณหา”ความดิ้นรนทะยานอยากแห่งใจ ตัณหาแบ่งออกเป็น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^{๕๙๗} ให้เป็นไทแก่ตัว คือศีลของพระพุทธเจ้าเรียกว่า “อริยกันตศีล” ศีลที่พระอริยเจ้าใคร่ศีลที่พระอริยเจ้าปรารถนา คือศีล ๕ ศีลที่ประพฤตินั้นเป็นไทแก่ตัว ไม่เป็นทาสแห่งตัณหา ศีลจึงจะ

^{๕๙๒} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕ - ๓๕๖.

^{๕๙๓} อก.ปญจก (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๖.

^{๕๙๔} อก.จตุกก (ไทย) ๒๐/๓๒/๕๐.

^{๕๙๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ธรรมสร้างสังคม, หน้า ๓๖๕.

^{๕๙๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศีลคือพื้นฐานของความสุข,

หน้า ๓๖๖ - ๓๗๑.

^{๕๙๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๖/๕๗๓.

บริสุทธิ์ ไม่เป็นช่องไม่ต่างไม่พริ้วเรียกว่า “อริยกันตศีล”^{๕๙๘} คนเราไม่จำเป็นต้องละเมตศีล แต่ความละเมตส่วนใหญ่หรือการไม่ปฏิบัติตามส่วนใหญ่ นั่นเป็นเพราะตัณหาอย่างไร ทำให้เกิดความเสียอย่างไร พึงเห็นได้ว่า

ประการที่ ๑ ความเจริญต่าง ๆ ความสุขต่าง ๆ ที่มีอยู่แก่ตนเองและแก่หมู่คณะนั้น เกิดจากอะไรที่ตัวเราเองอยู่เป็นสุข เราเป็นสุขด้วยอานูภาพอะไรกล่าวได้ว่า “ด้วยอานูภาพของศีล”

แม้ตัวเราจะไม่ศีล ก็ด้วยอานูภาพของศีลของบุคคลอื่น คือตัวเราอยู่เป็นสุขได้นี้ เพราะว่ามีใครฆ่าเรา มาทำร้ายเรา ฯลฯ ก็เพราะอานูภาพของศีล การที่บุคคลจะอยู่ร่วมกันอยู่เป็นหมู่ ตั้งแต่หมู่เล็กขึ้นไปตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปจะรวมกันอยู่ได้ด้วยอานูภาพของศีล แม้ในหมู่โจรเอง ประพฤติโจรกรรมคนอื่น แต่ก็ต้องมีศีลอยู่ในหมู่โจรด้วยกัน มิฉะนั้นจะอยู่รวมกันไม่ได้ หมู่โจรที่จะรวมกันเป็นหมู่ได้ก็ต้องมีศีลพร้อมทั้งมีธรรมต่อกัน ถ้าหากว่าไม่มีศีลต่อกันก็รวมกันไม่ได้ต้องแตกกัน^{๕๙๙}

ประการที่ ๒ ในทางโภคกิจ เรียกว่าเศรษฐกิจอันเกี่ยวข้องกับของกินดั่งที่เรียกว่าเครื่องบริโภคอุปโภค หรือแม้แต่จะเรียกอย่างอื่นก็ตาม แสดงว่าคนเราดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร แม้ในทางพระพุทธศาสนาแสดงอยู่ว่า “สพเพ สตฺตา อาหารนิสฺสิตา”^{๖๐๐} สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร”^{๖๐๑} ในภิกษุบริษัทมีนิสสัย ๔ เพื่อเป็นเครื่องอาศัยดำรงชีวิตอย่างไม่มีที่สิ้นสุดและโดยทั่วไปก็แสดงปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช การที่บุคคลจะประกอบอาชีพ ทั้งการทำนาทำสวนการหัตถกรรม หรือว่าการงานอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม กิจทั้งปวงเหล่านี้ จะเป็นไปด้วยอานูภาพของศีล^{๖๐๒} ความบังเกิดขึ้นของเครื่องอุปโภคบริโภคทุกอย่างย่อมบังเกิดขึ้นด้วยการกระทำของคน หาใช่เกิดขึ้นด้วยการลักขโมยไม่ ถ้าไม่มีคนประกอบอาชีพต่าง ๆ ทุก ๆ คนพากันที่จะจ้องขโมย ก็จะไม่มีการผลิตอันใดให้ลักขโมย ข้าวก็จะไม่มีบริโภค ผ้านุ่งห่มก็จะไม่มีใช้ เมื่อทุก ๆ คนพากันคิดว่าจะลักขโมย เพราะฉะนั้น แม้ผู้ที่ลักขโมย แม้ผู้ที่ประพฤติทุจริตทั้งหลาย คอร์รับชั้นต่าง ๆ นั้น ก็ต้องอาศัยทรัพย์สินที่เขาลงทุนลงแรงและทำขึ้น อาศัยอานูภาพของศีลที่ทำให้การประกอบอาชีพต่าง ๆ นั้น เป็นไปได้สะดวก^{๖๐๓}

^{๕๙๘} ส.ม.(ไทย) ๒๒/๓๒/๔๘ - ๕๐., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๑๖/๕๒๐ - ๕๒๑.

^{๕๙๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศีลคือพื้นฐานของความสุข, หน้า ๓๖๗.

^{๖๐๐} ในอรรถกถา อังคุตตรนิกาย ทสกนินาติ ปฐมปณณาสก มหาวรรคที่ ๓ เรื่องปฐมมหาปัญหาสูตรที่ ๗ เป็น สพเพ สตฺตา **อาหารภูตติกา**.

^{๖๐๑} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๗/๖๑.

^{๖๐๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศีลคือพื้นฐานของความสุข, หน้า ๓๖๘.

^{๖๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๙.

เพราะฉะนั้น ฟังเห็นได้ว่า ความประพัตติผิตศีลย่อมเป็นเครื่องบ่อนทำลายทรัพย์สิน ทั้งของส่วนตัวและของส่วนรวม หรือแม้มาเสียภาษีอากรให้หลวงเพื่อที่จะทำนุบำรุงประเทศส่วนรวมให้มีความเจริญก้าวหน้า แผ่ความสุขออกไปทั่ว ๆ กัน ก็ยังมาถูกทุจริตคอร์ปชั่นของหลวงอีก ก็เป็นเครื่องรุดรอนการสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ประเทศชาติเป็นส่วนรวม ล้วนเป็นการทำลายทั้งนั้น แม้ว่าบุคคลบางคนจะร่ำรวยขึ้นก็ตาม แต่ว่าความร่ำรวยนั้นร่ำรวยขึ้นมาจากความทุกข์ของคนอื่น โดยแย่งเอาสมบัติของเขามา แย่งเอาความสุขของเขามาเพื่อตนและสร้างความทุกข์ให้คนอื่น^{๖๐๔} ทำให้การปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ส่วนรวมเป็นไปได้ไม่สะดวกต่าง ๆ การกระทำนั้นย่อมเป็นการปฏิบัติเพื่อทำลายความสุขส่วนรวม ความมั่งมีที่บังเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น หาใช่เป็นความดีไม่ แต่เป็นการปฏิบัติของผู้ทำลาย ไม่เป็นสิ่งที่เขาเป็นตัวอย่าง^{๖๐๕}

ถ้าหากว่าต่างมีศีลกันอยู่ในทุกระดับ ต่างตั้งใจทำมาหากินและเสียภาษีแก่หลวง ทางเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ก็นำเอาเงินที่ได้มานั้นมาทำนุบำรุงส่วนรวม ความสุขความเจริญก็จะบังเกิดขึ้นโดยทั่วไป การประกอบอาชีพก็จะสะดวกและเจริญขึ้น ความสุขของคนส่วนรวมก็จะมากขึ้น แปลว่า จะมีความอึดจะมีความสุขโดยทั่วกัน ความสุขที่เผื่อแผ่ไปทั่วกันนั้น ก็จะต้องมีความอึดท้องนี้แหละ เป็นข้อสำคัญ อานิสงส์ศีลที่พระได้บอกอยู่เสมอนี้ สมควรที่จะพิจารณา ให้เกิดปัญญาคือความรู้ตามเหตุและผล^{๖๐๖}

นิพพุติ (ในหนังสือเป็นนิพพุติ) คือ ความดับทุกร้อนใจก็มีด้วยศีล เห็นได้ง่ายเห็นได้ชัด เพราะว่าความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ บังเกิดขึ้นจากการที่เบียดเบียนกันทำร้ายกันโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง เป็นความทุกข์ร้อนเพราะขาดศีล ถ้าหากว่ามีศีลต่อกันแล้วมีความสุขสงบอยู่ด้วยกัน เพราะฉะนั้นให้พิจารณาดูให้ดีจะมองเห็นว่า คนเราแม้ไม่มีศีล มีความสุขอยู่ได้ ก็ด้วยอานุภาพของศีลที่คุ้มครองรักษาอยู่^{๖๐๗}

^{๖๐๔} อ่างแล้ว.

^{๖๐๕} อ่างแล้ว.

^{๖๐๖} อ่างแล้ว.

^{๖๐๗} อ่างแล้ว.

๔. ศิลต้องคู่กับธรรม^{๖๐๘}

ธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสสั่งสอนไว้ ไม่ใช่ว่าจะทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติข้อใดข้อหนึ่ง โดยเฉพาะ การปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าจะต้องมีการปฏิบัติหลายข้อประกอบกันไป ประการที่ ๑ ธรรม ๕ ประการ^{๖๐๙} ที่คู่กันกับศีล คือเมตตา ความปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา ความช่วยเหลือเกื้อกูล เมตตา กรุณา นี้เป็นธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นในจิตใจ คู่กันไปกับศีลข้อที่ ๑ คือ เว้นจากปาณาติบาต เมตตา กรุณา นี้เองจะเป็นเครื่องเกื้อกูลให้การปฏิบัติในศีลเป็นไปด้วยดีและเป็นไปโดยอัตโนมัติ^{๖๑๐} สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ เป็นธรรมที่ควรปฏิบัติคู่กันไปกับศีลข้อที่ ๒ คือ เว้นจาก ลักทรัพย์ สัมมาอาชีวะนี้เป็นข้อสำคัญ เพราะว่าคนเราจะต้องกินอยู่เสมอขาดไม่ได้ จะได้ของกินมาอย่างไร ก็ต้องมีอาชีวะคือการอาชีพ เว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด ประกอบการเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ เมื่อมีสัมมาอาชีวะอยู่ก็จะให้การปฏิบัติในศีลข้อที่ ๒ เป็นไปด้วยดีจนเป็นการปฏิบัติเป็นอัตโนมัติ^{๖๑๑} ความสันโดษ^{๖๑๒} ยินดีพอใจอยู่ด้วยคู่ครองของตน เป็นธรรมที่ควรปฏิบัติคู่กันไปกับศีลข้อที่ ๓ คือ เว้นจากความประพฤติดิฉินในกาม ชีวิตของฆราวาสนั้นเป็นชีวิตที่เรียกว่าต้องมีการบริโภคกาม คือสิ่งที่น่าใคร่น่าปรารถนาพอใจทั้งหลาย ต้องมีการเป็นสามีภรรยาสำหรับที่จะสืบตระกูลสืบต่อไป ให้มีความ ยินดีพอใจ อยู่ในคู่ครองของตน ธรรมข้อนี้จะป้องกันไม่ให้ล่วงศีลข้อที่ ๓ สัจจะ^{๖๑๓} คือความจริง คือ การรักษาสัจจะ รวมทั้งความซื่อตรง ความภักดี ไม่ทรยศ ความมีกตัญญูทุกเวท เป็นธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นคู่กันไปกับ ศีลข้อ ที่ ๔ ความไม่ประมาท^{๖๑๔} คือความมีสติรอบคอบ เป็นธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นในใจคู่กันไปกับศีลข้อที่ ๕ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ จึงเป็นกัลยาณธรรม คือธรรมที่งดงาม อันควรปฏิบัติคู่กันไปกับศีล ๕ เมื่อมีทั้งศีลทั้งธรรม ย่อมจะเป็นผู้ที่มีความประพฤติดีด้วย เป็นผู้ไม่ขาดตกบกพร่องด้วยปัจจัยด้วยโภคะอันเป็นเครื่องอาศัยของชีวิต^{๖๑๕}

^{๖๐๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศิลต้องคู่กับธรรม, หน้า ๓๗๒ - ๓๗๔.

^{๖๐๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๓๙ - ๔๔๒/๔๗๑ - ๔๗๗.

^{๖๑๐} เรื่องสมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ศิลต้องคู่กับธรรม, หน้า ๓๗๒.

^{๖๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๓.

^{๖๑๒} อ้างแล้ว.

^{๖๑๓} อ้างแล้ว.

^{๖๑๔} อ้างแล้ว.

^{๖๑๕} อ้างแล้ว.

๕. ธรรมกั้อาศัยธรรม^{๖๑๖}

ข้อปฏิบัติอีกหลายข้อที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้เป็นข้อปฏิบัติ คือทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในปัจจุบันและสัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในภายหน้า หมวดธรรมทั้ง ๒ นี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนแก่ผู้มากราบทูลถามว่า ตนต้องการที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกเป็นคนที่ผู้ครองเรือน ต้องการจะได้ประโยชน์สุขในการดำรงชีวิต ขอให้ตรัสบอกธรรมสำหรับเป็นข้อปฏิบัติให้บรรลุถึงประโยชน์สุข พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนธรรม หมวดที่ ๑ เรียกว่า ทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในปัจจุบันคือ

๑. อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ลูกขึ้นประกอบภารงานแสวงหาทรัพย์
๒. อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้
๓. กัลยาณมิตรตา คบเพื่อนที่ดีงาม
๔. สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้^{๖๑๗}

ทั้ง ๔ ข้อนี้ ไม่มีสอนให้บริจาทาน ให้รักษาศีล เป็นต้น แต่สอนให้มีความขยันหมั่นเพียร ประกอบภารงานแสวงหาทรัพย์ เป็นต้น จะได้ทรัพย์มาทางไหนบ้าง ก็ได้บอกเอาไว้โดยตรง วางเป็นหลักให้ปฏิบัติกลาง ๆ เพราะว่ามุ่งประโยชน์ปัจจุบันเป็นที่ตั้ง^{๖๑๘} หมวดที่ ๒ สัมปรายิกัตถประโยชน์ ประโยชน์ในภายหน้า ทรงสอนให้มี

๑. สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความเชื่อในวัตถุที่ควรเชื่อ
๒. สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล
๓. จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยด้วยจาคะ ความสละบริจาท
๔. ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือความรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์

ข้อปฏิบัติ ๔ ข้อนี้ เป็นข้อปฏิบัติดังที่เรียกว่า “ทางศีลธรรม” มีบางท่านกล่าวว่า “พระพุทธศาสนานี้เหมาะสำหรับคนที่ตายไปแล้ว แต่ไม่เหมาะสำหรับคนที่ยังดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน” ความเข้าใจดังกล่าวไม่ถูกต้อง^{๖๑๙} การปฏิบัติในธรรม ๒ หมวดนี้ ฟังปฏิบัติในปัจจุบัน

^{๖๑๖} เรื่องสมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ธรรมกั้อาศัยธรรม, หน้า ๓๗๕ - ๓๗๙.

^{๖๑๗} อัง.อุฎฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐ - ๓๔๔.

^{๖๑๘} เรื่องสมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ธรรมกั้อาศัยธรรม, หน้า ๓๗๕.

^{๖๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๖.

ด้วยกันคู่กันไป เมื่อปฏิบัติคู่กันไปอย่างนี้ ธรรมที่แสดงไว้ในประโยชน์ภายนอก มาเป็นเครื่องจำกัดการปฏิบัติประโยชน์ในปัจจุบัน เมื่อมาปฏิบัติในสัมปราชัยกัตถะ ประโยชน์ในภายนอก ก็ย่อมจำกัดว่าจะไปลึกของเขาไม่ได้ เพราะถือปฏิบัติอยู่ในศีลสัมปทาถึงพร้อมด้วยศีลเพราะฉะนั้น การแสวงหาทรัพย์ก็ต้องแสวงหาในทางที่ชอบในสัมมาอาชีวะ^{๖๒๐} อุดมฐานสัมปทา ขยันจนไปขโมยของเขา เพราะมีทรัพย์ล่อใจที่จะขโมยได้ง่าย ขโมยเมื่อใดก็ได้เมื่อนั้น ขยันขโมยก็เป็นอุดมฐานะเหมือนกัน แต่ไปผิดศีลเพราะฉะนั้น เมื่อรักษาศีลก็ต้องเว้น ต้องขยันทำมาหากินไปตามน้ำพักน้ำแรงโดยชอบ^{๖๒๑} จากสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการสละบริจาค สละบริจาคเมื่อใดก็เสียทรัพย์เมื่อนั้น ก็จะขัดกับหลักของการอารักขสัมปทาถึงพร้อมด้วยการรักษา รักษาทรัพย์ที่หามาได้ ถ้าปฏิบัติตามข้อนี้ข้อเดียว ได้มาก็ใช้ไม่ได้ ต้องรักษาเป็นอันว่าไม่ต้องใช้กัน เพราะว่าในปัจจุบันเองก็ยังมีข้อ ๔ คือ สอนให้เลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ เป็นการสอนให้ใช้เลี้ยงตัวเองและครอบครัวอยู่ในวงใน แต่สำหรับเป็นประโยชน์ภายนอก คือ จากสัมปทา เป็นการสอนให้สละบริจาคแก่ผู้อื่น เป็นการเผื่อแผ่ความสุขแก่คนอื่น ให้เมื่อใดเสียเมื่อนั้น ให้มากเสียมาก แต่ที่ตรัสสอนว่าเป็นประโยชน์ภายนอก ก็เพราะจะให้ประโยชน์บังเกิดขึ้นในเวลาต่อไป ข้อจากะนี้ เป็นข้อปฏิบัติเนื่องไปจากประโยชน์ปัจจุบันด้วย คือ จะต้องแสวงหาให้ได้ทรัพย์มาก่อน แล้วจึงจะมีทรัพย์สำหรับบริจาค ถ้าตัวเองไม่มีทรัพย์จะเอาอะไรมาบริจาค เพราะฉะนั้นจากะจึงต้องมาที่หลัง สิ่งที่จะต้องมาก่อนคือความมีทรัพย์ ความมีทรัพย์นี้เกิดจากประโยชน์ในปัจจุบัน^{๖๒๒}

ศีลกับจากะจะให้ประโยชน์ภายนอกกันอย่างไร เพราะปัจจุบันนี้ต้องเสีย รักษาศีลก็ต้องเสีย ปฏิบัติในจากะคือทำทานก็ต้องเสีย เพราะขาดประโยชน์จะได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องมีธรรมอีก ๒ ข้อ ศรัทธาเป็นข้อแรกและปัญญาเป็นข้อสุดท้าย จะต้องมศีรัทธาประกอบด้วยปัญญาหรือมีปัญญาอันประกอบด้วยศรัทธา จึงจะเป็นเหตุให้มีการปฏิบัติในศีล ในจากะหรือในทาน เพราะว่าข้อนี้ดูในเฉพาะปัจจุบันแล้วเป็นการตัดรอนหรือเป็นการเสีย แต่ว่าเป็นประโยชน์สุขในภายนอก เป็นประโยชน์สุขในภายหน้าจริงหรือ ประกอบสุขด้วยประโยชน์ภายนอกนั้นเป็นประโยชน์สุขแก่ใคร มีข้อพิจารณาว่าเป็นประโยชน์สุขถึงคนปัจจุบันนี้แหละ เพราะว่าศีลนั้นเป็นการเว้นอย่างลักขโมยเป็นต้น ก็เป็นการเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน เพราะฉะนั้น ก็เป็นการเผื่อแผ่เฉลี่ยความสุขของตนเองแก่ผู้อื่นทำให้เกิดความสุขทั่ว ๆ กัน สัมปราชัยกัตถะประโยชน์ที่เนื่องไปถึงผู้อื่น คือประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่สังคมที่อยู่ร่วมกันในปัจจุบัน จะต้องพิจารณาด้วยน้ำใจที่กว้างขวางจึงจะมองเห็น^{๖๒๓}

๖๒๐ อ่างแล้ว.

๖๒๑ อ่างแล้ว.

๖๒๒ อ่างแล้ว.

๖๒๓ อ่างแล้ว.

๖. อยู่ในปัจจุบันแต่อย่าลืมอนาคต^{๖๒๔}

มองดูให้ดีแล้วอนาคตมากมายกว่าปัจจุบัน ปัจจุบันถ้าดูอย่างละเอียดก็มีนิดเดียว ที่เราพูดกันว่า ภายหน้าคือชาติหน้านั้นมองไกล ถ้ามองเข้ามาให้ละเอียดแล้ว ภายหน้านั้นมีอยู่ในชาตินี้เอง อย่างปีหน้าก็เป็นภายหน้า ละเอียดเข้ามาอีกเดือนหน้า วันพรุ่งนี้ก็ เป็นภายหน้า ชั่วโมงหน้าก็เป็นภายหน้า จนถึงนาที่หน้าก็เป็นภายหน้าดังนี้ ถ้าแบ่งละเอียดดังนี้แล้ว ก็อบจะมองหาปัจจุบันไม่พบ ที่ล่วงก็เป็นอดีตที่ยังไม่มีก็เป็นอนาคต เพราะฉะนั้นทุกคนจะต้องพบกับภายหน้า^{๖๒๕} การทำอะไรที่คิดถึงแต่ปัจจุบัน ที่จริงก็เหมือนจะเป็นธรรมสูง อย่างทำกรรมฐานให้พิจารณาถึงปัจจุบันธรรม มองอีกแง่หนึ่งคือในแง่ของสังขกาลเวลาที่เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นความจริงที่ชีวิตบุคคลจะต้องพบกับกาลภายหน้าอีกเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้สอนข้อปฏิบัติไว้สำหรับที่จะปฏิบัติในปัจจุบันนี้ เพื่อที่จะให้พบกับปัจจุบันที่มีความสุขด้วย เพื่อให้พบกับอนาคตที่มีความสุขด้วย ทั้ง ๒ สถานจะเป็นอนาคตเมื่อใดก็ได้ทั้งนั้น^{๖๒๖}

เพราะฉะนั้น ทุก ๆ คนที่ทำการปฏิบัติอยู่ทั้ง ๒ อย่าง คือการปฏิบัติที่เป็นประโยชน์ปัจจุบันและการปฏิบัติที่เป็นประโยชน์ในภายหน้า ประโยชน์ในภายหน้าของพระพุทธเจ้านี้ จึงเป็นธรรมที่มีเหตุผล ซึ่งทุก ๆ คนพึงปฏิบัติตั้งแต่ในปัจจุบัน แล้วจะพบสุขประโยชน์ในปัจจุบันด้วย ศิลและจาคะที่ปฏิบัติในปัจจุบันนี้ ถ้ามองกันเฉพาะในปัจจุบันแล้ว ก็จะเป็นการขาดประโยชน์ พบความเสียดังกล่าว แต่ว่าเป็นศิลปะและจาคะเพื่อประโยชน์สุขที่ทุกคนจะพึงพบในอนาคตของตน^{๖๒๗}

๗.๖ ไตรสิกขา : การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต^{๖๒๘}

ไตรสิกขา: การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ลำดับที่ ๗.๖ ประกอบด้วยบทนำการศึกษาคืออะไรและเรื่องทีอรรถาธิบายประเด็นหลักคือ ๑) การศึกษาสามอย่าง ๒) การศึกษาขั้นปฐม ๓) การศึกษาขั้นมัธยม ๔) การศึกษาขั้นอุดม ๕) ที่มาของปัญญา ๖) ที่สุดของปัญญา ๗) ความสวัสดิของชีวิต ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาสืบค้นแหล่งอ้างอิงจากชั้นปฐมภูมิ ตามลำดับ ดังนี้

^{๖๒๔} เรื่องสมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, อยู่ในปัจจุบันแต่อยากขาดอนาคต, หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑.

^{๖๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๐.

^{๖๒๖} อ้างแล้ว.

^{๖๒๗} อ้างแล้ว.

^{๖๒๘} เรื่องสมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ไตรสิกขา: การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต การศึกษาคืออะไร? บทนำ, หน้า ๓๘๒ - ๔๑๗.

บทนำการศึกษาคืออะไร? ^{๖๒๙}

มีภคิตทิตโตปะเทศว่า “บุตรที่ยังไม่เกิด ๑ บุตรที่ตายไปแล้ว ๑ และบุตรที่โง่เขลา ๑ บุตร ๒ จำพวกข้างต้นยิ่งดีกว่าจำพวกท้ายเพราะสองจำพวกข้างต้นให้รู้เกิดความทุกข์ชั่วคราว ส่วนจำพวกหลังคือบุตรที่โง่เขลาให้เกิดความทุกข์อยู่ทุกระยะเวลา” เป็นพระราชดำริของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงปรารถนาถึงพระราชบุตรผู้ยังมีได้ศึกษา จึงโปรดจัดให้มีพระอาจารย์ถวายการศึกษาแก่พระราชบุตร ^{๖๓๐} การศึกษาเป็นเรื่องสำคัญของชีวิตทำให้มีคุณค่าขึ้น จนเห็นกันมาตั้งแต่โบราณแล้วว่า ผู้ที่ยังไม่เกิดมาหรือผู้ที่ตายไปแล้วยิ่งดีกว่าผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาซึ่งยังมีชีวิตอยู่ มารดาบิดาและผู้มีเมตตาทั่วไปจึงอุปการะให้การศึกษาแก่เด็กของตนถึงจะให้อย่างอื่นไม่ได้ก็พยายามให้การศึกษาเพราะวิชาเป็นทรัพย์ที่ติดตัวทำให้สามารถดำรงตนได้ ^{๖๓๑}

การศึกษากำลึงก้าวหน้ามาก แบ่งเป็นประถมศึกษามัธยมศึกษาและอุดมศึกษา เหมือนอย่างต้นไม้แบ่งเป็นโคนต้นกลางต้นและยอด ทุก ๆ คน กำลึงมีศึกษาพฤกษ์คือต้นไม้การศึกษานี้ การรับความรู้ตามหลักสูตร เป็นสิ่งที่ทางรัฐบาลเลือกสรรแล้วตามควรแก่สมัย ส่วนการรับรู้นอกหลักสูตรหรือนอกโรงเรียนมีอยู่มาก เป็นเรื่องที่ต้องระวัง เพราะความรู้บางอย่างเมื่อรับมาแล้วทำให้เกิดความหลงเข้าใจผิด คิดเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นชีวิตเนื้อหาของชาติ ความรู้บางอย่างก็มีประโยชน์ ^{๖๓๒} ที่มาของความรู้มาโดยตรงก็มี มาโดยอ้อมแฝงก็มี บัดนี้มีเครื่องสื่อความรู้กันอย่างรวดเร็วตลอดทั้งโลก แต่ละฝ่ายก็ชักจูงให้รับรู้ให้ปฏิบัติกันไปทางหนึ่ง ๆ เรียกว่า “ทีศปาโมกข์” หรือมีครูมากพวกมากฝ่ายในประเทศไทยไม่ปรากฏเหตุการณ์เช่นนั้น เพราะรัฐบาลเคารพยึดมั่นอยู่ใน “หลักไตรรงค์ คือชาติศาสนาพระมหากษัตริย์” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของชาติ พวกกันบำรุงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติ ทั้งส่วนมากแม้จะได้รับความรู้จากครูเป็นอันมาก แต่ยังคงเคารพนับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นครูที่เยี่ยมยอดเพียงพระองค์เดียว มีความรักเคารพในพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง ตั้งมั่นอยู่ในหลักไตรรงค์ จึงไม่หันเหไปทางไหน จึงควบคุมอยู่อย่างสงบเรียบร้อย ^{๖๓๓}

^{๖๒๙} เรื่องสมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาคืออะไร? บทนำ, หน้า ๓๘๒ - ๓๘๗.

^{๖๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๒.

^{๖๓๑} อ่างแล้ว.

^{๖๓๒} อ่างแล้ว.

^{๖๓๓} อ่างแล้ว.

วิธีวางรากฐานหรือเสริมฐานหลักไตรรงค์ คือการอบรมปลูกความเคารพรักในองค์ ๓ นั้นลงไปในชีวิตจิตใจของทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ รักษาธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับองค์ทั้งสามนี้ นับถือเป็นสิ่งสำคัญไม่ทอดทิ้งละเลย ส่วนผู้ที่หมิ่นแคลนทอดทิ้งหลักของตนเสียนั้นแสดงว่าเป็นผู้ที่หมิ่นตนเอง ไม่ควรแก่การนับถือไว้วางใจ การศึกษาตามปทานุกรมให้ความหมายไว้ว่า “การเล่าเรียนฝึกฝนอบรม” ในตำราศัพท์อีกฉบับให้ความหมายว่า “การถือเอาวิชา” เมื่อพิจารณากล่าวอย่างสรุป การศึกษาเพื่อ ๑) ให้มีความรู้ความสามารถในการประกอบกิจการงานและการสังคมเป็นต้น ๒) เพื่อให้มีความเป็นคนโดยสมบูรณ์ ต่อเมื่อมีการปฏิบัติประกอบด้วยความรู้สึกผิดชอบชั่วดีสมกับความเป็นคน จึงเรียกว่าโดยธรรม แม้คำในหิโตปเทศก็กล่าวว่า “การกินการนอนความกลัวและการสืบพันธุ์ของคนและสัตว์ดิรัจฉานเสมอกัน แต่ธรรมของคนและสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้นแปลกว่ากัน เว้นจากธรรมเสียคนก็เสมอกับสัตว์ดิรัจฉาน”^{๖๓๔} การศึกษาให้มีความรู้ความสามารถอย่างเดียวยาจกลายเป็นโจรไปก็ได้ และสามารถทำความชั่วร้ายเสียหายได้มากกว่าคนที่ไม่มีความรู้ความสามารถ ต่อเมื่อได้ศึกษาให้เป็นคนโดยสมบูรณ์อีกส่วนหนึ่ง การศึกษาของตนจึงจะสมบูรณ์ ดังเช่นองคุลิมาลโจร เพื่อพบพระพุทธเจ้า จึงได้พบทางที่ถูกต้องของชีวิต^{๖๓๕}

๑. การศึกษาสามอย่าง^{๖๓๖}

การศึกษาเพื่อให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ ต้องศึกษาธรรมตามหลักศึกษา ๓ ของพระพุทธเจ้า คือ ๑) ศิลสิกขาศึกษาศีล ๒) จิตตสิกขาศึกษาจิต ๓) ปัญญาสิกขาศึกษาปัญญา^{๖๓๗} สัตว์โลกทั้งปวง ทั้งมนุษย์และดิรัจฉานย่อมหมุนไปตามกรรม กรรมเป็นแรงถ่วงหรือแรงดูดดึงให้สัตว์ทั้งหลายเป็นไปในระเบียบเดียวกันคือ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว อันนี้เป็นหลักกฤษฎธรรมหรือดุลยภาพของธรรมดา ทำให้เกิดระเบียบเป็นอันเดียวกัน ถ้าไม่มีหลักกรรมดังกล่าวก็จะมีดุลยภาพหรือยุติธรรม คนเรามีสติปัญญาสูงกว่าสัตว์ดิรัจฉาน จึงรู้จักสร้างความเป็นระเบียบให้เกิดขึ้นแก่ตนและสังคมยิ่งกว่าพื้นเพเดิม พระพุทธเจ้าทรงเสริมความมีระเบียบให้เข้าถึงจิตใจ เริ่มด้วยศีลและวินัย ท่านผู้ที่หยั่งจิตมนุษย์ได้โดยถูกต้องและวางหลักการอบรมกายวาจาพร้อมทั้งจิตใจไว้อย่างบริบูรณ์ก็คือ “พระพุทธเจ้า”^{๖๓๘}

^{๖๓๔} อ่างแล้ว.

^{๖๓๕} อ่างแล้ว.

^{๖๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาสามอย่าง, หน้า ๓๘๘

- ๓๙๑.

^{๖๓๗} อง.ตัก (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๗ - ๓๑๘.

^{๖๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาสามอย่าง, หน้า

๓๙๑.

๒. การศึกษาชั้นปฐม ^{๖๓๙}

หลักแรกที่ทรงวางไว้คือ “ศีล” คำว่าศีลแปลตามศัพท์ว่า “ปกติ” หมายความว่า ความเป็นปกติเรียบร้อย หมายถึงความปกติเรียบร้อยของความประพฤติ เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็สุดแต่ระเบียบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นพุทธศาสนิกก็ต้องถือวินัยของพระพุทธเจ้าคือ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เรียกว่าวินัยเป็นคำคู่กับพระธรรม เป็นคำสอนพระธรรมและพระวินัยรวมเป็นพระพุทธศาสนา คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ^{๖๔๐}

ชั้นแรกพระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนาเป็น “ธรรม” คือคำสอน ต่อมาเมื่อมีพุทธบริษัทขึ้นคือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา กล่าวโดยเฉพาะภิกษุบริษัทเมื่อมีผู้เข้ามาบวชมีเชื้อชาติวรรณะตระกูลต่างกัน มีศรัทธาต่างกันเพิ่มจำนวนมากขึ้น มีผู้ที่บวชนานมากขึ้นไฟบุลย์มากขึ้น ลากติ ๆ มากขึ้นทำให้เกิดความไม่เรียบร้อยในสงฆ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติ “วินัย” คือคำสั่งเป็นเครื่องปกครองพระสาวก เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยเสมอกันในสงฆ์ วินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับบรรพชิตเรียก “อนาคาริกวินัย” ได้แก่ศีลของภิกษุสามเณรในบัดนี้ ส่วนศีลของคฤหัสถ์ ฆราวาส คือศีล ๕ เรียก “อากาสิกวินัย” (วินัย ของผู้ครองเรือน) ถ้าฟังตัวศีลไม่มีจำนวน เพราะลักษณะอย่างเดียวกันคือ ความเป็นปกติเรียบร้อยเท่านั้น เหมือนอย่างกฎหมายมีมากข้อ แต่ก็เพื่อผลรวมอย่างเดียวกันคือความสงบสุขเรียบร้อยของประชาชน และเมื่อปฏิบัติเป็นปกติแล้วก็เป็นศีลที่อยู่ตัว คือ จดเว้นเป็นปกติทีเดียว ^{๖๔๑} คำว่า “วินัย” หมายถึงคำสั่งและระเบียบวินัยในทางต่าง ๆ ตลอดถึงกฎหมายบ้านเมืองและขนบธรรมเนียม ประเพณีที่ตึงาม เหล่านี้ เมื่อตนอยู่ในหมู่วินัยอย่างไร ก็เคารพปฏิบัติในวินัยอย่างนั้น ^{๖๔๒} ศีลหรือวินัยนี้เป็น “ปฐมศึกษา” คือข้อที่พึงศึกษาเป็นขั้นแรก ศึกษาในเรื่องนี้เรียกว่าศึกษาศีล พระพุทธเจ้าทรงให้ศึกษาวินัยในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อให้มี

ศีลสมบัติ ถึงพร้อมด้วยศีลคือความประพฤติดี

อาจารย์สมบัติ ถึงพร้อมด้วยมารยาทดี

โคจรสมบัติ ถึงพร้อมด้วยที่ที่เกี่ยวคือไปในที่สมควรจะไป

อาชีพสมบัติ ถึงพร้อมด้วยอาชีพ คือหาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ

ทิวสมบัติ ถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบ คือมีความเห็นชอบตามคลองธรรม

ทำให้ประประพฤติกุศลธรรม ^{๖๔๓}

^{๖๓๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาชั้นปฐม, หน้า ๓๙๒ - ๓๙๕.

^{๖๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๒.

^{๖๔๑} อ้างแล้ว.

^{๖๔๒} อ้างแล้ว.

^{๖๔๓} อ้างแล้ว.

นี่คือสมบัติผู้ดีหมายถึงสมบัติคนดี เป็นศีลสิกขานับเป็นปฐมศึกษา คนที่มีสมบัติผู้ดีหรือสมบัติคนดีประจำตัว เป็นคนสุภาพไม่หยาบคายเพราะมีศีลวินัย ทำอะไรมีความเป็นระเบียบและสะอาดไม่สกปรก ย่อมเป็นผู้ที่มีสิริหรือศรี คือมีขวัญประจำตนระดับอยู่กับตน เป็นเครื่องดึงดูดให้เกิดความความดีและความสุข ความเจริญ อันสิรินี้ใครๆ จะขอหรือจะลักไปหาได้ไม่^{๖๔๔}

๓. การศึกษาชั้นมัธยม^{๖๔๕}

อบรมจิตให้มีระเบียบงดงามเป็นมัธยมศึกษา ความมีระเบียบหมายถึงมีศีล จำต้องเกี่ยวเนื่องกับจิตใจเป็นส่วนสำคัญ ถ้าจิตใจไม่รักความมีระเบียบแล้ว ภาวะของจิตใจก็ยังไม่ระเบียบ อารมณ์ภายนอกก็ต้องยังไม่ระเบียบด้วย ยากที่จะปกปิดซ่อนเร้นได้ ฉะนั้น จึงควรศึกษาเรื่องการอบรมจิตนี้เป็นหลักสูตรใหญ่ของ “จิตตสิกขาศึกษาจิต” อันเป็นมัธยมศึกษา^{๖๔๖} เครื่องทำให้ยุ่งยากใจเหล่านี้พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า “นิวรรณ” เครื่องกั้นจิตใจ คือกั้นไว้ไม่ให้ตั้งมั่น ไม่ให้สงบ ไม่ให้บรรลุคุณความดี นิวรรณเหล่านี้ สรุปรูปเพื่อจำง่ายคือ

๑. กามฉันท์ ความพึงพอใจในสิ่งที่ปรารถนา แก่ด้วยคิดเปลี่ยน ให้เห็นว่า ไม่งาม ไม่ดี ไม่น่าปรารถนา เพราะเป็นอันตรายแก่ความตั้งใจเล่าเรียนให้สำเร็จ

๒. พยาบาท ความโกรธแค้นขัดเคือง แก่ด้วยคิดขโมยใจด้วยเมตตาโมตรจิต

๓. ถีนมิทธะ ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม แก่ด้วยคิดทำให้ตาสว่าง ทำใจให้สว่าง ให้ร่างกายและจิตใจกระปรี้กระเปร่าไว้อยู่เสมอ ไม่ยอมให้หืมที่

๔. อุทัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ แก่ด้วยวิธีทำใจให้สงบ ใช้การนับสิบหรือกำหนดลมหายใจ เข้า ออก เป็นการเปลี่ยนอารมณ์ที่ทำให้ใจสงบ

๕. วิจิกิจฉา ความลังเลใจไม่แน่นอน ต้องแก้ด้วยศึกษาให้รู้ในเรื่องที่สงสัย ไม่พอกความสงสัยเอาไว้ ทำความมั่นใจให้แก่ตัวเอง^{๖๔๗}

วิธีอบรมจิตเหล่านี้ครูสอนตามหลักของพระพุทธเจ้า ครูก็ได้แต่นำมาสอนเท่านั้น บางคนมักเข้าใจว่า สมบัติของพระพุทธเจ้าใช้ได้เฉพาะผู้ใหญ่ที่ไม่ทำงานอะไร นั่งหลับตาภาวนาอยู่เท่านั้น แต่ที่จริงเข้าใจผิด เพราะสมบัติคือความตั้งใจต้องใช้ในการทำอะไรทุก ๆ อย่าง แต่จะต้องมีการฝึกหัดจิตใจของเรานี้ก็เหมือนดวงไฟถ้ามีเครื่องห่มห่ออยู่และไม่มีเครื่องรวมแสง ก็จะปรากฏแสงสว่างน้อยและพร่าไป ถ้านำเครื่องห่มห่อออกเสียและมีเครื่องรวมแสง แสงสว่างก็จะมากและพุ่งไปทางเดียวกัน

^{๖๔๔} อ่างแล้ว.

^{๖๔๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๓๙๖

^{๖๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๖.

^{๖๔๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๑/๑๕๓.

อันเทียบกันได้กับความตั้งใจที่แน่วแน่ ไม่มีอันตรายของใจต่าง ๆ มารบกวน พระพุทธเจ้าทรงทราบจิตตามภาพคืออำนาจจิตและทรงแสดงวิชาทางจิตไว้เป็นอันมาก^{๖๔๘}

๔. การศึกษาชั้นอุดม^{๖๔๙}

การศึกษาทุกอย่างก็เพื่อให้ขึ้นถึงขั้นสูงสุดคือปัญญา “ปัญญาศึกษา” ได้แก่ ศึกษาปัญญาจึงเป็นอุดมศึกษาของตน ข้อที่ควรทราบก่อนคือปัญญาได้แก่อะไร ศึกษาปัญญานั้นศึกษาอย่างไร ปัญญา คือความรู้ทั่วถึงความจริงของสิ่งที่ควรรู้ทั้งหลาย คำว่าปัญญาเป็นภาษามคธ กับคำว่า ปรัญญาเป็นภาษาสันสกฤต เป็นคำเดียวกันพระพุทธเจ้าตรัสว่า “แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี”^{๖๕๐} เพราะไม่มีแสงอะไรที่จะส่องให้เห็นความจริงทั้งหลายได้เหมือนอย่างแสงปัญญา

ศึกษาปัญญา หมายถึงศึกษาเพื่อให้เจริญปัญญานั้นคือ ศึกษาด้วยการเรียน การคิด การทำ การเรียน เรียกว่าโสตศึกษา คือศึกษาด้วยการฟังทางหู หัดศนศึกษาศึกษาด้วยการดูทางตา แต่ก็อาจศึกษาได้ทางอื่นอีกคือข्यानศึกษา ศึกษาด้วยการสูดกลิ่นทางจมูก สายนศึกษาศึกษาด้วยการลิ้มรสทางลิ้น ผู้สนใจศึกษาศึกษาด้วยการถูกต้องทางกาย รวมความว่าศึกษาด้วยระบบประสาททั้งห้า แต่การเรียนรู้อาศัยหู ตามากกว่าทางอื่น เพราะบุคคลมีภาษาสำหรับพูดถ่ายทอดความรู้ให้แก่กัน ปัญญาที่เกิดจากความรู้ดังกล่าว เรียกสุดมยปัญญาแปลว่าปัญญาที่เกิดจากการฟัง การคิดคือทำให้มีขึ้นทำให้เป็นขึ้น เรียกว่าภาวนาแปลว่าการทำให้มีให้เป็น ได้ความรู้เกิดจากที่ลงมือปฏิบัติ เรียกว่าภาวนามยปัญญาแปลว่าปัญญาเกิดจากภาวนา คือการทำให้มีให้เป็นขึ้น สรุปรวิศึกษาให้เกิดปัญญาในสามคือสุตะ การฟังหรือการเรียน ๑ จินตนาการคิด ๑ ภาวนาการลงมือทำ ๑ เรียกว่า สุ จิ ภา^{๖๕๑} ปัญญา คือความรู้ทั่วถึงความจริง ฉะนั้น ถ้ายังไม่รู้ทั่วถึงในสิ่งใด ก็ชื่อว่ายังไม่มีปัญญาสมบูรณ์ในสิ่งนั้น^{๖๕๒}

สมองหรือปัญญาคล้าย ๆ กับร่างกาย ถ้าไม่มีการบริหารร่างกาย ไม่ใช้ร่างกายให้เคลื่อนไหวตามที่ควร ร่างกายก็อ่อนแอและติดขัด สมองหรือปัญญาของคนก็เหมือนกัน ปัญญาเป็นเครื่องช่วยตนในการดำเนินชีวิตจริง ๆ ดังกล่าว พระพุทธเจ้าตรัสเรียก “นิปกปัญญา” ปัญญาเป็นเครื่องปกป้องรักษาตน ได้แก่ความฉลาดที่มีลักษณะ ๓ อย่าง^{๖๕๓} คือ ๑) ความฉลาดรู้ในทางเจริญ เรียกว่าอายโกศล ๒) ความฉลาดรู้ในทางเสื่อม เรียกว่าอุปายโกศล ๓) ความฉลาดรู้ในอุบาย เรียกว่าอุปายโกศล โกศลคือความฉลาดรู้ทั้ง ๓ ในเมื่อรักษาตัวอยู่ย่อมจะดำเนินชีวิตไม่ผิดพลาด การดำเนินตนไปหาทางเจริญที่ตนสามารถจะเข้าไปหาได้นี้เรียกว่า “อุปาย” จึงแปลว่าเข้าไปหาทางเจริญ ฉะนั้น

^{๖๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๔๐๒.

^{๖๔๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๔๐๓

- ๔๐๔.

^{๖๕๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

^{๖๕๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาชั้นอุดม, หน้า ๔๐๓ -๔๐๔.

^{๖๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๕.

^{๖๕๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔.

ความฉลาดรู้ในข้อนี้ จึงจำต้องรู้เหตุแวดล้อมเป็นต้นว่า ๑) รู้เหตุ ๒) รู้ผลของเรื่องที่เกี่ยวข้อง ๓) รู้จักตนว่ามีกำลังสามารถเท่าไรเป็นต้น ๔) รู้จักประมาณ ๕) รู้จักกาลเวลา ๖) รู้จักประชุมชน หรือหมู่คนที่เกี่ยวข้อง ๗) รู้จักบุคคลที่เกี่ยวข้อง เมื่อมีความรู้เหตุแวดล้อมต่าง ๆ จึงสามารถตัดสินใจได้ว่า จะควรเรียนหรือให้เรียนอะไรแค่ไหนจะควรทำงานอะไร^{๖๕๔}

ฉะนั้น ปัญหาที่จะนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตจริง ๆ นั้น จึงต้องเป็นปัญหาประยุกต์คือ ที่ใช้ได้พอเหมาะแก่ตนและสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย ไม่ใช่ว่า ทุก ๆ คนจะสามารถทำอะไรไปได้ตามที่อยากจะทำได้ก็เท่าที่ตนสามารถจะทำได้ ตามเหตุต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วจะอำนวย แต่คนที่มีความฉลาดมากย่อมสามารถปรับตัวให้เข้ากับเหตุการณ์หรือปรับเหตุการณ์ให้เข้ากับตนได้กว่าที่มีความฉลาดน้อย^{๖๕๕}

๕. ที่มาของปัญญา^{๖๕๖}

หลักปัญญาในพระพุทธศาสนา มุ่งให้รู้ตามหลักกว้าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อกกล่าวโดยเฉพาะก็อาจสรุปได้ว่า ๑) มุ่งให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ๒) มุ่งให้รู้คติ คือความดำเนินไปของธรรมดา ๓) มุ่งให้รู้จักความจริงตามเหตุผล ๔) มุ่งให้มีความเห็นชอบถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เป็นต้น ว่าจะให้ทานรักษาศีลมีผลจริง ทำดีได้ผลจริง ทำชั่วได้ผลชั่ว โลกนี้โลกอื่นมีจริง มารดาบิดามีคุณจริง สัตว์ที่ผูกเกิดตามกรรมมีจริง สมณะที่ประพฤติปฏิบัติชอบจนถึงรู้แจ้ง เห็นจริงดังเช่นพระพุทธเจ้ามีจริง ตลอดถึงคำสั่งสอนของท่านก็เป็นจริง^{๖๕๗}

หลักปัญญาเหล่านี้เป็นหลักที่ควรเชื่อและควรศึกษาให้เกิดความรู้ทั่วถึง เมื่อยังรู้ไม่ได้เองก็เคารพเชื่อฟัง ไม่ลบหลู่ดูหมิ่น เหมือนอย่างบุตรธิดาเคารพเชื่อฟัง โอราบทของมารดาบิดา การศึกษาเพื่อให้เจริญปัญญา สรุปลักษณ์ว่าสำเนียง เพื่อให้มีความรู้เฉลียวฉลาด คือรู้จักเฉลียว ไม่ประมาทไว้วางใจ ที่เรียกว่ามีสติเฉลียวใจ ปัญญาอย่างนี้ ประกอบด้วยสติสูงกว่าความรู้ ทั่ว ๆ ไป ผู้ที่มีปัญญาดังกล่าวสามารถปกครองตนและผู้อื่นให้สวัสดิได้^{๖๕๘} บุคคลแต่ละคนใครจะเชื่อว่ามีปัญญาหรือไม่ มิใช่พิสูจนได้ด้วยใบประกาศนียบัตร แต่พิสูจนได้ด้วยเหตุการณ์ในชีวิตของแต่ละคนได้ประสพจริง ๆ คือเมื่อประสพเหตุการณ์อะไรทุกอย่าง ๑) ต้องรู้ว่ามิเหตุผลอย่างใดผิดหรือถูกอย่างไร ควรหรือมิควรอย่างไร ๒) ต้องสามารถหลีกเลี่ยงการที่มีควรทำแต่การที่ชอบที่ควร ๓) ต้องรู้วิธีที่จะปฏิบัติให้บังเกิดผลที่ดีโดยสวัสดิเรียบร้อย ทั้งนี้ต้องอาศัยมีจิตตั้งมั่นแน่วแน่ ไม่คลอนแคลนไปเพราะนิเวศน์ข้อใดข้อหนึ่ง ท่านสอนให้ทำสมาธิละนิเวศน์เพื่อเหตุนี้ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสโอวาทว่า “สมาธิ ภิกขเว

^{๖๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔.

^{๖๕๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การศึกษาชั้นอุดม, หน้า ๔๐๘.

^{๖๕๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ที่มาของปัญญา, หน้า ๔๐๙ - ๔๑๒.

^{๖๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๙.

^{๖๕๘} อ้างแล้ว

ภาวธ สสมาหิต ยถาภูต ปชานาติ ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงทำจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิ เพราะผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ตามความเป็นจริง”^{๖๕๙}

ธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนให้ปฏิบัติทุกประการรวมลงในหลักไตรสิกขานี้ สีสสิกขา เกี่ยวกับความประพฤติทั้งปวง จิตตสิกขา เกี่ยวกับภาวะทางจิตใจทุกอย่าง ปัญญาสิกขา เกี่ยวกับความรู้ ความเห็นทุกประการ คนเราทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต้องมีความประพฤติของตน ต้องมีจิตใจของตน ต้องมีความรู้ความเห็นของตน นับว่าปฐมศึกษา มัชฌมศึกษา อุดมศึกษา ฉะนั้น ไตรสิกขาของพระพุทธเจ้าจึงจำเป็นแก่ชีวิต เหมือนอย่างลมหายใจที่จำเป็นแก่ชีวิตร่างกาย หายุดหายใจเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น หายุดศึกษาเมื่อใดก็ตายจากจากความดีและความรู้เมื่อนั้น คนตายย่อมไม่มีความรู้สึกตัว คนที่ไม่รู้จักตนเองจึงเหมือนคนตายโดยแท้^{๖๖๐}

หลักความคิดของฝ่ายตะวันตก ในเรื่องของคนและโลกเป็นต้น ดังที่เรียกว่า จริยศาสตร์ (Ethics) จิตวิทยา (Psychology) ปรัชญาหรืออภิปรัชญา (Philosophy หรือ Metaphysics) ก็มีหลักเค้าเดียวกันกับสิกขา ๓ คือ จริยศาสตร์เค้าเดียวกับีสสิกขา จิตวิทยาเค้าเดียวกับจิตตสิกขา ปรัชญาหรืออภิปรัชญาเค้าเดียวกับปัญญาสิกขา แต่ก็เป็นเพียงมีเค้า ๆ เท่านั้น เพราะผู้ที่แสดงหลักเหล่านั้นก็กำลังศึกษาอยู่ บางทีแสดงเรื่องที่ยังศึกษาไม่ถึงจึงแสดงไปอย่างเดา หรือเกินความจริง เหมือนอย่างกำลังเรียนอยู่ชั้นมัธยมหนึ่งแต่ไปแต่งตำราชั้นมัธยมปลาย หรือชั้นอุดมศึกษา ส่วนพระพุทธเจ้าได้ทรงรู้แจ้งแล้ว จึงทรงสั่งสอนวางหลักสิกขาทั้งสามเพื่อให้ชาวโลกศึกษาปฏิบัติ ได้รู้สิกขาของพระองค์ จึงเป็นหลักที่บริบูรณ์ เข้าใจง่าย มีเหตุผลปฏิบัติให้สำเร็จผลได้จริง^{๖๖๑}

๖. ที่สุดของปัญญา^{๖๖๒}

ถ้าไม่ได้กล่าวถึง “อริยสัจจ ๔” ก็รู้สึกว่าจะแสดงเรื่องการศึกษาอย่างไม่จบ โดยเฉพาะยังไม่จบอุดมศึกษา เพราะการศึกษาให้เกิดปัญญาในพระพุทธศาสนานั้นโดยตรงมุ่งให้เกิดปัญญาในอริยสัจจ ๔ คำว่าอริยะหรืออารยะเป็นคนเดียวกัน หมายถึงคนที่ประเสริฐ คนที่เจริญ อารยะเพราะเหตุอย่างอื่นอีก ดังที่พระอาจารย์ได้ประมวลแสดงไว้ ๔ ประเภทคือ ๑) อาจารย์อริยะ เป็นอริยะด้วยความประพฤติ ๒) ทัสสนอริยะ เป็นอริยะด้วยความเห็นหรือด้วยมีรูปร่างและอิริยาบถน่าดูน่าชม ๓) ลิงคอริยะ เป็นอริยะเพศหรือด้วยชาติกำเนิด ๔) ปฏิเวธอริยะ เป็นอริยะด้วยปัญญารู้ทั่วถึงในอริยสัจจ^{๖๖๓} เฉพาะในพระพุทธศาสนานิยมเรียกบุคคลประเภทที่ ๔ เท่านั้นว่า อริยะหรือ อารยะ คือ พระพุทธเจ้าและ

^{๖๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๑/๕๘๓.

^{๖๖๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ที่มาของปัญญา, หน้า ๔๑๑.

^{๖๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๒.

^{๖๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ที่สุดของปัญญา, หน้า ๔๑๓ - ๔๑๖.

^{๖๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๓ - ๔๑๔.

พระอริยสาวกทั้งหลาย สัจจ์แปลว่าความจริง อริยสัจจ์แปลว่า ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่พระอริยตรัสรู้ความจริงอย่างประเสริฐ

๑. ทุกข์ แปลว่า ความไม่สบาย หรือ แปลว่า ความทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนไป สรุปกล่าวให้สั้น ความเกิดแก่เจ็บตายทั้ง ๔ นี้ย่อลงเป็น ๒ คือ ความเกิดและความดับ เป็นสิ่งสกัดหน้าสกัดหลังของโลกหรือของชีวิตทุกชีวิต เรียกคติธรรมดาแปลว่าความเป็นไปตามธรรมดา เรียกว่าสภาวะคือสภาพ แปลว่ามีภาวะของตนเองหรือเป็นไปเอง หรือสภาวะธรรมก็ได้ ชีวิตร่างกายเรียกว่าเป็นสภาวะทั้งนั้น ^{๖๖๔}

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่าต้นเหตุ คือความดิ้นรนทะยานอยาก เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ต้นเหตุ มี ๓ คือ ๑) กามต้นเหตุความดิ้นรนทะยานอยากเพื่อจะได้สิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ๒) ภวต้นเหตุความดิ้นรนทะยานอยากเพื่อเป็นนั่นเป็นนี่ ๓) วิภวต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยากเพื่อให้สิ่งหรือภาวะที่ไม่ชอบเสื่อมสิ้นไป ต้นเหตุข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ใจต่าง ๆ เป็นเหตุให้ประกอบกรรมที่เป็นทุจริต ทำให้ประสบความทุกข์เพราะทุจริตอีกส่วนหนึ่ง ^{๖๖๕}

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่า ดับต้นเหตุเสียได้เป็นความดับทุกข์

๔. มรรค คือ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ทางสายหนึ่งที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิเห็นชอบ (เห็นอริสัจ) สัมมาสังกัปปะคำริชอบ (คือคำริออก คำริ ไม่พยาบาท คำริ ไม่เบียดเบียน) สัมมาวาจาเจรจาชอบ (คือเว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพื่อเจ้าเอวไหล) สัมมากัมมัตตะการงานชอบ (เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากประพฤติดิฉินในกาม) สัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตชอบ (เว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด การเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ) สัมมาวายามะพยายามชอบ (เพียรพยายามป้องกันมิให้ความชั่วเกิดขึ้น) สัมมาสติระลึกรู้ชอบ (ระลึกไปในที่ตั้งของสติ) สัมมาสมาธิความตั้งใจชอบ (ตั้งใจให้เป็นสมาธิ จนถึงอย่างแน่วแน่) มรรคมองค์ ๘ นี้รวมเป็นทางเดียว ไม่ใช่ ๘ ทาง แต่แบ่งองค์ประกอบเป็น ๘ สรุปผลลงในสิกขา ๓ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะเป็นปัญญาสิกขา สัมมาวาจา สัมมากัมมัตตะ สัมมาอาชีวะ เป็นศีลสิกขา สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิเป็นจิตตสิกขา มรรคมองค์หรือไตรสิกขา เป็นหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ^{๖๖๖} การศึกษาอบรมปัญญาโดยตรง มุ่งให้รู้ทั่วถึงอริยสัจ ๔ นี้ ที่เรียกว่าปัญญาหรือรู้ทั่วถึงนั้น ต้องรู้ความจริง ต้องรู้ในกิจคือหน้าที่ ที่จะพึงทำ ต้องรู้ในกิจที่ได้ทำไปแล้ว จึงจะเป็นปัญญาสมบูรณ์ การศึกษาก็สมบูรณ์ ^{๖๖๗}

^{๖๖๔} อ่างแล้ว.

^{๖๖๕} อ่างแล้ว.

^{๖๖๖} อ่างแล้ว.

^{๖๖๗} อ่างแล้ว.

๗. ความสวัสดีของชีวิต ^{๖๖๘}

ผลของการศึกษาในไตรสิกษาดังกล่าวโดยตรงคือ “ความสวัสดี” ได้แก่ความปลอดภัย ความผ่านพ้นปลอดภัย สีสสิกขาศึกษาปฏิบัติให้เป็นคนมีศีลมีคุณประพฤติ จิตตสิกขาศึกษาปฏิบัติ อบรมจิตให้ตั้งมั่นในความดี ปัญญาสิกขาศึกษาอบรมปัญญา ทำให้เกิดความสุข คือผ่องพ้นจากความโง่เขลา ^{๖๖๙}

ความสุขที่ผ่องพ้นท่านเรียกว่า “วิมุตติ” แปลว่าความหลุดพ้น ปฏิบัติพระธรรมของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ คือ ไตรสิกษาดังกล่าวเมื่อใดก็ได้วิมุตติ ^{๖๗๐} ผลโดยอ้อมคือผลดีต่าง ๆ ที่เกิดจากความดีตามคราวที่ความดีนั้น ๆ จะพึงอำนวย คนโดยมากมักเข้าใจผิดในผลของความดี คือมักไปเข้าใจผลพลอยได้ว่าเป็นผลโดยตรง และไปมุ่งผลพลอยได้เป็นสำคัญ ดังเช่นเมื่อได้ผลที่เป็นวัตถุอะไร ๆ ในเมื่อทำความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มักบ่นว่าทำดีไม่เห็นจะได้อะไร รักษาศีลก็ไม่เห็นร่ำรวยอะไร ทั้งนี้เพราะไม่เข้าใจว่าผลของความดีคืออะไร เช่น ความดีดังที่กล่าวแล้ว ผลของศีลคือความหลุดพ้นจากภัยเพราะความประพฤติชั่วเป็นต้น วิมุตติคือความหลุดพ้นหรือความสวัสดีดังกล่าวนี้เป็นผลแห่งความดีทั้งปวง ผู้ที่ทำความดีได้อย่างมากย่อมแสดงถึงว่า เป็นผู้ที่มีจิตใจหลุดพ้นจากความเห็นแก่ตัว มีจิตใจกว้างขวาง ^{๖๗๑} เมื่อศึกษาอบรมให้มีความประพฤติ มีจิตใจ มีความรู้ มีความเห็นเข้าทางแห่งเหตุผลที่ถูกต้องดังกล่าว ก็จักบรรลุถึงความเป็นคนโดยสมบูรณ์ ซึ่งผลสรุปยอดของการศึกษาของพระพุทธเจ้า คนที่เกิดมาท่านแสดงว่ามีหลายชนิดคือ

๑. มนุสสนเนรยโก แปลว่าคนนรกหมายถึงคนที่รื้อร่นอยู่เสมอ เพราะมีโลก โกรธ หลง ประเภททุจริต ต่าง ๆ อยู่เป็นอาจิน

๒. มนุสสตีรจฉานโน แปลว่าคนเดียรฉาน คือคนที่ทำอะไรไม่มีความละอาย

๓. มนุสสเปโต แปลว่ามนุษย์เปรต คือ คนที่มีโลกอยากได้อยู่ไม่รู้จักอ้มไม่รู้จักพอ ๔ . มนุสสมนุสโส แปลว่าคนมนุษย์ คือคนที่รู้จักการควรไม่ควร รู้จักละอายใจ

๕. มนุสสเทโว แปลว่าคนเทวดา คือคนที่ถึงพร้อมด้วยhiri โอตตปปะ

๖. มนุสสวิสุทโธ แปลว่าคนผู้บริสุทธิ์แล้ว คือท่านผู้ปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ หรือในไตรสิกขา จนดับตัณหาเสียได้ บรรลุถึงความดับทุกข์ ดังเช่นพระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวกทั้งหลาย

^{๖๖๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความสวัสดีของชีวิต, หน้า ๔๑๗ - ๔๑๙.

^{๖๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๗.

^{๖๗๐} อ่างแล้ว.

^{๖๗๑} อ่างแล้ว.

ฉะนั้น แม้จะจัดการกับบุคคลอื่นไม่ได้ ก็ควรจะจัดการกับตนเอง แต่ละคนนี่แหละให้ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนา ทำตนให้เป็นคนดี ให้เป็นคนสมบูรณ์ เท่าที่จะทำได้ ก็จะทำให้เกิดความสวัสดี สมกับที่ต้อนรับกันด้วยคำว่า “สวัสดี”^{๖๗๒}

๗.๗ หลักการทำสมาธิเบื้องต้น^{๖๗๓}

หลักการทำสมาธิเบื้องต้น เป็นพระนิพนธ์ ลำดับที่ ๗. ๗ ในญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต ที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายขยายความประกอบด้วย ๑) อธิบายเรื่องปัญญา ๒) ปัญญาสูงสุด ๓) นิเวศน์และกรรมฐานสำหรับแก้ ๔) หลงตัวลืมหืมตัว ผู้วิจัยสรุปเนื้อหา แล้วสืบค้นแหล่งอ้างอิงในชั้นปฐมภูมิ เป็นลำดับ ดังนี้

บทนำ^{๖๗๔}

สมาธิมีอยู่ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก ในสิกขาสามก็มี คือ สมาธิ ปัญญา ในมรรคมีองค์แปดมี สัมมาสมาธิเป็นข้อสุดท้าย และในหมวดธรรมทั้งหลายก็มีสมาธิรวมอยู่ด้วยข้อหนึ่งเป็นอันมาก ทั้งได้พระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ให้ทำสมาธิในพระสูตรต่าง ๆ เป็นอันมาก เช่นตรัสสอนไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงอบรมสมาธิ เพราะว่ามีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้วย่อมรู้ตามเป็นจริง”^{๖๗๕} ฉะนั้น สมาธิจึงเป็นธรรมปฏิบัติสำคัญข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา แต่ว่าสมาธินั้น มิใช่เป็นข้อปฏิบัติในทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นข้อที่พึงปฏิบัติในทางทั่ว ๆ ไป เพราะสมาธิเป็นข้อจำเป็นจะต้องมีในการกระทำทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็ทางการค้าเนินชีวิตทั่วไป หรือทางปฏิบัติธรรม^{๖๗๖}

สมาธิได้แก่ ความตั้งใจมั่นอยู่ในเรื่องที่ต้องการให้ใจตั้งมั่นไว้เพียงเรื่องเดียวไม่ให้จิตฟุ้งซ่านออกไป ตามนัยนี้จะเห็นว่าสมาธิเป็นสิ่งจำเป็นจะต้องมีในการทำงานทุกอย่าง นี่เป็นความหมายของสมาธิทั่วไป และเป็นการแสดงว่าจำเป็นต้องมีสมาธิในการเรียน ในการทำงานที่พึงทำทุกอย่าง^{๖๗๗}

การหัดทำสมาธินั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือประการแรก หัดทำสมาธิเพื่อแก้อารมณ์และกิเลสของใจที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน อย่างหนึ่งเพื่อฝึกใจให้มีพลังของสมาธิมากขึ้น วิธีหนึ่งที่พระพุทธเจ้า ทรงสอน คือหัดเอาชนะใจให้สงบจากอารมณ์ตั้งนั้นให้ได้^{๖๗๘} หลักของการสอนสมาธิทางพระพุทธศาสนา วิธีที่จะทำสมาธิสงบใจจากอารมณ์ รัก โกรธ หลงดังกล่าว ก็จะต้องเปลี่ยนอารมณ์ ให้ฝึกใจคือว่าเป็น

^{๖๗๒} อ้างแล้ว.

^{๖๗๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลักการทำสมาธิเบื้องต้น บทนำ, หน้า ๔๒๐ - ๔๓๔.

^{๖๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๐ - ๔๒๕.

^{๖๗๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๑/๕๘๓.

^{๖๗๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลักการทำสมาธิเบื้องต้น, บทนำ, หน้า ๔๒๐.

^{๖๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๑.

^{๖๗๘} อ้างแล้ว.

ที่ทราบแล้วว่าอารมณ์รักทำให้เกิดความรักชอบ ต้องเปลี่ยนอารมณ์รักนั้นมาเป็นอารมณ์ที่ไม่รักไม่ชอบ ความโกรธต้องเปลี่ยนอารมณ์โกรธนั้นมาเป็นอารมณ์ไม่โกรธ หรือให้เปลี่ยนมาเป็นอารมณ์รัก เป็นต้น การที่หัดไว้ก็จะทำให้รู้ลู่ทางที่จะสงบใจของตนเอง อย่างนี้ก็จะทำให้สามารถสงบใจของตนเองได้ ดังนี้เป็นข้อมุ่งหมายของการทำสมาธิอย่างหนึ่ง ที่จะต้องหัดเอาไว้^{๖๗๙}

ประการที่ ๒ หัดทำสมาธิเพื่อให้เกิดพลังใจที่ตั้งมั่นมากขึ้นคือให้มีพลังขึ้น เหมือนอย่างการที่ออกกำลังกาย เมื่อหัดออกกำลังกายบ่อย ๆ กำลังกายก็จะดีขึ้น จิตใจก็เหมือนกัน เมื่อหัดที่สมาธิอยู่บ่อย ๆ แล้ว โดยปฏิบัติอยู่ในหลักของสมาธิข้อใดข้อหนึ่งเป็นประจำ สำหรับที่จะหัดให้มีพลังของสมาธิเพิ่มขึ้นก็จะทำให้พลังของสมาธินี้มากขึ้น นี่คือนิยามในการฝึกหัด^{๖๘๐}

สมาธิในการใช้มี ๒ ประการ อย่างหนึ่ง เพื่อใช้ระงับอารมณ์ ระงับกิเลสที่เป็นปัจจุบัน ผู้ที่ฝึกหัดทำสมาธิตามสมควรจะสามารถระงับใจได้ดี จะไม่ลุอำนาจของอารมณ์ของกิเลสที่เป็นความรัก ความชิงความหลงทั้งหลาย อารมณ์และกิเลสเหล่านี้จะไม่มาเป็นอันตราย ต่อการเรียนรู้ ต่อการงาน ต่อการปฏิบัติ ต่อศีลธรรมอันดีงาม อีกอย่างหนึ่ง เพื่อใช้สำหรับประกอบการงานที่จะพึงทำทั้งหลาย จะมีพลังสมาธิในการเรียน ในการงานดีขึ้นและเมื่อเป็นดังนี้จะทำให้เรียนดีจะทำให้การทำงานดีนี่คือสมาธิในการใช้^{๖๘๑}

หลักการทำสมาธิทั่ว ๆ ไป ตั้งแต่ความหมายทั่วไปของสมาธิ การหัดทำสมาธิ และการใช้สมาธิ จะได้ให้วิธีทำสมาธิย่อ ๆ ข้อหนึ่ง คือว่า ให้เลือกสถานที่ทำสมาธิที่สงบจากเสียงและจากบุคคลรบกวนทั้งหลาย เช่นในป่า โคนไม้ เรือนว่าง มุ่งหมายคือว่า ที่ที่มีความสงบพอสมควรที่จะพึงได้และเข้าไปสู่สถานที่นั้น นั่งขัดบัลลังก์หรือที่เรียกว่า ขัดสมาธิ ทำขวาทับเท้าซ้าย มือชนกัน หรือว่ามือขวาทับมือซ้าย ตั้งตัวตรง หรือว่า นั่งพับเพียบก็ได้ สุดแต่ความพอใจ หรือตามที่จะมีความผาสุก ดำรงสติจำเพาะหน้า คือ หมายความว่ารวมสติเข้ามา กำหนดลมหายใจเข้าออก หายใจเข้าก็รู้ หายใจออกก็รู้ หากจะถามว่ารู้ที่ไหนก็คงตอบได้ว่า จุดที่รู้ง่ายคือว่าปลายกระพุ้งจมูก หรือริมฝีปากเบื้องบนอันเป็นที่ลมกระทบเมื่อหายใจเข้าลมหายใจออกก็จะมากระทบจุดนี้ ในขณะเดียวกันท้องก็จะพองขึ้น ลมหายใจออก ออกที่จุดนี้ในขณะเดียวกัน ท้องก็จะยุบลงหรือว่ายุบลง เพราะฉะนั้นความรู้ลมหายใจเข้าจากปลายกระพุ้งจมูกเข้าไปถึงนาภีที่ท้อง หายใจออกก็จากนาภีที่ยุบถึงปลายจมูก นี้เรียกว่าเป็นทางเดินของลมในการกำหนดทำสมาธิ^{๖๘๒}

^{๖๗๙} อ่างแล้ว.

^{๖๘๐} อ่างแล้ว.

^{๖๘๑} อ่างแล้ว.

^{๖๘๒} อ่างแล้ว.

การกำหนดอยู่เฉพาะที่ปลายจุมกแห่งเดียว หายใจเข้าก็ให้รู้ว่าเราหายใจเข้า หายใจออกก็ให้รู้ว่าเราหายใจออก รวมใจเข้ามาให้รู้ดังนี้ และในการตั้งสติกำหนดนี้ จะใช้นับช่วยด้วยก็ได้ กายใจเข้า ๑ หายใจออก ๑ หายใจเข้า ๒ หายใจออก ๒ ๓ - ๓ ๔- ๔ ๕ -๕ แล้วก็กลับ

๑-๑ ๒-๒ ๓-๓ ๔-๔ ๕-๕ ๖-๖ แล้วก็กลับ

๑-๑ ๒-๒ ๓-๓ ๔-๔ ๕-๕ ๖-๖ ๗-๗ แล้วก็กลับ

๑-๑ ๒-๒ ๓-๓ ๔-๔ ๕-๕ ๖-๖ ๗-๗ ๘-๘ แล้วก็กลับ

๑-๑ ๒-๒ ๓-๓ ๔-๔ ๕-๕ ๖-๖ ๗-๗ ๘-๘ ๙-๙ แล้วก็กลับ

๑-๑ ๒-๒ ๓-๓ ๔-๔ ๕-๕ ๖-๖ ๗-๗ ๘-๘ ๙-๙ ๑๐-๑๐ แล้วก็กลับ

๑-๑ ถึง ๕-๕ ใหม่ แล้วก็ ๑-๑ ถึง ๖-๖ ใหม่ ดังนี้หลาย ๆ หน จนจิตรวมเข้าหาได้ดีพอควร ก็ไม่ต้องนับคู่ แต่ว่านับ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕, ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ เป็นต้นไป เมื่อจิตรวมเข้ามาดีแล้วก็เลิกทำความกำหนดรู้อยู่ที่ปลายจุมกหรือที่ริมฝีปากเบื้องบนเท่านั้น วิธีนี้ เป็นวิธีที่พระอาจารย์ท่านสอนมาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ว่าจะใช้วิธีอื่นก็ได้ นับ ๑-๑ จนถึง ๑-๑๐ ที่เดียวแล้วกลับใหม่ หรือว่าจะเลย ๑๐-๑๐ ไปก็ได้เหมือนกัน แต่ว่าท่านสอนไว้แค่ ๑-๑๐ เท่านั้น ท่านแสดงว่า ถ้ามากเกินไปแล้วจะต้องเพิ่มภาระในการนับมาก จะต้องแบ่งใจในการนับมากเกินไป ฉะนั้น จึงให้นับอยู่ในวงที่ไม่ต้องใช้ภาวะในการนับมากเกินไป หรือท่านอาจารย์สอนให้กำหนด หายใจเข้าพุท หายใจออกโธ พุทโธ พุทโธ หรือ อัมโม อัมโม สังโฆ สังโฆ ก็ได้ เมื่อใจสงบดีแล้วก็เลิกกำหนดอย่างนั้น นี้เป็นแบบฝึกหัดเบื้องต้น^{๖๘๓}

๑. อธิบายเรื่องปัญญา^{๖๘๔}

พุทธภาษิตว่า “ปัญญาเป็นรัตนะของนรชน”^{๖๘๕} เพราะนรชนคือคนเรามีรัตนะคือปัญญาติดตัวมาตั้งแต่เกิด เป็นพิเศษกว่าสัตว์ร่วมโลกทั้งหลาย จึงได้ชื่อว่าเป็นมนุษย์ และสามารถอบรมปัญญาให้มากขึ้นได้ด้วย ฉะนั้น คนเราจึงมีความฉลาดสามารถเปลี่ยนภาวะจากความเป็นคนป่ามาเป็นคนเมือง มีความเจริญด้วยอารยธรรม วัฒนธรรม มีบ้านเมือง มีระเบียบการปกครอง มีศาสนา มีเครื่องบำรุงความสุขทางกายทางใจต่าง ๆ สิ่งทั้งปวงเหล่านี้สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายหาไม่มี ทั้งนี้ด้วยอำนาจของปัญญานี้เอง พระรัตนตรัยคือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ก็เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปัญญา แต่ปัญญาที่เป็นรัตนะของนรชนดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าจะต้องเป็นปัญญาที่ชอบ มีลักษณะเป็นความฉลาดรู้ ความชัดเจน การวินิจฉัยถูกต้อง สามัญสำนึกดี มีเหตุผลในสิ่งทั้งหลาย ปัญญาที่ชอบดังกล่าวเป็นผลสืบมาจากปัญญาที่มีพื้นฐานอันได้มาแต่กำเนิดของนรชนอันเรียกว่า สชาติปัญญา

^{๖๘๓} อ่างแล้ว.

^{๖๘๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, อธิบายเรื่องปัญญา, หน้า ๔๒๕

- ๔๒๖.

^{๖๘๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๑/๖๗.

และจากการศึกษาอบรมที่ถูกชอบ สชาติปัญญานั้นมีพลังอำนาจที่ทำให้ประจักษ์ เรียนรู้ เข้าใจและตระหนัก เป็นพลังใจทางปัญญาของบุคคล ถ้าอบรมศึกษาในทางที่ผิด ก็จะเป็นความรู้ในทางฉลาดแกมโกง ฉะนั้น จึงตรัสสอนไม่ให้ประมาทปัญญา คือใช้ปัญญาพิจารณาอบรมศึกษาให้เข้าถึงความจริงตามเหตุและผลในสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้บรรลุถึงความชอบถูกต้องในทุก ๆ สิ่ง รวมเข้ากันในมรรคมืองค์^{๖๘๖} นี้คือ ปัญญา ศีล สมาธิ แสดงว่าปัญญาเป็นหัวหน้า แต่ที่แสดงเป็นข้อปฏิบัติทั่วไปว่า ศีล สมาธิ ปัญญา พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรับรองไว้ด้วยว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นหัวหน้า เพราะเมื่อมีสัมมาทิฏฐิ ย่อมรู้เห็นทุก ๆ อย่างว่าผิดหรือถูกอย่างไร เมื่อมีความเพียรชอบ ความระลึกรับชอบเข้าประกอบ ก็จะทำให้มีความเพียร มีสติละทุกอย่างที่ผิดทำทุกสิ่งที่ถูกให้เกิดขึ้น แต่ต้องอาศัยสมาธิเป็นหลักเป็นที่ตั้งแห่งทุก ๆ ข้อ เพราะจิตที่ไม่มีสมาธิย่อมดิ้นรน ไม่อาจจะใช้ปัญญาอบรมปัญญาที่มีอยู่ให้เจริญขึ้นได้ เหมือนอย่างไฟฉายที่แกว่งไปมา ไม่อาจจะส่องอะไรให้มองเห็นชัดเจนได้ จึงต้องทำจิตให้สงบ ด้วยสมาธิเป็นหลักก็จะปฏิบัติให้มรรคทุกข้อแวดล้อมเข้ามา^{๖๘๗}

๒. ปัญญาสูงสุด^{๖๘๘}

ข้อที่ตรัสกำชับไว้ให้มีเป็นประจำในการปฏิบัติแก่นิเวรณทุกข้อ หรือในการปฏิบัติกรรมฐานทุกคราว คือ “โยนิโสมนสิการแปลว่าการทำไว้ในใจโดยแยกกาย”^{๖๘๙} การใช้ปัญญาพิจารณาให้ทราบตระหนักแน่ถึงเหตุผลในการปฏิบัตินั้น ๆ ตามเป็นจริง เมื่อใช้ปัญญาดังนี้จึงจะไม่ปฏิบัติผิดทางการฝึกหัดปฏิบัติสมาธิอย่างขาดโยนิโสมนสิการหรือขาดการใช้ปัญญา ก็เท่ากับไม่เป็นการศึกษารธรรม อาจหลงไปผิดทางปัญญาสูงสุด พระพุทธเจ้าตรัสไว้อีกว่า “ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก”^{๖๙๐} การใช้ปัญญาอบรมเพิ่มเติมปัญญาให้ส่องสว่างยิ่งขึ้นโดยลำดับจึงเป็นเหตุให้มองเห็นสัจจะ คือ ให้อริแห่งเห็นจริง ให้บรรลุสุขประโยชน์ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูงสุด เพราะปัญญาขั้นสูงสุดคือปัญญาที่สมบูรณ์เต็มที่ ย่อมทำให้จิตประภัสสรคือผุดส่องสว่างเต็มที่ ทำให้อริแห่งเห็นจริงและบรรลุประโยชน์สูงสุด พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสเตือนไว้ว่า “อย่าประมาทปัญญา” คือให้ใช้ปัญญานั้นเอง การฝึกฝนใช้ปัญญาจนรู้แจ้งเห็นจริงแล้ว ย่อมปฏิบัติตนไปในทางที่ถูกที่ควรตลอดเวลา โดยปราศจากกิเลสตัณหา เป็นไปโดยอัตโนมัติ^{๖๙๑}

^{๖๘๖} อภ.วิ (ไทย) ๓๕/๔๙๘/๓๗๗.

^{๖๘๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, อธิบายเรื่องปัญญา, หน้า ๔๒๖.

^{๖๘๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ปัญญาสูงสุด หน้า ๔๒๗.

^{๖๘๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔.

^{๖๙๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

^{๖๙๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ปัญญาสูงสุด, หน้า ๔๒๗.

๓. นีวรณและกรรมฐานสำหรับแก้^{๒๔๒}

จิตที่ไม่มีสมาธิ ก็เพราะนีวรณทำให้ไม่ได้ความสงบ ไม่ใช่ปัญญา นีวรณ^{๒๔๓} และกรรมฐาน สำหรับแก้ดังนี้

๑. ความพอใจใฝ่ถึงด้วยอำนาจกิเลสกำมณี เรียกว่ากำมณีหะ แก้ด้วยเจริญอสุภกรรมฐานพิจารณาซากศพ หรือเจริญกายคตาสติ พิจารณาว่าร่างกายอันยังเป็นให้เป็นของน่าเกลียด

๒. ความงุ่นง่าน ด้วยกำลังโทสะ เรียกว่าพยาบาท แก้ด้วยเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา หัดจิตในทางหัดคิดให้เกิดเมตตา สงสาร กรุณา ช่วยเหลือเมื่อมีความสามารถ เกิดความพลอยยินดี ไม่ริษยา เกิดความปล่อยวางหยุดใจที่คิดโกรธได้

๓. ความท้อแท้หรือคร้านและความหดหู่ ง่วงงุน เรียกว่าถีนมิทธะ แก้ด้วยเจริญอนุสติกรรมฐาน พิจารณาคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์บ้าง พิจารณาความดีของตนบ้าง เพื่อให้จิตเบิกบาน และมีแก้ใจหวนอุตสาหะ หรือทำอาโลกสัญญา กำหนดหลายแสงสว่างให้จิตสว่าง

๔. ความฟุ้งซ่านหรือคิดพล่านและความจิตจางเร็วหรือความรำคาญ เรียกว่า อุทธัจจกุกกุกจะ แก้ด้วยเพ่งกลิ่น กำหนดลมหายใจเข้าออก หัดผูกใจไว้ในอารมณ์เดียว หรือเจริญมรณสติ อันจำทำให้ใจสงบด้วยสังเวช

๕. ความลึ้งเลไม่แน่ลงได้ เรียกว่าวิจิกิจฉา แก้ด้วยเจริญธาตุกรรมฐาน หรือวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นอยู่ตามเป็นจริง

ความกำหนดรู้จิตที่มีนีวรณ และนีวรณที่มีในจิตกับทั้งโทษ เมื่อเกิดปัญญาความรู้จักนีวรณและโทษของนีวรณขึ้น นีวรณก็จะสงบหายไป^{๒๔๔}

^{๒๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, นีวรณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

^{๒๔๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๔๙ - ๑๕๑.

^{๒๔๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, นีวรณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

๔. หลงตัว ลืมตัว ^{๖๙๕}

ความหลงที่กล่าวข้างต้น มีลักษณะเป็นความว่างงุน เคลิบเคลิ้ม เป็นต้น เป็นความหลงที่เป็นนิเวศของจิตที่ พึงระงับได้ด้วยสมาธิ ^{๖๙๖} ยังมีความหลงที่สำคัญยิ่งขึ้นไปกว่า คือ หลงตัว ลืมตัว มีความอวดดีอวดเก่ง เกิดขึ้นจากความประมาท ^{๖๙๗} ไม่ใช่ปัญญา

ฉะนั้น ผู้ที่เห็นโทษของความหลงตัว ลืมตัว จึงควรรู้จักใช้ปัญญากับทั้งสติรักษาจิตของตนไว้ให้ดีเป็นนิจ มิให้หลงไหลไปในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ในโลกทั้งหลาย เพราะจะทำให้หลงตัว ลืมตัวเป็นอันตรายต่อความดีทุกอย่าง เมื่อทำอะไร มีลาภเป็นต้น ก็ให้รู้ว่าสิ่งที่เกิด มีดับ เมื่อมีการได้ก็ต้องมีการเสีย มีการประจบก็ต้องมีการพลัดพราก แม้ชีวิตร่างกายของคน เมื่อได้มากก็ต้องเสียไปในที่สุด เมื่อมีปัญหา รู้ความจริง ^{๖๙๘} เมื่อได้ลาภยศเป็นต้นมา ก็จะไม่หลงไหลในสิ่งทั้งปวงเหล่านี้ จะไม่หลงตัว ลืมตัว และจะใช้ลาภยศเป็นต้นในทางที่ถูกเพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่น เมื่อถึงคราวจะเสียก็ไม่เสียใจไม่ทำลายตัว จะสามารถรักษาความดีและจิตใจให้มีความสงบมีสุขได้อย่างสม่ำเสมอ ^{๖๙๙}

สุธี ปิติภากร ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่อง ความจริงที่ต้องเข้าใจ หลังจากได้อ่านเนื้อหาสาระว่า “พระนิพนธ์เรื่องนี้ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ เรื่องนี้มีความลึกซึ้งเป็นอย่างมาก มีการตั้งคำถามที่เรายังไม่เคยคิดมาก่อนและตอบคำถามด้วยหลักธรรมะของพระพุทธเจ้า ผสมกับปรัชญา ซึ่งปุถุชนคนอย่างเราสามารถทำความเข้าใจได้ง่าย เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงนิพนธ์ โลกและชีวิตในพุทธธรรม เป็นมุมมองเกี่ยวกับโลกและชีวิตมีคุณค่ายิ่งทางพระพุทธศาสนา พุทธิปัญญาและปรัชญา และการปกครอง เห็นว่าเป็นสิ่งสำคัญในการดำรงชีวิตให้อยู่รอด และสังคมที่เราอาศัยอยู่มีความสงบนั้นขึ้นอยู่กับสำนึกทางภาวะจิตของมนุษย์ เช่นเรื่อง โลกร้อนเพราะต้นหาของบุคคล จะเห็นว่าความเดือนร้อน จริง ๆ แล้วเกิดจากต้นหาของคน และวิธีแก้ไขให้เกิดความสงบสุขได้คือ ละโลก โกรธ หลง ให้น้อยลง” ^{๗๐๐}

^{๖๙๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลงตัว ลืมตัว, หน้า

^{๖๙๖} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘ - ๖๙.

^{๖๙๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๘ - ๑๐๙.

^{๖๙๘} อัง.อภฺรฎก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๙๖ - ๒๐๐.

^{๖๙๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, หลงตัว ลืมตัว, หน้า ๔๒๙.

^{๗๐๐} สัมภาษณ์ สุธี ปิติภากร, ๑๐๕๐/๒๓ ต.เวียง อ.เมืองเชียงราย จ. เชียงราย, ๘ เมษายน ๒๕๖๑.

๔.๘ เรื่องวิธีสร้างบุญบารมี^{๗๐๑}

วิธีการสร้างบุญบารมี เรื่องที่ ๓.๘ ในญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายขยายความด้วยบทความความหมายของบุญและบารมีและเรื่อง ๑) บุญเป็นเหตุแห่งความสุข ๒) ทุกชีวิตต้องการบุญ ๓) วิธีสร้างบุญ ๔) สร้างบุญด้วยการให้ทาน ๕) การให้ทานที่ได้บุญมาก ๖) รู้จักให้ทำให้ความโกรธคลาย ๗) องค์ประกอบของทานที่สมบูรณ์ ๘) สร้างบุญด้วยการรักษาศีล ๙) สร้างบุญด้วยการภาวนา ๑๐) ผลของบุญ ๑๑) บุญกับกุศล ๑๒) บุญก่อนสุขบาปก่อนทุกข์ ๑๓) วิธีการเพื่อความสุขของชีวิต ๑๔) เสบียงเพื่ออนาคต ๑๕) ความหมายของบารมีบารมีนำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า ๑๖) บารมีสร้างได้ด้วยกรรม ๑๗) ทุกคนควรสร้างบุญบารมี ผู้วิจัยได้สรุปเนื้อหาสาระของเรื่อง ระบุแหล่งอ้างอิงในชั้นปฐมภูมิ ตามลำดับ ดังนี้

บทความความหมายของบุญและบารมี^{๗๐๒}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงให้ความหมายของบุญว่า ชำระ ฟอก ล้าง แบ่งเป็น ๒ คือบุญที่เป็นส่วนเหตุได้แก่ความดีต่าง ๆ เรียกว่าเป็นบุญเพราะเป็นเครื่องชำระฟอกล้างความชั่วบุญที่เป็นส่วนผลคือความสุขตามพุทธดำรัสว่า “ท่านทั้งหลายอย่ากลัวบุญเลย เพราะคำว่าบุญเป็นชื่อของความสุข”^{๗๐๓} คำว่า “บารมีคำบาลีปารมี” แปลว่าอย่างยิงจากคำว่า “ปรมะ” ภาษาไทยใช้คำว่า “บรม” แปลว่าอย่างยิง มีใช้ ๒ อย่าง คืออย่างยิงก็บรม หรือไม่ตัวอย่างยิงก็บรม อย่างนิพพานเป็นบรม สุข คือสุขอย่างยิง สังขารทั้งหลายเป็นบรมทุกข์คือทุกข์อย่างยิง จึงเป็นคำกลาง ๆ ใช้ได้ทั้ง ๒ ทาง คำว่าบารมีมาจากคำว่าปรมะ – ปารมี – บารมี แต่มีความหมายถึงส่วนที่ดีเท่านั้นไม่ใช่คำกลาง ๆ อย่างปรมะ ดังนั้นคำว่า “ปารมี” มีความหมายที่แปลว่า เลิศอย่างยิง ประเสริฐ หรือถึงฝั่ง หมายถึงนำไปถึงฝั่ง คือจากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้น ฝั่งนี้คือโลกสู่ฝั่งโน้นคือโลกุตระเหนือโลกพันโลก คือนิพพาน^{๗๐๔}

^{๗๐๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, วิธีสร้างบุญบารมี, หน้า ๔๓๗ – ๔๖๔.

^{๗๐๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของบุญและบารมี บทนำ, หน้า ๔๓๗ – ๔๖๗.

^{๗๐๓} อง.สตตก (ไทย) ๒๓/๖๒/๑๒๐.

^{๗๐๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของบุญและบารมี บทนำ, หน้า ๔๓๗.

๑. บุญเป็นเหตุแห่งความสุข^{๗๐๕}

พระพุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งว่า “ผู้ใคร่ประโยชน์พึงศึกษาอันมีผลเลิศซึ่งมีสุขเป็นกำไร คือพึงเจริญทาน ๑ ความประพฤติสงบ ๑ เมตตาจิต ๑ บัณฑิตเจริญธรรม ๓ ประการ ย่อมเข้าถึงโลกอันไม่มีความเบียดเบียนเป็นสุข”^{๗๐๖}

บุญส่วนเหตุ หมายถึงศึกษาคือฟังเรียนให้รู้และดำรงมั่น เสนอปฏิบัติเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ในพระบาลีไวยากรณ์ภาษิตแห่งหนึ่งได้ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นดำริว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอำนาจมากอย่างนี้ เพราะผลวิบากแห่งกรรม ๓ ประการ คือ ทาน ๑ ทมะ ๑ สัญญา ๑”^{๗๐๗} และได้ตรัสบุญส่วนเหตุไว้ในนิกคันทสูตรว่า “นิธิ (ขุมทรัพย์คือบุญ) เป็นสิ่งอันสตรีหรือบุรุษพึงไว้ดีแล้วด้วยทาน ๑ ศีล ๑ และ ทมะ ๑”^{๗๐๘} บุญส่วนเหตุทั่วไปก็ได้แก่กุศลเจตนา ดังที่ได้ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ ที่ตั้งแห่งการทำบุญ ๓ เหล่านี้ คือ บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน ๑ บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล ๑ บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภาวนา”^{๗๐๙}

บุญส่วนผล หมายถึงผลวิบากของบุญส่วนเหตุนั่นเอง ในปญญสูตรตอนต้นว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กลัวบุญเลย คำว่าบุญนี้เป็นชื่อแห่งความสุข อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ”^{๗๑๐} ในธรรมบทแสดงบุญไว้ว่า “ผู้มีบุญอันทำแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกนี้ ละไปแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง เขาเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมตน ย่อมบันเทิงทั่ว”^{๗๑๑}

บุญส่วนเหตุ ได้แก่กุศลเจตนา กุศลกรรม สุจริต กุศลธรรม บุญกิริยาวัตถุทั้งปวง ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา^{๗๑๒} บารมี คือ พุทธบารมี ปัจเจกโพธิบารมี สาวกบารมี มรรคมืองค์แปด และตรัสยกขึ้นไว้ในปญญสูตรตอนที่เป็นไวยากรณ์ภาษิตว่า “ทาน ทมะ สัญญามะ” ในนิกคมาคาถาว่า “ทาน สมจริยา เมตตาจิต ซึ่งล้วนเป็นเครื่องชำระฟอกล้างกิเลสวะทั้งปวง”^{๗๑๓}

บุญส่วนผล สรุบเข้าในมनुชยสมบัติ เทวสมบัติ นิพพานสมบัติ สรุบเข้าเป็นความสุขที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ ตลอดถึงบรมสุขคือนิพพาน อันเกิดจากรวมบริสุทธิ์ ความบริสุทธิ์

^{๗๐๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บุญเป็นเหตุแห่งความสุข, หน้า ๔๓๘ - ๔๔๑.

^{๗๐๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๑๕ - ๔๑๖.

^{๗๐๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๖ - ๓๖๗.

^{๗๐๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑ - ๑๖/๑๗ - ๒๐.

^{๗๐๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๑๕ - ๔๑๖.

^{๗๑๐} อัง.สตตก (ไทย) ๒๓/๖๒/๑๒๐.

^{๗๑๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๒๙.

^{๗๑๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บุญเป็นเหตุแห่งความสุข, หน้า ๔๓๙.

^{๗๑๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑ - ๑๖/๑๗ - ๒๐.

แห่งกรรมของตน ทำให้บริสุทธิ์กาย บริสุทธิ์วาจา บริสุทธิ์ใจ โดยเฉพาะทำให้จิตบริสุทธิ์จากกิเลสสภาวะไปโดยลำดับจนถึงทั้งหมด^{๗๑๔} บุญส่วนเหตุ ๓ ข้อ ให้เกิดผลเป็นบุญส่วนผลทั้งปวง คือ มีผลเลิศต่อไปมีสุขเป็นกำไรเป็นเหตุแห่งสุข เข้าถึงโลกอันไม่มีความเบียดเบียนเป็นสุขทั้งโลกนี้โลกหน้า จึงตรัสสอนมิให้กลัวต่อบุญ เพราะบุญเป็นชื่อแห่งความสุข^{๗๑๕}.

๒. ทุกชีวิตต้องการบุญ^{๗๑๖}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงให้คำอธิบายว่า คนที่มีความสุขความเจริญอยู่เพราะได้รับความดีจากท่านผู้มีความมั่งคั่งทั้งหลาย คือได้รับการบำรุงเลี้ยงด้วยความรักทะนุถนอมของมารดาบิดาหรือญาติหรือของผู้มีอุปการะตั้งแต่เกิดมาโดยลำดับ จึงกล่าวได้ว่าทุก ๆ คนเป็นหนี้ของท่านดังที่กล่าวมาความดีของคนทั้งหลายเป็นเครื่องเกื้อกูลเรา ความชั่วเป็นสิ่งศัตรูตัวเราทุก ๆ คน โดยเฉพาะตัวเราสำคัญ ถ้าทำดีเป็นศรีมงคลแก่ตัว ทำชั่วเป็นความชั่วเป็นกาลกิณีเป็นอัปมงคลแก่ตัว กล่าวให้กว้างออกไปคือ โลกต้องพึ่งความดีของคนดีทั้งหลาย จึงเกิดความสุขความเจริญ ส่วนความชั่วของคนชั่วทั้งหลายเป็นเครื่องทำลายโลก^{๗๑๗}

๓. วิธีสร้างบุญ^{๗๑๘}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ว่า บุญที่เป็นส่วนดีเหตุคือความดีนั้น เกิดจากการกระทำถ้าอยู่เฉย ๆ ไม่ทำให้เกิดเป็นบุญขึ้น การกระทำบุญเรียกว่า “บุญกิริยา” จำต้องมีวัตถุคือสิ่งเป็นที่ตั้งหรือเรื่องของการกระทำซึ่งเรียกว่าบุญกิริยาวัตถุแปลว่า “สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการกระทำบุญหรือเรื่องแห่งการกระทำบุญ” โดยย่อมี ๓ คือ

๑. ทานมัย บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทาน

๒. สีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล

๓. ภาวนามัย บุญสำเร็จด้วยการเจริญภาวนา^{๗๑๙}

ทั้ง ๓ เรียกว่าเป็นบุญเพราะเป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว ตลอดถึงรากเหง้าของความชั่ว รากเหง้าของความช่วนั้น เรียกว่า “อกุศลมูล” มี ๓ คือ โลภะ อยากได้ โทสะ คิดประทุษร้ายเขาโมหะ หลงไม่รู้จริง^{๗๒๐}

^{๗๑๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บุญเป็นเหตุแห่งความสุข, หน้า ๔๔๐.

^{๗๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๑.

^{๗๑๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ทุกชีวิตอาศัยบุญ, หน้า ๔๔๑.

^{๗๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๑.

^{๗๑๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, วิธีสร้างบุญ, หน้า ๔๔๒.

^{๗๑๙} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๑๕ - ๔๑๖.

^{๗๒๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, วิธีสร้างบุญ, หน้า ๔๔๒.

๔. สร้างบุญด้วยการให้ทาน^{๗๒๑}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ให้ความหมายว่า ทานแปลว่าเจตนาเป็นเหตุให้ก็ได้ การให้ ก็ได้สิ่งของที่ให้ก็ได้ การให้ทานทางพระพุทธศาสนา “ประสงค์ให้รู้จักเลือกให้”^{๗๒๒} คือเลือกบุคคลผู้รับว่าเป็นผู้สมควร เลือกวัตถุสิ่งของให้เหมาะสม ตั้งเจตนาให้ดีเพื่อบูชา หรือเพื่อสังเคราะห์ อนุเคราะห์ และให้รู้จักประมาณให้ เกิดความสุขทั้งแก่ผู้ให้และผู้รับ มิใช่ว่าเมื่อให้ไปแล้ว ผู้ให้เองกลับขาดแคลนเป็นทุกข์ หรือให้สิ่งที่มีโทษไป ให้ทานมักเข้าใจกันว่า ให้แก่คนขอทานต่าง ๆ ให้แก่พระภิกษุสามเณร ศาสนาหรือวัดเรียกว่าทำบุญ “ความจริงเป็นการให้ทานทั้งนั้น” สรุปแล้วมี ๒ อย่าง คือ ๑) อามิสทาน ให้วัตถุสิ่งของเป็นกำลังทรัพย์ กำลังภายนอก ๒) ธรรมทาน^{๗๒๓} ให้ธรรมะบอกศิลปวิทยา ให้บอกทางของความดี ความชั่ว เป็นต้น

๕. การให้ทานที่ได้บุญมาก^{๗๒๔}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า “ทานคือการให้” ไม่ใช่มีความหมายแคบ ๆ เพียงให้เงินทองข้าวของภิกษุ หรือคนยากไร้ขาดแคลนเท่านั้น “ทานที่สำคัญที่สุดคืออภัยทาน ทานคือการให้อภัย” จุดมุ่งหมายชัด คือเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น แต่จุดที่สำคัญที่ควรเข้าใจคือ เพื่อชำระกิเลสจากใจ คือโลภะ ผู้ให้ทานมุ่งชำระกิเลสนั้นแหละถูกต้อง ให้ทานมุ่งผลตอบแทนเป็นลาภ ยศ สรรเสริญ ไม่ถูก^{๗๒๕}

การให้อภัยทาน สำคัญกว่าให้ทานด้วยทรัพย์สินของ อภัยทานนี้เป็นเครื่องละกิเลสกองโทสะโดยตรง ผู้ใดจะได้รับผลดีของอภัยทานก่อนคือเจ้าตัวผู้ให้เอง จะรู้สึกเบาสบายแจ่มใส อภัยทานนี้จึงมีคุณยิ่งนักแก่จิตใจ^{๗๒๖} ความโกรธการไม่ให้อภัย การไม่ยอมให้อภัย มีหน้าซำกลับหาเหตุทำให้โกรธมากกว่าเดิม การคิดเช่นนี้อ่าเข้าใจว่าเป็นการลงโทษผู้ที่มาว่าร้ายกับตนมากจนไม่ต้องการให้อภัย ความจริงเป็นการทำโทษตัวเอง เมื่อใจตัวเองต้องร้อนรุ่มเพราะไม่ให้อภัย จะเรียกว่าเป็นการทำโทษผู้อื่นจะถูกได้อย่างไร^{๗๒๗} ผู้มีปัญญาพึงใช้ปัญญาเพียงพอให้เห็นประจักษ์แก่ใจถึงคุณของอภัยทาน และโทษของการไม่ยอมให้อภัย^{๗๒๘}

^{๗๒๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สร้างบุญด้วยการให้ทาน, หน้า ๔๔๒.

^{๗๒๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๓/๔๑.

^{๗๒๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๘/๔๗๓.

^{๗๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, การให้ทานที่ได้บุญมาก. หน้า ๔๔๔ - ๔๔๕.

^{๗๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๔.

^{๗๒๖} อ่างแล้ว.

^{๗๒๗} อ่างแล้ว.

^{๗๒๘} อ่างแล้ว.

๖. รู้จักให้ ทำให้ความโกรธมลาย^{๗๒๙}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายไว้ว่า การให้มีคุณผู้ให้สบายใจกว่าผู้รับ ความสบายใจของผู้รับ(คนโลก)ย่อมมีไม่นาน ประเดี๋ยวเดียวที่สบายใจในการได้ แล้วจะร้อนใจต่อไป เพราะความอยากได้สิ่งอื่น ๆ ต่อ ความอยากได้ของผู้รับไม่มีเวลาหยุด ที่ทำให้ผู้รับไม่เป็นสุขเหมือนผู้ให้^{๗๓๐} ผู้ให้ก็ยังมีความสบายใจ ย่อมมีความสุขที่ได้เป็นผู้ให้ ผู้ไม่เคยเป็นผู้ให้ย่อมไม่เคยรู้รสของการให้ ทั้งทรัพย์สินเงินทองและการให้อภัยทานรวมอยู่ด้วย ทั้งการให้อภัยทานยังให้ความสุขแก่จิตใจเป็นพิเศษ คนโกรธมีความร้อน คนไม่โกรธไม่มีความร้อน วิธีที่จะทำให้หายโกรธที่ได้ผลแน่นอน คือทำให้ใจให้สงบเป็นขั้นแรก ถอนใจจากเรื่องที่ทำให้โกรธ ใช้วิธีท่องพุทโธหรือธัมโมสังโฆจนใจสงบ ไม่คิดถึงเรื่องที่ทำให้โกรธ เมื่อใจสงบแล้วให้คิดเปรียบเทียบว่า “เวลาที่โกรธกับเวลาหายโกรธ ย่อมจะได้คำตอบที่ถูกต้องแน่นอน” ความโกรธไม่มีคุณอย่างใดเป็นโทษเท่านั้น ความโกรธจะหายไปไม่ได้ ถ้าไม่ภัยให้ผู้เป็นเหตุแห่งความโกรธ^{๗๓๑} ความโกรธที่ดับไปเองตามหลักธรรมตาจะไม่หมดไปจากใจ จักฝังอยู่เป็นความมัวหมองของใจแม้จะสังเกตเห็นได้ในขณะดับ แต่เมื่อถึงเวลาเกิดขึ้นอีกจะเพิ่มมากขึ้น คนที่อะไรนิดอะไรหน่อยก็โกรธนั้น เป็นผู้ที่มีความโกรธฝังสะสมอยู่ในใจแล้วเป็นอันมาก ความโกรธนั้นเกิดขึ้นที แม้ดับไปแล้วก็จะไม่หายไปไหนแต่จะฝังอยู่ในใจ เป็นพื้นแห่งความเศร้าหมองแห่งความไม่บริสุทธิ์ผ่องใส^{๗๓๒} ถ้าหาเหตุผลให้เกิดความรู้สึกไม่ถือโกรธ คือให้อภัยเสียได้ทันที ไม่ปล่อยให้ดับไปเองตามหลักธรรมดานั้นแหละ จึงจะทำให้ความโกรธในเรื่องนั้นไม่ฝังลงเป็นพื้นใจต่อไป แต่จะหมดสิ้นไปเลย เหมือนสีที่หยดลงพื้น ถ้าใช้น้ำมันเช็ดเสียให้สะอาดหมดจดทันทีก็จะไม่ฝังลงในเนื้อ แต่ถ้าไม่เช็ดให้หมดทิ้งไว้แม้จะแห้งไม่ติดมือติดเท้า แต่ก็จะเป็นรอยมลทินติดอยู่อย่างแน่นอน แม้จะขูดขัดในภายหลังก็ยากที่จะสะอาดได้จริง อภัยทานเปรียบเหมือนการทำความสะอาดในทันทีนั่นเอง^{๗๓๓}

^{๗๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, รู้จักให้ ทำให้ความโกรธมลาย, หน้า ๔๔๕ - ๔๔๖.

^{๗๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕.

^{๗๓๑} อ่างแล้ว.

^{๗๓๒} อ่างแล้ว.

^{๗๓๓} อ่างแล้ว.

๗. องค์ประกอบของทานที่สมบูรณ์^{๗๓๔}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า องค์สมบัติของทานนั้นมี ๓ อย่างคือ ๑) เจตนาสมบัติ ถึงพร้อมด้วยเจตนาซึ่งสำคัญมากเป็นอันดับแรก หมายถึงมีเจตนาดีในกาลทั้ง ๓ คือ ก่อนให้ กำลังให้และให้ไปแล้ว ให้ในทางเป็นสินบนเป็นต้นก็ไม่เรียกว่าเป็นเจตนาสมบัติ เจตนาที่จะสละบริจาค เพื่อเพื่อสงเคราะห์ อนุเคราะห์ บูชาแก่ผู้ที่มีความสมควร เช่นนั้นจึงจะเป็นเจตนาสมบัติ ๒) วัตถุสมบัติถึงพร้อมด้วยวัตถุ คือมีวัตถุที่ควรจะให้เป็นของตน หามาได้โดยชอบ อันเป็นประโยชน์ต่อผู้รับ ดังนั้นพระพุทธเจ้าทรงสอนให้แสวงหาทรัพย์ก่อนว่าด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน และยังสอนให้แบ่งทรัพย์เป็นส่วน ๆ ในพระสูตรว่า “พึงแบ่งโภคะออกเป็น ๔ ส่วน คือบริโภคใช้สอยส่วนหนึ่ง ประกอบการงานสองส่วน เก็บไว้ส่วนหนึ่งสำหรับคราวอันตราย”^{๗๓๕} ๓) ปฏิภาหสมบัติ ถึงพร้อมผู้รับคือผู้รับที่สมควรมีพุทธภาษิตว่า “ทานเลือกที่ให้ ไม่ใช่ให้โดยไม่เลือก พระสุคตทรงสรรเสริญ”^{๗๓๖} ทานที่ประกอบด้วยองค์สมบัติทั้ง ๓ นี้ เป็นทานที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา^{๗๓๗}

๘. สร้างบุญด้วยการรักษาศีล^{๗๓๘}

ศีลแปลว่าปกติ หมายถึงปกติกายปกติวาจาปกติใจ เพราะมีใจคิดงดจากโทษทางกาย ทางวาจาที่ควรงดเว้น ศีล ๕ ศีลจึงสำเร็จด้วยวิริยเจตนา แปลว่าเจตนาคิดงดเว้น คำว่าวิริยกับคำว่า เวมณีแปลว่างดเว้น^{๗๓๙} มี ๓ ประการ คือ ๑) สัมปัตตวิริยิ ความงดเว้นจากวัตถุที่จะพึงล่วงได้ คือไม่ได้สมทานศีลมาก่อน แต่เมื่อได้พบสัตว์มีชีวิตที่จะฆ่าได้ไปพบทรัพย์ที่จะลักได้ แต่ก็ไม่ฆ่าไม่ลักเป็นต้น ความคิดงดเว้นเช่นนี้เป็นศีลเหมือนกัน แต่ถ้างดเว้นที่ไม่มีโอกาสแบบข้างต้น ไม่จัดเป็นศีล

๒) สมทานวิริยิ ความงดเว้นด้วยอำนาจจากการถือเป็นกิจวัตร การรับศีลที่เรียกว่าสมทานวิริยิ เพราะคำว่า “สมทาน” แปลว่าการรับถือ สมทานงดเว้นด้วยตนเองก็ได้ รับจากผู้อื่นก็ได้^{๗๔๐} ๓) สมุจเฉทวิริยิ ความเว้นด้วยตัดขาดมีอันไม่ทำอย่างนั้นเป็นปกติ กล่าวว่าเป็นวิริยิของพระอรหันต์ คือเว้นจนเป็นปกติของตนจริง ๆ^{๗๔๑}

^{๗๓๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, องค์ประกอบของทานที่สมบูรณ์, หน้า ๔๔๗.

^{๗๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖/๒๖๕.

^{๗๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๓/๔๑.

^{๗๓๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, องค์ประกอบของทานที่สมบูรณ์, หน้า ๔๔๗.

^{๗๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สร้างบุญด้วยการรักษาศีล, หน้า ๔๔๘ - ๔๔๙.

^{๗๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๘.

^{๗๔๐} อ่างแล้ว.

^{๗๔๑} อ่างแล้ว.

ศีล เป็นความดีที่สูงกว่าทานขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง มีความหมายกว้าง ๆ ว่าความประพฤติตรง เว้นจากการเบียดเบียนกันละกันให้เดือดร้อน เรียกว่าอภัยทานแปลว่าให้อภัย คือให้ความไม่มีเวรมีภัย แก่ใคร ๆ เรียกว่าเป็นบุญเพราะเป็นเครื่องชำระล้างโทษ คือความคิดประทุษร้าย เพราะศีลคือความ เว้นจากความประทุษร้ายเขา เมื่อรักษาศีลไว้ได้เป็นอันชำระช้อน^{๗๔๒}

๙. สร้างบุญด้วยการภาวนา^{๗๔๓}

พระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์ว่า “ภาวนา”^{๗๔๔} ไม่ได้หมายถึงการท่องบ่นอะไร เบา ๆ ในใจอย่างไม่รู้เรื่อง ภาวนาคือการทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น มีความหมายถึงการปฏิบัติ ให้เกิดผลได้อย่าง จริงจัง การอบรมจิตใจให้ตั้งมั่นจัดเป็นจิตตสิกขา หรือสมาธิอบรมความรู้ความเห็นจัดเป็นปัญญา สิกขา อบรมใจให้บริสุทธิ์สะอาดให้สว่างไสวด้วยสมาธิและปัญญาเรียกว่า “บุญ” คือความดีที่สูงกว่าศีล เพราะเป็นเครื่องชำระล้างโมหะ คือความหลงไม่รู้จริงให้หมดไป^{๗๔๕}

๑๐. ผลของบุญ^{๗๔๖}

จิตใจที่ชำระ โลภะ โทสะ โมหะออกเสียได้เป็นจิตใจบุญ เมื่อจิตใจเป็นบุญก็เป็นเหตุให้ ทำบุญต่าง ๆ อโลภะอโทสะอโมหะ ทั้ง ๓ นี้ เรียกว่ากุศลมูล^{๗๔๗} แปลว่ารากเหง้าของกุศล ตรงข้ามกับ อกุศลมูล กุศลแปลว่ากิจของคนฉลาดหมายถึงความดีเช่นเดียวกับบุญ สรุปความได้ว่าผลของบุญคือ ความดีนั้น คือความสุขที่เกิดจากความบริสุทธิ์เพราะการทำบุญ คือความดีโดยตรงมุ่งชำระพอกล้าง จิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากโลภะ โทสะ โมหะ^{๗๔๘}

ผู้ที่ทำบุญทำกุศลทำคุณงามความดีเพราะรู้ว่าเป็นสิ่งควรทำนั้นถูกต้อง แต่ผู้ที่ทำบุญทำ กุศล ทำคุณงามความดีเพราะรู้ว่าจะได้รับผลตอบแทนที่ดีต่าง ๆ เช่นนี้ไม่ถูกต้องสมบูรณ์เพราะมีทาง จะก่อให้เกิดโทษได้ ไหน ๆ จะทำบุญทำกุศลทำดีทั้งที ก็ควรเข้าใจและควรทำใจให้ถูกต้อง เพื่อจักได้ เสวยผลแห่งการงานนั้นเต็มบริบูรณ์เป็นอันสงส์^{๗๔๙} ไม่ว่าจะให้อะไรใครก็ตามแล้วจะพบความรู้สึก อย่างใหม่ในใจ เป็นความรู้สึกที่มีค่าเกินกว่าค่าของการบริจาคเป็นอันมาก ผู้ที่ยังบริจาคทำบุญทำกุศล มากเพียงไร ยิ่งจำเป็นต้องทำใจให้ถูกมากเพียงนั้น ไม่เช่นนั้นแล้วบุญกุศลที่ทำโดยตั้งใจไว้ไม่ถูก จะพา

^{๗๔๒} อ่างแล้ว.

^{๗๔๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สร้างบุญด้วยการภาวนา, หน้า ๔๕๐.

^{๗๔๔} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๗๑/๑๕๖ - ๑๕๗.

^{๗๔๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, สร้างบุญด้วยการภาวนา, หน้า ๔๕๐.

^{๗๔๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ผลของบุญ, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๗๔๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕ - ๒๗๘.

^{๗๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ผลของบุญ, หน้า ๔๕๑.

^{๗๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๒.

ไปให้ต้องทุกข์ในภพภูมิต่อไป บริจาคแล้วก็วางเสียอย่ายึดมั่นเอาไว้ จะได้พ้นทุกข์สิ้นเชิงในวันหนึ่ง
ปรารถนาต้องการความบริสุทธิ์หลุดพ้นหาได้เป็นโลกะไม่^{๗๕๐}

๑๑. บุญกับกุศล^{๗๕๑}

คำว่า“บุญกับคำว่ากุศล” เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายไว้ว่า ปกติก็พูดคู่กันไปว่าบุญ
กุศล เช่นทำบุญทำกุศลแต่ก็คงมีไม่น้อยที่ไม่เข้าใจคำว่า“บุญและกุศล”นี้ถูกต้องเพียงพอ ทำบุญเป็น
เรื่องของกาย เช่นให้ทานเป็นเรื่องของวัตถุที่หยิบยกให้กันได้ แต่ทำกุศลเป็นเรื่องของใจ เป็นการ
อบรมใจให้ตรงตามร่องไรห่างไกลจากกิเลสโดยควร บุญกุศลเป็นของคู่กันไม่ควรแยกจากกัน ไม่ควร
เลือกทำแต่บุญหรือไม่ควรเลือกทำแต่กุศล ควรต้องทำทั้งบุญและกุศลควบคู่กัน จึงจะสมบูรณ์^{๗๕๒}

บุญกับกุศลสิ่งใดมีความสำคัญกว่ากัน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่ากุศลสำคัญกว่า
กุศลเปรียบเทียบกับเหมือนข้าวบุญเปรียบเหมือนน้ำ อิ่มข้าวแล้วไม่ได้กินน้ำแม้จะรู้สึกไม่อิ่มสมบูรณ์ แต่ก็
ยังดีกว่าไม่ได้กินข้าวเลยกินแต่น้ำเท่านั้น อิ่มแบบกินแต่ข้าวกับอิมแบบกินแต่น้ำแตกต่างกันอย่างไร
เข้าใจความนี้แล้วก็จะเข้าใจได้ว่า ทำแต่กุศลกับทำแต่บุญแตกต่างกันอย่างไร ทุกคนควรทำทั้งบุญและ
กุศลไปพร้อมกัน กุศลเป็นสิ่งที่ทำได้เสมอ เพราะเป็นเรื่องเฉพาะตัวของทุกคน ไม่เกี่ยวกับผู้อื่น
อุปสรรคอื่นไม่อาจห้ามการทำกุศลของใครได้เลยโดยเด็ดขาด ตัวเองเท่านั้น ที่จะทำให้ตัวเองไม่ได้ทำ
กุศล ฉะนั้น ควรพิจารณาให้รอบคอบ อย่าปล่อยให้ตนเองเป็นอุปสรรคกีดขวางตนเองไม่ให้ทำกุศล
คือการอบรมใจให้สว่าง สะอาด ฉลาด พร้อมด้วยสติ ปัญญา เมตตา กรุณา^{๗๕๓}

๑๒. บุญก่อสุข บาปก่อทุกข์^{๗๕๔}

เป็นคำถามว่า ใครเคยเห็นหน้าตาของความดีและความชั่วบ้าง? ว่าเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่
หญิงหรือชาย มีบ้านเรือนลำเนาอยู่ที่ไหน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช อธิบายคำถามนี้ว่า ความดีความชื่อนั้น
ไม่มีตัวตน แต่มีคนทำดีหรือทำชั่วและมีผลของการทำ เหมือนอย่างความร้อนความหนาวไม่มีตัวตน
ความหิวกระหาย ความอิมหน้าสำราญ คนที่ร้อนเพราะมีความร้อน คนที่หนาวเพราะมีความหนาวฉนั้น
ใด คนดีจะเป็นเด็กชายดีเด็กหญิงดีเพราะมีความดี คนชั่วจะเป็นเด็กชายชั่วเด็กหญิงชั่ว เพราะมีความ
ช้วนนั้น^{๗๕๕}

^{๗๕๐} อ่างแล้ว.

^{๗๕๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บุญกับกุศล, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๗๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๓.

^{๗๕๓} อ่างแล้ว.

^{๗๕๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บุญก่อสุข บาปก่อทุกข์, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

^{๗๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๕.

คนดีเพราะมีความดีนั้นคือคนที่ทำดีต่าง ๆ ทั้งแก่ตนเองและส่วนรวม ส่วนคนชั่วเพราะมีความชั่วนั้น คือคนที่ทำชั่วต่าง ๆ ทั้งเกี่ยวกับตนเองและส่วนรวม เมื่ออยากจะดูหน้าตาของความดี ก็จงส่องกระจกดูหน้าของตัวเอง จะรู้สึกถึงความภาคภูมิใจที่แฝงอยู่ในใบหน้าในสายตา อันส่องเข้าไปถึงจิตใจได้ดี ส่วนความชั่วที่มีอยู่ในตัวเราเองซึ่งเป็นคนทำชั่วขึ้นเพราะทำชั่ว เมื่ออยากจะดูหน้าตาของความชั่ว ก็จงส่องกระจกดูหน้าของตัวเอง จะรู้สึกถึงความอับยศอดสู ความปิดบังซ่อนเร้นที่แฝงอยู่ในใบหน้า^{๗๕๖} สรุปความว่า การกระทำทุกอย่างที่น่านิยมนิยมชอบ ก่อให้เกิดสุขประโยชน์แก่ตนเองแก่ผู้อื่นคือความดี^{๗๕๗} การกระทำทุกอย่างที่น่าตำหนิติเตียน ก่อให้เกิดทุกข์โทษแก่ตนเองแก่ผู้อื่น คือความชั่ว^{๗๕๘}

๑๓. วิธีการเพื่อความสุสุขของชีวิต^{๗๕๙}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ยกพุทธสุภาษิตมาแสดงว่า “ละเหตุทุกข์ได้เป็นสุขในที่ทั้งปวง” ทรงอธิบายว่า ไม่ทำเหตุที่จะทำให้เกิดความทุกข์จะไม่มีทุกข์ก็จะเป็นสุข ไม่ว่าจะอยู่แห่งหนตำบลใดก็จะมีสุข เหตุที่ทำนให้ละ เหตุที่เห็น ๆ อยู่ หรือเป็นเหตุในภพชาติปัจจุบันบางครั้งบางคราวก็ให้ผลใหญ่ยิ่ง ไม่เสมอกับเหตุที่แลไม่เห็น หรือเหตุที่พ้นไปจากภพชาติปัจจุบัน แล้วเหตุที่ไม่ได้ละกันในอดีตที่แลไม่เห็น รู้ไม่ถึง ก็มีผลไม่ใช่ไม่มีและมีผลมาถึงปัจจุบัน ไม่ใช่ว่าได้ และผลก็ตรงตามเหตุเสมอ ไม่มีคลาดเคลื่อน แม้เล็กน้อย^{๗๖๐}

ทุกคนอยากเป็นสุข ยิ่งสามารถเป็นสุขในที่ทั้งปวงหรือทุกเวลายิ่งจะยินดียิ่ง จึงต้องเข้าใจว่า เมื่ออยากเช่นนั้นเป็นผล ก็ต้องทำเหตุให้ตรงกับผลเช่นนั้น เป็นสุขในที่ทั้งปวงไม่หมายเฉพาะเป็นสุขในชาตินี้ภพนี้หมายถึงเป็นสุขในชาติหน้าภพหน้า บางทีชาตินี้ภพนี้เราจะต้องเสวยผลของเหตุในชาติอดีตภพอดีตที่ตามมาทัน สุขในที่ทั้งปวงก็คือสุขทั้งภพหน้าด้วย ชาตินี้เป็นสุขต้องระวังอย่าให้ชาติหน้าเป็นทุกข์ ต้องละเหตุที่จะให้เป็นทุกข์ทั้งหมด^{๗๖๑} เหตุทุกข์ คือความไม่ดีทุกประการเกิดจากใจ ความดีทุกประการก็เกิดจากใจ ความทุกข์ความสุขก็เกิดจากความคิด ละเหตุทุกข์ได้เพียงไรย่อมเป็นสุขเพียงนั้น^{๗๖๒} ความคิดใคร่ในสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ ความอยากมี อยากเป็น ความอยากไม่มีไม่เป็น เป็นความคิดที่เป็นทุกข์ เมื่อใช้สติพิจารณาความรู้สึกในใจให้เห็นความอยากที่เกิดขึ้น ดูให้เห็น

^{๗๕๖} อ่างแล้ว.

^{๗๕๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๖ - ๓๖๗.

^{๗๕๘} อง.ปญจก (ไทย) ๒๒/๒๔๑/๓๘๔.

^{๗๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, วิธีการเพื่อความสุสุขของชีวิต,

หน้า ๔๕๗ - ๔๕๘.

^{๗๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๘.

^{๗๖๑} อ่างแล้ว.

^{๗๖๒} อ่างแล้ว.

เห็นอย่างรู้^{๗๖๓} นั้นเป็นเหตุทุกข์ต้องการละทุกข์ พยายามดับสิ่งที่เห็นเหตุทุกข์ ทำไปเรื่อย ๆ จะมีสุขในที่
ทั้งปวง^{๗๖๓}

๑๔. เสบียงเพื่ออนาคต^{๗๖๔}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์ว่า “พระพุทธเจ้าทรงสอนให้อยู่กับปัจจุบัน ไม่ให้อาลัยอดีต ไม่ให้เพื่อฝันถึงอนาคต^{๗๖๕} ทั้ง ๓ ประการนี้ ไม่ได้หมายถึงที่เป็นโทษ แต่หมายถึงที่เป็นคุณประโยชน์ เท่านั้น”^{๗๖๖}

ไม่ให้อาลัยถึงอดีต คืออะไรที่เกิดแล้วผ่านไปแล้วแม้เป็นความสุขความชื่นชอบยินดี ก็อย่าได้ผูกใจอาลัยถึง อยากให้กลับมาดำรงอยู่ต่อไป ซึ่งเป็นไปไม่ได้ไปอาลัย ย่อมจะต้องได้รับความทุกข์เพราะความไม่สมหวัง^{๗๖๗} อนาคตก็ไม่ให้เพื่อฝันถึง ไม่ให้คาดคะเนว่าอนาคตจะได้ลาภ ได้ยศ อย่างนั้น อย่างนี้ เพราะการคาดคะเนล่วงหน้าเช่นนี้ทำให้ใจฟุ้งซ่านไม่สงบสุข ในปัจจุบันในอนาคต ถ้าไม่เป็นไปตามที่คาดก็จะเสียใจเพราะผิดหวัง อยู่กับปัจจุบันมากเพียงไร ก็จะมีความสุขได้มากเพียงนั้น^{๗๖๘}

การเตรียมอนาคต ที่สำคัญมากอย่างหนึ่ง ก็คือการเตรียมอนาคตในภพชาติเบื้องหน้า ทุกคนจะมีชีวิตอยู่ในชาตินี้อย่างมาก ก็ประมาณร้อยขวบปีเท่านั้น จะทุกข์จะสุขในภพชาตินี้ก็ชั่วระยะที่ไม่นานเท่าไร ได้ความมั่งมีศรีสุข ลาภ ยศ สรรเสริญ ในภพชาตินี้สักเพียงไร ก็ไม่อาจรักษาไว้ได้นาน แต่ภพชาติในอนาคตนั้นนานนักหนา นับปีนับชาติไม่ได้ จึงควรเตรียมภพชาติในอนาคตมากกว่า เรียกว่า “เตรียมเสบียงเดินทางไว้สำหรับภพหน้า” เตรียมกุศลไว้ให้พร้อมเพียงพอกับทางที่ไกลแสนไกล จนประมาณมิได้ บุญกุศลที่จะเป็นเสบียงเดินทางต้องประกอบด้วย ทาน ศีล ภาวนา การทำจิตให้ผ่องแผ้ว บริสุทธิ์จาก โลภ โกรธ หลง จำเป็นที่สุด สำคัญที่สุด และมีโอกาสจะทำได้มากที่สุด เพราะไม่ต้องประกอบด้วยอะไรเลย ใจมีอยู่กับตัวเราแล้ว^{๗๖๙}

^{๗๖๓} อ่างแล้ว.

^{๗๖๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เสบียงเพื่ออนาคต, หน้า ๔๕๙

- ๔๖๐.

^{๗๖๕} ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙.

^{๗๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เสบียงเพื่ออนาคตเรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๙.

^{๗๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๐.

^{๗๖๘} อ่างแล้ว.

^{๗๖๙} อ่างแล้ว.

๑๕. ความหมายของบารมี บารมีนำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า^{๗๗๐}

คำว่า บารมี ท่านแสดงว่าพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีโดยลำพังตลอดเวลาช้านาน บำเพ็ญมาก ๆ เข้า ก็เป็นบารมีสูงขึ้น ๆ บริบูรณ์ขึ้น จัดเป็น ๓ ชั้น คือ ๑) บารมีสามัญ ๒) อุปบารมี บารมีที่มากยิ่งขึ้น ๓) ปริมัตถบารมี บารมีที่เป็นปริมัตถ คือให้เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง บารมีที่สมบูรณ์ นำให้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า^{๗๗๑} บารมีคือคุณธรรมผู้มุ่งดี บารมีหมายถึงคุณธรรมที่นำผู้ปฏิบัติให้ออกจากฝั่ง จนพ้นจากฝั่งนี้ไปถึงฝั่งโน้น^{๗๗๒}

บารมีคือคุณธรรมผู้มุ่งดี คำว่าบารมี ที่แปลว่าอย่างยิ่ง หรือที่มีความหมายว่า เลิศ ประเสริฐ หมายถึงฉัมมะ หรือภูมิชั้นของฉัมมะที่เป็นคุณธรรม ที่เป็นความดีในจิตใจ ซึ่งได้สั่งสม เพิ่มเติมให้ยิ่งขึ้น ๆ จนถึงบริบูรณ์เต็มที่ในที่สุด อย่างยิ่งคือว่าคุณธรรมที่สั่งสอนอบรมให้เป็นอย่างยิ่ง คือยิ่งขึ้น ๆ และที่หมายถึงว่าเลิศหรือประเสริฐ โดยที่คุณธรรมที่เป็นอย่างยั้งนั้นเป็นของเลิศ เป็นของ ประเสริฐ เป็นของดีที่สุดในที่แปลว่าให้ถึงฝั่งโน้น หมายถึงคุณธรรมที่นำผู้ปฏิบัติให้ออกจากฝั่งนี้ จน พ้นจากฝั่งนี้ไปถึงฝั่งโน้น เหมือนอย่างผู้ที่ข้ามจากฝั่งนี้คือโลกหรือว่าทุกข์หรือกิเลสนับเป็นฝั่งนี้ จะพ้น จากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้น หมายถึงโลกุตระพื้นโลกคืออินพพาน ต้องอาศัยคุณธรรมที่ได้สั่งสมอบรมยิ่งขึ้น ๆ คือบารมีให้ถึงฝั่งหมายถึงคุณธรรมนั่นเอง^{๗๗๓}

๑๖. บารมีสร้างด้วยกรรม^{๗๗๔}

บารมีมาจากกรรม คือการงานที่บุคคลกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ประกอบด้วย เจตนาคือความจงใจ กรรมที่บุคคลกระทำนั้น กรรมดีก็มีกรรมชั่วก็มี กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว มีพุทธสุภาษิตว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม เพราะว่าบุคคลมีเจตนาคือความ จงใจแล้ว จึงกระทำการ ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง”^{๗๗๕} ดังนี้” ดังนั้น กรรมที่บุคคล กระทำนี้เอง ถ้าเป็นกรรมดีก็เป็นบุญกรรมกุศลกรรม ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เป็นบาปกรรม อุกุศลกรรม กรรมที่บุคคลได้กระทำนี้ ย่อมให้ผลในปัจจุบันก็มี ในภายหน้าก็มี ในเวลาที่ถัดไปจากภายหน้าก็มี เมื่อ

^{๗๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของบารมี บารมีนำไปสู่ ความเป็นพระพุทธเจ้า, หน้า ๔๖๑ - ๔๖๒.

^{๗๗๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๗๗๖ - ๗๗๘. (สโมธานกถา)

^{๗๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ความหมายของบารมี บารมีนำไปสู่ ความเป็นพระพุทธเจ้า, หน้า ๔๖๑ - ๔๖๒.

^{๗๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๑ - ๔๖๒.

^{๗๗๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บารมีสร้างได้ด้วยกรรม, หน้า ๔๖๒ - ๔๖๓.

^{๗๗๕} อัง.ฉก.ก (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

กรรมให้ผลแล้ว ก็เป็นอโหสิกรรม คือกรรมที่ได้ให้ผลแล้ว ความดีที่ยังเหลืออยู่ติดอยู่ ไม่หมดสิ้นไปได้ เหมือนอย่างกรรม เรียกว่า “บารมี”^{๗๗๖}

๑๗. ทุกคนควรสร้างบุญบารมี^{๗๗๗}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ นิพนธ์ไว้ว่า มรรคมืองค์ ๘ นั้นเองคือ “บารมี” ที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติจนถึงได้ตรัสรู้ ปฏิบัติที่แรกก็เป็นบารมีปฏิบัติยิ่งขึ้น ๆ ก็เป็นอุปบารมี จนถึงที่สุดเป็นปรมัตถบารมี ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า^{๗๗๘} มรรคมืองค์ ๘ ที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทานี้ ไม่ใช่คำว่าบารมี แต่ว่าผู้ปฏิบัติ ผู้ศึกษารวมพึงต้องเข้าใจว่าบารมีนั่นเองมาเป็นมรรคมืองค์ ๘ ๆ นั้นก็มาจากบารมี ที่ทรงบำเพ็ญนั่นเอง มาประกอบกันเข้าเป็นมรรคมืองค์ ๘ ฉะนั้น เมื่อมาเป็นมรรคมืองค์ ๘ แล้ว ทรงปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ นี้บริบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มรรคมืองค์ ๘ นั้นเอง เป็นข้อสรุปของบารมีทั้ง ๑๐ นั้น มาเป็นมรรคมืองค์ ๘^{๗๗๙}

บารมี ๑๐ คือ ๑) ทาน การให้การเสียสละ ๒) ศีล การรักษากาย วาจา ใจ ให้เรียบร้อย ๓) เนกขัมมะ การออกบวช ออกจากกาม ๔) ปัญญา ความรอบรู้เหตุผล ๕) วิริยะ ความเพียร ๖) ขันติ ความอดทนมาก ๗) สัจจะ ความจริง ๘) อธิษฐาน ตั้งใจมั่น ๙) เมตตา รักใคร่ และ ๑๐) อุเบกขา วางใจเป็นกลาง^{๗๘๐} เมื่อจัดตามภูมิธรรมที่ปฏิบัติ พึงเห็นได้ดังนี้ ข้อสรุปนี้ก็เป็นที่มาของการวิจารณ์ธรรม^{๗๘๑} ทุกควรพึงปฏิบัติในบารมีตามควรแก่ฐานะ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า บารมีธรรมนี้ เป็นหลักธรรมที่ทุก ๆ คนต้องปฏิบัติด้วยกันทั้งนั้น จึงจะอยู่ด้วยกันเป็นสุข แม้ไม่ปรารถนาจะเป็นพระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาพระโพธิญาณ ก็พึงปฏิบัติตามหลักบารมีเหล่านี้ ก็จะเป็นบุญบารมีบุญนิชฌมทรัพย์คือบุญ^{๗๘๒} ซึ่งทุกคนปฏิบัติเท่าไร ก็ได้เท่านั้น และชื่อว่าเป็นผู้ที่ปฏิบัติพระพุทธศาสนา เข้าถึงพระพุทธศาสนาด้วย ตามหลักธรรม เป็นของกลางซึ่งทุกคนควรปฏิบัติ ตามควรแก่ฐานะของตน^{๗๘๓}

^{๗๗๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, บารมีสร้างได้ด้วยกรรม, หน้า ๔๖๓.

^{๗๗๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ทุกคนควรสร้างบุญบารมี, หน้า ๔๖๓ - ๔๖๔.

^{๗๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๓.

^{๗๗๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๐ - ๔๙๒/๓๗๓ - ๓๗๔.

^{๗๘๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๗๗๕ - ๗๗๘. (สโมธานกถา)

^{๗๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ทุกคนควรสร้างบุญบารมี, หน้า ๔๖๔.

^{๗๘๒} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑ - ๑๖/๑๗ - ๑๙.

^{๗๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ทุกคนควรสร้างบุญบารมี, หน้า ๔๖๔.

รุ่งอรุณ แก้วดำ ผู้มีส่วนได้อ่านพระนิพนธ์เรื่องวิธีสร้างบุญบารมี ได้มีความเห็นว่า “เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง ทรงอธิบายหลักธรรม ให้คนอ่านเข้าใจได้ง่าย และทรงนิพนธ์เรื่องนี้ได้อย่างลึกซึ้ง เป็นองค์ความรู้ให้กับสังคมไทยได้เป็นอย่างดี เป็นองค์ความรู้ที่ตรงไม่ผิดเพี้ยน ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงเหมาะสมอย่างที่เป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนาและเป็นสังฆราชา พระนิพนธ์เรื่องวิธีสร้างบุญบารมี เมื่ออ่านแล้วมีคุณค่าทางพุทธิปัญญา ทำให้เข้าใจถึงวิธีการทำบุญ สร้างบารมีได้ถูกต้องขึ้น มีความฉลาดในการทำบุญ ทำกุศล สร้างบารมี เป็นการแนะนำให้พุทธบริษัทมีปัญญาควบคู่ไปกับศรัทธา ความเชื่อ ปสาทะความเลื่อมใส เห็นว่าการศึกษาพระพุทธศาสนาควรที่จะศึกษาให้ลึกซึ้ง ไม่เชื่อสิ่งใดง่าย ๆ มีศรัทธาอย่างผิด ๆ พระนิพนธ์จึงมีคุณค่าต่อปัญญาชน”^{๗๘๔}

๔.๙ เรื่องชีวิตนี้สั้นนัก^{๗๘๕}

ชีวิตนี้สั้นนัก เป็นพระนิพนธ์ลำดับที่ ๓.๙ เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมไว้เป็นเรื่องขนาดยาวกว่าเรื่องอื่น ๆ ไม่มีเรื่องสั้นประกอบขยายเนื้อเรื่อง ผู้วิจัยได้สรุปเนื้อหาแล้ว สืบค้นแหล่งอ้างอิงชั้นปฐมภูมิที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมกล่าวอ้างไว้ ตามลำดับ ดังนี้

ทุกชีวิตไม่ว่าคนหรือสัตว์มิได้มีเพียงเฉพาะชีวิตนี้ คือมิได้มีเพียงชีวิตในชาตินี้ชาติเดียวแต่ทุกชีวิตมีทั้งชีวิตในชาติอดีต ชีวิตชาติปัจจุบัน และชีวิตในอนาคต ชีวิตนี้สั้นนัก หมายถึงชีวิตในชาติปัจจุบันสั้นนักสั้นนัก เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ให้ความหมายของชีวิตโดนัยนี้ว่า “ชีวิตคืออายุ” เพราะชีวิตในปัจจุบันชาติของแต่ละคน อย่างยืนยาวที่สุดก็เกินร้อยไปได้ไม่เท่าไร เป็นอายุที่ไม่ยืนมากนัก เมื่อนำไปเทียบกับชีวิตที่ต้องผ่านมาแล้วในอดีตที่นับชาติไม่ถ้วน และโดยนัยนี้ชีวิตของเราจะต้องเวียนว่ายตายเกิดต่อไปอีกในอนาคตที่นับชาติไม่ถ้วน นับปีไม่ได้เช่นกัน ซึ่งนักปราชญ์ท่านว่า “อุปปกณฺธิทํ ชีวิตมาหุ ธีรา ชีวิตนี้สั้นนัก”^{๗๘๖} เปรียบกับชีวิตนี้กับชีวิตในอดีตที่นับชาติไม่ถ้วนและชีวิตที่ในอนาคตจะนับชาติไม่ถ้วน คนที่ไม่มีปัญญาไม่สามารถที่นำพาตนเองให้พ้นทุกเรื่องนี้ได้^{๗๘๗}

ทำไมชีวิตถึงสั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมกล่าวถึงทุกชีวิตก่อนที่จะได้มาเป็นคน เป็นสัตว์อยู่ในปัจจุบันชาติ ต่างเป็นอะไรต่อมิอะไรมาแล้วมากมาย แยกออกไม่ได้ว่ามีกรรมดี กรรมชั่วอะไรบ้าง ทำกรรมใดก่อนทำกรรมใดหลังในชาติอดีตทั้งหลายย่อมมากมายเกินกว่าที่ได้มากระทำในชาตินี้ในชีวิตนี้ได้อย่างประมาณมิได้และกรรมดีกรรมชั่วทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมให้ผลตรงตามเหตุ

^{๗๘๔} สัมภาษณ์ รุ่งอรุณ แก้วดำ, ๒/๓ ชุมชนสันโค้งหลวง ต. รอบเวียง อ.เมืองเชียงราย จ. เชียงราย, ๒๕ มีนาคม ๒๕๖๑.

^{๗๘๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต, ชีวิตนี้สั้นนัก, หน้า ๔๖๕ - ๕๑๕.

^{๗๘๖} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๒ - ๑๔๖.

^{๗๘๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้สั้นนัก, หน้า ๔๖๗.

ทุกประการ เมื่อใดกำลังมีความสุข ไม่ว่าผู้กำลังมีความสุขนั้นจะเป็นเราหรือเขา เมื่อนั้นพึงรู้ความจริงว่า เหตุดีที่ได้ทำไว้กำลังให้ผล ผู้ทำเหตุดีนั้นกำลังเสวยผลแห่งเหตุนั้นอยู่ บุคคลจะไม่สามารถหยั่งรู้ให้เห็นแจ้งได้ ว่าทำเหตุดีหรือหรือกรรมดีใดไว้ แต่ก็พึงรู้พึงมั่นใจว่าเหตุแห่งความสุขที่กำลังได้เสวยอยู่เป็นเหตุดีแน่ ผลดีเกิดแต่เหตุดีเท่านั้น ผลดีไม่มีเกิดแต่เหตุไม่ดีได้เลย^{๗๘๘}

“กรรมคือการกระทำที่ทำในชีวิตนี้ ในชาตินี้ ชาติเดียวจึงน้อยนัก เมื่อเปรียบเทียบกับกรรม การกระทำที่ทำไว้แล้วในอดีตชาติอันนับจำนวนชาติไม่ถ้วน” ทรงเปรียบเทียบกรรมกับการเขียนหนังสือด้วยดินสอหรือปากกาไว้ว่า “การใช้ปากกาหรือดินสอเขียนลงในกระดาษแผ่นเดียว ครั้งแรกย่อมอ่านง่ายอ่านเข้าใจได้ง่าย แต่เมื่อเราเขียนทับลงไปมากขึ้น เขียนซ้ำลงไปบนกระดาษแผ่นเดียวกันนั้น ตัวหนังสือยิ่งจะทับกันยิ่งขึ้น การอ่านก็จะยิ่งอ่านยากขึ้นจนอ่านไม่ออกเลย ไม่เห็นเลยว่า เป็นตัวหนังสือ จะเห็นแต่รอยหมึกรอยดินสอทับกันไปทับกันมาเป็นสีสนเท่านั้น ได้แต่เพียงรู้เท่านั้นว่า มีการเขียนลงกระดาษแผ่นนั้น หากอ่านรู้เรื่องไม่ว่าเขียนอะไรก่อนเขียนอะไรหลัง ฉันทิด การทำดีทำชั่ว ก็ฉันทิด ต่างได้ทำกันมานับภพชาติไม่ถ้วน ทับถมกันมายิ่งกว่าตัวหนังสือที่อ่านไม่ออก ทำกรรมดีไว้ก็ไม่รู้ไม่เห็น แยกไม่ออกว่ากรรมใดทำก่อนทำกรรมใดหลัง ทำดีอะไรไว้บ้าง มากน้อยต่างกันอย่างไร มาถึงชาตินี้ไม่รู้ด้วยกันทั้งสิ้น เป็นความซับซ้อนของกรรมที่แยกไม่ออก เช่นเดียวกับความซับซ้อนของตัวหนังสือที่เขียนทับกันไปทับกันมา”^{๗๘๙}

แต่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า ความซับซ้อนของกรรมแตกต่างกับความซับซ้อนของตัวหนังสือ ตรงที่ตัวหนังสือนั้นเมื่อเขียนทับกันมาก ๆ ย่อมไม่มีทางรู้ว่า เขียนเรื่องดีหรือเรื่องไม่ดีอย่างไร แต่กรรมนั้นแม้ทำซับซ้อนมากเพียงไร ก็มีทางรู้ว่าทำกรรมดีไว้มากน้อยเพียงไร หรือกรรมไม่ดีไว้มากน้อยเพียงไร โดยมีผลที่ปรากฏขึ้นของกรรมนั่นเองเป็นเครื่องช่วยแสดงให้เห็น ชีวิตหรือชาตินี้ของทุกคนมีชาติกำเนิดไม่เหมือนกัน ความแตกต่างห่างกันนานาประการ เหล่านี้เป็นเครื่องชี้ให้ผู้เชื่อในกรรมและผลของกรรม เห็นความมีภพชาติในอดีตของแต่ละชีวิตในชาติปัจจุบัน เกิดมาต่างกันในชาตินี้ เพราะทำกรรมไว้ต่างกันในอดีต^{๗๙๐}

ความแตกต่างของชีวิตที่สำคัญที่สุด ที่แสดงให้เห็นอำนาจอันใหญ่ยิ่งที่สุดของกรรม คือ ความได้ภพชาติของพรหม เทพ มนุษย์กับความได้ภพชาติของสัตว์ เทวดาอาจเป็นมนุษย์เป็นสัตว์ได้ มนุษย์อาจเป็นเทวดาเป็นสัตว์ได้ สัตว์อาจเป็นเทวดาได้ แม้จะเชื่อหรือไม่เชื่อความจริงเรื่องนี้เป็นความจริงเสมอ ไม่มีอะไรมาเปลี่ยนแปลงจากความจริงได้ เชื่อหรือไม่เชื่อก็ควรกลัวอย่างหนึ่ง คือ “กลัวการไม่ได้กลับมาเป็นคน ไม่ได้ไปเกิดเป็นเทวดา” เช่นเรื่องเศรษฐีไปเกิดเป็นสุนัข เรื่องพระภิกษุรูปหนึ่งมรณภาพไปเกิดเป็นเส้น เทวดามาเกิดเป็นมนุษย์ ทั้งหมดนี้เป็นอำนาจอันยิ่งใหญ่ของกรรมเท่านั้น ที่ตกแต่งชีวิตให้เป็นไปได้โดยไม่น่าเชื่อมากถึงเพียงนี้ กรรมจึงน่ากลัวจริง ๆ น่าหนีให้พ้น

^{๗๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘.

^{๗๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๙.

^{๗๙๐} อ้างแล้ว.

อำนาจกรรมจริง ๆ ทั้งกรรมในอดีตและกรรมในปัจจุบัน^{๗๙๑} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ว่า “กรรมอันเป็นเหตุทำให้เกิดคือชกกรรม เป็นกรรมสุดท้ายก่อนชีวิตจะขาดจากภพภูมินี้ กรรมสุดท้าย หรือเรื่องสุดท้ายที่จิตผูกพันคิดถึงอยู่คือชกกรรมอันนำไปเกิด นึกถึงความดีที่เป็นบุญเป็นกุศล ในขณะที่ก่อนจิตจะดับ จิตก็จะไปสู่สุคติร่างกายไปสู่สุคติด้วย นึกถึงความไม่ดีที่เป็นบาปเป็นอกุศล ในขณะที่ก่อนจะดับจิต จิตก็จะไปสู่ทุคติร่างกายไปสู่ทุคติด้วย”^{๗๙๒}

“จิตที่ใกล้จะแตกดับนั้นปกติเป็นจิตที่อ่อนมาก ไม่มีกำลังที่จะต้านทานใด ๆ ทั้งนั้น คู่กันเคยกับความรู้สึกใด เกี่ยวกับเรื่องใด ความรู้สึกนั้นเกี่ยวกับเรื่องนั้นก็จะเข้าครอบงำจิต มีอำนาจเหนือจิต ทำให้จิตเมื่อใกล้ดับผูกพันอยู่กับความรู้สึกนั้นเกี่ยวกับเรื่องนั้น เมื่อจิตดับคือจากร่าง ก็จากไปพร้อมกับความรู้สึกนั้นเกี่ยวกับเรื่องนั้น นำไปก่อเกิดกายที่สมควรแก่สภาพจิตทุกประการ”^{๗๙๓} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า “ผู้ใหญ่ผู้มีสัมมาทิฐิสัมมาปัญญาแต่ไหนแต่ไรมา ท่านเชื่อในเรื่องอำนาจความยึดมั่นถือมั่นของจิต ท่านจึงสอนลูกหลานไว้ว่า ก่อนจะหลับไปให้ภาวนาพุทโธ นึกถึงพระพุทโธเจ้า และตั้งใจปรารถนาว่า เมื่อจากโลกนี้ไปเมื่อใดก็ตาม ขอให้กลับมาเป็นมนุษย์ทันทีให้ได้ พบพระพุทโธศาสนา” ผู้อธิฐานจิตปรารถนากลับมาเกิดเป็นมนุษย์พบพระพุทโธศาสนานั้น คือ ผู้รับรองความสำคัญของชีวิตนี้ ที่แม้จะมีนัยว่า ชีวิตนี้เท่านั้นที่จะนำไปสู่ความสวัสดิมีสุขได้อย่างแท้จริง เพราะชีวิตนี้เท่านั้นที่พร้อมสำหรับการบำเพ็ญบุญกุศลทุกประการ^{๗๙๔}.

การจะทำให้ใจเป็นสุขปราศจากทุกข์แม้พอสมควรขณะใกล้จะดับจิต คือการเลือกชีวิตในภพชาติให้มีความสุข การจะสามารถทำให้เป็นเช่นไรในเวลาใกล้จะดับจิตนั้น ต้องทำจิตให้คู่กันเคยกับสิ่งนั้นบ่อย ๆ เนือง ๆ เช่นการท่องพุทโธไว้ในใจเสมอ นั่นคือความคู่กันเคยกับพุทโธ ทุกคนผ่านชีวิตในอดีตชาติมาแล้วเป็นอันมาก มีความคู่กันเคยกับเรื่องราวอารมณ์ต่าง ๆ มาแล้วมากมาย ผลของการยึดมั่นถือมั่นจะนำมาสู่ภพชาติปัจจุบัน มีข้อสังเกตชัดว่าดูภพชาติของตนในปัจจุบันก็พอจะเข้าใจว่าอดีตนั้นตนผูกพันกับเรื่องใด อารมณ์ใดมากที่สุดหรือว่าไม่ดี ผู้ที่จิตผูกพันกับการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ทำทานการกุศลมามากในอดีตชาติ ก็จะได้จากปัจจุบันชาติ คือปัจจุบันชาติจะสมบูรณ์พูนสุขด้วยทรัพย์สินเงินทอง เป็นต้น^{๗๙๕}

ทุกคนกำลังมีผลของกรรมดีและกรรมไม่ดีติดตามมา เป็นผลของเหตุที่ได้ทำกันไว้ในอดีตชาติที่สลบซบซอนนับไม่ได้ กรรมไม่ดีกำลังเล่นตามส่งผลแก่เราทุกคนแน่นอน เปรียบผลไม้ดั้นนั้นดังรถบรรทุกกำลังตะบึงไล่กวตเราอยู่จริง ๆ ที่ยังไม่ทันบดทับขยี้เราก็กะเพราะกรรมปัจจุบันของเราที่

^{๗๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๐ - ๔๗๓.

^{๗๙๒} อ่างแล้ว.

^{๗๙๓} เรื่องเดียวกัน, ๔๗๔.

^{๗๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๕ - ๔๗๖.

^{๗๙๕} อ่างแล้ว.

กำลังกระทำอยู่อาจจะม่ีแรงพาวหนีได้ทันจะอย่างหวุดหวิดน่าเสียวไส้เพียงไร เราผู้ไม่มีตาพิเศษก็หาไม่รู้ไม่กรรมดีเท่า นั้นที่เป็นแรงพาวเราวิ่งหนีกรรมไม่ดีที่กำลังส่งผลติดตามเราอยู่ในขณะนี้”^{๗๙๖}

วิธีหนีกรรม

ผู้ที่เกิดมาดีมีสุขสมบูรณ์ในภพชาตินี้ ก็มีใช้ว่าไม่มีมือแห่งอกุศลตามตะครุบอยู่ มีแน่ เพราะทุกคนมีมือแห่งอกุศลกรรมตามตะครุบแต่ในขณะเดียวกัน ทุกคนมีมือแห่งกุศลธรรมเป็นผู้ช่วยอยู่ มือแห่งกุศลธรรมนั้น ท่านเปรียบเหมือนเท้า มีมือผู้ร้ายตามตะครุบอยู่ จะหนีพ้นก็ต้องอาศัยเท้าพาวิ่งให้เร็วที่สุด เท้าที่จะวิ่งเร็วได้นั้นคือต้องทำบุญทำกุศลคุณงามความดีให้มากที่สุด ให้เต็มสติปัญญาความสามารถเสมอ ความดีเท่า นั้นจะช่วยให้พ้นแห่งกรรมร้ายได้ แม้จะพ้นอย่างหวุดหวิดก็ต้องดีกว่าไม่พ้น ที่เป็นเช่นนั้น เพราะทุกคนได้ผ่านภพชาติมาแล้วไม่ถ้วน ยาวนานนักหนา ทำอะไรต่อมิอะไรกันมาเสียนักต่อนัก ทำกรรมดีกรรมชั่วสลับซับซ้อนกันอยู่ และลืมนกันเสียแล้วสิ้น การไม่นึกนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่าจะทำให้ประมาท ไม่พยายามหนีผลแห่งกรรมไม่ดี เมื่อกรรมไม่ดีตามทันถึงตัว ก็จะใช้อำนาจที่ร้ายแรงอย่างไม่เมตตาปราณี”^{๗๙๗} ฉะนั้น อย่าเป็นผู้ปฏิเสธเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมอย่างปราศจากแห่งผล เพื่อความไม่ประมาท จงอย่าปฏิเสธโดยไม่รู้จริงเช่นนี้ เพราะวันหนึ่งจะหนีไม่พ้นผลที่น่ากลัวนักของกรรม”^{๗๙๘}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่าทุกคนมีชีวิตที่มีได้ราบรื่นเสมอไป ไม่มีสุขตลอดชีวิต ไม่มีทุกข์ตลอดชีวิต ไม่พบแต่สิ่งดีงามตลอดชีวิตพบแต่สิ่งชั่วร้ายตลอดชีวิต แต่ละคนพบอะไร ๆ ทั้งดีและร้าย ผู้ที่ทำบุญทำกุศลทำคุณงามความดีไว้มากในอดีต ความเกิดขึ้นของผู้มีบุญนั้นย่อมเกิดขึ้นพร้อม กับมีบุญห้อมล้อมรักษา แม้ชนกรรมนำให้เกิดลำบาก แต่เมื่อบุญที่ทำไว้มากกว่า กรรมไม่ดีที่นำให้ลำบากก็จะต้องถูกตัดรอนด้วยอำนาจของกุศลกรรม มือแห่งบุญก็ต้องเอื้อมมาโอบอุ้มให้พ้นจากความลำบากยากจน ให้มีงมีศรีสุขควรแก่บุญที่ได้ทำไว้”^{๗๙๙}

อดีตชาติของทุกคนมีมากมาย จึงได้ทำกรรมกันไว้มากมายกุศลกรรมบ้างอกุศล กรรมบ้างชีวิตในปัจจุบันจึงมีดีบ้าง ไม่ดีบ้างสุขบ้างทุกข์บ้าง คนมั่งมีเป็นมหาเศรษฐีก็ด้วยอำนาจของกุศลกรรมคือบริจาคช่วยเหลือเจือจุนผู้อื่นที่ได้กระทำไว้ในอดีตชาติ ผู้มีปัญญาจึงกลัวกรรมยิ่งกว่ากลัวอะไรอื่นกลัวเพราะรู้ว่าเมื่อทำกรรมไม่ดีไว้แล้วต้องได้รับผลไม่ดี และเมื่อถึงเวลาที่กรรมส่งผลไม่ดีมาถึงตัว บางคนทำกรรมดีที่ไม่สำคัญไม่ยิ่งใหญ่ แต่ทำกรรมไม่ดีที่สำคัญหนักนักหนาเช่นนี้ ย่อมได้เสวยผลตามเหตุคือภพชาตินี้ย่อมประสบส่วนดีน้อยกว่าส่วนไม่ดี ส่วนผู้ที่ทำกรรมดีมากทำกรรมไม่ดีน้อย ย่อมประสบส่วนดีมากกว่าส่วนไม่ดี”^{๘๐๐}

^{๗๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๙.

^{๗๙๗} อ่างแล้ว.

^{๗๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๓.

^{๗๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๗ – ๔๘๘.

^{๘๐๐} อ่างแล้ว.

เมื่อกรรมดีจะส่งผลก็ไม่มีอะไรหรือผู้ใดจะกีดกันยับยั้งได้ กรรมไม่ดีที่แรงกว่าเท่านั้น ที่จะกีดกันขัดขวางได้ ไม่ให้กรรมดีอาจส่งผล แต่ถ้ากรรมดีแรงกว่ากรรมไม่ดีกรรมดีก็ต้องส่งผลจนได้ กรรมไม่ดีหาอาจขัดขวางได้ไม่ อะไร ๆ ก็หาอาจขัดขวางได้ไม่ เช่นเดียวกัน เมื่อกรรมไม่ดีจะส่งผลก็ไม่มีอะไรหรือผู้ใดจะกีดกันยับยั้งได้ กรรมดีที่แรงกว่าเท่านั้นที่กีดกันขัดขวางได้ไม่ให้กรรมไม่ดีส่งผล แต่ถ้ากรรมไม่ดีแรงกว่ากรรมดีกรรมไม่ดีก็ต้องส่งผลจนได้ กรรมดีหาอาจขัดขวางได้ไม่ อะไรก็หาอาจขัดขวางได้ไม่^{๘๐๑}

ชีวิตนี้น้อยนัก^{๘๐๒} คือชีวิตในภพนี้ ในชาตินี้น้อยกว่าชีวิตที่ผ่านมาแล้วในอดีตชาติ ผู้มีปัญญาเมื่อมานึกถึงความจริงนี้ย่อมไม่ประมาท^{๘๐๓} ย่อมเห็นภัยที่จะตามมา ผู้มีปัญญาย่อมพยายามหนีให้พ้นหนีให้กรรมไม่ดีตามไม่ทัน หรือพยายามสร้างกำลังที่จะเอาชนะความแรงของกรรมไม่ดีให้ได้ เพื่อไม่ต้องรับผลของกรรมไม่ดี ที่อาจร้ายแรงทำความชอกช้ำให้แก่ชีวิตได้ คนที่มุ่งแต่จะได้ในชาตินี้โดยไม่คำนึงถึงความถูกต้องชอบธรรม เป็นการทำความผิดเป็นส่วนใหญ่ เท่ากับให้ออกาสกรรมไม่ดีในอดีตชาติที่ได้สั่งสมไว้ให้ตามมาส่งผลทันในชาตินี้ง่ายเข้า และส่งผลได้แรงเต็มที่ง่ายเข้า โดยไม่มีกรรมดีเพียงพอจะช่วยเหลือยับยั้งหรือผ่อนคลายให้เบาลง^{๘๐๔}

พลังสำคัญประการหนึ่ง ที่จะช่วยให้สามารถหนีพ้นมือแห่งกรรมไม่ดีที่ติดตามตะครุบอยู่ได้ และเป็นพลังที่จะสามารถทำให้เกิดขึ้นได้ไม่ยาก คือการนึกถึงพระพุทธเจ้า นึกถึงพุทโธ นึกไว้ให้คุ้นเคยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับใจ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นอันเดียวกันก็หมายถึงความจะไม่อาจแยกจากกันได้เลย ไม่ว่าจะเวลาใดก็ตามจะสุขจะทุกข์จะเป็นจะตายใจก็มีพุทโธ พุทโธจะมีอยู่ในใจ^{๘๐๕}

กรรมมีสี่

กรรมดีก็ตามกรรมไม่ดีก็ตาม^{๘๐๖} เมื่อจะส่งผลจะต้องมีสี่ มีเครื่องมือ มีมือเป็นเครื่องนำให้ถึงผู้จะรับผลแห่งกรรมนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงยกตัวอย่างว่า คนเมาสุราขับรถพุ่งเข้าชน ผู้จะต้องรับผลแห่งกรรมก็จะถูกรถนั้น ชนถึงตาย พิการ บาดเจ็บสาหัส เสียเงินทองรักษา คนเมาสุราที่ขับพุ่งเข้าชนคือเครื่องมือแห่งกรรม มีสุราเป็นเครื่องบังคับให้พุ่งตรงจุดหมายได้ คือให้กรรมส่งผลได้สำเร็จ หรือเรียกว่าให้กรรมตามทันได้ แต่ผู้ที่กรรมนั้นตามอยู่ เป็นผู้กำลังวังหนี่กรรมไม่ดีคืออยู่เต็มกำลังด้วยการทำความดีต่าง ๆ มีการท่องพุทโธให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับใจเป็นต้น พุทโธอันเป็นยอดของ

^{๘๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๐ - ๔๙๑.

^{๘๐๒} ชุม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๒ - ๑๔๖.

^{๘๐๓} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘ - ๒๙.

^{๘๐๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๑.

^{๘๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๒.

^{๘๐๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๕/๑๔๖/๑๗๙ - ๑๘๐.

ความดี^{๘๐๗} ก็จะเปรียบได้ดั่งพลังจิตอันแรงกล้าของนักสะกดจิต ที่จะสะกดผู้ขับรถซึ่งกำลังมีนเมาด้วยฤทธิ์สุราให้หยุดรถเสียทันที ก่อนที่จะพุ่งเข้าชนเป้าหมายที่กรรมตามทันอยู่ ความสวัสดีย่อมมีแก่ผู้ที่กรรมตามติดอยู่นั้นอย่างเป็นที่อัศจรรย์นัก^{๘๐๘}

ความเข้าใจเรื่องเจ้ากรรมนายเวร

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงให้ความเห็นเรื่องเจ้ากรรมนายเวรชัดเจนขึ้นว่า กรรมไม่ดี^{๘๐๙} มีคู่ที่มักจะใช้ด้วยกันมีความหมายไปในทางไม่ดี คือเจ้ากรรมนายเวร ผู้มีสัมมาทิฐิย่อมไม่ปฏิเสธความเชื่อที่มีอยู่ว่า เจ้ากรรมนายเวรนั้นมีไม่ใช่ไม่มี เจ้ากรรมนายเวรคือ “ผู้ที่ถูกทำร้ายก่อน และผูกอาฆาตจองเวร” แม้ไม่อาฆาตจองเวรก็ไม่เป็นเจ้ากรรมนายเวร คือไม่เป็นผู้คิดร้ายไม่ติดตามทำร้ายให้เป็นการตอบสนอง^{๘๑๐} หรือที่เรียกว่าแก้แค้น^{๘๑๑}

ผู้มีสัมมาทิฐิประกอบด้วยสัมมาปัญญา^{๘๑๒} แม้จะไม่เห็นหน้าตาของเจ้ากรรม นายเวร แต่ย่อมไม่ประมาท ไม่ว่าเป็นสิ่งไม่มีและย่อมไม่เห็นเป็นความเหลวไหลไม่มีเหตุผล ที่ท่านสอนให้ทำบุญอุทิศท่านผู้เป็นเจ้ากรรมนายเวร เช่นเดียวกับท่านผู้เป็นมารดาบิดา บุพพการีผู้มีพระคุณ ทั้งปวง อะไรที่ไม่มีทางเสียหาย มีแต่เป็นทางได้หรือเสมอตัว ผู้มีปัญญาย่อมทำย่อมไม่ปฏิเสธ^{๘๑๓}

เมื่อจะขอโทษท่านผู้เป็นเจ้ากรรมนายเวร ก็พึงทำเช่นเดียวกันเมื่อจะตอบแทน พระคุณท่านผู้มีพระคุณ คือทำบุญทำกุศลด้วยตั้งใจจริงที่จะอุทิศให้ แล้วตั้งใจบอกกล่าวให้รับรู้ ให้ยอมรับความมีเจตนาจริงใจ ที่จะขอโทษและตอบแทน การบอกกล่าวด้วยใจจริงต่อผู้ไม่มีตัวตนปรากฏให้เห็น เช่นนี้ ไม่ใช่ความหลง ไม่ใช่ความไร้เหตุผล แต่เป็นความปฏิบัติที่ถูกต้อง และจะได้ผล อาจพาพ้นมือแห่งกรรมไม่ดีที่ตามอยู่ได้^{๘๑๔}

วิธีสื่อสาร

การทำบุญทำกุศล แม้จะไม่ปรารถนาให้เกิดผลแก่ตนเองโดยตรง ผลก็ย่อมเกิดเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ดังนั้น ในการทำบุญทำกุศลทุกครั้งจึงพึงทำให้กว้างเอื้ออาทรไปถึงผู้อื่นทั้งสิ้น^{๘๑๕} แม้จะอยู่ต่างภพภูมิกัน ตั้งใจอุทิศให้อย่างจริงใจ ให้ด้วยสำนึกในความผิดพลาดกำเริบที่ตนอาจได้กระทำต่อใคร ๆ ทั้งนั้น บอกกล่าวแสดงความจริงใจให้อ่อนโยนและไพเราะจริงใจ ไม่ใช่মনุษย์เท่านั้นที่ชอบ

^{๘๐๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๙/๓๕๙ - ๓๖๓.

^{๘๐๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๒.

^{๘๐๙} อง.ปญจก (ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๐ - ๒๙๒.

^{๘๑๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕/๒๕.

^{๘๑๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๒ ๔๙๓.

^{๘๑๒} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๘๙ - ๙๐/๘๑ - ๘๔.

^{๘๑๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๓.

^{๘๑๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๓.

^{๘๑๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑ - ๑๒/๑๕ - ๑๗.

ความอ่อนโยนความไพเราะจากใจจริง ผู้ต่างภพภูมิทั้งหลายก็มีได้แตกต่างกันไป เจ้าพระคุณสมเด็จพระอรรธาธิบายว่า ใจหรือจิตของมนุษย์ก็เป็นใจหรือจิตดวงเดียวกันเมื่อมนุษย์ละชาตินี้ไปสู่อื่น ภูมิอื่น^{๘๑๖}

ปลั่งกรรม

การให้ผลของกรรมดีและกรรมไม่ดีข้ามภพข้ามชาติได้ กรรมในอดีตชาติส่งผลมาทันในปัจจุบันชาติก็มีไปส่งถึงในอนาคตชาติก็มี^{๘๑๗} แล้วแต่ว่าผู้ทำกรรมจะสามารถหนีได้ไกลเท่าไร หรือหนีได้นานเท่าไร แล้วแต่ว่าในปัจจุบันชาติ ผู้ทำกรรมแล้วในอดีตชาติจะสามารถในการทำจิตใจ ทำบุญทำกุศล ทำความดีได้มากเพียงไหน เป็นกรรมที่ใหญ่ยิ่งหนักหนากว่ากรรมไม่ดีหรือไม่ การให้ผลกรรมก็เช่นเดียวกับการตกจากที่สูงของวัตถุ สิ่งใดหนากว่าเมื่อตกลงจากที่เดียวกันในเวลาใกล้เคียงกัน สิ่งนั้นย่อมถึงพื้นก่อน เปรียบกรรมสองอย่างคือกรรมดี^{๘๑๘} กรรมไม่ดี^{๘๑๙} กระทำในเวลาใกล้เคียงกัน กรรมหนักกว่าไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือไม่ดีก็ตามย่อมส่งผลก่อน กรรมทั้งสองส่งผลแน่นอนไม่เร็วก็ช้า เพราะ กรรมไม่ใช่สิ่งที่จะลบเลือนได้ด้วยกาลเวลา นานเพียงไรกรรมก็ยังให้ผลอยู่เสมอ กรรมจึงมีอำนาจเหนืออำนาจทั้งปวง^{๘๒๐}.

ชีวิตนี้แม้สั้นนักแต่ก็เป็นความสำคัญนัก^{๘๒๑} สำคัญยิ่งกว่าชีวิตในอดีตชาติและชีวิตในอนาคต ชีวิตนี้คือชีวิตในชาติปัจจุบันนี้สำคัญ ก็เพราะในชีวิตนี้เราสามารถหนีกรรมไม่ดีที่ทำไว้ในอดีตได้ และสามารถเตรียมสร้างชีวิตในอนาคตให้ดีเลิศเพียงใดก็ได้หรือตกต่ำเพียงใดก็ได้ ชีวิตในอดีตล่วงเลยแล้วทำอะไรอีกต่อไม่ได้แล้ว ชีวิตในอนาคตก็ยังไม่ถึงยังทำอะไรไม่ได้ เช่นนี้จึงกล่าวได้ว่า ชีวิตนี้สำคัญนัก พึงใช้ชีวิตนี้ให้เป็นประโยชน์ให้สมกับความสำคัญของชีวิตนี้. ชีวิตนี้น้อยนักแต่มีความสำคัญนักด้วยเหมือนกัน ถ้าชีวิตนี้ไม่วิ้งหนีกรรมไม่ดีในอดีตชาติ ชีวิตนี้ก็จะรับผลกรรมไม่ดี ถ้าวิ้งหนีก็จะพ้นกรรมไม่ดีจะตามทันหรือไม่ ขึ้นอยู่กับชีวิตนี้ ยิ่งกว่านั้นถ้ากรรมตามทันในชีวิตนี้ ก็จะตามต่อไปได้อีก ในชีวิตอนาคต กรรมไม่ดีที่ทำไว้ในอดีตมากมายอาจจะตามไม่ทันตลอดไปก็ได้ ถ้าทำชาตินี้ให้ดีที่สุด ชีวิตนี้เท่านั้นที่เราจะพบทางหนีได้ และชีวิตนี้น้อยนักแม้ชั่ววันประกันพรุ่งไม่ได้ พ้นจากชาตินี้ไปแล้ว จะไม่มีโอกาสดีให้วิ้งหนีกรรมได้อีกเลย^{๘๒๒}

^{๘๑๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๔.

^{๘๑๗} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑๗/๓๕๗ - ๓๖๑.

^{๘๑๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๘.

^{๘๑๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๗/๔๘.

^{๘๒๐} ดุราลละเอียดใน เทวทหสูตร วาทะของนิครนถ์ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑ - ๙/๑ - ๑๔.

^{๘๒๑} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๒ - ๑๔๖.

^{๘๒๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๖ - ๔๙๗.

คนสองประเภทคิดต่างกัน

ผู้มีปัญญาสัมมาทิฐิก็คิดไปทางหนึ่ง ผู้เบาปัญญาไม่มีจกาทิฐิก็คิดไปทางหนึ่ง พวกผู้มีปัญญาสัมมาทิฐิก็จะคิดว่าชีวิตนี้สั้นอีกไม่นานก็ต้องตาย ตายแล้วเอาอะไรไปไม่ได้ เอาไปได้ก็แต่บุญบาปหรือความดีจึงเร่งทำความดี ส่วนพวกเบาปัญญาไม่มีจกาทิฐิ ก็จะคิดว่าชีวิตนี้สั้นอีก ไม่เท่าไรก็ต้องตาย มีวิธีใดจะให้ได้มาซึ่งทรัพย์เงินทองก็ต้องรีบหา ไม่มีว่ากันว่าจะผิดหรือถูกผิดก็ช่างให้ได้ก็พอใจ พวกผู้เบาปัญญาบางคนเช่นนี้จึงทำบาปทำความไม่ดีได้เสมอ ชีวิตนี้สำหรับบุคคลสองประเภท มีคุณมีโทษแก่สองฝ่ายแตกต่างกัน เป็นไปตามทิฐิความเห็น^{๘๒๓} คิดดีพูดดีทำดี เพียงทำสามประการนี้ให้สม่ำเสมอ^{๘๒๔} ก็จะสามารถหนีมือแห่งกรรมไม่ดีได้ มือแห่งกรรมไม่ดีจะไม่สามารถตะครุบไว้ในอำนาจได้ กรรมใด ๆ แม้ได้กระทำไว้ตั้งแต่อดีตชาติจะไม่อาจตามสนองได้ง่าย ๆ ในภพชาตินี้ อย่างมากก็เพียงไล่ตามตะครุบอยู่อย่างหมยมันจะทำให้ได้สำเร็จเท่านั้น^{๘๒๕}

กรรมหนัก

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า การทำลายพระพุทธเจ้ากับการทำลายพระพุทธศาสนาย่อมจะเป็นกรรมหนัก^{๘๒๖} เสมอกัน พึงสังวรให้รอบคอบอย่าคิดประมาทว่า “พระพุทธศาสนาไม่มีชีวิตตายไม่มีบาดเจ็บไม่มี” จะทำอะไรกับพระพุทธศาสนาจึงไม่น่าจะบาปเป็นอกุศลกรรม อย่าประมาทในเรื่องนี้ มิฉะนั้นเมื่อต้องได้รับเสวยผลแห่งการทำลายพระพุทธศาสนา จะทุกข์ทรมานนักใคร่ก็จักช่วยไม่ได้^{๘๒๗} พระพุทธศาสนาคือสิ่งที่เกี่ยวเนื่องแนบแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันพระพุทธเจ้า กว่าจะทรงค้นพบและตั้งขึ้นได้ ลำบากยากเย็นกว่าใครสักคนจะมีลูกเป็นที่รักตั้งดวงใจ ทำร้ายลูกก็เท่ากับทำร้ายผู้เป็นพ่อแม่ ทำลายพระพุทธศาสนาจึงจึงไม่แตกต่างกับทำลายพระพุทธเจ้า^{๘๒๘} แน่นนอนไม่มีผู้ใดทำได้ แต่แนนอน เพียงการพยายามทำบาปก็หนักยิ่งกว่าบาปฆ่าคนตาย ผลของกรรมนี้อาจจะลึกลับเห็นยากและเห็นช้า จึงทำให้พากันคิดว่าการทำลายพระพุทธศาสนา นั้นไม่บาป ไม่เป็นอกุศล^{๘๒๙}

^{๘๒๓} ดูรายละเอียดในทิฐิตตสูตร ว่าด้วยทิฐิในขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๙/๔๐๐ - ๔๐๑.

^{๘๒๔} ดูรายละเอียดในสาเลยยกสูตร ว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่าสาเลศเตตฺตัจฉินาไปสู่สุคติและทุกคติใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๙ - ๔๔๓/๔๓๑ - ๔๘๐.

^{๘๒๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๙.

^{๘๒๖} ดูรายละเอียดในปริกุปปสูตร ว่าด้วยบุคคลที่ต้องเดือนร้อนใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๙/๒๐๙.

^{๘๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๕๐๐.

^{๘๒๘} อภ.วิ. ปญจก. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๕.

^{๘๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๙ - ๕๐๓.

การจงใจทำลายพระพุทธศาสนาที่ไม่สำเร็จผลน่าจะเกิดผลไม่ดีแก่ผู้มุ่งทำร้าย น้อยกว่าผู้ไม่ได้เจตนาทำลายแต่ประทุติตนเช่นเจตนาทำลาย บุคคลประเภทหลังนี้โดยเฉพาะผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา แม้ทำตนให้เศร้าหมองด้วยการประทุติศีลศีลศีลศีลศีลศีลศีลศีลศีลศีลศีลศีล แม้จะทำให้พระพุทธศาสนาเศร้าหมองไม่ได้ แต่เมื่อตนเป็นจุดหนึ่งในพระพุทธศาสนา ก็เท่ากับทำให้พระพุทธศาสนามีจุดเศร้าหมองปะปนอยู่เล็กน้อยเพียงไรก็เป็นจุดดำ จึงเป็นการทำกรรมไม่ดีต่อสิ่งสูงสุด ผลไม่ดีที่จะเกิดแก่ผู้ทำกรรมไม่ดีนั้นย่อมร้ายแรงแน่นอน พึงอย่าประมาท พึงกลัวกรรมหนักที่จะเกิดจากการทำไม่ดีต่อพระพุทธศาสนา อะไรที่ไม่น่าเชื่อเกิดอยู่เสมอเกิดได้เสมอ^{๘๓๐}

การที่ป้องกันตัวเองมิให้หลงไหลเลื่อนลอยไปเป็นผู้ทำลายพระพุทธศาสนาแม้ได้ตั้งใจ จำเป็นต้องมีหลักยึด ยึดหลักไว้ให้มั่น ๆ กระแสใด ๆ ก็จะพาพัดไปไม่ได้ หลักที่น่าจะมั่นคงแข็งแรงสามารถรับการยึดเหนี่ยวได้ทุกเวลานั้นน่าจะเป็น หลักแห่งความกตัญญูกตเวทียึดถือกตัญญูกตเวทียึดไว้เป็นหลักประจำใจมั่น ผลที่เกิดตามมานั้นจะไม่มีเสียหาย^{๘๓๑}

บาปหนักเบาต่างกัน

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า การทำลายชีวิตสัตว์นั้น บาปหนักเบาต่างกัน ทำลายชีวิตสัตว์ใหญ่บาปมากกว่าทำลายชีวิตสัตว์เล็ก ทำลายชีวิตสัตว์อายุยืนบาปกว่าทำลายชีวิตสัตว์อายุสั้น ทำลายชีวิตสัตว์ที่มีคุณบาปกว่าทำลายชีวิตสัตว์ทั่วไป เป็นที่เข้าใจกันเช่นนี้ ซึ่งก็มีเหตุผลที่น่าเข้าใจเช่นนั้น ฆ่าวัวควายกับฆ่ามด บาปน่าจะมากน้อยกว่ากัน ผลกรรมที่ผู้ฆ่าได้รับก็จะหนักเบากว่ากันเป็นอันมาก^{๘๓๒} ใจนี้สำคัญนักนำไปผูกไว้กับเรื่องใดก็จะปรากฏให้เห็นเป็นผล การทำบาปเสมอ ๆ แม้ทำกับสัตว์เพียงมดเพียงปลวก กรรมเล็กก็จะเป็กรกรรมใหญ่ได้ พึงรอบคอบในเรื่องนี้ เพื่อชีวิตจะได้สวัสดิ^{๘๓๓} ผู้ฆ่าคนมีบาปหนักกว่าผู้ฆ่าวัวฆ่าควาย ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้ามีบาปหนักกว่าผู้ฆ่าคน ชีวิตในอดีตชาติล่วงเลยไปแล้ว กรรมดีกรรมชั่วก็ได้เป็นอันทำแล้วทั้งนั้น กรรมดีกรรมชั่วก็ได้เป็นอันทำแล้วทั้งนั้นไม่มีที่จะให้ไม่ได้ทำ แต่ชีวิตในอนาคตชาติกำลังใกล้เข้ามาเป็นลำดับ ไม่นานนักก็จะถึง เพราะชีวิตนั้นนั้นน้อยนักจบสิ้นง่าย ชีวิตในภพชาติข้างหน้าตากหากที่ยืนยาวจนประมาณมิได้ความสุขอันยาวหรือความทุกข์ที่ยืดเยื้อจะมีมาพร้อมกับชีวิตในอนาคตแน่นอน เรามีบุญที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ได้มีชาตินี้ ที่แม้จะน้อยนัก แต่ก็เป็นชีวิตเดียวที่สามารถจะพาเราหนี กรรมไม่ดีได้ และก็เป็นชีวิตเดียวที่จะพาเราไปสวรรค์ก็ได้นิพพานก็ได้^{๘๓๔}

^{๘๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๓ - ๕๐๔.

^{๘๓๑} เรื่องเดียวกัน, ๕๐๖.

^{๘๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๕๐๐ - ๕๐๓.

^{๘๓๓} อ่างแล้ว.

^{๘๓๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๕๐๕.

ความกตัญญูทเวท

กตัญญูทเวทิตาธรรม^{๘๓๕} เป็นธรรมเครื่องสร้างคนให้เป็นคนดี ทุกคนมีผู้มีพระคุณของตน อย่างน้อยก็มารดาบิดา ครูอาจารย์ เพียงมีกตัญญูท่านเท่ากล่าวมานี้ก็เพียงพอคุ้มครองตน ให้พ้นจากความไม่ดีทั้งปวง ขอให้เป็นการกตัญญูทเวทที่จริงใจเท่านั้น ผู้มีกตัญญูทเวทที่นั้นจะรู้จักบุญคุณของผู้มีบุญคุณทั้งหมด จะตอบสนองทุกคนเต็มสติปัญญาความสามารถควรแก่ผู้รับ และนี่เองที่จะเป็นเหตุให้คิดดี พูดดี ทำดี เพราะเกรงว่าการคิดไม่ดีพูดไม่ดีทำไม่ดี จะมีส่วนทำให้ผู้มีบุญคุณเดือดร้อนจะไม่เป็นคนเลวเพราะเกรงว่ามารดาบิดาจะเสื่อมเสีย นี้ก็เท่ากับคุ้มครองตนเองได้แล้วด้วยกตัญญูทเวท^{๘๓๖} พระพุทธเจ้าทรงมีพระคุณใหญ่ยิ่งที่สุด ทรงมีพระคุณต่อโลกต่อศาสนิกของโลก พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ที่ทำให้พุทธศาสนิกเป็นคนดีมีธรรม คนดีคนเดียวให้ความร่มเย็นเป็นสุขได้กว้างไกล เช่นเดียวกับคนไม่ดีคนเดียวให้ความทุกข์ ความร้อนได้มากมาย พระพุทธศาสนาสร้างพุทธศาสนิกชนที่ดีเท่ากับพุทธศาสนาสร้างความร่มเย็น เป็นสุขให้แก่โลกด้วยเหมือนกัน ดังนั้น พึงมีกตัญญูทเวทต่อพระพุทธเจ้า คิดดี พูดดี ทำดี^{๘๓๗}

พุทธบารมีปกป้องกรรม

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วไม่ได้หายไปไหน พระพุทธบารมียังปกปักรักษาโลกอยู่ คนในโลกยังรับพระพุทธบารมีได้ มีได้แตกต่างกันไป จากเมื่อยังทรงดำรงพระชนม์อยู่ เพียงแต่จะต้องเปิดใจยอมรับ การเปิดใจรับพระพุทธบารมีไว้คุ้มครองรักษาตนไม่ยากไม่ลำบาก เพียงน้อมใจนึกถึงพระพุทธเจ้าให้จริงจังอยู่เสมอ ก็จะรับพระพุทธบารมี^{๘๓๘} พระพุทธบารมียังพร้อมให้พระพุทธบารมีเสริมส่งบารมีของตน จนกว่าตนเอง จะสามารถเป็นผู้มีบารมี มีคุณธรรม จะมีชีวิตที่สวัสดิมีสุขสงบได้ เรื่องของท่านพระโมคคัลลาน์เป็นเรื่องให้เข้าใจอย่างกระจ่างชัดว่า พระพุทธเจ้าก็ดี พระอรหันต์เจ้าก็ดี แม้ดับขันธปรินิพพานแล้ว ท่านก็เพียงไม่มีร่างเหลืออยู่เท่านั้น บารมีและคุณธรรมทั้งปวงของท่านยังพร้อมประโยชน์อย่างยิ่ง^{๘๓๙}

แทบทุกคนเคยเป็นมาแล้วทั้งทเวดา เจ้าฟ้า พระมหากษัตริย์ ยากจกฉกฉวยพรศรัทธาหบดี ตลอดจนสัตว์ใหญ่น้อย เคยตายมาแล้วด้วยอาการต่าง ๆ กระจุกทบัถมแผ่นดินนี้ หาที่ว่างสักเท่าปลายเข็มหมุดจะปักลงก็ไม่พบ เปรียบกับชีวิตนี้เพียงชาติเดียว ชีวิตนี้จึงน้อยนัก จะหวังไยแสวงหาอะไรอีกมาให้ชีวิตนี้ ที่จะสำคัญกว่าการหวังหาทางหนีมือแห่งกรรมที่ทำไว้มากมายในอดีตชาติ^{๘๔๐}

^{๘๓๕} ดูรายละเอียดในทลลภสูตร ว่าด้วยบุคคลหาได้ยาก ใน อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๑๕/๓๕๘.

^{๘๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๕๐๗.

^{๘๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๘.

^{๘๓๘} ดูรายละเอียดพุทธบารมีใน วัฏกสิสูตร ว่าด้วยพระวัฏกสิ ใน ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๗/๑๕๗ - ๑๖๓.

^{๘๓๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๕๐๙.

^{๘๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๐.

แทบทุกคนมีชาติในอนาคตที่ไกลออกไป พันความรู้เห็นของใครทั้งหลาย จะเกิดเป็นอะไรอะไรต่อมื่ออะไรก็ได้ทั้งสิ้นตามอำนาจของกรรมที่ได้ทำไว้แล้ว สำคัญที่ว่าได้ทำกรรมใดมากกว่าแรงกว่า สำคัญกว่า กรรมนั้นก็ส่งผลมากกว่า เร็วกว่าและหนักแน่นมั่นคงกว่า ถ้าเป็นกรรมดีก็จะให้ความสุขความเจริญมีบุญห้อมล้อมรักษา ถ้าเป็นกรรมชั่วก็จะให้ความทุกข์ความเสื่อมโทรม มีบาปห้อมล้อมรังควาน^{๘๔๑} ชีวิตนี้ตกอยู่ในอำนาจความโลภ ความโกรธ ความหลง แสวงหาอำนาจวาสนาบารมี ทรัพย์สินเงินทองไม่คำนึงถึงศีลธรรมใด ๆ ซึ่ชื่นชมสนใจใฝ่จะยั่งยืนอย่างมากก็ชั่วอายุร้อยปีแล้วก็หมดสิ้นทุกอย่าง ทั้งชื่อเสียงที่เนาเหม็นไว้ให้คนโจษขาน พาจิตดวงเดียวเร่ร่อนไปก็จะไปพร้อมไปกับจิตที่ห่อหุ้มด้วยความไม่ดีไปสู่หตุคติภพภูมิที่ไม่ดีภพภูมิที่มีแต่ความทุกข์^{๘๔๒} จิตดวงเดียวที่ปราศจากอำนาจวาสนาบารมี ทรัพย์สินเงินทอง เมื่อมีชีวิตในชาตินี้ก็กอบโกยไว้ด้วยอำนาจกิเลส จักท่องเที่ยวทุกข์ร้อนไปนานหนักหนานับกาลเวลาหาได้ไม่ นับภพชาติหาถูกไม่ในทุกคติ จิตดวงเดียวที่พรั่งพร้อมด้วยบุญกุศลจักท่องเที่ยวเบิกบานไปนานหนักหนา นับกาลเวลาหาได้ไม่ นับภพชาติหาถูกไม่ในสุดคติ จนกว่าจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ พันการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป อันเป็นจุดสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๘๔๓}

สรุปไว้ว่าชีวิตนี้น้อยนัก^{๘๔๔} แต่ชีวิตนี้สำคัญนัก เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อเป็นทางแยก จะไปสูงไปต่ำ จะไปดีไปร้าย เลือชีวิตได้ในชีวิตนี้เท่านั้น พึงสำนึกข้อนี้ให้จงดี แล้วจงเลือกเกิด เลือกให้ดีเกิด มือแห่งกรรมร้ายใด ๆ ก็จะไม่เอื้อมมาถึงไม่ได้ ถ้าชีวิตนี้วิ่งหนีได้เร็วกว่า กำลังความสามารถในการวิ่งหนีมือแห่งกรรมชั่วคือการทำดีพร้อมทั้งกาย วาจา ใจทุกเวลา ผู้มีความกตัญญูทเวที่จริงเป็นผู้มีธรรมเครื่องคุ้มครองให้สวัสดิ ๑ ก็คือคุ้มครองให้ทำแต่ความดีทั้งกาย วาจา ใจ ทุกเวลา^{๘๔๕} ชีวิตนี้น้อยนัก พึงใช้ชีวิตนี้อย่างผู้มีปัญญา ให้เป็นทางไปสู่ชีวิตหน้าที่ยืนนาน ให้เป็นสุดคติที่ไม่มีกาลเวลาหาขอบเขตมิได้ โดยยึดหลักสำคัญคือความกตัญญูทเวที่ต่อมารดาบิดาและต่อสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ให้มั่นคงทุกลมหายใจเข้าออกเกิด^{๘๔๖}

เพลินพิศ กิติน่าน หลังจากได้ศึกษาพระนิพนธ์เรื่องนี้แล้วมีความเห็นว่า “พระนิพนธ์เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงใช้ภาษาที่อ่านแล้วเข้าใจได้ง่าย ใช้ภาษาสำนวนที่ลึกซึ้งกินใจ เหมาะสำหรับพุทธศาสนิกชนทุกคนที่สนใจอยากศึกษา แสวงหาความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องแท้จริง หากค่อย ๆ อ่านและพิจารณาตามไปเรื่อย ๆ จะพบว่า มีสารประโยชน์ ที่พระองค์ทรงแทรกไว้

^{๘๔๑} อ้างแล้ว.

^{๘๔๒} คุรยละเอียดใน ปุณณกมาณวปัญหานิทเทศ ว่าด้วยปัญหาของปุณณกมาณพว่าด้วยกุศลมูล ๓ ใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒/๘๔.

^{๘๔๓} คุรยละเอียดใน ปุณณกมาณวปัญหานิทเทศ ว่าด้วยปัญหาของปุณณกมาณพ ว่าด้วยอกุศลมูล ๓ ใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒/๘๔.

^{๘๔๔} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๒ - ๑๔๖.

^{๘๔๕} สมเด็จพะญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๕๑๒.

^{๘๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๒.

ตลอด ทำให้เข้าใจในพระพุทธศาสนามากขึ้น หากนำไปไตร่ตรองด้วยปัญญา พิจารณาอย่างลึกซึ้ง นำไปสู่การปฏิบัติจริง ก็จะเป็นบันไดก้าวแรกเพื่อนำไปสู่จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้”

“พระนิพนธ์เรื่องที่ว่าอ่านมีคุณค่าทางศาสนาและพุทธิปัญญา เพราะพุทธศาสนาเป็นศาสนา ที่มีเหตุผล ไม่เชื่อแบบมงาย ถ้าปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระศาสดาอย่างจริงจัง จะสามารถพิสูจน์ ได้ด้วยตัวของปฏิบัติเอง ทุกคนสามารถปฏิบัติได้ จนสำเร็จถ้ามีความมุ่งมั่น ที่จะพิสูจน์เรื่องการเวียน วายตายเกิดในสังสารวัฏซึ่งจะต้องอาศัย ความศรัทธา ความเพียร จะทำให้เกิดสติ สมาธิ และปัญญารู้ แฉ่งได้ ดังนั้นคุณค่าทางพุทธิปัญญาที่เกิดจากการอ่านพระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นการเข้าใจถึงชีวิตที่น้อยนั กแต่สำคัญนัก”^{๘๔๗}

๔.๑๐ เรื่องมนุษยธรรม^{๘๔๘}

พระนิพนธ์เรื่องมนุษยธรรม ลำดับที่ ๓.๑๐ นี้เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของ พุทธศาสนิกชนทุกคน และถือว่าเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งสำหรับผู้ปฏิบัติตนเป็นชาวพุทธจะต้องรู้ จะต้องเข้าใจ เป็นข้อปฏิบัติอันถูกต้อง และทุกคนจะต้องยึดถือเป็นข้อปฏิบัติสำหรับการดำเนินชีวิต คือศีล ๕ ธรรม ๕ ซึ่งผู้วิจัยสรุปเนื้อหาสาระแล้วหาแหล่งอ้างอิงในชั้นปฐมภูมิตามลำดับ ดังนี้

บทนำมนุษยธรรม

ในโลกนี้ มีมนุษย์และดิรัจฉานนานาชนิดสืบต่อกันมาอยู่ เพราะอาศัยความไม่ล้างผลาญ ชีวิตกันและความมีเมตตาต่อกัน การไม่ทำลายล้างชีวิตกันตามศีลของพระพุทธเจ้า และความมีเมตตา ตามธรรมของพระพุทธเจ้า จึงเป็นเหตุเพื่อความดำรงอยู่ของชีวิตทั้งหลายในโลก^{๘๔๙}

“ศีล” เป็นข้อปฏิบัติขั้นแรกของพระพุทธศาสนา เป็นข้อปฏิบัติของความเป็นคน “ศีลจึง เป็นมนุษยธรรม” คือเป็นธรรมของมนุษย์ คนเราจะเป็มนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น มิใช่ว่าจะเกิดมาเป็น มนุษย์เท่านั้น จะต้องมีธรรมสำหรับมนุษย์อีกด้วย มีภษิตทิโตปะเทศว่า “คนและสัตว์เดรัจฉานนั้น ย่อมมีการกิน การนอน การสืบพันธุ์เสมอกัน แต่สิ่งที่ทำให้คนต่างกับสัตว์เดรัจฉานนั้นคือธรรม”และ ธรรมที่สนับสนุนให้มีศีล 5 คือ “หิริความละอายแก่ใจ โอตตปะปะความเกรงกลัวต่อความชั่ว^{๘๕๐}” หิริโอตตปะปะนี้เป็นเหตุใกล้ของศีล^{๘๕๑} การถือศีลมีทั้งวงแคบและวงกว้าง ชาวประมงอาจรักษาศีล ข้อ

^{๘๔๗} สัมภาษณ์ เพลินพิศ กิตินาน, พยาบาลวิชาชีพชำนาญการ โรงพยาบาลลี อำเภอลี้ จ. ลำพูน , ๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

^{๘๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๘๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ -๕๑๗.

^{๘๕๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖/๓.

^{๘๕๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๑๗ – ๕๑๘.

ที่ ๑ ได้ในวงจำกัด ยกเว้นสัตว์ที่เป็นอาชีพของตนหรือดเว้นโดยไม่จำกัดในวันใดวันหนึ่ง เช่นธรรมเนียมเก่าของไทย เว้นการฆ่าสัตว์ในวันพระยังปฏิบัติถือกันอยู่^{๘๕๒} .

มนุษยธรรม ข้อที่ ๑

ปาณาติปาตา เวรมณี^{๘๕๓} เว้นจากการฆ่ามีชีวิตสัตว์ คำว่า สัตว์มีชีวิต แปลจากคำว่า “ปาณะ” คืออินทรีย์ที่หายใจที่มีชีวิตเป็นอยู่ หมายถึงมนุษย์และดิรัจฉานทั่วไปทุกชนิด เพราะเมื่อมีชีวิตเป็นอยู่ก็ต้องหายใจเหมือนกันหมด การหายใจหมายถึงความมีชีวิตหรือความมีชีวิตหมายถึงการหายใจ คำว่า “ปาณา” จึงแปลได้ง่าย ๆ ว่าสัตว์มีชีวิตหมายถึงทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉานที่ยังหายใจอยู่ การฆ่าคือการทำให้ตายด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง การทำให้แท้งลูกก็ถือว่าการฆ่า^{๘๕๔}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ว่า ถ้าไม่ได้รับศีลไว้ก่อน แต่พบสัตว์มีชีวิตพอจะฆ่าได้ ก็คิดงดเว้น แบบนี้จัดเป็น “สัมปัตตวิริติ” (งดเว้นเฉพาะหน้า) ความเว้นจากวัตถุที่จะพึงล่วงได้อันมาถึงเฉพาะหน้า ถ้างดเว้นแบบรับศีลไว้ก่อนเป็น “สมาทานวิริติ” ความเว้นด้วยการถือเป็นกิจวัตร ถ้างดเว้นได้เป็นปกตินิสัยของคนนั้นจริง ๆ เป็น “สมุจเจทวิริติ”^{๘๕๕} งดเว้นเด็ดขาด ความตั้งใจงดเว้นทั้ง ๓ ประการมีขึ้นเมื่อใดศีลก็มีเมื่อนั้น ถ้าเด็ก ๆ ไม่รู้เพียงสา ไม่ได้ฆ่าสัตว์อะไรจะเชื่อว่ามีศีลหรือไม่ คนที่ยังไม่ฆ่าสัตว์เพราะยังไม่มีโอกาสจะฆ่าจะเชื่อว่ามีศีลหรือไม่ ใช้วิธีตามหลักวิริติ ตอบประเด็นนี้เด็กไม่รู้เพียงสา นั้นยังไม่รู้จักตั้งใจงดเว้น คนที่ยังไม่มีโอกาสจะฆ่าก็ไม่มี ความตั้งใจงดเว้น การล่วงละเมิดศีลข้อนี้มีองค์ประกอบคือ สิ่งที่จะฆ่าเป็นสัตว์มีชีวิต ตนเองก็รู้ที่อยู่ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต มีเจตนาจะฆ่า พยายามฆ่าด้วยเจตนาอันด้วยการทำเองก็ตามสั่งใช้ให้คนอื่นก็ตาม สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้นเมื่อประกอบด้วยองค์นี้ศีลก็ขาด ข้อนี้วินิจฉัยสำคัญที่เจตนาและสัตว์ตาย^{๘๕๖} การฆ่าสัตว์มีโทษมากและน้อยต่างกัน ฆ่าผู้มียุคมากมีเจตนาแรงมาก มีความพยายามมากมีโทษมาก ฆ่าผู้มียุคน้อย มีเจตนาอ่อน มีความพยายามน้อยมีโทษน้อยลงตามส่วน^{๘๕๗} ผู้ทำศีลข้อนี้ขาดแล้ว เมื่อรับศีลใหม่ หรือตั้งใจถือศีลขึ้นใหม่ด้วยตนเองศีลก็กลับมีขึ้นใหม่ หลักสำคัญอยู่ที่ “วิริติเจตนาความตั้งใจงดเว้น ตั้งใจงดเว้นเมื่อใดศีลก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น” ฉะนั้น ถึงจะรับศีลจากพระ แต่รับเพียงแต่ปากใจไม่ได้คิดงดเว้นอะไร ศีลก็ไม่เกิด ถึงไม่ได้รับจากพระแต่มีเจตนาศีลก็เกิดขึ้น มีข้อต่างกันว่า “การรับจากพระเป็นการแสดงตนและเป็นการกล่าวคำสัตย์ปฏิญาณ” ทำให้ต้องสำนึกตนในคำสัตย์ปฏิญาณทำให้ศีลมั่นคง

^{๘๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๘.

^{๘๕๓} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ลิกขาปทวิภังค์ อภิธรรมภาชาณี ใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๐๓ ๗๑๓/๔๔๗ - ๔๕๔., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๔๑/๖๔๔., อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๑/๒๘๗ - ๒๘๘., อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๐ - ๒๙๓., อภ.นวก. (ไทย) ๒๓/๒๘/๔๘๘ - ๔๙๐.

^{๘๕๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๑๙.

^{๘๕๕} ที . สี่ . อ . กุ ฎ ทั น ต สู ต ร (อ อ น ไ ล น์) แ ห ล่ ง ที่ ม า <http://84000.org/tipitaka/attha/attha.php?b=09&i=199> . (1 มิ.ย. 2561)

^{๘๕๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๒๐ - ๕๒๑.

^{๘๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๑.

เมื่อไม่ได้ตั้งใจรับเป็นนิจ ละเมตศีลในภายหลังด้วยความพลั้งเผลอ เพราะเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เป็นการเสียสัตย์ปฏิญาณ สุดแต่จะตั้งเจตนาไว้อย่างไร^{๘๕๘}

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ตนรักชีวิตของตนสะดุ้งกลัวความตาย ฉันทใด สัตว์อื่นก็รักชีวิตของตนสะดุ้งกลัวความตาย ฉันทนั้น”^{๘๕๙} ฉะนั้น ไม่ควรที่บุคคลจะฆ่าเอง ใช้ให้คนอื่นฆ่า ตนรักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทใด สัตว์อื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทนั้น พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ ด้วยอาศัยหลักยุดิธรรมและหลักเมตตากฎ^{๘๖๐} หลักยุดิธรรมคือหลักการให้ความยุติธรรม ค้ำครองชีวิตสัตว์ทั้งหลาย โดยเที่ยงธรรมเสมอหน้ากันทั้งหมดทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน พระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตากฎแก่สัตว์ล้วนหน้า เหมือนอย่างมารดาบิดามีเมตตาแก่บุตรธิดา มารดาบิดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตากฎไม่อาจจะฆ่าเองหรือยอมให้ใครฆ่าบุตรธิดาของตนได้ ฉันทใด พระพุทธเจ้า ก็ฉันทนั้น^{๘๖๑}

การฆ่าตัวเองตายที่เรียกว่าอัตวินิบาตกรรม พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ทำ การฆ่าตัวเป็นการแสดงความอับจน พ่ายแพ้ หมดทางแก้ไข หมดทางออกอย่างอื่น สิ้นหนทางแล้ว เมื่อฆ่าตัวก็เป็นการทำลายตัว เมื่อทำลายตัวก็เป็นการทำลายประโยชน์ทุก ๆ อย่าง ที่จะพึงได้ในชีวิต พระพุทธศาสนาแสดงว่า การฆ่าตัวตายเป็นโมฆกรรมคือกรรมที่เปล่าประโยชน์ เรียกว่า ผู้ที่ทำว่า “โมฆบุคคล คือคนเปล่า” เท่ากับว่าตายไปเปล่า ๆ ควรจะอยู่ทำอะอะไรให้เกิดประโยชน์ต่อไปได้ ก็หมดโอกาสเสียแล้ว ตรงกับคำที่พูดกันว่าเสียไปเสียแล้ว^{๘๖๒} พระพุทธเจ้าทรงสอนให้สงวนรักษาตนให้ดีตลอดเวลาทั้งปวง ทรงห้ามมิให้มอบตนแก่ใคร และไม่ให้ฆ่าตัวเอง เช่นเดียวกับมิให้ฆ่าสัตว์อื่น คนทุกคนรักชีวิตรักตนกลัวตาย ฉันทนั้น เมื่อมีสติระวังมิให้เป็นผู้พ่ายแพ้อย่างหมดประตุ เช่นนั้น แต่ให้เป็นผู้ชนะตนเอง ชนะใจตนเองจะไม่ก่อกรรมให้แก่ตน^{๘๖๓}

ธรรมคู่กับศีลข้อ ๑ คือ เมตตากฎเป็นกัลยาณธรรม ธรรมที่งาม หรือธรรมที่ทำให้เป็นกัลยาณชนคนงาม เมตตากฎเป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อที่ ๑ ทำให้จิตใจงาม เป็นเหตุก่อการกระทำเกื้อกูล การไม่เกื้อกูลใครไม่ทำให้เสียศีลเพราะไม่ได้ฆ่าใครแต่ขาดธรรมคือกรุณา ฉันทนั้น จึงควรปลูกเมตตากฎให้มีคู่กับศีล เมตตาคือความปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข ไม่ตรีจิตหรือมิตรจิต คือจิตใจที่ประกอบด้วยเมตตา คนที่มีมิตรจิตเรียกว่ามิตร เมตตาเป็นเครื่องอุปถัมภ์โทะสพยาบาทเป็นเครื่องทำลายร้าย ฉันทนั้น เมื่อมีเมตตาต่อกันย่อมคิดจะเกื้อกูลกันให้มีความสุข กรุณาคือความปรารถนาให้ผู้อื่นสัตว์อื่นปราศจากทุกข์ เมื่อเห็นทุกข์เกิดขึ้นกับผู้อื่นก็พลอยหวั่นใจสงสาร เป็นเหตุให้คิดช่วยทุกข์ภัยของกันและกัน ฉันทนั้น เมื่อทุก ๆ คนมีชีวิตเจริญมาด้วยความเมตตากฎของท่าน ก็ควรปลูก

^{๘๕๘} อ่างแล้ว.

^{๘๕๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๙ - ๑๓๐/๗๒.

^{๘๖๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๒๒.

^{๘๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๓ - ๕๒๕.

^{๘๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๘.

^{๘๖๓} ดูรายละเอียดในวัฏกสิสูตรว่าด้วยพระวัฏกสิ ใน ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๗/๑๕๗ - ๑๖๒.

เมตตากฎณาในชีวิตอื่นสืบต่อไป^{๘๖๔} วิธีปลูกเมตตา คือคิดตั้งใจปรารถนาให้เขาเป็นสุขนี้เป็นเมตตา และคิดตั้งใจปรารถนาให้เขาปราศจากทุกข์นี้เป็นกรุณา แรกให้คิดไปในตนเองก่อน ต่อจากนั้นคิดเจาะจงไปในคนที่รักนับถือซึ่งเป็นที่ใกล้ชิดสนิทใจ จะเป็นการฝึกหัดให้เกิดเมตตากฎณาได้ง่าย ต่อจากนั้นให้คิดไปในคนที่ห่างไกลออกไปตามลำดับ จนไปถึงคนที่ไม่ชอบกัน เมื่อหัดคิดโดยเฉพาะเจาะจงได้สะดวก ก็หัดคิดแผ่ไปด้วยเมตตากฎณาในสรรพสัตว์ไม่มีประมาณถ้วนหน้า ฉะนั้นควรเริ่มเพาะปลูกเมตตากฎณาในพี่น้อง ในมารดาบิดา ตลอดถึงในเพื่อนที่ไม่ค่อยชอบเป็นต้น เมื่อพืชคือเมตตากฎณางอกขึ้นแล้ว ตัวเรานี้แหละจะเป็นสุขก่อนใครหมด^{๘๖๕}.

มนุษย์ธรรมข้อที่ ๒

อทินนาทานา เวรมณิ^{๘๖๖} เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก คำว่า สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้หมายถึงของทุก ๆ อย่าง ที่เจ้าของยังหวงแหนยึดถือกรรมสิทธิ์อยู่ สิ่งของหรือวัตถุทุกอย่างที่บุคคลสามารถเข้ายึดถือเป็นกรรมสิทธิ์ได้เรียกว่า “ทรัพย์สิน” แบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ

๑. สัจหาริมทรัพย์สิน ได้แก่ทรัพย์สินที่เคลื่อนที่ได้ ไม่ว่าทรัพย์สินนั้นเคลื่อนที่ได้เองเพราะเป็นสิ่งมีชีวิตวิญญาน (สวิญญานกทรัพย์สิน ช้าง ม้า วัว ควาย) หรือสิ่งที่คนให้เคลื่อนที่เพราะเป็นสิ่งไม่มีวิญญาน อวิญญานกทรัพย์สิน สมุด ดินสอ ปากกา เงิน ทอง เป็นต้น^{๘๖๗}

๒. อสังหาริมทรัพย์สิน ได้แก่ทรัพย์สินที่เคลื่อนที่ไม่ได้ หากเราแบ่งทรัพย์สินออกเป็นวิญญานกทรัพย์สิน (ทรัพย์สินที่มีวิญญาน) และอวิญญานกทรัพย์สิน (ทรัพย์สินที่ไม่มีวิญญาน) อสังหาริมทรัพย์สิน จัดเข้าในอวิญญานกทรัพย์สิน^{๘๖๘}

ทรัพย์สินที่มีเจ้าของถือกรรมสิทธิ์อยู่เรียกว่า “อทินนะ” สิ่งของที่ข้าวของไม่ได้ให้ คำว่า “ไม่ได้ให้” หมายความว่ายังถือกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของอยู่ ยังไม่สละกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ และคำว่า “เจ้าของ” หมายถึงคนใครคนหนึ่งก็ได้ หมายถึงส่วนกลางก็ได้ของสมาคมองค์กรของสงฆ์ก็ได้^{๘๖๙}

อาทานะ (การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้) ในคำว่า อทินนาทานา (อทินน + อาทาน) หมายความว่า ถือเอาทรัพย์สินซึ่งเป็นของผู้อื่นไปจากความครอบครองของเขา ด้วยเจตนาทุจริต คือด้วยเจตนาเจตนาลักขโมย เรียกว่า “ลัก”^{๘๗๐}

^{๘๖๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๒๙ - ๕๓๑.

^{๘๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๑ - ๕๓๒.

^{๘๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๔๒/๖๔๔., อ.ป.ญจก (ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๐ - ๒๙๓., อ.ง.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๘๙ - ๔๙๐., อ.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๑๗๓/๓๑๔ - ๓๑๕.

^{๘๖๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๓๖.

^{๘๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๗.

^{๘๖๙} อ้างแล้ว.

^{๘๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๓๖- ๕๓๘.

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ไว้ว่า การลักทุกอย่างที่ผิดศีลข้อที่ ๒ มีโทษน้อยและมาก ตามวัตถุที่ลัก เจตนาที่ลัก และกิริยาที่ประกอบโจรกรรม ถ้าวัตถุที่ลักเล็กน้อย เจตนาอ่อน กิริยาที่ทำการลักไม่ร้ายแรง ก็มีโทษน้อย ถ้าวัตถุที่ลักมาก เจตนาแรง กิริยาที่ทำการลักร้ายแรง ก็มีโทษมาก เป็นบาปมากขึ้นตามส่วนกัน จะลักเองหรือสั่งให้คนอื่นลัก ก็เป็นการลักอันผิดศีลข้อที่สองเหมือนกัน^{๘๗๑} “อทินนาทาน” เป็นศีลข้อที่ ๒ ไซ้ใหม่ มีคำตอบว่า ไม่ใช่ เพราะว่า อทินนาทาน แปลว่า การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก อทินนาทานจึงไม่ใช่ศีล แต่เป็น “การทำผิดศีล” อะไรเป็นศีลข้อที่ ๒ มีคำตอบคือ “เวรมณี” คือความเว้นจากอทินนาทาน หรือวิธีที่เจตนางดเว้น ถ้าตั้งใจไม่ลักของใคร ด้วยการรับศีลหรือด้วยตั้งใจเอาเอง เป็นสมาทานวิธี หากไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อน ไปพบของใครวางเปลือไว้ จะลักก็ได้ แต่เกิดตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นว่าไม่ลัก เป็นสัมปตวิธี ถ้าเว้นได้เป็นปกติ วิสัย ไม่เกิดความคิดจะลักขึ้นเลย ทุกสิ่งทุกโอกาส เป็นสมุจเฉทวิธี^{๘๗๒} “ลัก” คือของที่ลักเป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน คนรู้ยู่ว่าเป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน มีเจตนาลัก ทำการลักเองหรือสั่งใช้ให้คนอื่นลักได้ของนั้น เมื่อตั้งใจงดเว้นขึ้นใหม่เมื่อใดก็เกิดเป็นศีลขึ้นอีกเมื่อนั้นเพราะศีลมีขึ้นด้วย “วิธีที่เจตนา”^{๘๗๓}

อาการที่จัดเข้าเป็นการ “ลัก” คือสมโจรรับซื้อของโจรของขโมย ปอกลอกคอบคนไม่ซื่อสัตย์มุ่งจะเอาทรัพย์สินอย่างเดียว รับสินบนถือเอาทรัพย์สินที่เขาให้เพื่อช่วยทำธุระให้แก่เขาในทางที่ผิด ฉวยเอาเงินของโจรกรรม คือผลลาภทำอันตรายแก่ทรัพย์สินของผู้อื่นด้วยโทษะพยาบาท หยิบฉวย ถือเอาทรัพย์สินของผู้อื่นด้วยความมั่งง่าย ไม่บอกขออนุญาตก่อน หยิบฉวยสิ่งของของมารดา บิดาปู่ย่าตายาย ไปใช้ ด้วยถือว่าเป็นของมารดาบิดาและญาติ มิตรสหายหยิบฉวยสิ่งของมิตรไปใช้ ไม่ได้บอกให้เจ้าของรู้^{๘๗๔}

“วิสาสะ” แปลว่าคั่นเคยไว้วางใจกัน ลักษณะของการถือวิสาสะที่ถูกต้องคือ เจ้าของเป็นผู้สนิทกับตน เมื่อถือวิสาสะแล้วจะไม่มีใครสนเท่ห์ เจ้าของได้อนุญาตไว้ หรือเป็นสิ่งที่เขาไม่หวงหรือพอให้แก่ตนได้ เมื่อถือเอาแล้วเขารู้เข้าเขาจะพอใจหรือไม่ว่าอะไร^{๘๗๕}

ไม่ควรถือ “วิสาสะ” กันอย่างมั่งง่าย ความคั่นเคยก็จะกลายเป็นเหตุก่อความกินแหนง แกร้าว^{๘๗๖} พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อนี้ต่อจากข้อที่ ๑ พิจารณาว่า ทรงบัญญัติขึ้นด้วย อาศัยหลักกฤษฎีธรรมและเมตตากรุณา เพราะทุก ๆ คน ต่างต้องมีทรัพย์สินไว้สำหรับบริโภคใช้สอย และไม่ปรารถนาให้ใครลักขโมยช่วงชิงไป บางคนต่อสู้เพื่อป้องกันทรัพย์สินจนถึงต้องบาดเจ็บล้มตาย เมื่อตน

^{๘๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๘.

^{๘๗๒} อ่างแล้ว.

^{๘๗๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๓๙.

^{๘๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๑.

^{๘๗๕} อ่างแล้ว.

^{๘๗๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๔๒.

ไม่ต้องการให้ใครมาลักทรัพย์สินของตน ก็ไม่ควรลักทรัพย์สินของคนอื่น ฉะนั้น การไม่ลักทรัพย์สินของกัน จึงเป็นการละเว้นที่ยุติธรรมในทรัพย์ ศีลข้อนี้เป็นการรับรองความมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์ของข้าวของทรัพย์ทุกคน^{๘๗๗}

ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๒ คือ “สัมมาอาชีวะ” ความเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ เป็นข้อที่ควรมีให้คู่ไปกับศีลข้อนี้ คนที่มีศัลยากจนขัดสนและคนที่เป็นโจรเป็นขโมย ก็เพราะขาดสัมมาอาชีวะถ้ามีสัมมาอาชีวะก็จะไม่ยากจนจะไม่เป็นขโมย การอาชีพเป็นกิจจำเป็นของทุก ๆ คน เพราะทุก ๆ คนต้องบริโภคที่แปลว่ากิน พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ทำงานหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ^{๘๗๘}

มนุษยธรรม ข้อที่ ๓

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงยกเรื่องจุฬนุคหบัณฑิต “โทษคนอื่นเห็นง่าย ส่วนโทษของตนเองนั้นเห็นยาก” “คนทำบาปครั้งหนึ่งแล้วก็จักทำบาปอีกได้”^{๘๗๙} เรื่องรามเกียรติ์ ทศกัณฐ์เจ้ากรุงลงกาได้ไปลักพานางสีดาพระชายาของพระรามไปไว้ยังกรุงลงกา เป็นเหตุให้พระรามยกทัพวานรไปตีตีพันกรุงลงกาฆ่าญาติวงศ์ภักษ์ของทศกัณฐ์ตายไปโดยลำดับ ก็เพราะความประพฤติดิในกามของทศกัณฐ์ผู้เดียวเป็นเหตุ^{๘๘๐} ความประพฤติดิในกามเป็นเหตุให้เกิดโทษ มีตัวอย่างให้เห็นได้อยู่ทุกกาลสมัย ในปัจจุบันนี้ก็มีตัวอย่างให้เห็นอยู่ไม่น้อยฝ่ายหญิงทำลายฝ่ายชาย ฝ่ายชายทำลายฝ่ายหญิง ความประพฤดิเช่นนี้เกิดขึ้นในที่ใด ก็เป็นเหตุเปลี่ยนรักให้เป็นความชิงชัง เปลี่ยนมิตรสหายให้เป็นศัตรู เปลี่ยนความไว้วางใจให้เป็นความกินแหนงแคลงใจ ให้ริ้วฉานแตกแยกให้ทำลายล้าง ทำสุขให้เป็นทุกข์ เกิดความทุกข์ใจอย่างยิ่งแก่ผู้ที่เป็นฝ่ายเสีย^{๘๘๑} ฉะนั้น พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อ ๓ คือ กามเมสุ มิจจาจารา เวมณิ^{๘๘๒} เว้นจากประพฤติดิในกามศีลข้อนี้บัญญัติห้ามมิให้ประพฤติดิในกามแต่ไม่ห้ามความประพฤดิชอบในกาม คำว่าในกามนั้นหมายถึงในเรื่องเกี่ยวกับความใคร่ระหว่างชายกับหญิง^{๘๘๓}

ประพฤดิยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควร ในเวลาเล่าเรียนศึกษาซึ่งเป็นเวลาหาวิชาความรู้ใส่ตนไม่ใช่เป็นเวลาหาคู่ครอง ถ้าจะต้องการมีความรัก ต้องทุ่มเทความรักไปในการศึกษาเล่าเรียนให้รักเรียน ความประพฤดิยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควรเช่นนี้ โดยปกติเกี่ยวแก่เยาวชน มี

^{๘๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๒ - ๕๔๓.

^{๘๗๘} อ้างแล้ว.

^{๘๗๙} ตูรายละเอียดในเรื่องจุฬนุคหบัณฑิต ใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๒๘ - ๑๓๔/๒๒๓ - ๒๒๔.

^{๘๘๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๕๓.

^{๘๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๓.

^{๘๘๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๔๓/๖๔๔., อัง.ปณจก (ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๐ - ๒๙๓., อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๘๘ - ๔๙๐., อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๓/๓๑๔ - ๓๑๕.

^{๘๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๕๔.

โทษทำให้เรียนไม่สำเร็จหรือเสียหายไปมิใช่น้อย เป็นจารึกเศร้ามองติดอยู่กับตนเอง^{๘๘๔} ประพฤติในทางที่ผิด ไม่ถึงเวลาอันสมควรแต่ประพฤติในทางลักลอบ หรือละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิด คือถ้าเป็นฝ่ายชายละเมิดในภรรยาหญิงผู้อยู่ในพิทักษ์รักษาของธรรมเนียม หรือหญิงที่กฎหมายบ้านเมืองห้าม ถ้าเป็นหญิงประพฤติละเมิดหรือร่วมประพฤติละเมิดในชายที่ไม่ควรลักลอบ หญิงหรือชายผู้ประพฤติละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำดังกล่าว เรียกว่าประพฤติผิดในกาม ถ้าการประพฤติผิดนั้นเป็นการใช้กำลังบังคับก็ยิ่งเป็นการประพฤติผิดโดยแท้^{๘๘๕}

ลักษณะสำหรับกำหนดว่าเป็นการประพฤติผิดในกามซึ่งเป็นการผิดศีลนั้น คือเป็นวัตถุหรือเป็นเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำถ้ากราย ไม่ควรได้ไม่ควรถึง มีจิตประสงค์งานจะได้วัตถุหรือเขตนั้น ปฏิบัติสำเร็จได้ดังประสงค์ ความประพฤติผิดดังกล่าวนี้มีโทษเบา ปานกลาง และหนัก ตามระดับแห่งเขตที่ละเมิด กับทั้งเจตนาและการกระทำ^{๘๘๖} ความงดเว้นจากประพฤติผิดในกามดังกล่าวได้ เป็นศีล งดเว้นได้ด้วยตั้งใจถือศีลเป็นสมათานวิริติ ไม่ได้ตั้งใจงดเว้นก่อนพบโอกาสที่จะประพฤติผิดได้ แต่งดเว้นได้เป็นสัมปัตตวิริติ งดเว้นได้เป็นปกตินิสัยที่เดียวจัดเป็นสมุจเฉทวิริติ^{๘๘๗}

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ เพื่อป้องกันชีวิต ข้อที่ ๒ ป้องกันทรัพย์สมบัติที่จะต้องใช้จ่ายดำรงชีวิต ข้อที่ ๓ เพื่อความสงบสุขในครอบครัว ด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและเมตตาธรรมเช่นเดียวกัน อาศัยความยุติธรรมนั้นคือเมื่อตนเองมีความรักและห่วงหาในสิ่งที่รักของตนนั้นใด คนอื่นก็มีความรู้สึกฉนั้นเหมือนกัน ฉะนั้น เมื่อไม่ปรารถนาให้ใครมาละเมิดล่วงล้ำในสิ่งที่ห่วงหาของตน ก็ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำในของคนอื่น^{๘๘๘} ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๓ คือ กามสังวร ความสำรวมในกามสังวรคือระวังควบคุมตนไม่ให้ประพฤติผิด แต่ให้ประพฤติไปในทางชอบในระหว่างสามีภรรยา พระพุทธศาสนา สอนให้สามีสันโดษคือยินดีพอใจอยู่แต่ในภรรยาของตน ส่วนภรรยาให้มีความซื่อตรงในสามีของตนเพื่อให้อยู่ครองกันเป็นสุขตลอดไป^{๘๘๙}

^{๘๘๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๕๔ - ๕๕๕.

^{๘๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๕ - ๕๕๗.

^{๘๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๗.

^{๘๘๗} อ้างแล้ว.

^{๘๘๘} อ้างแล้ว.

^{๘๘๙} ดูรายละเอียดในมิกสาลาสูตรว่าด้วยอุปาสิกามิกสาลา ใน อัง.ฉก.ก (ไทย) ๒๒/๔๔/๕๐๒ - ๕๐๗.

มนุษยธรรม ข้อที่ ๔

อันแก้วแหวนเงินทองสิ่งของต่าง ๆ ทุก ๆ คนคงต้องการของจริงแท้ ไม่ต้องการของเทียมของปลอม แม้ถ้อยคำที่พูดกันก็เป็นเช่นเดียวกัน^{๘๙๐} มุสาวาทา เวมณี^{๘๙๑} เว้นจากการกล่าวเท็จ เท็จหรือมุสา คือไม่เป็นความจริง กล่าวเท็จคือพูดไม่จริง หรือพูดปดเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจผิด คือปดได้แก่มุสาจึ่ง ๆ เพื่อให้แตกต่างกันเพื่อหลอกเพื่อยอก เพื่อบริจาคสอพลอ ทนสบถสาบานเพื่อให้เขาเชื่อในคำเท็จ ทำมารยาเช่นไม่เป็นไร แกล้งทำเป็นใช้ ทำเลศนัยทำกลอุบายลวงหลอกหรือล่อให้เข้าตายใจให้เชื่อผิด ๆ หรือแยมพรายให้เขาคิดต่อไปผิด ๆ เสริมความคือขยายให้มากไปกว่าความจริงที่เป็นอยู่ อำความ คือพูดไม่หมดเว้นความบางตอนไว้เสียเพื่อปกปิด เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ มุสาวาททุกวิธีเช่นที่กล่าวนี้ มีโทษน้อย ปานกลาง หรือมาก ตามระดับแห่งเรื่องที่มีสาจะก่อให้เกิดขึ้นได้เพียงไรและเจตนาแรงเท่าไร กิริยาที่ประกอบมุสาวาทใช้พยายามเท่าไร^{๘๙๒}

เวมณี คือความเว้นจากมุสาทุกอย่าง เป็นศีลข้อที่ ๔ นี้ ถ้าเว้นด้วยตั้งใจรับศีลไว้ก่อนเป็นสมาทานวิริติ ถ้าเว้นด้วยตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นเอง ในขณะที่พบโอกาสจะพูดเท็จได้ เป็น สัมปัตตวิริติ ถ้าเว้นได้จนเป็นปกตินิสัยจริง ๆ เป็นสมุจเจตวิริติ^{๘๙๓} ศีลข้อนี้จะขาดได้ กำหนดคุณลักษณะคือจิตคิดจะพูดให้ผิดไปจากความจริงรู้อยู่ มีความพยายามเกิดจากจิตนั้น พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ อาศัยหลักยุดิธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกับข้ออื่น ๆ คือทุก ๆ คน ปรรารถนาจะได้รับความจริงไม่ต้องการถูกหลอกลวงด้วยความเท็จ จึงไม่ควรจะกล่าวเท็จหลอกลวงคนอื่นให้เข้าใจผิด^{๘๙๔}

ผู้ที่ตั้งใจรักษาวาจาตามศีลข้อนี้ ควรเว้นจากมุสาวาทโดยตรง ควรเว้นจากมุสาวาทโดยอ้อม เช่นพูดส่อเสียด พูดเสียดแทง ประชดหรือด่า พูดลับปลับเหลวไหล เมื่อทำสัญญาอันไว้แล้วก็รักษาสัญญาไม่บิดพลิ้วทำให้ผิดสัญญา เมื่อให้สัตย์แก่กันไว้แล้วก็รักษาสัตย์ไม่กลับสัตย์หรือเสียสัตย์เมื่อรับคำแล้วไม่ลืมนำ รวมความมาให้รักษาสัจจวาจา คือให้พูดจริงและให้ทำจริงดังพูด การพูดจริงนั้นง่ายกว่าพูดเท็จพูดตรงไปตามเรื่องนั้น แต่การพูดเท็จต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลง ยากที่จะโกหกได้สนิท มักมีพิรุณให้จับได้ไม่เร็วก็ช้า^{๘๙๕} ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๔ คือความมีสัตย์^{๘๙๖} มีความจริง ความตรง คนที่มีความจริงจะเป็นเด็กก็ตามผู้ใหญ่ก็ตาม ย่อมเป็นคนชื่อตรงต่อมิตรสหาย สวามีภักดีคือจงรัก ภักดีในเจ้าของตน มีความกตัญญูกตเวทีในท่านผู้มีคุณ มีความยุติธรรมหรือเที่ยงธรรม รู้จักผิดรู้จัก

^{๘๙๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๖๕.

^{๘๙๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๔๔/๖๔๔., อ.จ.ปญจก (ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๐ - ๒๙๓., อ.จ.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๘๘ - ๔๙๐., อ.จ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๓/๓๑๔ - ๓๑๕.

^{๘๙๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๗๐ - ๕๗๒.

^{๘๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๒.

^{๘๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๓.

^{๘๙๕} อ้างแล้ว.

^{๘๙๖} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๓๗ - ๑๒๓๘/๕๔๑.

ถูก กล่าวโดยเฉพาะ ก็เป็นคนมีวาจาสัตย์ พูดเป็นเชื่อถือได้^{๘๙๗} ศิลคือมูสาวาท เวมณี เว้นจากการกล่าวเท็จและธรรมคือความสัตย์นี้จำเป็นแก่สังคมมนุษย์ทุกสังคม ในระหว่างเพื่อนในระหว่างสามี ภรรยาหรือครอบครัว ขึ้นไปจนถึงในระหว่างประเทศ เมื่อต่างมีศิลปะและธรรมคุ่นี้ จึงอยู่ด้วยกันเป็นปกติเรียบร้อย เชื้อถือกันได้ ไว้วางใจกันได้ ผู้ปกครอง ประชาชนตั้งแต่อดีตกาลมาจนถึงปัจจุบันนี้^{๘๙๘}

มนุษยธรรม ข้อที่ ๕

การดื่มน้ำเมาเป็นอบายมุข ชี้อายุไว้ ๖ สถาน คือ ๑) เสียทรัพย์ ๒) ก่อการทะเลาะวิวาท ๓) เกิดโรค ๔) ต้องดิเตียน ๕) ไม่รู้จักอาย ๖) ทอนกำลังปัญญา^{๘๙๙} สุราเมรัยชุกชุมมาทฐานา เวมณี^{๙๐๐} เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท น้ำเมาเป็นของดอง เช่นน้ำตาลต่าง ๆ ชื่อเมรัยกลั่นอีกชั้นหนึ่งเพื่อให้เข้มข้น เช่นเหล้าต่าง ๆ ชื่อสุรา สุราเมรัย เป็นของทำให้ผู้ดื่มแล้วเมาเสียสติอารมณ์ แปรปกติของคนที่เป็นคนดีให้ชั่วไปได้ จนถึงกิริยาอาการที่ไม่ดี ซึ่งในเวลาปกติทำไม่ได้ แต่ครั้นเมาแล้วก็ทำแทบจะทุกอย่าง น้ำเมาจึงได้ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท^{๙๐๑} “เววมณีหรือวีรติ” เป็นตัวศิลปะในข้อนี้ วีรติมี ๓ คือด้วยวิธีรับศิลปะหรือคิดตั้งใจด้วยตนเอง เรียกว่าสมทานวีรติ ไม่ได้ตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน เมื่อไปพบน้ำเมาที่อาจจะดื่มได้แต่ดื่มน้ำไม่ได้ดื่ม เรียกว่าสัมปัตตวีรติ ถ้าเว้นได้เด็ดขาดจริงจัดเป็นสมุจเฉทวีรติ วีรติข้อใดข้อหนึ่งมีขึ้นเมื่อใดศิลปะก็มีขึ้นเมื่อนั้น วีรติขาดเมื่อใดศิลปะก็ขาดเมื่อนั้น ลักษณะสำหรับตัดสินว่าศิลปะขาดนั้นคือ ๑) เป็นน้ำเมามีสุราเป็นต้น ๒) จิตใคร่จะดื่ม ๓) พยายามคือการดื่ม ๔) ดื่มน้ำเมานั้นให้ไหลล่องลำคอเข้าไป อนึ่งห้ามน้ำเมาเพราะเป็นของทำให้เมาประมาท จึงห้ามตลอดถึงของทำให้เมาเช่นเดียวกับชนิดอื่นมีฝิ่นกัญชาเป็นต้น^{๙๐๒} พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศิลปะข้อที่ ๕ นี้โดยตรงเพื่อมิให้เมาประมาทเป็นหลัก คนเราที่เป็นคนธรรมดาสามัญ โดยปกติก็ประมาทกันอยู่แล้วเพราะมักขาดสติมากบ้างน้อยบ้าง ฉะนั้น เมื่อเติมน้ำเมาให้เมาประมาทยิ่งขึ้นก็ยิ่งทำให้ผิดมากขึ้นเพราะคนที่เมาประมาทเป็นคนขาดสติ ขาดสัมปชัญญะ อาจทำชั่ว ทำผิดศิลปะได้ทุกข้อ คนเมาประมาทจึงเป็นผู้ที่ควรเมตตากรุณาหรือควรสงสาร เหมือนคนตกน้ำที่ทิ้งตัวเองลงไปช่วยตัวเองก็ไม่ได้ใครช่วยก็ไม่ได้ หรือเหมือนดื่มยาพิษฆ่าตัวเองทั้งที่ไม่เห็นว่าเป็นยาพิษ^{๙๐๓}

^{๘๙๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๗๕.

^{๘๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๕.

^{๘๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘๖.

^{๙๐๐} ดูรายละเอียดในสารัชชสูตร ว่าด้วยธรรมที่ทำให้ครันคร้าม ใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๑/๒๘๗ - ๒๘๘., อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๓/๓๑๔ - ๓๑๕.

^{๙๐๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๘๘.

^{๙๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘๙.

^{๙๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๐.

ศีลโดยตรงคือปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ คือความที่กาย วาจา ใจ เป็นปกติ ได้แก่ เรียบร้อยดีงาม เมื่อตีม่น้ำเมาเข้าไปเมาประมาทขึ้นเมื่อใดก็เสียปกติกาย วาจา ใจ เมื่อนั้น เพราะ น้ำเมาทำให้กายของคนเมา วาจาของคนเมา ใจของคนเมาเสียปกติ ถึงจะยังมีได้ประพฤตินิดศีลข้ออื่น ๆ แต่ศีลทางใจคือความมีใจเป็นปกติเรียบร้อยก็เสียไป^{๙๐๔} ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๕ คือ ความมีสติรอบคอบ^{๙๐๕} ตรงกันข้ามกับความประมาท สติคือความระลึกรู้คิดขึ้นได้ ประกอบกับสัมปชัญญะ คือ ความรู้ตัว สติต้องมีสัมปชัญญะอยู่ด้วยจึงเป็นสติที่ถูกต้อง^{๙๐๖} สมควรหัดให้มีสตรอบคอบวิธีหัดคือ ๑) หัดนึกย้อนหลังเป็นการฝึกความกำหนดจดจำ ๒) หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะทำอะไร ๓) หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะโกรธใครมีโชโกรธเสียก่อนจนหายโกรธแล้วจึงนึกได้ ๔) หัดให้มีความรู้ตัวอยู่ในเรื่องที่กำลังทำกำลังพูด ตลอดถึงกำลังคิดอยู่เสมอไม่ปล่อยให้ลืมตัว เผลอตัว ๕) หัดให้มีความยับยั้งในการที่ไม่ควรทำ ไม่ควรพูด ไม่ควรคิด ให้มีอุตสาหะในการที่ควรอันตรงกันข้าม^{๙๐๗} การหัดทำสติเมื่อหัดอยู่เสมอ สติจักเกิดมีทวีขึ้นตามลำดับจนถึงเป็นสตรอบคอบ ถ้าไม่หัดทำอะไรให้มีสติขึ้นเองนั้น เป็นการยากที่จะมีสติพอใช้ เหมือนอย่างเมื่อประสงคให้ร่างกายมีอนามัย ก็ต้องมีกายบริหารให้ควรกัน^{๙๐๘}

ปกติภาพ ปกติสุข

บุคคลที่ไม่อยากเป็นข่าว เดือดร้อน ก้อย่าประพฤตินิดศีล ๕ และต้องคอยหลบหลีกคนที่ประพฤตินิดศีล ๕ ให้ดี เพราะเมื่อตนเองไม่ทำแก่เขา เขาอาจจะคิดทำแก่ตนได้ จึงต้องไม่ประมาทระมัดระวังตนเองให้ปลอดภัย เพราะภัยอันตรายอันเป็นเครื่องทำลายความปกติสุขทุกอย่าง เกิดจากคนไม่มีศีลทั้งนั้น ฉะนั้น ศีลจึงจำเป็นเพื่อความปกติสุขเรียบร้อยแก่ทุกคน^{๙๐๙}

ศีลคือปกติภาพ ความเป็นปกติของคน คือ โดยปกติคนเราก็ไม่ได้ฆ่าใคร ไม่ลักของใคร จนถึงตีม่น้ำเมาก็ยังไม่เป็น ต่อเมื่อเกิดโลภอยากได้ขึ้นมา บันดาลโทสะขึ้นมา มัวเมาหลงใหลขึ้นมา จนถึงยังใจไว้ไม่อยู่ จึงทำลงไป เมื่อใจปกติที่อยู่ ยังไม่โลภโกรธหลง หรือโลภ โกรธ หลง สงบลงแล้ว ก็ไม่มีใครทำลงไปได้ ฉะนั้น ศีลจึงเป็นตัวปกติภาพของคนโดยแท้^{๙๑๐}

พระพุทธเจ้า จึงทรงบัญญัติศีลเป็นขอบเขตของความประพฤติไว้ เพื่อช่วยให้คนรักษาปกติภาพของตนไว้นั่นเอง ศีลที่รับจากพระนั้นเป็นเพียงวิธีชักนำอย่างหนึ่ง โดยตรงศีลนั้นต้องรับจากใจของตนเอง คือใจของตนเองต้องเกิดวิริติทั้ง ๓ ข้อใดข้อหนึ่งขึ้นจึงจะเกิดเป็นศีล เมื่อใจมีวิริติขึ้น ก็มี

^{๙๐๔} อ่างแล้ว.

^{๙๐๕} ตูรายละเอียดในสติสมปชัญญะว่าด้วยผลแห่งสติสัมปชัญญะ ในอง.สตตก (ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕ - ๔๐๖.

^{๙๐๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุชยธรรม, หน้า ๕๙๒.

^{๙๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๓ - ๕๙๔.

^{๙๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๔.

^{๙๐๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุชยธรรม, หน้า ๕๙๕ - ๕๙๖.

^{๙๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๗.

ศีลขั้นต้นที่ คำว่าใจมีวิริยติมีได้หมายความว่าต้องคิดว่าเราจะเว้น ๆ อยู่ทุกวินาที แต่หมายความว่า คิดตั้งใจไว้จะรับจากพระมาตั้งใจไว้ก็ได้ จะตั้งใจด้วยตนเองก็ได้ ในเวลาไหนก็ได้ เมื่อคิดตั้งใจไว้แล้ว จะพูดอะไรที่ไม่ผิดข้อห้ามที่ให้เวลานั้นแล้ว ก็ได้ทั้งนั้น แม้จะตื่นอยู่ หลับอยู่ ศีลก็มีอยู่ตลอดเวลา^{๙๑๑} พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลก็เพื่อให้คนสามัญนี้แหละรักษา ถ้าไม่มีคนสามัญดังกล่าว พระพุทธเจ้าก็ไม่ต้องทรงบัญญัติศีลข้อไหน ๆ เมื่อใครอยากได้ขึ้นมา โกรธขึ้นมา ก็ทำร้ายเขา ลักของเขา จะอยู่กันอย่างไร ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลขึ้นไว้ควบคุมความประพฤติของคนให้อยู่ในขอบเขตที่ศีล^{๙๑๒}

พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ฆ่าสัตว์ แต่ทำไม ไม่ทรงห้ามการบริโภคเนื้อสัตว์ เมื่อบริโภคเนื้อสัตว์ได้ ก็ต้องมีการฆ่าสัตว์ ไม่เป็นอันอำนวยให้ฆ่าสัตว์โดยอ้อมหรือ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า ควรเข้าใจข้อที่เป็นมูลฐานก่อนว่า “การทำอะไรแก่สัตว์ที่ตายแล้ว จะบริโภคก็ตาม จะนำไปเผาก็ตาม ไม่เป็นปาณาติบาตคือฆ่าสัตว์” เพราะไม่เป็นการทำร้ายแก่ร่างกายที่ปราศจากชีวิตแล้ว ไม่มีภาวะเป็นสัตว์มีชีวิตเหลืออยู่^{๙๑๓} พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ภิกษุ บริโภคอุทิสสมังสะ “เนื้อเจาะจง” คือเนื้อที่เขาฆ่าเจาะจงเพื่อปรุงอาหารถวายพระภิกษุ เมื่อภิกษุได้เห็นได้ยินหรือรังเกียจสงสัยว่าเป็นเนื้อเช่นนั้น ห้ามมิให้ฉัน ทรงอนุญาตให้ฉันได้แต่ปวัตตมังสะ “เนื้อที่เป็นทั่วไป”^{๙๑๔} คือเนื้อที่เขาทำไว้สำหรับคนทั่วไปบริโภค ถึงภิกษุจะฉันหรือไม่ฉันเขาก็บริโภคกัน แม้เช่นนั้น ทรงอนุญาตให้ฉันได้ แต่เนื้อสุกไม่ให้ฉันเนื้อดิบและทรงห้ามฉันเนื้อสัตว์ ๑๐ จำพวก^{๙๑๕}

ถ้าห้ามปาณาติบาตไม่สำเร็จจะบัญญัติศีลห้าไว้ทำไม เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่า พระพุทธเจ้าทรงเปี่ยมด้วยพระกรุณาในสัตว์โลกเสมอกัน จะทรงบัญญัติดังนั้นไม่ได้ คนเราธรรมดาทุกคน เมื่อมีสัตว์เลี้ยงก็ฆ่าไม่ได้ เพราะอำนาจเมตตาการุณยานั้นเอง ฉะนั้น เมื่อเมตตาการุณาแผ่ออกไปยังสัตว์ใด ๆ ก็ฆ่าสัตว์นั้น ๆ ไม่ได้ เมื่อแผ่ออกไปในสัตว์ทั้งปวงทั่วโลก ก็ฆ่าไม่ได้ทั่วโลก ไม่ต้องมีใครห้าม คนที่มีเมตตาการุณยานั้น ทำไม่ได้เอง เหมือนอย่างพ่อแม่ผู้เปี่ยมด้วยเมตตาการุณาในลูก ๆ ไม่อาจทำร้ายลูกได้ ไม่มีใครห้ามแต่ทำไม่ได้เอง ซ้ำยังป้องกันอันตรายมิให้เกิดแก่ลูกด้วยประการทั้งปวง^{๙๑๖} บางคนกลัวว่าถ้ารักษาศีลกันหมดประเทศชาติ จะไปไม่รอด ทรงอธิบายว่าข้อนี้ไม่ต้องกลัว ข้อที่ควรกลัวคือจะไปไม่รอดถ้าไม่รักษาศีลกันให้มากกว่านี้ คิดดูว่าถ้าต่างทำร้ายชีวิตร่างกายกัน ลักขโมยฉ้อโกงกันไปหมด เพียงเท่านั้นก็ไปไม่รอด ฉะนั้น คนตั้งแต่สองคนขึ้นไปจะอยู่ด้วยกันได้

^{๙๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๙.

^{๙๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๙.

^{๙๑๓} อ่างแล้ว.

^{๙๑๔} ดุราลละเอียดในชีวกสูตร ว่าด้วยหมอชีวก โกมารภจ ใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๑ - ๕๕/๔๘ - ๕๓.

^{๙๑๕} ดุราลละเอียดในมนุสสมังสปฏิกเขปถก ว่าด้วยทรงห้ามฉันเนื้อมนุษย์ เรื่องอุบาสิกาสุปปิยาเช็ดเนื้อขาอ่อนถวาย ใน วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๘๐ - ๒๘๑/ ๘๐ - ๘๗.

^{๙๑๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๖๐๑ - ๖๐๒.

เป็นปกติสุขก็เพราะมีศีลในกันและกัน เมื่ออยู่ร่วมกันเป็นบ้านเมืองก็เหมือนกัน ความเดือนร้อนไม่เป็นปกติสุข เกิดจากคนไม่มีศีลหรือคนทุศีล ทั้งนั้น^{๙๑๗}

พระพุทธเจ้าได้ทรงประทานหลักธรรมสำหรับคุ้มครองใจมิให้ต่ำทราม คือหิริ โอตตปปะ โดยปกติเราก็รังเกียจตกกลัวคนอื่น ๆ อยู่แล้ว แต่มักลืมรังเกียจเกลียดกลัวตนเองที่จะเป็นคนชั่ว อย่างนั้นบ้าง หิริโอตตปปะ^{๙๑๘} คู่นี้แหละจักเป็นตำรวจประจำใจที่ตื่นัก^{๙๑๙} วิตกว่าถือศีลไม่ร่ำรวย ไม่ร่ำรวยทางทุจริต ถ้าคิดโดยรอบคอบจักเห็นว่า ศีลเป็นข้อเว้นจากการถือเอาในทางทุจริต ไม่ทำใครเสียหาย ต้องยากจนเพราะทุจริตของตนทั้งส่วนตัวและส่วนร่วม เมื่อตั้งใจประกอบอาชีพโดยชอบด้วยความไม่ประมาท ก็จักตั้งตนได้โดยลำดับ ฉะนั้น ผู้ที่ถือเอาในทางทุจริตถึงจะร่ำรวยขึ้น ก็เหมือนปลวกอ้วนเพราะกัดเสากัดฝาเรือน ปลวกกัดเรือนยิ่งมากยิ่งอ้วนขึ้นเท่าไร เรือนก็ใกล้พังเข้าไปเท่านั้น จนอาจพังครืนลงไป ฉะนั้น โภคทรัพย์จะสมบูรณ์พูนเพิ่มก็เพราะพากันประกอบกระทำในทางที่ชอบสุจริต และไม่ทำตนเป็นปลวกอ้วน^{๙๒๐}

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนแนะนำให้รักษาศีล แต่ไม่ทรงบังคับใคร เพราะเกี่ยวกับใจ เมื่อใครมีศรัทธา ก็ต้องคิดเว้นให้เป็นวิริติด้วยตนเอง ศีลนี้แหละเป็นมนุษยธรรม เพราะทำให้ผู้มีศีลได้ชื่อว่าเป็นมนุษย์โดยธรรม คนไม่มีหิริโอตตปปะจะควรเรียกว่ามนุษย์ได้อย่างไร^{๙๒๑} เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้านายของพระนิพนธ์เรื่องนี้ว่า “การทำตนให้อยู่ในระเบียบอาจอึดอัดลำบากในชั้นแรก เมื่อทำงานเป็นปกติแล้วจักมีความสุข ทำตนให้อยู่ในศีลก็เหมือนกันอาจอึดอัดที่แรก เมื่อเป็นปกติแล้วจักมีความสุข ความเป็นปกตินี้แหละเป็นตัวศีล คนมีใจเมตตาจักไม่อึดอัดเพราะศีล เพราะใจย่อมวิริติงดเว้นด้วยอำนาจเมตตาเป็นปกติภาพเป็นปกติสุข^{๙๒๒}

ชูชีพ โทษะจา ผู้อ่านพระนิพนธ์เรื่องมนุษยธรรม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการเก็บข้อมูลวิจัยครั้งนี้ ได้ให้สัมภาษณ์ไว้ว่า “เจ้าพระคุณสมเด็จพระราชาธิบดีทรงมีพระปรีชาสามารถทั้งทางโลกและทางธรรมอย่างลึกซึ้ง เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะพระองค์ท่านทรงใฝ่ใจในการศึกษามาตั้งแต่น้อย จึงเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ทรงเก่งทั้งปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และทรงมีผลแห่งปฏิเวธอันเกิดจากการปฏิบัติธรรมอย่างชัดเจน ดังนั้นงานพระนิพนธ์ของพระองค์จึงมีองค์ความรู้ ครอบคลุมทั้ง ๓ ประการปรากฏอยู่ในเนื้อหา กล่าวคือ มีความรู้ มีหลักธรรม มีผลแสดงเสมอในเรื่องที่ทรงอธิบาย ทั้งผลดีและผลเสีย หรือโทษ พร้อมทั้งทางเดินสำหรับชีวิต”

^{๙๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๓.

^{๙๑๘} ชู.ชา. (ไทย) ๒๗/๖/๓.

^{๙๑๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๖๐๖ -๖๐๗.

^{๙๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๘.

^{๙๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๙.

^{๙๒๒} อ้างแล้ว.

“เรื่องมนุษยธรรม มีคุณค่าทางพระพุทธศาสนา เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนามี เนื้อหาที่ลึกซึ้ง ใช้ภาษาที่อ่านง่ายต่อการเข้าใจและทำให้เกิดแรงบันดาลใจเรื่องศีลที่มีคุณ มีประโยชน์ ต่อชีวิต สังคม ประเทศชาติ และต่อสังคมโลก ทำให้รู้ถึงอานิสงส์แห่งการประพฤติปฏิบัติศีล ๕ อัน เป็นศีลสำคัญของคฤหัสถ์ ศีลทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์”^{๑๒๓}

๔.๑.๑. สรุป

การศึกษาพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิตเล่ม ที่ ๒๑ จำนวน ๑๐ เรื่อง เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงนิพนธ์เป็นความเรียงทั้งสิ้น ลักษณะของเนื้อหาพระ นิพนธ์ ทรงนิพนธ์ประกอบด้วยสำนวนโวหารคือ บรรยายโวหาร อธิบายโวหาร อุปมาโวหาร สาธก โวหาร และเทศนาโวหาร

การอ้างอิงแหล่งวิชาการ ในพระนิพนธ์ทั้ง ๑๐ เรื่อง เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงอาศัยข้อมูล จากพระไตรปิฎกทั้งสิ้นเป็นบทตั้งแล้วนำมาอธิบาย ทรงใช้คำว่า ดังพระพุทธดำรัสว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า ปรากฏในพระสูตรว่า เป็นต้น แม้ว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ จะไม่ทรงระบุว่า มา จากพระสูตรไหน พระไตรปิฎกหมวดไหน เล่มไหน ไว้ในเชิงอรรถ หรือบรรณานุกรมก็ตาม แต่ทว่าเมื่อ ผู้วิจัยอ่านศึกษาพบพระพุทธดำรัส พระพุทธภาษิต ตามที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงยกมากล่าวอ้าง เมื่อนำพุทธภาษิตนั้นไปค้นหาแหล่งที่มา ก็พบว่ามาจากพระสูตรไหน ข้อไหน เล่มไหนแล้ว หน้าไหน ผู้วิจัยได้ทำเชิงอรรถอ้างอิงไว้ในตอนนั้นเรื่องนั้นๆ สำหรับเป็นหลักฐานค้นคว้าได้ง่ายขึ้น

พระนิพนธ์ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ ประกอบด้วยเรื่องสั้น ประกอบเพื่ออธิบายหัวข้อเรื่องใหญ่ทั้ง ๑๐ เรื่อง มีจำนวน ๑๑๗ เรื่อง สรุป ดังนี้

เรื่องที่ ๑ ชีวิตลิขิตได้ มีจำนวน ๑๕ เรื่องคือ เกิดมาทำไม ใครลิขิตชีวิต? ชีวิตเพื่ออะไร? ทำไมต้องกลัวกรรม? อะไรคือบุญบาป? ตายแล้วเกิดหรือไม่? ทำไมต้องเกิด? เกิดมาแล้วควรทำอะไร? ความสุขหาได้ที่ไหน? ทำไมจึงไม่สุขสักที ทุกอย่างอยู่ที่ใจ คิดดีก็ได้ดี ความอัครจริยของธรรม กำลังใจ สู่ความสำเร็จ จากการศึกษาเนื้อหา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมา ยกอ้างถึง ๑๐ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔, ๑๕, ๑๗, ๑๘, ๒๕, ๓๑ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๒ สิ่งทีพึงเข้าใจให้ถูกต้องมีจำนวน ๘ เรื่องคือ มนุษย์ ที่พึง ตน วาสนา ปัญญา ธรรมะ กรรม ผลกรรม จากการศึกษาเนื้อหา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงนำหลักธรรมะจาก พระไตรปิฎกมายกอ้าง ๕ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕, ๑๙, ๒๔, ๒๕ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

^{๑๒๓} สัมภาษณ์ ชูชีพ โปะชะจา, พยาบาลปฏิบัติการชั้นสูง (APN) โรงพยาบาลลี อำเภอลี้ จ. ลำพูน , ๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

เรื่องที่ ๓ ศาสนากับชีวิต มีจำนวน ๖ เรื่องคือ ศาสนาคืออะไร ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน ทำไมคนจึงนับถือศาสนา? เครื่องป้องกันภัยของชีวิต ที่พึ่งของชีวิต อานุภาพพระรัตนตรัยทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๗ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๔, ๑๙, ๒๒, ๒๕, ๒๘, ๓๕ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๔ ชีวิตกับความจริง เป็นลักษณะเรื่องยาวเรื่องเดียว ไม่มีเรื่องสั้นประกอบ ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๑๐ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕, ๑๙, ๒๐, ๒๒, ๒๕, ๒๘, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม และทรงทรงอ้างถึง ว.ว. พระสุภาสิตของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เรื่องที่ ๕ ธรรมะ คือดวงตาของชีวิตประกอบด้วยเรื่องสั้น ๑๐ เรื่อง คือ หัดคิดก่อนทำ ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้ อย่างไรเรียกว่ารู้ อย่างไรเรียกว่าหลง ความหลงเหมือนความฝัน ธรรมคือดวงประทีปส่องความจริง ความจำเป็นคือจุดเริ่มต้นของปัญญา ความงามที่แท้จริง รู้อะไรจึงไม่ถือผิด ปัญญาที่แท้จริง ยึดถือในทางที่ดี ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๑๔ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒, ๑๕, ๑๗, ๑๙, ๒๒, ๒๓, ๒๕, ๒๘, ๓๓, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๖ โลกและชีวิตในพุทธธรรมประกอบด้วยเรื่องสั้น ๑๕ เรื่อง มีจำนวน ๒ ประเภท คือ ๖.๑ โลกทัศน์ของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วย โลกและจักรวาลนับไม่ถ้วน โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ ใครสร้างโลก ปัญหาโลกแตก คิดไปทำไม? โลกร้อนเพราะตัณหาของคน ใจต่างผิวจึงทำให้โลกแบ่งแยก ถ้ารู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน ๖.๒ ชีวิตทัศน์ของพระพุทธเจ้า ประกอบด้วย มนุษย์สร้างกรรม กรรมสร้างมนุษย์ ความอับความสว่างของชีวิต สิ่งที่ต้องรู้ ชีวิตต้องพึ่งตนเอง ชีวิตกับความหลัง ชีวิตกับความฝัน ความปรารถนาของชีวิต สิริมงคลของชีวิต ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๓๖ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑, ๑๑, ๑๒, ๑๓, ๑๔, ๑๕, ๑๘, ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๓, ๒๔, ๒๕, ๒๗, ๓๐, ๓๑, ๓๒, ๓๓, ๓๕, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๗ ความจริงที่ต้องเข้าใจ ทรงนิพนธ์เป็นชุดเพื่ออธิบายความจริงที่ต้องเข้าใจ ๗ ชุด ในแต่ละ ชุดมีเรื่องสั้นประกอบดังนี้

๗.๑ ความเข้าใจเรื่องชีวิต ประกอบด้วย ๗ เรื่องคือ เราเกิดมาทำไม? ภาพชีวิตของแต่ละคน ชีวิตต้องการอะไร ศึกษาชีวิตทั้งสองด้าน สิ่งอันเป็นที่รักของชีวิต แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต จุดหมายของชีวิต ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๒๒ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๔, ๗, ๑๒, ๑๕, ๑๘, ๑๙, ๒๐, ๒๕, ๒๗, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

๗.๒ ความเข้าใจเรื่องจิต ประกอบด้วย ๕ เรื่อง คือ จิตกับกายต้องอาศัยกัน จิตนำโลกทำไมต้องสนใจเรื่องจิต จิตต้องมีการพัฒนา ผู้ให้สุขและผู้เสวยสุขที่แท้จริง ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๘ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๒๕ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

๗.๓ ความเข้าใจเรื่องกรรม ประกอบด้วย ๑๑ เรื่องคือ หลักกรรมนอกพระพุทธศาสนา จะพิสูจน์กรรมได้อย่างไร แนวคิดเรื่องกรรม เพราะเหตุไรจึงไม่เชื่อกรรม การให้ผลของกรรม กรรมเวร นิทานเรื่องระงับเวร ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร ความสุขอยู่ที่ไหน? เงื่อนไขของความสุข สุจริตเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๑๔ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๕, ๑๓, ๑๔, ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๔, ๒๕, ๒๗, ๒๘, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

๗.๔ พระพุทธศาสนา และการนับถือพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย ๕ เรื่องคือ คำสอนของพระพุทธศาสนา หลักกรรม การนับถือพระพุทธศาสนา เรื่องที่ต้องเข้าใจก่อน ความหมายของสรวง ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๖ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๔, ๑๔, ๑๕, ๑๗ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

๗.๕ ศีลธรรมคือรากฐานของความสุข ประกอบด้วย ๖ เรื่องคือ ความหมายของศีล ธรรม สร้างสังคม ศีลคือพื้นฐานของความสุข ศีลต้องคู่กับธรรม ธรรมก็อาศัยธรรม อยู่ในปัจจุบันแต่อย่าลืมอนาคต ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๙ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒, ๒๐, ๒๒, ๒๓, ๒๔, ๓๕ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

๗.๖ ไตรสิกขา: การศึกษาเพื่อยกระดับชีวิต ประกอบด้วย ๗ เรื่องคือ การศึกษาสามอย่าง การศึกษาขั้นปฐม การศึกษาขั้นมัธยม การศึกษาขั้นอุดม ที่มาของปัญญา ที่สุดของปัญญา ความสวัสดิ์ของชีวิต ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๖ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑, ๑๕, ๑๙, ๒๐, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

๗.๗ หลักการทำสมาธิเบื้องต้น ประกอบด้วย ๔ เรื่องคือ อธิบายเรื่องปัญญา ปัญญาสูงสุด นิเวศน์และกรรมฐานสำหรับแก้ หลงตัวลืมหู ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๙ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕, ๑๘, ๑๙, ๒๓, ๓๕ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๘ วิธีสร้างบุญบารมี ประกอบด้วย ๑๘ เรื่องคือ บุญเป็นเหตุแห่งความสุข ทุกชีวิต อาศัยบุญ วิธีสร้างบุญ การให้ทานที่ได้บุญมาก รู้จักให้ทำให้ความโกรธคลาย องค์ประกอบของทานที่สมบูรณ์ สร้างบุญด้วยการรักษาศีล ผลของบุญ บุญกับกุศล บุญก่อสุขบาปก่อทุกข์ วิธีการเพื่อความ สุขของชีวิต เสี่ยงเพื่ออนาคต ความหมายของบารมี บารมีคือคุณธรรมผู้มุ่งดี บารมีสร้างด้วยกรรม ทุกคนควรสร้างบุญบารมี ทุกคนพึงปฏิบัติในบารมีตามควรแก่ฐานะ ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๒๑ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑, ๑๕, ๒๐, ๒๒, ๒๓, ๒๕, ๓๓, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๙ ชีวิตนี้น้อยนัก เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ไว้เป็นเรื่องยาว ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๒๑ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒, ๑๓, ๑๕, ๒๒, ๒๔, ๒๕, ๒๙, ๓๐ บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

เรื่องที่ ๑๐ มนุษยธรรม เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์เรื่องนี้หรือรดาธิบายไว้เป็นเรื่องขนาดยาว ทรงนำหลักธรรมะจากพระไตรปิฎกมายกอ้าง ๒๓ แห่ง คือพระไตรปิฎกเล่มที่ ๕, ๑๓, ๑๙, ๒๒, ๒๓, ๒๔, ๒๕, ๒๖, ๒๗, บางแห่งทรงอ้างอิงเล่มเดิม

บทที่ ๕

วิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ

บทนำ

ในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาของพระมหาเถรในประเทศไทย ที่ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช นับแต่อดีตจนถึงปัจจุบันสมัย กล่าวได้ว่ายังไม่มีสมเด็จพระสังฆราชองค์พระใด มีผลงานด้านวรรณกรรมหรืองานพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนา ทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษได้มากเท่าสมเด็จพระญาณสังวรฯ(เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) กล่าวได้ว่าพระนิพนธ์ที่เป็นผลงานของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ มีหลายประเภทคืองานวิชาการทางพระพุทธศาสนา ทรงพระนิพนธ์เรื่อยมาตั้งแต่ยังทรงเป็นพระมหาเปรียญมีไม่น้อยกว่า ๒๐๐ เรื่อง ประเภทเรียงความที่เป็นภาษาไทยจำนวน ๑๐๓ เรื่อง ประเภทภาษาอังกฤษจำนวน ๑๑ เรื่อง ประเภทคำบรรยายและโอวาทภาษาไทย ๔๖ เรื่อง ภาษาอังกฤษ ๑ เรื่อง และประเภทเทศนาภาษาไทยจำนวน ๓๔ เรื่อง

แต่อย่างไรก็ตาม ในพระนิพนธ์เหล่านั้นที่กล่าวถึงข้างต้น การศึกษาผลงานพระนิพนธ์รูปแบบวิจัย ยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดได้ศึกษาวิจัยไม่ว่าจะในแง่มุมไหนก็ตาม อาจเป็นเพราะว่างานพระนิพนธ์นั้นเป็นงานพระนิพนธ์ที่สูงส่ง และนิพนธ์โดยสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระสงฆ์ที่มียศตำแหน่งสูง ทรงภูมิรู้ภูมิธรรมอย่างยิ่ง ก็เป็นไปได้

ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต ลำดับที่ ๒๑ นี้ ประกอบด้วยเรื่องที่ทรงนิพนธ์ไว้จำนวน ๑๑๗ เรื่อง มีประเด็นที่สร้างความสนใจใคร่รู้ศึกษาที่มีหลากหลายของแง่มุมชีวิตคนในสังคมโลกนี้ มีข้ออรรถข้อธรรมที่ลึกซึ้งกินใจ โดยทรงอธิบายด้วยภาษาที่ไพเราะงดงามอ่านง่ายและง่ายต่อความเข้าใจ แต่อย่างไรก็ตาม หากนำหลักวิชาการทางพระพุทธศาสนาคือหลักแห่งคัมภีร์เนตติปกรณ์ เป็นเครื่องมือ วิเคราะห์ในเนื้อหาของพระนิพนธ์ทั้ง ๑๐ เรื่องใหญ่ ๑๑๗ เรื่องย่อย ด้วยหลักการแยกแยะเนื้อหา สาระ ประโยค วลี ถ้อยคำ ประเด็น ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯทรงนิพนธ์ไว้ ในรูปแบบของเทศนาหาระ ๖ คือ ๑) อัสสาทะ ๒) อาทีนวะ ๓) นิสสรณะ ๔) ผล ๕) อุปาย ๖) อาณัติ มีผลการวิเคราะห์ ดังนี้

๕.๑ อัสสาทะ

“อัสสาทะ” เป็นเทศนาหาระข้อที่ ๑ หมายถึงสภาวะน่ายินดี คือโสมมณัสเวทนาข้อดี ความพึงพอใจ ยินดี ด้านที่เป็นคุณหรือแง่บวกของธรรมนั้นว่ามีข้อดีที่ทำให้เกิดความพึงพอใจหรือมีประโยชน์อย่างไร ได้แก่ สุข โสมนัส อិฏฐารมณฺ์ ตัณหาและวิปัสสาส โดยที่ตัณหาและวิปัสสาส เป็นอัสสาทะในฐานะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดี ส่วนเวทนามีอิฏฐารมณฺ์ในภูมิ ๓ เป็นอัสสาทะในฐานะเป็นผล อัสสาทะจึงมีทั้งส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผล สรุปได้ว่าอัสสาทะคือ “ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ”

ชีวิตของผู้คนในโลกนี้มีข้อจำกัดหลายประการ กว่าจะได้เกิดมาเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบ ที่มีฐานะทั้งมั่งคั่ง มีอาหารการกินที่อุดมสมบูรณ์ มีเสื้อผ้าที่สวยงามสวมใส่ มีบ้านที่อยู่อาศัยที่ใหญ่โต เจ็บป่วยมียาหรือแพทย์ที่มีความสามารถรักษา ยศถาบรรดาศักดิ์ที่เคารพนับถือของผู้คนในสังคม มีบริวารล้อมหน้าล้อมหลัง ตำแหน่งที่ให้คุณให้โทษใครต่อใครได้ หน้าที่การงานที่มั่นคงสร้างความมั่งคั่งแก่ตนเองและครอบครัว มีสติปัญญาสูงส่ง มีชีวิตที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ มีอายุที่ยืนยาวอยู่ในโลกนี้อย่างสุขสบาย มีฉิววณะที่ผ่องใสเปล่งปลั่ง สิ่งเหล่านี้ล้วนสร้างความรื่นรมย์บันเทิงใจแก่มนุษย์ทุกรูปนาม แต่ทว่าในชีวิตจริงของมนุษย์ในโลกนี้ไม่ได้สมบูรณ์ดังฝันปรารถนา บ้างยากจนต้องอาศัยผ้าเรือนของบุคคลคนอื่นอยู่หลับนอน บ้างอดมื้อกินมื้อ เสื้อผ้าแทบจะไม่มีสวมใส่ บ้างมั่งคั่งร่ำรวยมหาศาล มีพริกพร้อมทุกอย่างทุกอย่าง ชีวิตของมนุษย์ในโลกนี้จึงมีคุณค่า มีราคา มีคุณภาพ คุณธรรมที่ต่างกัน คุณค่าความเข้าใจในชีวิตตามพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ อันเป็นการสร้างชีวิตให้มีคุณค่า มีความพึงพอใจในชีวิต เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงนิพนธ์ไว้เป็นประเด็นเป็นอัสสาทะคุณค่าของชีวิต จัดแบ่งได้ ๗ ประเด็นคือ

๕.๑.๑ ชีวิตคือความฝัน

มนุษย์เราเกิดมาในโลกนี้อาจมีบางช่วงเวลาของชีวิตมีคำถามกับตนเองว่าชีวิตคืออะไร บ้างก็ต้องการคำตอบ บ้างไม่ต้องการคำตอบ แต่มีคำถามเฉย ๆ และมีจำนวนไม่น้อย ที่ไม่เคยถามตนเองว่าชีวิตคืออะไร แค่ว่ามีชีวิตอยู่ในสังคมไปวัน ๆ ก็ลำบากมากแล้ว ทำไมจะต้องมาถามคำถามที่ต้องการเหตุผลมาตอบให้ยุ่งยากอีก เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงอธิบายว่าอริยสัจจ์ของพระพุทธเจ้าคือเหตุผลที่แท้จริงของชีวิต พระพุทธเจ้าทรงสรุปผลทั้งปวงของชีวิตในคำว่า “ทุกข์” ทรงแสดงว่าเกิดจากต้นหาความดิ้นรนอยากของจิตมีอยู่ในชีวิตนี้ เกิดต้นหาขึ้นเมื่อใดก็เป็นทุกข์เมื่อนั้น เหตุผลในอริยสัจจ์จึงเป็นวิทยาศาสตร์ของชีวิตที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ทุกอย่างมีกาลเวลาแม้ตัวโลกเอง ตลอดถึงดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ก็มีเวลาของตนเอง คือต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยจนดับสูญในที่สุด๑ ต้นหาคือความทุกข์ของชีวิต ชีวิตคือความทุกข์ เมื่อเกิดความอยากของจิต ความสำคัญจึงอยู่ที่จิตและเมื่อทุกอย่างมีกาลเวลาสิ้นสุด แล้วสิ่งใดสิ้นสุด สิ่งใดไปเกิด ชีวิตจะเกิดได้อย่างไร เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงอธิบายการเกิดของชีวิต จริง ๆ อะไรไปเกิดไปตายว่า ความเคลื่อนไหวเรียกว่าจุติ ความเข้าถึงเรียกว่าอุปบัติ (ตาย,เกิด) ผู้ต้องตายเกิดเรียกว่า “สัตว์แปลว่าผู้ข้อง” เพราะยังไม่หลุดไปจากเวียนเกิดเวียนตาย เมื่อสัตว์ตายร่างกายเป็นผู้ตาย แต่สัตว์เป็นผู้จุติคือเคลื่อนออกไปจากร่างกายที่ตายนี้ไปอุปบัติคือเข้าถึงร่างกายใหม่ ความก่อเกิดแห่งร่างกายใหม่เรียกว่า “เกิด” ดังนั้น ตายเกิดจึงเป็นคำที่ใช้สำหรับร่างกาย ความเกิดของร่างกายนี้เองต้องมีมารดาบิดาเป็นแดนเกิดเป็นไปตามพงศ์พันธุ์^๒

^๑ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตคืออะไร* น. ๑๙๓ - ๑๙๕.

^๒ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *มนุษย์สร้างกรรม กรรมสร้างชีวิต*, หน้า ๑๙๖ - ๑๙๘.

ชีวิตของคนเราเมื่อเกิดมาแล้วย่อมมีทุกข์และสุข ไม่มีใครในโลกนี้เกิดมาแล้วมีทุกข์อย่างเดียว หรือมีสุขอย่างเดียว บ้างก็มีความทุกข์ที่หนักหนาจนทำให้ชีวิตตกกระท่ำลำบาก ท้อแท้สิ้นหวังหมดอาลัยตายอยากกับชีวิต บ้างถึงกับต้องปลิดชีวิตตนเองให้หมดทุกข์หมดโศกหรือจากโรคร้ายตนเองประสบอยู่ วิธีการมองชีวิตของความเป็นมนุษย์ในโลกนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเป็น ๒ ประการ คือ มนุษย์คนเราบุคคลในโลกนี้ ๑) เมื่ออยู่ในระหว่างกาลที่ความดีให้ผลก็มีชีวิตสว่างรุ่งเรืองแม้จะทำชั่วในระหว่างนี้ก็ยิ่งสว่างไสวอยู่ จนกว่าจะถึงกาลของความชั่วให้ผล ๒) เมื่ออยู่ในระหว่างกาลที่ความชั่วให้ผลชีวิตก็อับเศร้าหมอง ถึงจะทำความดีในระหว่างนี้ก็ยิ่งอับแสงต่อไปจนกว่าจะถึงกาลแห่งความดี^๓ เท่ากับว่าชีวิตของคนในโลกนี้ มีกรรมของชนิดกำกับอยู่ คือกรรมดีและกรรมชั่ว และกรรมทั้งสองชนิดนั้น ก็มีกาลเวลามีหมดอายุ เป็นพระคุณสอนให้มองโลกด้วยความเข้าใจ รู้จักรอจังหวะเวลา โอกาส ไม่ท้อแท้ สิ้นหวังกับชีวิต มีมิดแล้วก็มีสว่างทุกอย่างมีกาลเวลาของมัน แต่ถึงอย่างไรก็ตามไม่ควรประมาทปล่อยให้ทำกรรมชั่วด้วยกาย วาจา ใจ และสิ่งที่มนุษย์เราควรจำต้องรู้ คือชีวิตของคนเรานั้นย่อมมีบุคลิกภาพของแต่ละคนแตกต่างกันไป จะหาเหมือนกันทุกอย่างก็ยากยิ่ง สิ่งที่ทำให้คนเรามีลักษณะของจิตแตกต่างกัน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระคุณว่า ขึ้นอยู่กับอหยาตัย นิสัย อุปนิสัย คนเราจะทำอะไรจึงสุดแต่นิสัย ถ้านิสัยชั่วก็ทำชั่ว นิสัยเป็นส่วนดีก็ทำดี นิสัยแสดงออกเป็นอหยาตัยจึงเกิดเป็นเจตนากรรมทำดีหรือชั่ว^๔

สิ่งที่ชีวิตมนุษย์คนเราต้องรู้อีกประการหนึ่งคือ “ความฝัน” จริง ๆ แล้วความฝันเป็นอย่างไร มีจริงไหม ความฝันเกิดขึ้นได้อย่างไร ก่อนนอนคนโดยทั่วไปมักจะอวยพรต่อกันและกันว่า ฝันดี แล้วฝันดีนั้นจะดีจริงไหม ฝันชนิดไหนเชื่อถือได้ ในโลกนี้ใครกันที่ไม่มีความฝัน หลายต่อหลายคนชอบฝัน มีฝัน ชีวิตกับความฝันเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า ความฝันเป็นข้ออุปมาธรรมอยู่หลายประการ ซึ่งพระนาคนเสนาเถระถวายวิสัชนาแก่พระยามิลินท์ไว้ว่า “นิมิตที่เข้าคลองปฐมจิตและได้แสดงว่าคนที่ฝันนั้น” เพราะเหตุ ๖ อย่าง คือ ๑) ลมกำเริบ ๒) ดินกำเริบ ๓) เสมหะกำเริบ ๔) เป็นสันนิบาต ๕) เทวดาสังหรณ์ ๖) บุพพนิมิตเพราะกรรมที่สั่งสมไว้ในกาลก่อน ฝันที่เป็นบุพพนิมิตเป็นความฝันจริง จิตที่ฝันเห็นบุพพนิมิตโดยปกติก็ไม่ว่าจะมีผลดีหรือผลร้าย ฝันเกิดจากเหตุที่จิตของผู้ฝันมิได้เลือกเองทั้งใครอื่นมิได้ไปบอก คือนิมิตไปเข้าคลองดวงจิตของเขาเอง เหมือนอย่างกระจกเงาไม้ได้ไปเลือกหาเงาเอง หลับก็ไม่ฝันตื่นก็ไม่ฝันแต่เมื่อเคลิ้มไป(มิทระ)ยังไม่ถึงภวังค์ก็ฝันในระหว่างนี้ เมื่อเข้าภวังค์แล้วที่เรียกว่า “หลับสนิท” ย่อมไม่ฝัน มีคน ๒ จำพวกที่จิตไม่ดำเนินไป คือ คนที่เคลิ้มหลับสู่ภวังค์หลับสนิทและผู้เข้านิโรธสมาบัติ ความเคลิ้มมี ๓ ระยะ คือ ระยะ ๑) กายง่วงงุน ระยะ ๒) เคลิ้มหลับอย่างวามน ระยะ ๓) คือเข้าภวังค์ไม่มีฝัน^๕ สิ่งที่ควรรู้นอกจากความฝันอันเกิดจากบุพพนิมิต แล้วมีความฝันที่ไม่หลับก็ฝันคือฝันแบบมิดมน คือถ้าจะเปลี่ยนความหลงเป็นความหลับ ความคิดเห็นความเชื่อ ความรู้ของผู้มีความหลง ก็เปรียบเหมือนความฝันคือ “ไม่จริง” แต่ขณะฝันหรือขณะหลง

^๓ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความอับความสว่างของชีวิต, น.๑๙๙ - ๒๐๑.

^๔ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, สิ่งที่ควรรู้, หน้า ๒๐๑ - ๒๐๕.

^๕ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตกับความฝัน, หน้า ๒๑๔ - ๒๑๙.

ย่อมคิดว่าจริง ทุกคนจะรู้ว่าฝันต่อเมื่อตื่นแล้ว เมื่อยังหลับฝันอยู่จะคิดว่าจริง ผู้หลงอยู่ก็เหมือนกัน เป็นฝันไปทั้งกำลังตื่นอยู่^๖

สิ่งที่ชีวิตคนเราต้องรู้คือ ชีวิตของคนเราทุกคน มีข้างหน้าและมีข้างหลัง ไม่อาจที่จะอยู่คนเดียวในโลกได้ โดยไม่มีหรือไม่ได้รับการสนับสนุน เกื้อกูล ส่งเสริมจากใคร ๆ ดังนั้น คนเราจึงมีความหลัง เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระทศนะชีวิตกับความหลังว่า ความหลังครอบงำชีวิตปัจจุบันอยู่เป็นอันมาก วิถีชีวิตย่อมมีความหลังประกอบอยู่กับกระแสชีวิตปัจจุบันเรียกว่า “หน้า” เหตุการณ์แห่งชีวิตที่ออกหน้าอยู่เกี่ยวกับความคิดเห็น การกระทำ ความได้ความเสียความสุขที่ได้รับรวมเป็นกระแสชีวิตปัจจุบัน ความหลังการอะไรที่ตนได้ทำไปแล้วทั้งที่เป็นการเฉพาะตนและผู้อื่น สลับซับซ้อนเป็นอันมาก เป็นความผิดก็มี เป็นคุณก็มี มีอายุมากขึ้นต่างมีความหลังมากขึ้น ความหลังที่เป็นโทษก็จักยุติสิ้นอำนาจที่จะครอบงำชีวิตปัจจุบัน ความหลังที่จะเป็นความถูกเป็นคุณก็จะสับต่อกระแสชีวิตปัจจุบันต่อไป^๗ คนที่มีความสุขความเจริญอยู่เพราะได้รับความดี ความดีของคนทั้งหลายเป็นเครื่องเกื้อกูลเรา ความชั่วเป็นสิ่งดีครอบตัวเราทุก ๆ คน โดยเฉพาะตัวเราสำคัญ ถ้าทำดีเป็นศรีแก่ตัว ทำชั่วเป็นชู้กาลิโลกต้องพึงคนดี คนชั่วเป็นเครื่องทำลายโลก^๘ .

๕.๑.๒ ส่วนประกอบสำคัญของชีวิต

ชีวิตของมนุษย์ทุกรูปนามในโลกนี้ ไม่ว่าจะนับถือศาสนาอะไร ลัทธิอะไร หรือไม่ได้นับถือศาสนาอะไร ล้วนแต่มีสิ่งที่จะขาดไม่ได้ในภาวะของความมีชีวิตและเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง คือ “จิต” ตัวจิตนี้เองที่นำพาให้เราไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ดังคำว่า จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว ในพระนิพนธ์ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระทศนะต่อเรื่องจิต ให้การอธิบายเป็นอัสสาหะเทศนาหาระ ในแง่มุมต่าง ๆ เกี่ยวกับลักษณะของจิต ความสำคัญของจิต จะรู้ว่ามัจจิตด้วยวิธีใด เราทุกคนเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ด้วยอะไร ทรงอธิบายไว้ในบทความความเข้าใจเรื่องจิตว่า

“จิตสิ่งที่เรียกกันว่าจิตใจของทุก ๆ คน จิตเป็นสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุที่จะมองเห็นได้ด้วยตา จิตอาศัยอยู่ที่หทัย จิตใจมีอยู่จริง จิตนี้เป็นดวงชีวิตเดียว ดับจิตเสียเมื่อไหร่ชีวิตนี้ก็ดับ เมื่อจิตดำรงอยู่ ชีวิตจึงดำรงอยู่ด้วย ทุกคนต่างมีสิ่งที่เรียกว่า “จิตใจ” นี้อยู่ด้วย และเราจะรู้ได้ว่าจิตมี “รู้ด้วยจิตนี้เอง” ถ้าไม่มีจิตอยู่ในตัวจะรู้ไม่ได้และรู้ไม่ได้ทุกอย่าง^๙ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช มีพระทศนะว่า จิตนั้นเป็นเบื้องต้นของกรรมทั้งปวง^{๑๐} เมื่อจิตของคนเรานั้นเป็นบ่อเกิดของกรรมทั้งหมด กล่าวคือ เป็นทวารหรือบานประตูของพฤติกรรมของคนเรา ทั้งทาง กาย วาจา ล้วนมีจิตเป็นหัวหน้ามีจิตเป็นประธาน จิต

^๖ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความหลงเหมือนความฝัน, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๔.

^๗ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตกับความหลัง, หน้า ๒๐๙ - ๒๑๓.

^๘ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ทุกชีวิตต้องการบุญ, หน้า ๔๔๑.

^๙ สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บทความความเข้าใจเรื่องจิต, หน้า ๒๖๐ - ๒๖๕.

^{๑๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ทำไม่ต้องสนใจเรื่องจิต, หน้า ๒๗๓.

นับได้ว่าเป็นปฐมแห่งความดี ความชั่ว^{๑๑} ดังนั้น หลักสำคัญของพุทธศาสนาต้องการให้ปฏิบัติเกี่ยวแก่ใจ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า “ทุกคนมีใจ ใจจะเป็นมันสมองหรือมันสมองจะเป็นใจอย่างไร ไม่ต้องสนใจ ต้องการให้สนใจในประเด็นที่ว่า ใจเป็นใจดี ใจเป็นใจร้าย ใจเป็นใจโลภโกรธหลง หรือเป็นใจที่สงบโลกโกรธหลงอย่างไร”^{๑๒} มีพุทธพจน์ว่า “จิตไม่มีสรีระหรือไม่ใช่สรีระมีคูลาเป็นที่อาศัย เทียบไปไกล เทียบไปดวงเดียว”^{๑๓} ทรงให้ทรรศนะเกี่ยวกับพุทธพจน์นี้ในเรื่องความเข้าใจเรื่องจิต คุณลักษณะของดวงจิตว่า “จิตจึงไม่ใช่มันสมองซึ่งเป็นสรีระ คูลาคือถ้าคือกายนี้ หทัยวัตถุก็คือเนื้อหทัยที่เด่นชัดโลहितเป็นที่อาศัยของวิญญาณธาตุอันหมายถึงจิต”^{๑๔} พระองค์ทรงยกหลักฐานทางการแพทย์ มีการผ่าตัดเปลี่ยนหัวใจ มาอธิบายแย้งเรื่องที่อยู่ของจิตจริง ๆ แล้วอยู่ตรงส่วนไหนของร่างกายกันแน่ คือ ปัจจุบันแพทย์สามารถผ่าตัดเปลี่ยนหัวใจของคนได้สำเร็จ ถ้าจิตอาศัยอยู่กับเนื้อหทัยดังกล่าวนี้ จะมีจิตอะไรของใครมาแทนจิตของคนตายที่เป็นเจ้าของเนื้อหัวใจที่ถูกนำมาเปลี่ยนให้ก็คงไม่ได้ เพราะตายไปแล้วคือดับจิตไปเรียกเต็มว่าดับจิตตสังขาร^{๑๕} มีข้อที่ชวนสงสัยและวิเคราะห์ต่อไปว่า คนไข้ที่เปลี่ยนหัวใจแล้วก็มีจิตของตนเองอย่างเก่านั้นเองแล้วจิตอาศัยอยู่ที่ไหน^{๑๖} แล้วจิตของคนเรา ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของกายนี้ในสภาพที่เป็นคนอยู่นั้นอยู่ที่ไหนกัน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า คูลาก็คือกายนี้เป็นข้อยุติ แต่ว่าแล้วจิตอยู่ส่วนไหนของกายกันแน่ คูลาที่เหมือนถ้าคือกะโหลกศีรษะและส่วนหน้าอก ถ้าหากจิตอาศัยอยู่ที่มันสมองในกะโหลก การผ่าตัดเปลี่ยนหัวใจก็ทำได้ง่าย แต่ในหนังสือพิมพ์ Life มีรายงานว่า นายแพทย์ชาวรัสเซีย ได้ตัดหัวสุนัขตัวหนึ่งมาต่ออีกตัวหนึ่ง แต่อยู่นานเท่าไรก็ไม่ถนัด แต่ว่าสุนัขตัวเดียวมีอาการแสดงออกเป็นสองลักษณะ มีเหตุผลแสดงว่าจิตใจของสุนัขได้มากับศีรษะมิได้อยู่ที่หัวใจที่เด่นอยู่^{๑๗}

เมื่อรู้ว่าส่วนประกอบของชีวิตคนเราคือ “จิต” จิตมีที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่ง แต่หากชีวิตคนเราจะตายลงนั้น ชีวิตของคนเราจะตายจริง ๆ เมื่อไหร่ จะอะไรตายดับก่อนหลัง ในสังขาร ๓ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่าในหมดสังขาร ๓ ๑) กายสังขาร มีลมหายใจเข้าออกปรากฏกายดำรงชีวิตให้เกิดเวทนา ๒) วีสสังขาร มีวิตกวิจารณ์เป็นเครื่องปรุงให้พูด ๓) จิตตสังขาร มีสัญญาเวทนาเป็นเครื่องปรุงจิตให้คิด เมื่อคนตายวีสสังขารดับก่อน จากนั้นกายสังขารดับแล้ว จิตตสังขารจึงดับก็คือสัญญาเวทนาเป็นที่สุด “ดับจิต สังขารจึงตาย”^{๑๘} พระองค์ยังมีทรรศนะต่อเรื่องนี้อีกว่า เมื่อจิตอาศัยอยู่กับสมองดับ จิตตสังขารก็คือมันสมองดับคือมันสมองหยุดทำงาน ในอภิธรรมยกจิตเป็นสำคัญ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๖.

^{๑๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ความเข้าใจเรื่องจิต, หน้า ๒๖๕.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๕.

^{๑๕} อ่างแล้ว.

^{๑๖} อ่างแล้ว.

^{๑๗} อ่างแล้ว.

^{๑๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ ความเข้าใจเรื่องจิต, หน้า ๒๖๔.

ในเวลาตายคือ “จิตจิต” สรุไปได้ว่าคนเราจะตายต่อเมื่อดับจิตตสังขาร หรือถึงจิตจิต ตรงกับที่เรียกว่า สมองหยุดทำงาน แล้วพระองค์ทรงสรุปว่า เป็นเรื่องยากที่จะรู้เรื่องจิตกับมันสมองเช่นเดียวกับเป็นการยากที่จะรู้ว่าสมองหยุดทำงานเมื่อไร^{๑๙}

ในลักษณะของจิตคนเรานั้นกับมันสมอง บางคนก็บอกว่ามันสมองคือจิต จิตคือมันสมอง บ้างก็บอกว่ามันสมองไม่ใช่ดวงจิต ดวงจิตละเอียดกว่า ดวงจิตนี้เป็นตัวนำไปเกิด มันสมองไม่ใช่ตัวนำไปเกิด ทั้งมันสมองและจิตมีลักษณะอาการที่สามารถตรวจสอบได้ว่า อาการไหนเป็นจิต อาการไหนเป็นมันสมอง อาการของจิตกับอาการของมันสมองต่างกัน อาการของโรคก็ต่างกัน เรื่องนี้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีพระคณະอธิบายประกอบของข้อแตกต่างจิตกับสมอง คือ “อาการ อาหาร โรค” ทำให้จิตกับสมองต่างกัน^{๒๐} ดังนี้

๑) อาการ อาการของจิตแจ่มใส อาการสมองแจ่มใส ปวดมีน อาการเหล่านี้บางที่ขัดกัน จิตแจ่มใส ผ่องใส เบิกบาน แต่สมองมีนง บางคราวสมองปลอดโปร่ง แต่ใจท้อแท้แสดงว่า จิตกับสมองต่างกัน^{๒๑}

๒) อาหาร อาหารของจิตคืออารมณ์ อาหารของสมองคืออาหารของร่างกายที่บริโภคอยู่ปกติ บางคราวร่างกายได้รับอาหารเพียงพอ สมองได้รับการบำรุงด้วยอาหารมีกำลังเรี่ยวแรงที่จะทำงานได้ แต่จิตขาดอาหารคือขาดเครื่องปรุงบำรุงใจให้มีกำลัง บางคราวจิตไม่ขาดเรื่องบำรุงใจใจมีกำลัง แต่สมองขาดอาหารอ่อนเพลียไม่มีกำลังจะทำงาน แสดงว่าจิตกับสมองต่างกัน^{๒๒}

๓) โรค โรคของจิตใจคือกิเลส โรคสมองคือความเจ็บป่วยทางสมอง อารมณ์เป็นสมุฏฐานของโรคทางจิต มีการรักษาว่าโรคสมองเยียวยากแก้ไขด้วยยาแพทย์ โรคจิตเยียวยากด้วยธรรมของพระพุทธเจ้า ดังนั้น โรค สมุฏฐานของโรค ยาแก้โรค แพทย์ผู้รักษาที่ต่างกัน สรุไปได้ว่า จิตกับสมองต่างกัน^{๒๓}

ตั้งที่กล่าวแต่แรกว่า ภายจะอยู่ลำพังตนเองก็ไม่ได้ จิตจะอยู่ลำพังตนเองก็ไม่ได้ ทั้งสองสิ่งต้องอาศัยกันและกันประกอบเป็นชีวิต สัตว์ ตัว ตนเราเขา ทั้ง ๒ ส่วนเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของชีวิตคนเรานอกจากส่วนประกอบคืออวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย เหมือนดังรถยนต์ต้องมีส่วนประกอบ คือเครื่องยนต์และตัวรถยนต์และส่วนประกอบคืออะไหล่ทั้งหลายจึงจะสามารถวิ่งได้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายในเรื่องจิตกับกายต้องอาศัยกันว่า กายอาศัยจิตจิตอาศัยกาย ความมีอยู่ด้วยกันทั้งสองอย่างเป็นเหตุให้มีความเป็นบุรุษบุคคล ถ้าปราศจากจิตความเป็นบุคคล

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๔.

^{๒๐} อ่างแล้ว.

^{๒๑} อ่างแล้ว.

^{๒๒} อ่างแล้ว.

^{๒๓} สมเด็จฯพระญาณสังวรฯ, ความเข้าใจเรื่องจิต, หน้า ๒๖๐-๒๖๕.

ก็สิ้นไป^{๒๔} พระองค์ทรงนำเนื้อหาแห่งธาตุวิมังศสูตรอธิบายว่า “บุรุษนี้มีธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโบธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ๕ ธาตุข้างต้นเป็นกาย ธาตุที่ ๖ เป็นจิตหรืออาการของจิต จิตอยู่ได้เพราะมีกาย ถ้าร่างกายไม่คุ้มกันอยู่ต้องแตกทำลาย ทั้งสองต้องอาศัยกันเรียกว่า “เอกภาพ”^{๒๕} ภายหมายถึงรูปร่างตามอภิธรรมเป็นสองอย่างคือมหาภูตรูป (ธาตุ ๔) และอุปทายรูป (ขันธ์ ๕) สรรูปได้ว่ารูปกายทั้งหมดต้องอาศัยจิตจึงเป็นรูปเป็นอยู่ได้^{๒๖} ในเรื่องจิตนำโลก พระองค์ก็ทรงอธิบายว่า ถึงอย่างไรจิตจะต้องอาศัยกายนี้ต่อพุทธดำรัสว่า “โลกอันจิตนำไป” แม้จิตจะเป็นผู้นำโลก^{๒๗} จิตมีที่ทำงานประจำก็คือกายนี้ของเรา และจิตของคนเราจะต้องอาศัยรอยต่อภายใน (อายตนะใน) เรียกว่า “ทวาร” ก็บรอยต่อภายนอก (อายตนะภายนอก) เรียกว่าอารมณ์ มีทวาร ๖ อารมณ์ ๖ อายตนะภายนอก ๕ คือ ๑) รูป ๒) เสียง ๓) กลิ่น ๔) รส ๕) สัมผัส คือประสาท ๕ เป็นอุปทายรูป ส่วนข้อที่ ๖ คือ มนะใจไม่ใช่รูป^{๒๘}

จากนั้นพระองค์ทรงอธิบายลักษณะของการทำอารมณ์ไว้ในใจ (มนสิการ) และกิริยาความรวดเร็วของการรับรู้ของใจ การทำหน้าที่ของมนะว่า กิริยาที่ทำให้ใจรับรู้รับฟังเป็นต้นเรียกว่า “มนสิการ ความทำไว้ในใจ” คือทำรูปเสียงเป็นต้นไว้ในใจ หรือทำใจไว้ในเรื่องเหล่านั้น รูปเป็นต้นที่มาประจวบกับตา ต้องประจวบกับมนะที่เป็นข้อที่ ๖ คู่กันไปด้วยจึงจะสำเร็จ กิริยาที่เห็นรูประยะเวลาที่ประจวบถึงสองอย่างนี้รวดเร็วมาก เหมือนอย่างนกจับที่ยอดไม้เงาของนกทอดถึงพื้นทันที^{๒๙}

เมื่อส่วนประกอบสำคัญของชีวิตคนเรามีการใช้งานผ่านงานมาอย่างนัก ผ่านประสบการณ์มาอย่างโชกโชน ผ่านการเดินทางมายาวนานข้ามภพข้ามชาติถึงปัจจุบันชาตินี้ ย่อมมีการเกาะเกี่ยวเก็บสะสมอารมณ์ไว้มากมาย ทั้งที่เป็นกุศลธรรมอกุศลธรรม ทั้งที่เป็นกุศลคือสชาติปัญญา ที่เป็นบุญบาปคือศีลชั่ว ย่อมทำให้สภาพของจิตใจชำรุดทรุดโทรมเป็นแน่แท้ แต่อย่างไรก็ตามจิตก็เราก็ยอมพัฒนาได้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช อธิบายในจิตต้องมีการพัฒนาว่า “แรกนั้นจิตคนเราประภัสสร แต่จิตเศร้าหมองมีอาคันตุกกิเลสทำให้เศร้าหมอง”^{๓๐}

^{๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **จิตกับกายต้องอาศัยกัน**, หน้า ๒๖๗ - ๒๖๙.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๗ - ๒๖๙.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๗ - ๒๖๙.

^{๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **จิตนำโลก**, หน้า ๒๗๐

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑ - ๒๗๒.

^{๓๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **จิตต้องมีการพัฒนา**, หน้า ๒๗๗ - ๒๘๐.

ดังนั้น จิตจึงต้องมีการพัฒนา พระองค์ทรงยกพุทธดำรัสว่า “จิตนี้ประภัสสรพ้นจากอุปกิเลสที่จรมา ศิษย์พระอรียะสำคัญรู้อตามนี้แล้วจิตตภาวนาต้องมีแก่ศิษย์พระอรียะ”^{๓๑} ส่วนประกอบสำคัญของชีวิตคือจิต ทำอย่างไรจะให้ส่วนประกอบสำคัญของชีวิตนั้นได้รับการพัฒนา พัฒนาแล้วชีวิตมีความสุข เสวยสุขที่แท้จริง แม้การพัฒนาจิตนั้นจะยากสักเพียงใด แต่หากว่าคนเรานั้นเห็นประโยชน์ และเกิดความต้องการสิ่งใด ย่อมจะเกิดความพยายามแสวงหาเพื่อให้ได้รับสิ่งนั้น แม้เป็นสิ่งที่ยากก็พยายาม^{๓๒}

๕.๑.๓ ชีวิตกับศาสนา

จำนวนประชากรในโลกนี้มีไม่น้อยเป็นบุคคลที่ไม่มีศาสนา ไม่นับถือศาสนาใด ๆ ไม่รู้จักศาสนา บ้างนับถือหลักธรรมสากล บ้างนับถือบรรพบุรุษ บ้างมีหลักปรัชญาของนักปราชญ์ บ้างถือบุคคลที่ชื่นชอบเป็นศาสดา บ้างนับถือคำสอนของบิดามารดา เป็นศาสนาของตัวเอง แม้ในประเทศไทยในยุคปัจจุบัน มีหนุ่มสาวจำนวนไม่น้อยระบุว่าตนเป็นคนไม่มีศาสนา

เรื่องศาสนา เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระธรรมเทศนาว่า “ศาสนา” คำนี้มีพูดมาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนา ศาสนาแปลว่า “คำสั่ง คำสอน การสั่งสอน” สรุปได้ ๒ ประเภทคือ ๑) คำสั่งสอนที่ยังไม่เพียงพอ ยังไม่จบ ๒) คำสั่งสอนที่เพียงพอแล้ว^{๓๓} พระองค์ทรงมีพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับลักษณะของศาสนาที่ดีเป็นค้ำกลาง ๆ มี ๒ ลักษณะคือ “๑) ศาสนาที่ดีทุกศาสนาย่อมสั่งสอนให้คนทุกคนประกอบด้วยศีลธรรม มีศีลธรรมเป็นเรื่องปกครองจิตใจและความประพฤติ ๒) ศาสนิกชนที่นับถือศาสนาแม้ศาสนาใดศาสนาหนึ่งล้วนเป็นผู้ที่นับถือหลักศีลธรรมในโลก แม้นับถือศาสนาต่างกันแต่ต่างเคารพอยู่ในหลักศีลธรรมด้วยกันอยู่ร่วมกันได้โดยสงบสุข^{๓๔} เหตุที่คนในโลกนี้จะต้องมีศาสนาสังกัด เป็นที่เคารพ นับถือ ปฏิบัติ เป็นที่พึ่งทางจิตใจ มีหลักคำสอนของศาสนาเป็นเครื่องแก้ปัญหาของชีวิต สังคม ประเทศชาติและของโลกได้นั้นศาสนาเช่นที่ว่านี้จะต้องมีลักษณะแห่งศาสนา ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “ศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้จึงต้องเป็นศาสนาที่อาจเป็นสรณะของตนได้จริง และคนนับถือหรือถึงเป็นสรณะ สรณะคือที่พึ่งพำนัก ที่พึ่งกำจัดภัย คือสิ่งที่ช่วยให้พ้นภัยได้ เมื่อภัยเกิดขึ้นที่ใดช่วยให้พ้นภัยให้ปลอดภัยได้ที่นั่นเรียกว่า “สรณะคือที่พึ่งของตน”^{๓๕} นอกจากคำสอนแห่งศาสนาเป็นเครื่องช่วยพัฒนาจิต สติปัญญา พฤติกรรม ควบคุมผู้คนในสังคม เป็นที่พึ่งพำนักในยามมีภัยแห่งชีวิตแล้ว ศาสนายังเป็นเครื่องบ่งบอกถึงความเป็นคนที่มีลักษณะ^{๓๖}

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗ - ๒๘๐.

^{๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ผู้ให้สุขและเสวยสุขที่แท้จริง, หน้า ๒๘๑ - ๒๘๒.

^{๓๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ศาสนาคืออะไร, หน้า.๗๓

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า.๗๓

^{๓๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ทำไมคนจึงนับถือศาสนา, หน้า ๘๐-๘๓.

^{๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน, ๗๘-๘๓

ลักษณะที่ว่าคือ คนอยู่ร่วมโลกโดยปกติเมื่อพบกันเข้ารู้จักกันว่าคนไทย คนจีน คนแขก คนฝรั่ง ด้วยลักษณะหน้าตาผิวพรรณภาษาฉันใด คนที่นับถือศาสนาต่าง ๆ ก็ฉันนั้น เมื่อพบกันย่อมรู้กันได้ว่าใครเป็นคนอย่างไร มีหลักเชื่ออย่างไร มีศีลธรรมอย่างไร เพราะทุกศาสนาย่อมแสดงหลักธรรมของตนไว้เป็นเครื่องชี้ให้ทราบว่าคุณนับถือศาสนานั้นเป็นอย่างไร^{๓๗} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชมีพระทศนะต่อบางคนถึงเลในศาสนาต่าง ๆ จึงยังไม่ปลงใจนับถือจริงลงได้ ก็ยังไม่ควรตำหนิมีเหตุผลที่สมควรอยู่^{๓๘} แต่พระองค์ทรงเห็นว่า หากคนที่ไม่ศึกษาสอบสวนในศาสนาปล่อยให้ลี้เลใจอยู่เรื่อยไป ก็จะกลายเป็นคนหลักลอยทางจิต^{๓๙} คนที่มีศาสนาแล้วยอมรับทราบได้ว่า โลกสมัยที่เจริญด้วยความรู้ในเหตุผลทางวัตถุ ลดภัยทางธรรมชาติได้มาก^{๔๐} แต่ทว่าภัยที่เกิดจากกรรม (การที่กระทำ) ของคนด้วยกันมากขึ้น แม้สงครามทางกายสงบลงแต่สงครามทางใจยังไม่สงบจะพึงวัตถุไม่ได้ เพราะวัตถุระงับการเบียดเบียนกันของมนุษย์ไม่ได้ ดังนั้นศาสนาจึงเป็นเครื่องป้องกันภัยของชีวิต^{๔๑}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงอธิบายด้วยอัสสาทะเทศนาหาระ ในเรื่องศาสนาคืออะไรทำไมคนจึงนับถือศาสนา ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน ศาสนาเป็นเครื่องป้องกันภัยของชีวิต ให้คนได้เข้าใจตามลำดับแล้ว พระองค์ได้สร้างความอิมเอบใจด้วยการอธิบายความหมายของลักษณะที่โดดเด่นของพระพุทธศาสนาว่า “พระพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ความรู้พระพุทธศาสนาทั่วถึงจะมีได้ก็ต่อเมื่อได้ปฏิบัติจนได้ปัญญาที่เป็นตัวปฏิบัติขั้นสูงสุดแล้วเท่านั้น”^{๔๒} และพระพุทธศาสนาไม่ได้มีความหมายถึงความผูกพัน จุดเด่นคือแสดงศีลธรรมเพื่อให้คนได้รู้และปฏิบัติเอง เป็นไทแก่ตนเองอย่างสมบูรณ์^{๔๓} พระองค์ทรงเห็นว่า ๑) คำว่า “ศาสนา” เป็นคำที่เหมาะสมที่สุดที่แปลว่า “คำสั่งสอนหรือคำสั่งสอน” ๒) พระพุทธศาสนาไม่ใช่ปรัชญาแต่เป็นศาสนาของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระปัญญาคุณสมบูรณ์แล้ว^{๔๔}

หลักการนับถือพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง ถูกหลัก ถูกที่ และนับถือพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง เจ้าพระคุณทรงเห็นว่า 1) การยอมรับนับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระศาสดาของตน 2) ยอมรับปฏิบัติธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า รวมไปถึงการเคารพนับถือบูชาพระพุทธรูปวัตถุที่เนื่องกับพระพุทธศาสนา^{๔๕} การนับถือพระพุทธศาสนานั้นในเบื้องต้นคือ การถึงทางจิตคือการรู้ธรรมของพระพุทธเจ้าแต่หากยังไม่รู้สามารถจะรู้ธรรมได้ ก็ให้มีศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนานี้เป็นส่วน

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘-๘๓

^{๓๘} อ่างแล้ว.

^{๓๙} อ่างแล้ว.

^{๔๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เครื่องป้องกันภัยของชีวิต, หน้า ๘๔-๘๘.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔-๘๘.

^{๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บทนาการนับถือพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๒๘-๓๒๙.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๘-๓๒๙.

^{๔๔} อ่างแล้ว.

^{๔๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การนับถือพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๓๘-๓๔๑.

ภายใน^{๔๖} ส่วนต่อมาของการนับถือพระพุทธศาสนาคือ ทางกายคือการประกาศตนเป็นภิกษุด้วยการขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา ต่อมาภิกษุณี สามเณร ประกาศตนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ แสดงตนเป็นอุบาสก อุบาสิกา ทั้ง ๒ ประการนี้เป็นการนับถือพุทธศาสนาตั้งแต่นั้นเดิม^{๔๗}

การนับถือพระพุทธศาสนาในปัจจุบันที่เปลี่ยนไป ตามลักษณะของสังคม ระดับความรู้ การงานอาชีพ ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า การนับถือพระพุทธศาสนากลายเป็นการนับถือประจำตระกูล ประจำหมู่บ้าน ประจำชาติ จึงถูกเกณฑ์ให้นับถือตั้งแต่เกิดทั้งที่ยังไม่รู้ว่าเป็นพระพุทธศาสนาทำอะไร พระพุทธเจ้าคือใคร พระธรรมคือใคร พระสงฆ์คือใคร บางทีก็ไม่ได้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาซ้ำประพฤติบาปธรรมแต่ก็สำคัญว่านับถือ^{๔๘} แต่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า แม้การนับถือของเราจะเป็นอย่างไรก็ตาม ก็ชื่อว่าได้นับถือในวัตถุที่ถูกต้องแล้ว เมื่อได้พิจารณาถึงวัตถุประสงค์และพยายามที่ศึกษาให้รู้จักพระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธศาสนา ก็ย่อมสามารถจะได้รับการประโยชน์แห่งการนับถืออันนั้น อย่างน้อยทำให้ความประพฤติดีขึ้น^{๔๙}

ลักษณะของการถือหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาประพฤติปฏิบัติ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทรรศนะต่อการปฏิบัติในหลักธรรมว่า บาปของคฤหัสถ์น้อยกว่าบาปของภิกษุมาก ถ้านำบาปของภิกษุไปปรับคฤหัสถ์ด้วยก็ต้องว่าคฤหัสถ์ทำบาปอยู่มากทุกวัน^{๕๐} พระองค์ทรงเห็นว่า คนเรารู้ภาวะของตน และรับเอาบาปบุญถือตามสมควรแก่ภาวะรับศีล ๕ มาเท่านั้นหรือรับข้อใดข้อหนึ่ง ก็ถือเพียงเท่านั้นนอกนั้นไม่ต้องคำนึงถึง^{๕๑} และพระพุทธศาสนาไม่ได้ขัดขวางการพัฒนาของประเทศ แต่ก็ได้สอนในทางที่ยั่งยืนทางที่เป็นอันตรายอยู่ทั่วไปคือสอนเรื่อง ศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา^{๕๒}

๕.๑.๔ ชีวิตกับที่พึ่ง

หากจะถามใครต่อใครว่า ชีวิตมีอะไรเป็นที่พึ่ง แม้แต่ชาวพุทธเองที่ยังมีความรู้ในพระพุทธศาสนา น้อยก็มีคำตอบไปหลายทิศทาง จะกล่าวไปโยกับผู้ที่ไม่มีที่พึ่ง ไม่รู้จักที่พึ่ง ชีวิตย่อมมีความทุกข์ โศกเศร้า ว้าเหว่ ว่างเปล่า จิตย่อมเป็นจิตที่ไร้ที่พึ่ง มีสติปัญญาในการแก้ปัญหาชีวิตมักใช้อารมณ์เป็นส่วนใหญ่ ชีวิตกับที่พึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายไว้อย่างแจ่มแจ้ง ดังนี้

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘-๓๔๑.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘-๓๔๑.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘-๓๔๑.

^{๔๙} อ่างแล้ว.

^{๕๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, คำสอนของพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๓๐-๓๓๓.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐-๓๓๓.

^{๕๒} อ่างแล้ว.

สำหรับผู้ที่น่าเชื่อถือพระพุทธศาสนาแล้วนั้น ย่อมทราบถึงที่พึ่งอย่างแท้จริง ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายไว้ว่า “สรณคมน” คือกิจสำคัญประการแรกของผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์^{๕๓} และการถึงสรณะเป็นเครื่องนำการบวชเป็นสามเณรเป็นภิกษุ เป็นเครื่องนำความเป็นอุบาสกอุบาสิกา เป็นธรรมประการสำคัญของผู้นับถือพระพุทธศาสนา^{๕๔} ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธองค์ทรงตรัสถึง อานุภาพแห่งการมีพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นที่พึ่ง ย่อมทำให้ภิกษุทั้งหลายที่พักอยู่ตามป่า ภูเขา บ้านร้าง ระวังความหวาดกลัวจนพองสยองเกล้า สะดุ้งหวาดหวั่นได้ และการแก้ความหวาดกลัวในภัยต่าง ๆ จึงนิยมสร้างพระพุทธรูปเล็ก ๆ นำติดตนไปในที่ต่าง ๆ สำหรับเป็นเครื่องระวังความกลัว ได้ประโยชน์ในการบำรุงจิตใจไม่หวาดหวั่นให้กล้าหาญ^{๕๕}

เมื่อผู้ใดประกาศตนถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง เป็นที่ถึง เป็นที่เคารพนับถือแล้วนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า สำหรับคนทั่วไปที่ยังไม่สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลยังนับถือมงคลและอานุภาพผลต่าง ๆ เมื่อมานับถือพระพุทธศาสนา ก็นับถือพระรัตนตรัยเป็นมงคลและนับถือในอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย^{๕๖} พระองค์ทรงยกเรื่อง เมื่อครั้งกรุงไพสาลีเกิดภัย ๓ ประการคือ ทุพภิกขภัย อดนุสสภัยและโรคภัย พระพุทธองค์เสด็จพร้อมหมู่ภิกษุ ทรงประทานรัตนสูตรใจความสำคัญคืออานุภาพพระรัตนตรัย ทำให้กรุงไพสาลีสงบระงับจากภัย ๓ ประการนั้น^{๕๗} เมื่อคนเรามีปัญญาแล้วย่อมรู้ได้เองจากการศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนา มานับถือเหตุผลตามเป็นจริง หรือนับถือความจริงตามเหตุผลตามพระพุทธเจ้าแสดงไว้ คือตามหลักอริยสัจจ์ ว่า “ใครเดินทางชอบมีองค์ประกอบ ๘ รวมกันเป็นทางเดียวกันนี้แลคือพุทธศาสนิก”^{๕๘}

ชาวพุทธนั้นโดยปกติทั่วไปย่อมสามารถกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์และเปล่งคำถึงพระรัตนตรัยหรือไตรสรณคมนได้ บ้างกล่าวด้วยความตั้งใจด้วยความเคารพศรัทธา เชื่อมั่น เลื่อมใสในพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ แต่มีจำนวนไม่น้อยหาเป็นเช่นนั้นไม่ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช อธิบายว่า พระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง พระธรรมเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง พระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่งได้จริง โดยย่อพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นรัตนะ คือแก้วอันอุดมในโลก จึงเป็นสรณะที่พึ่งของผู้ตั้งใจได้อย่างแท้จริง เมื่อพึ่งพระรัตนตรัยพึ่งพระพุทธศาสนา ภัยที่เกิดจากตนก็สงบ ตัวเราเองก็ไม่เป็นภัยแก่ตัวเราเองและไม่เป็นภัยแก่ใคร^{๕๙}

^{๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ที่พึ่ง*, หน้า ๓๗-๔๐.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗-๔๐.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗-๔๐.

^{๕๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *อานุภาพพระรัตนตรัย*, หน้า ๙๖-๙๘.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖-๙๘.

^{๕๘} อ้างแล้ว.

^{๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *เครื่องป้องกันภัยของชีวิต*, หน้า ๘๔-๘๘.

อาจมีข้อสงสัยของหลายๆ คน ว่าพระรัตนตรัยคือที่พึ่งอันประเสริฐของชีวิตแล้ว แต่ยังมีคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงสอนให้พึ่งตนเอง ให้ทำตนเองเป็นเกาะเป็นที่ตั้งอีก ในเรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีพรรณนาว่า ที่พึ่งมี ๔ คือ ๑) พระพุทธเป็นสรณะที่พึ่ง ๒) พระธรรมเป็นสรณะที่พึ่ง ๓) พระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่ง ๔) ตนเองเป็นนาถาคือที่พึ่งของตน ตนเองเป็นนาถาคือที่พึ่งของตนเป็นสิ่งสำคัญ แม้จะมีที่พึ่งอื่นๆ ตนเองก็เป็นที่พึ่งตนเองด้วยแม้จะมีสรณะภายนอกสมบูรณ์ แต่หากว่าตนเองไม่รับบรรดาสิ่งที่เป็นที่พึ่งทั้งหลายก็เป็นที่พึ่งไม่ได้^{๖๐} และพระองค์ทรงอธิบายต่อเนื้อหาของที่พึ่งว่า ตนที่มีตนเป็นที่พึ่งของตนได้นั้นจะต้องมีสิ่งที่จะเป็นที่พึ่งได้อยู่ในตน เช่น มีวิชา มีการงาน มีทรัพย์ มียศ มีคุณงามความดีเป็นที่นับถือ จะต้องมีความพอที่เลี้ยงตน อุดหนุนตนให้มีความเจริญ สุข ความสุข ป้อนกันตน ให้พ้นอันตราย^{๖๑} และทรงเห็นว่านอกจากตนเองจะพึ่งตนเองได้แล้ว เกี่ยวกับสังคมสอนให้เกื้อกูลกันและกัน สอนให้เป็นมิตรกันไม่ให้เป็นศัตรูกัน คนที่อยู่ร่วมกันจำต้องพึ่งพากัน และกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่งไม่ทางตรงก็ทางอ้อม และคนที่ช่วยให้คนอื่นยืนได้ ตนเองต้องยืนตั้งหลักของตนเองให้ดีเสียก่อน^{๖๒}

๕.๑.๕ ชีวิตในปัจจุบัน

การมีชีวิตที่สมบูรณ์ในปัจจุบันตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธองค์ทรงสอนให้มีคุณธรรมสำหรับทำมาหากิน ๔ ประการคือ ๑) รู้จักขยันหาทำมาหากิน ไปในทางสุจริต มีสัมมาอาชีพะ ๒) รู้จักเก็บออมรักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้ เลี้ยงตนเอง ครอบครัว พ่อแม่ สงเคราะห์ พระศาสนา ออมไว้ยามลำบาก รู้จักลงทุนให้จงงาย ๓) รู้จักคบคนดีที่เป็นบัณฑิต หลีกเลี้ยงคนพาลที่มักชวนพาไปหาสิ่งที่เป็นทางเสื่อม ๖ ประการ และ ๔) รู้จักใช้ชีวิตที่พอเหมาะพอดีกับฐานะ ตัวตนของตน ไม่ใช่เหนียวตระหนี่จนเกินไปจนตัวเองต้องลำบาก เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแนะนำว่า “ขยันทำมาหากินไปตามน้ำพักน้ำแรง จัดเป็นความขยันที่น่าพึงพอใจจักเป็นประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายใน”^{๖๓} ประโยชน์ในปัจจุบันที่เรียกว่าหัวใจเศรษฐกิจหรือทฤษฎีธัมมิกัตถะนั้น เป็นคำสอนของพระพุทธศาสนา สอนให้ก่อร่างสร้างตนให้มีความเจริญสุขทั้งทางวัตถุและจิตใจทั้งส่วนตัวและสังคม^{๖๔} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามีได้สอนให้คนพ้นโลกเท่านั้น แต่ยังสอนให้ผู้คนอยู่ในโลกอย่างไม่ขัดสนอดอยากคือ ทางวัตถุสอนให้ปฏิบัติในประโยชน์ปัจจุบัน ด้วยการเพียรเล่าเรียนทำงานหาทรัพย์^{๖๕} ทางจิตสอนให้ปฏิบัติประโยชน์ภายใน^{๖๖}

^{๖๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ตน*, หน้า ๔๔ - ๔๗.

^{๖๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ที่พึ่งของชีวิต*, หน้า ๘๙ - ๙๕.

^{๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ที่สุดคือพึ่งตน*, หน้า ๓๑.

^{๖๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ธรรมก็อาศัยธรรม*, หน้า ๓๗๕ - ๓๗๙.

^{๖๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ความปรารถนาของชีวิต*, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๖๖} อ่างแล้ว.

แต่ทว่าคำสอนในพระพุทธศาสนามีผู้คนจำนวนมากเข้าใจผิดว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ไม่ขยันทำมาหากิน พอใจในชีวิตเท่าที่เป็นอยู่ไม่ต้องขวนขวายมาก ในเรื่องนี้เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชให้ทรงพระกรุณาฯ “ส่วนเรื่อง “สันโดษ” พระพุทธศาสนาสอนมิให้พอใจแต่เท่านั้นแต่สอนให้ทำดีมากยิ่งขึ้น คือให้ใช้วิริยะทำเหตุให้ยิ่งขึ้น”^{๖๗}

และในเรื่องแนวคิดเรื่องกรรม พระองค์ทรงอธิบายถึงการสร้างความสุขในชีวิตแบบฆราวาส หรือผู้ปรารถนาความสุขเบื้องต้นของชีวิต ควรที่จะมีหลักธรรมคือ “สมควรหมั่นประกอบการเลี้ยงชีพตามทางของตน ไม่เฉื่อยชา ไม่เกียจคร้าน แก่ไขการงานของตนให้ดี ก็จักไม่ต้องประสบความแร้นแค้นขัดข้อง”^{๖๘} กล่าวโดยรวมชีวิตในปัจจุบันนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทรงพระกรุณาฯ เรื่องของการมีหลักธรรมคือทิวฐัมมิกัตถะประโยชน์ ๔ ประการและทรงเห็นว่า “เมื่อบุคคลมีและปฏิบัติตามหลักธรรม ๔ แล้วชีวิตก็จะไม่ประสบความแร้นแค้นแห่งชีวิตประโยชน์ในภายหน้า”^{๖๙}

๕.๒.๖ ชีวิตในภพหน้า

พฤติกรรมของชีวิตทุก ๆ คน ที่เป็นปัจจุบันในโลกนี้ ไม่ว่าจะทางดีที่เป็นกุศลธรรมหรือทางชั่วที่เป็นอกุศลธรรม ล้วนแต่ส่งผลถึงความเป็นอยู่ หน้าที่การงาน ลาภ ยศ ตำแหน่ง สุข ทุกข์ นิทานา สรรเสริญ เสื่อมลาภ มั่งคั่ง ร่ำรวย โชคดี สำเร็จ ตกทุกข์ได้ยาก ตกอับหมตวาสนา บารมี มีบุญ ไม่มีบุญ ล้วนมาจากปัจจุบันและจะเกี่ยวเนื่องไปถึงอนาคตกาล วันหน้า เดือนหน้า ปีหน้า พ.ศ. หน้า ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นภพหน้า ที่ไม่ได้หมายถึงชีวิตหลังจากตายไปแล้วเท่านั้น แต่ในที่นี้ ภพหน้ายังหมายถึงวันข้างหน้าอีกด้วย

ในพระนิพนธ์ ญาณสังวรธรรมความเข้าใจเรื่องชีวิต เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระกรุณาฯ เป็นแนวคิด แก่คิด ทศนคติในธรรมก็อาศัยธรรมว่า หลักธรรมที่จะสร้างให้ชีวิตมีความสุขในอนาคตได้นั้นประกอบด้วยหลักธรรม ๔ ประการ คือ ๑) สัทธา ๒) ศีล ๓) จาคะ ๔) ปัญญา หรือเรียกว่า “ทางศีลธรรม”^{๗๐} ในเรื่องภพหน้า ปีหน้า พ.ศ. หน้าเป็นต้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงให้ทศนคติว่า “มองให้ดีแล้วอนาคตมากกว่าปัจจุบัน ภายหน้านั้นมีอยู่ในชาตินี้ ปีหน้าก็เป็นภพหน้า เดือนหน้ากับพรุ่งนี้ก็ เป็นภพหน้า ชั่วโมงหน้าก็เป็นภพหน้า นาที่หน้าก็เป็นภพหน้า เกือบจะมองปัจจุบันไม่พบ๗๑ เมื่อเป็นดังนั้นทุกคนจะต้องพบกันภพหน้า พระพุทธเจ้าสอนปฏิบัติไว้สำหรับที่จะเป็นปัจจุบันนี้ เพื่อที่จะให้พบกับปัจจุบันที่มีความสุขด้วย๗๒ พระองค์ทรงให้แง่คิดว่า อนาคตที่มีความสุข ๒ สถานจะเป็นอนาคตเมื่อใดก็ได้ซึ่งจะมีประโยชน์ภพหน้าเป็นผลประโยชน์ปัจจุบันเป็นเหตุ ผลคือจะพบสุข

^{๖๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความปรารถนาของชีวิต, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๖๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, แนวคิดเรื่องกรรม, หน้า ๒๙๗ - ๓๐๐.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๗ - ๓๐๐.

^{๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ธรรมก็อาศัยธรรม, หน้า ๓๗๕ - ๓๗๙.

^{๗๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อยู่ในปัจจุบันแต่อย่าลืมอนาคต, หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑.

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑.

ประโยชน์ในปัจจุบัน๗๓ ในแง่คิดนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด) ในเรื่องเดียวกัน หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑. มองในเฉพาะปัจจุบันจะขาดประโยชน์พบความเสีย แต่ศีลและจาคะเป็นประโยชน์สุขของคนในอนาคต๗๔ นับเป็นอัสสาทะส่วนผล ส่วนอัสสาทะส่วนเหตุคือการปฏิบัติทั้ง ๒ หมวด (อัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ) ประโยชน์ในภายหน้าเป็นข้อจำกัดประโยชน์ในปัจจุบัน คือขยัน ไม่ลักขโมยใครมีศีลสัมปทา อัสสาทะส่วนผลคือประโยชน์สุขในภายหน้าคือประโยชน์ในปัจจุบัน แล้วทรงสรุปว่า โดยพิจารณาอย่างละเอียดอนาคตมากกว่าปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้าเป็นผลประโยชน์ในปัจจุบันเป็นเหตุ๗๕ และทรงเห็นว่าทางจิตสอนให้ปฏิบัติประโยชน์ในภายหน้า๗๖ เมื่อคนเราปฏิบัติประโยชน์ในปัจจุบันได้สมบูรณ์ตั้งนั้นแล้วชีวิตของคนเราก็คงจะไม่ประสบความแร้นแค้นแห่งชีวิตประโยชน์ในภายหน้า๗๗ ส่วนความเชื่อนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด) ในเรื่องเดียวกัน หน้า ๓๘๑ ทรงอธิบายความเชื่อเป็นประเภท ดังนี้

๑. เชื่อในการกระทำ

ในประโยชน์ในภายหน้า “สัทธาความเชื่ออุปสาทะความเลื่อมใส” เป็นข้อแรกแห่งหลักธรรม ที่จะสร้างประโยชน์สุขในภายหน้า ศรัทธาความเชื่อจึงเป็นหลักฐานแห่งจิตใจของคนเรา ที่จะทำอะไรให้สำเร็จ หากมีความเชื่อในสิ่งที่ทำแล้ว เพราะศรัทธายังประโยชน์ให้สำเร็จ และศรัทธา นี้ เป็นหัวข้อธรรมที่ปรากฏอยู่ในธรรมหลาย ๆ หมวด นับเป็นกำลังด้วยเรียกสัทธาพละ กำลังคือศรัทธา เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด) ในเรื่องเดียวกัน หน้า ๓๘๑ ทรงมีที่ศนคติว่า “คนเราจะมีศรัทธาตามหลักพระพุทธศาสนาแล้วต้องถนอมตะปุที่ตรึงใจ ๕ ประการคือ คือ ๑) ความสงสัยลังเลไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ๒) ความสงสัยลังเลไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระธรรม ๓) ความสงสัยลังเลไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระสงฆ์ ๔) ความสงสัยลังเลไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในการสำเนียงปฏิบัติธรรม ๕) มีจิตโกรธแค้น เกลียดบุคคลผู้ประพฤติธรรม เพราะไม่นิยมนับถือธรรม เกิดผลคือ แก้วความไม่สงบต่าง ๆ ของแต่ละเฉพาะบุคคล ของส่วนรวมและของโลก๗๘ การมีศรัทธาที่จะสร้างความสำเร็จแก่ตนนั้น มีวิธีการก็คือว่า ๑) มีความไม่ลังเล ๒) มีความเพียร ๓) กล้าหาญที่จะทำ ๔) ไม่ย่อท้อไม่อ่อนแอไม่ยอมให้มีจุดอ่อนในตน ๕) มีความรอบคอบไม่ประมาท ไม่ให้เส้นผมบังภูเขาทั้งไม่ให้ภูเขาบังเส้นผม ๖) ตั้งใจมั่นคง ๗) มีปัญญา๗๙ เมื่อปฏิบัติครบ ๗ ข้อหรือไม่ครบข้อก็ตาม เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด) ในเรื่องเดียวกัน หน้า ๓๘๑ ทรงเห็นว่า ชื่อว่ามีความเชื่อมั่นในตนเองเชื่อมั่นในทางที่ดำเนินตั้งแต่นั้นแรกจนถึงที่สุด๘๐ หากเชื่อมั่นเช่นนั้นแล้วก็เชื่อมั่นต่อเหตุผล ๔ ประการ คือ

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑.

^{๗๔} อ่างแล้ว.

^{๗๕} อ่างแล้ว.

^{๗๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความปรารถนาของชีวิต, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๗๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, แนวคิดเรื่องกรรม, หน้า ๒๙๗ - ๓๐๐.

^{๗๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกร้อนเพราะตัณหาของคน, หน้า ๑๘๒ - ๑๘๗.

^{๗๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความมหัศจรรย์แห่งธรรม, หน้า ๒๖.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

เชื่อมั่นในกัมมัสัทธา วิปากสัทธา กัมมัสสกตาสัทธา และตถาคตโพธิสัทธา ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายเป็นอัสสาทะตามลำดับต่อไปนี้

หากคนเรามีศรัทธาเชื่อมั่นแล้วต่อการกระทำของตนเองอันเป็นไปในทางสัมมาทิฐิแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า ศรัทธาเช่นนั้นนั้นมีผลที่เป็นเหตุให้เกิดความสำเร็จในกิจทั้งปวง ก็คือการพัฒนาจิตทำให้เกิดกำลังใจ ความเชื่อในผู้อื่นเชื่อในตนเองเป็นกำลังใจสำคัญ^{๘๑} เครื่องมือที่จะทำให้มีความเชื่อศรัทธาอย่างมีเหตุมีผลคือ “สัทธา ปัญญา” ธรรม ๒ ประการนี้ทำให้นับถือพระพุทธศาสนาอย่างสนิทใจ^{๘๒} ในส่วนของกัมมัสัทธาความเชื่อในกรรม คือเชื่อในการกระทำที่คิดว่ามีผลต่อชีวิตตนเองและผู้อื่นข้ามภพข้ามชาติได้นั้น คนที่มีความเชื่อเช่นนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า จะต้องเป็นชาวพุทธที่ดี คือต้องมีความรู้ ศรัทธาเชื่อ เข้าใจในกรรม พิจารณาอภินิหารปัจจุขณะ ๕ ข้อเนื่อง ๆ และเข้าใจวงจรชีวิตคือ กรรม วิญญาณ ตัณหา เป็นเหตุให้สัตว์เกิด^{๘๓}

เจ้าพระคุณทรงอธิบายพุทธพจน์ที่ว่า “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม” หมายถึงกรรมคือกิจที่บุคคลจงใจทำหรือทำด้วยเจตนา ถ้าทำด้วยไม่มีเจตนาไม่เรียกว่ากรรม^{๘๔} จริง ๆ ในชีวิตของคนเรานั้น โดยส่วนใหญ่ จะทำอะไรสักอย่าง มักไม่ค่อยที่จะคิดก่อนทำ ไม่ว่าจะทางกาย วาจา จะเห็นว่ากรรมที่ประพฤติดอกมาจึงเกิดปัญหาตามมามากมาย ส่งผลกระทบต่อตนเองและสังคม เรื่องกรรมนี้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า ใจคนเราเกี่ยวข้องกับกรรมตลอดเวลาตั้งแต่ตื่นนอนขึ้นมาจนถึงหลับไปใหม่ มีเจตนาทำพูดคิดอะไรต่าง ๆ ปกติไม่มีใครหยุดนิ่งอยู่เฉย ๆ^{๘๕} และกรรมที่ว่ามีเจตนาทำพูดคิดนั้น หากเป็นกรรมดีเรียกว่ากุศลกรรมหรือบุญกรรม กรรมชั่วเรียกว่าอกุศลกรรมกรรมที่เป็นของคนไม่ฉลาด^{๘๖} ผู้วิจัยเห็นว่าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงใช้คำว่า “กรรมที่เป็นของคนไม่ฉลาด” เป็นเรื่องถูกต้องทีเดียว ซึ่งเราจะเห็นว่าในปัจจุบันคนที่ก่อกรรมทางการทำพูดคิดในทางอกุศลธรรมนั้น มักเป็นคนหลงลืมสติปัญญายิ่งคิด ตริตรอง ใคร่ครวญอย่างมีโยนิโสมนสิการ และในทางเดินของชีวิตคนเรานั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นทางปฏิบัติไว้ชัดเจนเรียกว่า กรรมบถ (ทางของกรรม) ทางไหนดี ทางไหนไม่ดี คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ มโนกรรม ๓^{๘๗}

หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งคือความเชื่อเรื่องกรรม คือการกระทำ การกระทำนั้น ทุกชีวิตมีหลักการที่ต้องเรียนรู้ว่า ชีวิตมีกรรมเป็นของตนเอง เสกสร้างปั้นแต่งชีวิตด้วยตนเองไม่มีใครมาเสกสร้างปั้นให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงให้ทัศนคติว่าชีวิตของคนทุกคนเกี่ยวเนื่องด้วยกรรม กรรมที่ทำแล้วในอดีตชาติเรียกว่า “กรรมเก่า” กรรมที่ทำแล้ว

^{๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *กำลังใจสู่ความสำเร็จ*, หน้า ๒๙.

^{๘๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ผลกรรม*, หน้า ๖๔ - ๖๙.

^{๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *กรรม*, หน้า ๕๙ - ๖๓.

^{๘๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *กรรมคืออะไร*, หน้า ๒๘๕ - ๒๘๙.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๕ - ๒๘๙.

^{๘๖} อ่างแล้ว.

^{๘๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *กรรมคืออะไร*, หน้า ๒๘๕ - ๒๘๙.

ในปัจจุบันชาติ เรียกว่า “กรรมใหม่”^{๘๘} แล้วทรงอธิบายให้เห็นได้ชัดเจนถึงการกระทำกรรมในเรื่องหัดคิดก่อนทำ คือก่อนจะทำจะพูดจะคิดต้องมีสติเสมอว่า กรรมดีไม่ดีเมื่อทำแล้วไม่ลบเลื่อนไปไหน สิ่งสมอยู่ตลอดเวลาในใจของผู้กระทำ^{๘๙} และกรรมที่เราทำไว้นั้นเองเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า กรรมที่ทำนั้นจะเป็นพื้นฐานแห่งจิตใจ ๑) ทำดีมากพื้นฐานจิตใจก็ดีมาก ๒) ดีไม่มากพื้นฐานของจิตใจก็ดีไม่มาก^{๙๐} เว้นแต่คนที่หลงมาก(โมหะ)ไม่รับเรื่องนี้ทำแล้วก็แล้วไป^{๙๑}

เมื่อมีความเชื่อว่าพื้นฐานของจิตใจคนเรานั้นดีขึ้นอยู่กับที่การสะสมพื้นฐานของจิตที่ข้ามภพข้ามชาติมาแล้วทั้งสิ้นคนเราจึงมีทั้งบุญและบาปติดตามดั่งเงา ฉะนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า คนเกิดมาดีมีสุขสมบูรณ์ในภพชาตินี้มีไขว่ไขว่ไม่มีมืออกุศลกรรมตามตะครุบ^{๙๒} และทุกคนมีมือแห่งอกุศลกรรมตามตะครุบ แต่ว่าขณะเดียวกันทุกคนมีมือแห่งกุศลธรรมเป็นผู้ช่วยอยู่^{๙๓} หมายถึงว่า ทุกคนมีบุญตามรักษา มีบาปตามจ้องจ้องหว่าไม่ห่าง ทั้งบุญและบาปคอยจ้องหว่าของตบนั้นเอง หากเชื่อมั่นอย่างมั่นคงต้องทำบุญกุศลอย่างเดียว ในทัศนคติเรื่อง “มา กตเหตุ” นี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เห็นว่า อย่าถือว่าเพราะเหตุแห่งกรรมได้ทำไว้ รับกรรมดีกรรมชั่วจนไม่ทำอะไร^{๙๔} เจ้าพระคุณทรงอธิบายว่าชีวิตคนเรานั้นจริง ๆ มีส่วนผสมของกรรมในอดีตที่ติดตามาข้ามภพข้ามชาติแล้วมีกรรมที่ทำใหม่อยู่ก็ด้วยอาศัยร่างกายจิตใจที่กรรมเก่าสร้างมา เพราะทรงเห็นว่า “ในตัวของเรากรรมเก่าจริง ๆ ที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ตัวของเราเองหรือกายใจของเราเป็นกรรมเก่า ทุกคนจะทำการกรรมใหม่ด้วยกรรมเก่าทั้งดีและชั่ว^{๙๕}

เมื่อชีวิตมีส่วนผสมของกรรมเก่าที่ตามติดมาจากจิตที่สะสมอบรมไว้จากภพชาติไหน ๆ และกรรมใหม่ที่สะสมอบรมใหม่ในชีวิตปัจจุบันนี้ อยู่ที่ว่ากรรมเก่าในอดีตแรง เร็ว หนัก มาก หรือกรรมใหม่ในชีวิตนี้ แรง เร็ว หนัก มาก เหมือนทิ้งของลงจากตึกสูง มีขนาด น้ำหนักต่างกัน ย่อมลงพื้นเร็วช้าต่างกัน ดังนั้น ชีวิตของคนจึงไม่เหมือนกัน เจ้าพระคุณทรงอธิบายไว้ในชีวิตนี้น้อยนักกว่า “ทุกคนมีชีวิตมิได้ราบรื่นเสมอ ไม่มีสุขตลอดชีวิต ไม่มีทุกข์ตลอดชีวิต ไม่พบสิ่งดีงามตลอดชีวิต พบแต่สิ่งชั่วร้ายตลอดชีวิต^{๙๖}

^{๘๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตเนื่องด้วยกรรม*, หน้า ๒๘๓ - ๒๘๔.

^{๘๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *หัดคิดก่อนทำ*, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๙๑} อ่างแล้ว.

^{๙๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๘๒.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๒.

^{๙๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ใครลิขิตชีวิต*, หน้า ๕.

^{๙๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ทำไมต้องกลัวกรรม*, หน้า ๙.

^{๙๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๘๗ - ๔๘๘.

กรรมเร็ว แรง หนัก มาก ก็คือผู้ทำบุญไว้มากในอดีตบุญย่อมห้อมล้อมรักษา^{๙๗} แม้ชนกกรรมนำให้เกิดลำบากแต่บุญที่ทำไว้มากกว่า มือแห่งบุญก็ต้องเอื้อมมาโอบอุ้มให้พ้นจากความลำบากยากจนให้มั่งมีศรีสุขควรแก่บุญที่ทำไว้^{๙๘} กรรมเร็ว แรง หนัก มากให้ผลตอบแทนดีไม่มีอันใคร ๆ ไม่ควรคิด ผู้วิจัยเห็นว่าเหล่านี้เป็นวิสัยของบุญ วิสัยของบาป แต่อย่างไรก็ตามคนเราไม่ต้องมานั่งคอยวิตกกังวลว่า เรามีกรรมหนัก กรรมเลวทรามมา เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงให้ข้อคิดว่า “พระพุทธศาสนาสอนให้ไม่เป็นทาสของกรรมเก่า ไม่เป็นทาสของตัณหา แต่ให้ละกรรมชั่วทำกรรมดีชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ คือกิจอะไรที่ควรทำก็ทำไม่ต้องนั่งรอกกรรมผลของกรรมเก่าอะไร”^{๙๙} ในที่สุดแล้วหากเรามีศรัทธาเชื่อมั่นในพระพุทธศาสนาจนมีปัญญาอันเป็นสัมมาทิฏฐิแล้วว่า ๑) พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรม ใครทำดีเป็นกุศลติดตัว ใครทำชั่วเป็นอกุศลติดตัว ๒) พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรมวิบาก ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว ๓) พระพุทธศาสนาแสดงว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน^{๑๐๐} ศรัทธาความเชื่อดังกล่าวเป็นกัมมสัทธาเชื่อในเรื่องกรรม

๒. เชื่อมต่อผลการกระทำ

ในเรื่องความเชื่อศรัทธาปลงใจเชื่อในการกระทำดีทำชั่วย่อมมีผลเสมอต่อตนเองและผู้อื่น และการกระทำนั้นหากเป็นเรื่องใหญ่ก็จะส่งผลกระทบต่อวงกว้าง หากเป็นเรื่องเล็กกระทบต่อตนเองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การกระทำทุกอย่างมีผลเสมอ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงมีทัศนคติว่า “ศิษย์ของพระพุทธเจ้า ย่อมมีศรัทธาความเชื่อในกรรมและผลของกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว”^{๑๐๑} และการกระทำนั้นที่เราทำนั้นพระองค์เห็นว่า “จะเลือกอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้”^{๑๐๒} ทุกชีวิตต่างจำเรื่องราวของตัวเองไม่ได้แน่นอนในภพชาติที่ผ่านมา นับไม่ถ้วนแม้แต่กาลเวลาอันไม่นานนับปีแล้วก็จำไม่ได้ว่า รับประทานอาหารอะไรไปบ้าง หรือในเดือนที่แล้วทำอะไร พูดอะไร คิดอะไรไปบ้างก็จำไม่ได้ เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “คนเราทุกชีวิตก่อนจะมาเป็นคน ต่างเป็นอะไรต่อมิอะไรมาแล้วก็มากมาย แยกไม่ออกว่ามีกรรมดีกรรมชั่วอะไรบ้าง กรรมใดก่อนกรรมใดหลัง กรรมดีกรรมชั่วเหล่านั้นให้ผลตรงตามเหตุทุกประการ”^{๑๐๓} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแนะนำให้คิดถึงวิปากสัทธาว่า “เมื่อใดกำลังมีสุขเมื่อนั้นพึงรู้ความจริงว่าเหตุที่ดีที่ได้ทำไว้กำลังให้ผล ปุถุชนจะไม่สามารถหยั่งรู้ให้แจ้งได้ว่า ทำเหตุดีหรือกรรมดีได้

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๗ - ๔๘๘.

^{๙๘} อ่างแล้ว.

^{๙๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ใครลิขิตชีวิต*, หน้า ๕.

^{๑๐๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *กรรมคืออะไร*, หน้า ๒๘๕ - ๒๘๙.

^{๑๐๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต*, หน้า ๒๔๙ - ๒๕๕.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๙ - ๒๕๕.

^{๑๐๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนั้นน้อยนัก*, หน้า ๔๖๘.

แต่พึงมั่นใจว่าเหตุแห่งความสุขที่กำลังได้เสวยอยู่เป็นเหตุดีแน่ ผลดีเกิดแต่เหตุดีเท่านั้น ผลดีไม่มีเกิด แต่เหตุไม่ดีได้เลย”^{๑๐๔}

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงให้ทัศนคติว่า “กรรมในชีวิตในชาตินี้ชาติเดียวน้อยนัก เมื่อเปรียบเทียบกับกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติ อันนับจำนวนชาติไม่ถ้วนมาถึงชาตินี้ไม่รู้ด้วยกันทั้งสิ้น” ผู้ศึกษาคิดว่า เมื่อเราเทียบอายุในปัจจุบันอย่างมาก็ร้อยปีหรือเกินไปเล็กน้อย บางคน ๑๐ ปีก็ตาย ๒๐ ปีก็ตาย ๕๐ ปีก็ตาย เมื่อมาดูพฤติกรรมที่กระทำย่อมไม่มากเท่ากับกรรมที่สะสมมาข้ามภพข้ามชาติ จึงเป็นข้อคิดได้ว่า แม้จะแก้กรรมในปัจจุบันนี้อย่างไรก็ไม่หมด เพราะกรรมที่สะสมมามากจนนึกไม่ออกบอกไม่ได้ แล้วพระองค์ทรงอธิบายถึงความซับซ้อนของกรรมว่า เป็นความซับซ้อนของกรรมที่แยกไม่ออก เช่นเดียวกับความซับซ้อนของตัวหนังสือที่เขียนทับกันไปทับกันมา ตรงที่ตัวหนังสือเขียนทับกันมาก ๆ ย่อมไม่มีทางรู้ได้ว่าเขียนเรื่องดีหรือเขียนเรื่องไม่ดีอย่างไร แต่กรรมนั้นทำซับซ้อนมากเพียงไรก็มีทางรู้ว่าทำกรรมดีไว้มากน้อยเพียงไร^{๑๐๕} ทรงชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงวิบากกรรมว่า คนมีชาติกำเนิดไม่เหมือนกันทำกรรมไว้ต่างกันในชาติอดีต^{๑๐๖} และอำนาจอันใหญ่ยิ่งที่สุดของกรรมคือ ความได้ภพชาติของพรหม เทพ ได้ภพชาติของมนุษย์ ได้ภพชาติของสัตว์^{๑๐๗} คนเราจะไปเกิดเป็นอะไร อย่างไรอยู่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงให้ข้อคิดว่า “ชนกรรมเป็นกรรมสุดท้ายก่อนที่ชีวิตจะขาดจากภพภูมินี้ จิตนึกถึงบุญกุศลในขณะที่ก่อนจิตดับจิตไปสู่สุคติร่างกายไปสู่สุคติด้วย จิตนึกถึงบาปอกุศลขณะก่อนจิตดับจิตก็จะไปสู่ทุคติร่างกายไปสู่ทุคติด้วยนี้”^{๑๐๘}

น่าเสียดายที่คนในโลกนี้มีจำนวนไม่น้อย ไม่ได้คิดถึง หรือมีสติแต่ไม่ได้ระลึกถึงกรรมชั่ว ที่ตนเองกำลังทำแต่มีคนเดียวมาแล้วแล้วมีผลเสียมาก่อน จะทำก็ทำทันทีไม่คิดถึงอดีตเช่นนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า คนที่ทำเช่นนั้น ทำให้ไม่มีเครื่องยับยั้ง ทำเป็นทำ ทำเหตุไม่ดีผลก็ต้องไม่ดี ทำเหตุดีผลจึงจะดี^{๑๐๙} กรรมที่มีวิบากกรรมที่ร้ายแรงแล้วมีผลต่อผู้ทำอย่างมาก เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า การทำร้ายพระพุทธกับการทำลายพระพุทธศาสนาย่อมจะเป็นกรรมหนักเสมอกัน^{๑๑๐} และทรงเห็นว่า กรรม ๒ อย่างน่าจะให้ผลต่างกัน คือ ๑) คนที่ตั้งใจทำลายพระพุทธศาสนาแต่ไม่สำเร็จผลน่าจะให้ผลกรรมไม่ตายน้อย ๒) แต่ผู้ไม่ได้เจตนาทำลายแต่ประพฤตินั้นเช่นเจตนาทำลายน่าจะมีผลมากกว่า^{๑๑๑} พระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทัศนคติต่อเรื่องที่ว่า ลัทธิที่สอนให้คนละชั่วทำดีอาจเป็นคำพูด

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘.

^{๑๐๖} อ่างแล้ว.

^{๑๐๗} อ่างแล้ว.

^{๑๐๘} อ่างแล้ว.

^{๑๐๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *หัดคิดก่อนทำ*, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๑๑๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *การให้ผลของกรรม*, หน้า ๔๙๐ - ๕๐๓.

^{๑๑๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๗๐ - ๔๗๓.

ประณีประยอม^{๑๑๒} การพูดเช่นนั้นทรงเห็นว่า แสดงมารยาทไม่ยกตนข่มท่าน แต่ถ้านับถือพิจารณาดู จะเห็นว่าไม่เหมือนกัน^{๑๑๓} และการพิสูจน์เรื่องกรรมอธิบายได้ว่า ทุกคนต่างมีสามัญสำนึกตัวเองอยู่ว่า ความดีความชั่วมีจริงเพราะเรารู้สึกตัวของเราว่า คนนั้นทำดีต่อเราคนโน้นทำชั่วร้ายแก่เรา ไม่สามารถ แกล้งลืมกรรมของเราได้ ถึงจะลืมไปแล้วก็ยังฝังใจอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจ^{๑๑๔} ที่เป็นเช่นนั้นเจ้าพระคุณ สมเด็จพระเจ้าทรงเห็นว่า เพราะกรรมเกิดจากเจตนาจึงเป็นรอยจารึกของจิตใจ มีพุทธภาษิตว่า “ชื่อว่าที่ลัษ ย่อมไม่มีแก่ผู้ทำชั่ว”^{๑๑๕} กรรมดีกรรมชั่วที่บุคคลใดทำไว้ก็ตาม กรรมนั้นจะให้ผลมีสถานการณ์ ๔ อย่าง คือ ๑) คติ ๒) อัตภาพ ๓) กาลสมัย ๔) การประกอบกรรม^{๑๑๖}

๓. มีกรรมของเราเอง

ความเชื่อเรื่องคนเรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลกรรม มีกรรมเป็นผู้ให้กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ กระทำกรรมใดไว้ดีหรือชั่ว จะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น นี่คือหลักการที่สำคัญ ของพระพุทธศาสนา จึงได้ชื่อว่า “กัมมัสสกตาสาธา” ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระอรรธาธิบายไว้ใน พระนิพนธ์หลายเรื่องที่เป็นอัสสาทะทั้งส่วนเหตุและผล

ในเรื่องเกิดมาทำไม เจ้าพระคุณสมเด็จพระอรรธาธิบายว่า “พระพุทธเจ้าทรงตรัส ว่า โลกคือหมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม” แล้วทรงให้ทัศนคติว่าหมู่สัตว์ที่เป็นไปตามกรรมนั้นก็คือ “คนเราเกิดมาด้วยดีและกรรมเป็นอำนาจผู้สร้างให้เกิดมา^{๑๑๗} คนเรามีกายกับจิตเป็นส่วนประกอบของชีวิตดังกล่าวมาแล้วข้างต้น จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าวคือผู้รับใช้ เป็นที่อาศัยของจิต จะทำอะไรจะพูด ล้วนแต่มีจิตเป็นตัวบ่งการ เจ้าพระคุณสมเด็จพระอรรธาธิบายว่า “คนเรามีจิตใจที่เป็นต้น ของกรรมทุกอย่าง ไม่ว่าจะเก่าหรือใหม่ มีจิตเจตนาขึ้นก่อนจึงทำการกรรมออกไป”^{๑๑๘} และกรรมทั้งปวงไม่ว่าดีหรือชั่วย่อมเกิดจากการทำอยู่เฉยๆ จะเป็นกรรมหาได้ไม่^{๑๑๙} แต่กรรมชั่วอาจรู้สึกว่าการทำได้ง่าย พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “กรรมชั่วคนชั่วทำงานง่ายแต่คนดีทำยาก กรรมดีคนดีทำงานง่ายแต่คนชั่วทำ ยาก”^{๑๒๐}

^{๑๑๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, หลักกรรมนอกพุทธศาสนา, หน้า ๒๙๐ - ๒๙๑.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๐ - ๒๙๑.

^{๑๑๔} อ้างแล้ว.

^{๑๑๕} อ้างแล้ว.

^{๑๑๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การให้ผลของกรรม, หน้า ๓๐๕ - ๓๐๘.

^{๑๑๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เกิดมาทำไม, หน้า ๓ - ๔.

^{๑๑๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ไครลิขิตชีวิต, หน้า ๕.

^{๑๑๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, จุดหมายของชีวิต, หน้า ๒๕๖ - ๒๕๗.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖ - ๒๕๗.

คนเราชีวิตมีขึ้นมีลง บางครั้งก็เจริญรุ่งเรืองสุดขีด บ้างครั้งก็ตกอับยากจนทุกข์ระกำ ซ้ำเติมประดังเข้ามาทุกทิศทาง ลักษณะเช่นนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ว่า ความขึ้นหรือลงแห่งชีวิตย่อมแล้วแต่กรรมของบุคคล “บุคคลเป็นผู้ทำกรรม”^{๑๒๑} พระองค์ทรงให้ทัศนคติว่า คนเราสามารถที่สามารถจะละอกุศลกรรมด้วยกุศลกรรมได้^{๑๒๒} แต่มีเงื่อนไขอยู่ว่า กุศลกรรมมีกำลังแรงกว่า อกุศลกรรมจะตามไม่ทัน กรรมนั้นจะเป็นอโหสิกรรมไป^{๑๒๓} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงให้คติคิดว่า “การสร้างกุศลกรรมย่อมขึ้นอยู่แก่จิตใจประกอบด้วยความสมาธิภาวนา”^{๑๒๔} เป็นข้อยืนยันว่าคนเราเป็นทายาทคือผู้รับผลของกรรม ชีวิตของคนเราทุกวันนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “มีกรรมดีกรรมไม่ดีติดตามมา กรรมไม่ดีกำลังแล่นส่งผลแก่เราทุกคนแน่นอน^{๑๒๕} แต่ที่ยังไม่ทันเพราะ ๑) กรรมปัจจุบันของเราที่กำลังกระทำอยู่อาจมีแรงพาหนีได้ทัน ๒) กรรมเก่าที่มีแรงพาเราหนีกรรมไม่ดี^{๑๒๖} และมีคนไม่น้อยไม่มีความเชื่อตั้งมั่นลงไปในการตามหลักว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ ๑) ลำเอียงเข้าตนเอง ๒) ไม่เห็นผลสนองที่สาสมทันตา^{๑๒๗}”

๔. ศรัทธามั่นคงในพระพุทธเจ้า

ความศรัทธาเชื่อมั่นในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอย่างมั่นคง ไม่ลังเลสงสัย เป็น ตถาคตโพธิสัตถา เมื่อศรัทธาเชื่อมั่นในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ย่อมรวมไปถึงศรัทธาเชื่อมั่นในพระธรรมคำสั่งสอนที่พระองค์ทรงตรัสรู้มา รวมไปถึงพระสงฆ์สาวกที่ได้ประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้น

ตถาโพธิสัตถาอย่างไม่หวั่นไหว มั่นคงนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ให้เป็นทัศนะไว้ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วไม่ได้หายไปไหน พระพุทธবারมียังปกปักรักษาโลกอยู่ คนในโลกยังรับพระพุทธบารมีได้ มิได้แตกต่างไปจากเมื่อยังทรงดำรงพระชนม์อยู่^{๑๒๘} การทำความคิดไม่ให้อยู่ในอำนาจของโมหะจนเกินไป คือ พยายามคิดไม่ให้ผิดจากความจริงจนเกินไปนัก เป็นสิ่งที่ทุกคนควรพยายาม การศึกษาพระพุทธศาสนาจะช่วยได้อย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ชัดเจน การกระทำเช่นใดเป็นการกระทำดี การกระทำเช่นใดเป็นการกระทำชั่ว ผู้มีจิตศรัทธาเชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีโอกาสจะทำความคิดของตนให้พ้นอำนาจของความหลงหรือโมหะ ได้ง่ายกว่าผู้ไม่มีศรัทธาเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า^{๑๒๙} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า การเชื่อในพระพุทธเจ้า ทรงสั่งสอนไว้ก่อนก็จะไม่เป็นการเชื่ออย่างมง่าย แต่เป็นการเชื่อที่ช่วยคุ้มครองรักษาผู้เชื่อเองมิให้

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖ - ๒๕๙.

^{๑๒๒} อ่างแล้ว.

^{๑๒๓} อ่างแล้ว.

^{๑๒๔} อ่างแล้ว.

^{๑๒๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๗๙.

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๙.

^{๑๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *เพราะเหตุไรจึงไม่เชื่อกรรม*, หน้า ๓๐๑ - ๓๐๔.

^{๑๒๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ความเข้าใจเรื่องชีวิต*, หน้า ๑๔๗ - ๑๔๙.

^{๑๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้*, หน้า ๑๔๗ - ๑๔๙.

ได้รับผลร้ายจากการกระทำที่ไม่ดี^{๑๓๐} การมีความเชื่อเช่นนั้น ในตถาคตโพธิสัทธา อย่างมั่นคง จะมีเหตุผลทำให้ผู้นั้นได้รับผลดีจากการกระทำ เพราะว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนว่าให้ทำกรรมดี ซึ่งกรรมดีเท่านั้นจักให้ผลดี อย่าทำกรรมไม่ดีเพราะกรรมไม่ดีจักให้ผลไม่ดี^{๑๓๑}

ดังนั้น ผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในพระพุทธเจ้า (ตถาคตโพธิสัทธา) ในพระธรรมที่ทรงตรัสรู้และสั่งสอนและในพระสงฆ์ที่สอนพระธรรมของพระพุทธเจ้า ย่อมเชื่อว่าการกระทำทุกอย่างมีผล เชื่อเช่นนั้น ทำให้พิจารณาก่อนกระทำการทุกอย่างเพื่อทำแต่ดี เป็นผลให้พ้นทุกข์โทษภัยจากการทำไม่ดี เป็นจากการทำดีตลอดไป

๕. มีศีลสมบูรณ์

ประโยชน์สุขในภายหน้าหรือสัมปรายภพข้อที่สอง คือการมีศีลสมบูรณ์ในที่นี้ หมายถึงศีลของฆราวาสหรือชาวบ้านทั่วไป ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนให้สำหรับผู้อยากมีชีวิตฆราวาสที่ดี นอกจากประโยชน์สุขในปัจจุบันดังกล่าวแล้วข้างต้นแล้ว ในเรื่องศีล เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระคุณทรงแริพนธ์ไว้เป็นอัสสาทะพจน์ในหลายเรื่องหลายที่ เพื่อเป็นเครื่องสร้างความสุขใจ เป็นเครื่องมือใช้ในการพินิจชีวิตดำเนินไปในทางกุศลกรรมบถ ทางแห่งความดีของชีวิต ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์เป็นลำดับ

ศีลเป็นข้อปฏิบัติ ข้อวินัยชีวิตที่เป็นกรอบให้คนปฏิบัติต่อตนเองและผู้อื่น อีกทั้งศีลยังทำให้สังคมสงบสุขซึ่งเจ้าพระคุณทรงเห็นว่า การไม่ทำลายล้างชีวิตกันตามศีลของพระพุทธเจ้าและ ความมีเมตตาธรรมของพระพุทธเจ้าจึงเป็นเหตุเพื่อความดำรงอยู่ของชีวิตทั้งในโลก^{๑๓๒} ดังนั้น ความสำคัญของชีวิตคนเราจึงเป็นเรื่องสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด การจะได้ภาวะอรรถภาพของความเป็นคนมาได้เป็นสิ่งยากยิ่ง การอยู่รอดของชีวิตก็เป็นเรื่องยาก ใคร ๆ ก็รักชีวิต ศีลจึงเป็นคำตอบแรกข้อปฏิบัติของความเป็นคน^{๑๓๓}

ศีลเป็นมนุษยธรรมคือธรรมของมนุษย์และธรรมที่สนับสนุนให้ศีล ๕ คือ ทิริโอตตปปะ^{๑๓๔} เมื่อศีลเป็นกรอบให้ชีวิตดำเนินไปอย่างสงบสุขของคนในสังคมนี้ ศีลคือหลักปฏิบัติที่มนุษย์ทุกคนควรมีประจำใจ จะเห็นว่าพระพุทธเจ้าจึงทรงให้ศึกษาเรื่องศีลเป็นขั้นปฐม^{๑๓๕} คือความประพฤติเรียบร้อย ความประพฤติเว้นจากการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ คือเว้นข้อที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ เรียกว่า“วินัยคู่กับพระธรรม”^{๑๓๖} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ยังมีที่ศนะต่อศีลว่าเป็น

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗ - ๑๔๘.

^{๑๓๑} อ่างแล้ว.

^{๑๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๓๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาขั้นปฐม, หน้า ๓๙๒ - ๓๙๕.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๒ - ๓๙๕.

“สมภาพ” คือความเสมอภาพกันในพระพุทธศาสนา^{๑๓๗} แต่พระองค์อธิบายว่าการมีเสมอภาพนั้นไม่ได้หมายความว่ามีความเสมอกันโดยไม่ต้องมีพ่อแม่ ไม่มีบุตรธิดา ไม่ต้องมีครูอาจารย์ ไม่ต้องมีศิษย์^{๑๓๘} แต่พระพุทธศาสนามีได้สอนให้ผู้ใหญ่เสมอกับผู้น้อย โดยไม่ต้องเคารพผู้ใหญ่ เหตุผลที่ทรงพระพุทธเจ้าทรงสอนสมภาพนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงให้เหตุผลว่าพระพุทธศาสนาสอนให้รู้จักว่าทุก ๆ คนต่างรักชีวิตของตน พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีกรุณาในสัตว์ทั้งปวง การบัญญัติศีลของพระองค์ทรงบัญญัติหลักความเสมอภาคกัน เรายังชีวิตของเราเรารักสุขเกลียดทุกข์ฉนั้นใด บุคคลอื่นสัตว์อื่นก็มีความรักชีวิต มีความสุขเกลียดทุกข์ ฉนั้น^{๑๓๙}

ในเวลาที่เขาพุทธอาราธนาศีล ๕ สมาทานศีล ๕ ครบแล้ว หากเรารับจากพระภิกษุ ท่านก็จะสรุปคุณของศีลว่ามีอย่างไรบ้าง คือศีลเป็นเหตุนำไปสู่สุคติ เป็นเป็นเหตุให้มีโภคทรัพย์ ศีลเป็นเหตุให้สงบสุข โดยส่วนใหญ่ก็จะเข้าใจว่าคุณของศีล โดยเฉพาะข้อที่ว่าสุคติ เข้าใจกันไปว่าสุคติคือที่ไปดีในภพหน้าเท่านั้น แต่ในที่นี้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทัศนคติต่อเรื่องสุคติว่า ไม่จำเป็นที่จะต้องคิดถึงชาติหน้าให้คิดถึงชาตินี้คือในปัจจุบันนี้การไปที่ชาตินี้ก็คือด้วยศีล^{๑๔๐} ที่เป็นดังนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายว่าการศีลมีต่อกันไม่ทำร้ายเบียดเบียนกันจึงมีการไปดี จะไปที่ไหนที่นั่น คนมีศีลต่อกัน ที่ไปนั้นกลายเป็นที่ไปดี^{๑๔๑} ความหมายว่า คนมีศีลกับคนมีศีลพบกันแล้วไปที่ไหนต่อที่ไหนกันที่ไปที่นั้นก็คือที่ดีๆ สำหรับคนดีไปกัน วิธีการที่จะรักษาศีล หรือการมีศีลให้ครบสมบูรณ์ทั้ง ๕ ข้อนั้นสำคัญที่เจตนา^{๑๔๒} นับแต่ข้อที่ ๑ ความตั้งใจงดเว้นหรือความงดเว้นไม่ฆ่า มนุษยธรรมข้อที่ ๑ คือเมตตากรุณาเป็นกัลยาณธรรม ธรรมที่งาม คนงาม เมตตา กรุณา เป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อ ๑^{๑๔๓} ศีลข้อที่ ๒ อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดจะลัก คือสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้หมายถึงของทุกอย่างที่เจ้าของหวงแหนยึดถือกรรมสิทธิ์อยู่^{๑๔๔} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงวินิจฉัยศีลข้อที่ ๒ ในกรณีว่าด้วยอทินนาทานที่จริงไม่ใช่ศีลแต่เป็นการทำผิดศีล^{๑๔๕} แต่ที่จริงแล้วศีลข้อที่ ๒ คือ เวรมณีคือเว้นจากอทินนาทานหรือเจตนาถว้^{๑๔๖} หากศีลข้อที่ ๒ จะสมบูรณ์ได้ต้องมีหลักธรรมกำกับ หลักธรรมคู่กับศีลข้อ ๒ คือ สัมมาอาชีวะทำงานหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ^{๑๔๗}

^{๑๓๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ศีลธรรมคือรากฐานของความสุข, หน้า ๓๕๕ - ๓๘๐.

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕ - ๓๘๐.

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕ - ๓๘๐.

^{๑๔๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ธรรมสร้างสังคม, หน้า ๓๖๓ - ๓๖๕.

^{๑๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๓ - ๓๖๕.

^{๑๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษยธรรม, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๔๕} อ่างแล้ว.

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๑๔๗} อ่างแล้ว.

มนุษย์ธรรมข้อที่ ๓ กาเมสุ มิจฉาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤตินิดในกาม ในกามนั้น มิได้ห้ามความประพฤติชอบในการ อันหมายถึงการเกี่ยวพาราสีกันของชายหญิง^{๑๔๘} ธรรมคู่กับศีลข้อ ๓ คือ กามสังวร ความสำรวมในกาม คือการระมัดระวังควบคุมตนมิให้ประพฤตินิด แต่ให้ประพฤติไปในทางที่ชอบ^{๑๔๙}

มนุษย์ธรรมข้อที่ ๔ เจ้าพระคุณทรงอธิบายด้วยอัสสาทะพจน์ว่า อันแก้วแหวนเงินทองสิ่งของต่าง ๆ ทุก ๆ คนต้องการของจริงแท้ ไม่ต้องการของเทียมของปลอมแม้ถ้อยคำที่พูดกันก็ ต้องเป็นเช่นนั้น^{๑๕๐} ในขณะที่เปล่งวาจาว่ามธุสาทา เวรมณี คือเว้นจากการกล่าวเท็จหรือมุสาคือไม่เป็นความจริง ธรรมสำหรับกำกับสนับสนุนให้ศีลข้อที่ ๔ สมบูรณ์คือสัจจะความมีสัตย์^{๑๕๑} มนุษย์ธรรมข้อที่ ๕ คือ สุราเมรยมชชพมาทภูฐานา เวรมณี เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราเมรัย เป็นของทำให้ผู้อื่นดื่มแล้ว เมาเสียสติอารมณ์แปรจากปกติของคนที่เป็นคนดีให้ชั่วไปได้ ดังนั้น น้ำเมาจึงได้ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ข้อที่เป็นศีลข้อที่ ๕ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าเวรมณีหรือวิริติเป็นตัวศีลในข้อ ๕ นี้ ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๕ คือ สติ สัมปชัญญะ^{๑๕๒}

ในการสมาทานศีลทั้ง ๕ ข้อนี้สำคัญอยู่ที่เจตนาของผู้สมาทาน จะสมาทานรับเองก็ดี จะ หรือจะสมาทานรับจากพระสงฆ์ก็ดี สำคัญอยู่ที่บุคคลที่รักษาศีลให้ครบ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าหากเราตั้งใจหรือเจตนาจะมีศีลสมาทานเมื่อใด ศีลก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น^{๑๕๓} ทรงเห็นว่าการรับจากพระนั้นเป็นการเพิ่มคำสัญญาหรือปฏิญาณโดยมีพระเป็นพยาน ศีลทั้ง ๕ ข้อนี้จะขาดจะสมบูรณ์อยู่ที่ วิริติ ๓ คือ สมาทานวิริติ ศีลสมบูรณ์ด้วยการสมาทาน สัมปัตตวิริติ ศีลมีด้วยการตั้งใจเว้นรับเมื่อเจอเหตุการณ์ที่จะผิดศีล ๕ ซึ่ง ๆ หน้าที่ สมุจเฉทวิริติ คือการตั้งใจงดเว้นอย่าเด็ดขาด เจ้าพระคุณทรงมีทัศนะว่าหากวิริติขาดเมื่อใดศีลก็ขาดเมื่อนั้น^{๑๕๔} และหากคนทั้งประเทศทั้งโลกหันหน้ามามีศีลธรรมกันหมด ประเทศชาติโลกก็จะไปไม่รอด เรื่องที่ตนคดีนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงเห็นว่า “ข้อนี้ไม่ต้องกลัว ข้อที่ควรกลัวคือจะไปไม่รอดถ้าไม่รักษาศีลกันให้มากกว่านี้คนตั้งแต่สองคนขึ้นไปจะอยู่ด้วยกันได้เป็นปกติสุขก็เพราะมีศีลให้กันและกัน^{๑๕๕}

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๑๔๙} อ่างแล้ว.

^{๑๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๑๕๑} อ่างแล้ว.

^{๑๕๒} อ่างแล้ว.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๑๕๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษย์ธรรม, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

๖. การให้ที่สมบูรณ์แบบ

การสร้างประโยชน์สุขในภายหน้าที่สามคือจาคสัมปทา การสละ การให้ การแบ่งปัน การมอบสิ่งใด ๆ ที่ตนเองแก่บุคคลที่เขาขาดแคลน หรือสังคมที่ขาดแคลน ตามหลักของพระพุทธศาสนาคือการทำบุญ ที่จะต้องประกอบด้วยกุศลคือความฉลาด ฉลาดในหลักการวิธีการที่จะทำบุญ เตรียมความพร้อมแห่งความสุขที่จะเกิดตามมาในอนาคต ประโยชน์สุขนี้จึงต้องมีการเสียก่อนที่จะได้รับความสุขกลับคืนมา อยู่เฉย ๆ ย่อมไม่มีบุญกุศลเป็นแน่แท้

หลักการแห่งการทำบริจาคทานที่สมบูรณ์นั้น เจ้าพระคุณทรงอธิบายสิ่งที่เรียกว่าบุญนั้นว่า “บุญ” คือการชำระพอกล้าง^{๑๕๖} และบุญนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงไว้ว่า มี ๒ ส่วน คือ ๑) บุญที่เป็นส่วนเหตุคือความดีต่าง ๆ^{๑๕๗} ๒) บุญส่วนที่เป็นผลคือความสุข^{๑๕๘} การทำบุญที่จะให้ครบทั้งเหตุและผลนั้น มีหลักการแห่งการทำหลักการนั้นเรียกว่า “บุญกิริยา”^{๑๕๙} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงด้วยอัสสาทะพจนว่าหลักการแห่งบุญนั้น จำเป็นต้องมีวัตถุเป็นที่ตั้งเรียกว่า “บุญกิริยาวัตถุ”^{๑๖๐} คือสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการกระทำบุญมี ๓ คือ ๑) ทานมัย ๒) สีลมัย ๓) ภาวนามัย ทั้ง ๓ นี้คือบุญ^{๑๖๑}

เมื่อบุญมีวัตถุเป็นที่ตั้งจึงจะสำเร็จผลเป็นบุญคือทางทานทางศีลทางภาวา นั้นสำคัญอยู่ที่บุคคลนั้นจะมีเครื่องแสดงความตั้งใจ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า “ทานเจตนาเป็นเหตุให้”^{๑๖๒} คือการให้สิ่งของที่ให้ มีหลักการที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงชี้แนะว่า “การให้ทานที่ประสงค์จะให้รู้จักเลือกให้ คือ ๑) เลือกผู้รับ ๒) เลือกวัตถุสิ่งของให้เหมาะสม ๓) ตั้งเจตนาให้ดี ๔) รู้จักประมาณในการให้มิใช่ให้ไปแล้วผู้ให้เองกลับขาดแคลนเป็นทุกข์^{๑๖๓} และทรงเห็นว่า การให้ทานแก่คนขอทานให้พระภิกษุสามเณร ศาสนาหรือวัดเรียกว่า “ทำบุญ” ความจริงเป็นการให้ทานทั้งนั้น มี ๒ คือ ๑) อามิสทาน ๒) ธรรมทาน^{๑๖๔} เรื่องของทานนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงทศนะว่า คือการให้ที่ไม่ใช่มีความหมายแคบ ๆ^{๑๖๕} ทานที่สำคัญกว่าทานทั้งหลายกับไม่ใช่วัตถุสิ่งของที่มีค่ามากมหาศาลตามที่คิดกัน แต่กลับเป็นความมุ่งหมายของทานที่แท้จริง ทานที่เรียกว่า “อภัยทาน ทานคือการให้อภัย”^{๑๖๖}

^{๑๕๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความหมายของบุญบารมี, ๔๓๗ - ๔๖๗.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, ๔๓๗ - ๔๖๗.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, ๔๓๗ - ๔๖๗.

^{๑๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, วิธีสร้างบุญ, หน้า ๔๔๒.

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๒.

^{๑๖๑} อ่างแล้ว.

^{๑๖๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, สร้างบุญด้วยการให้ทาน, หน้า ๔๔๒.

^{๑๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า หน้า ๔๔๒.

^{๑๖๔} อ่างแล้ว.

^{๑๖๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การให้ทานที่ได้บุญมาก, หน้า ๔๔๔ - ๔๔๕.

^{๑๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๔ - ๔๔๕.

เป็นทานที่มีจุดมุ่งหมายชัดคือ “เพื่อช่วยเหลือผู้อื่น” เป็นชำระชำระกิเลส^{๑๖๗} แต่เมื่อใดบุคคลที่ให้ทาน โดยมีจิตใจมุ่งหวัง หรือมีจิตใจที่ปรารถนาเพื่อลาภ ยศ สรรเสริญ แบบนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าไม่ถูก^{๑๖๘} และทรงเห็นว่า “การให้อภัยทาน” สำคัญกว่าให้ทานด้วยทรัพย์สิน เพราะอภัยทาน เป็นเครื่องละกิเลสกองโทสะโดยตรง ผู้ได้รับผลอภัยทานก่อนคือ “เจ้าของผู้ให้เอง” มีคุณยิ่งต่อ ระดับชั้นของวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ ๓ ประการข้างต้นนั้น หรือชั้นของบุญที่มีอานิสงส์มาก เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะตามระดับว่า ศีลเป็นความดีที่สูงกว่าทานขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง^{๑๖๙} และการ อบรมมจิตให้ตั้งมั่น เป็นจิตสิกขาหรือสมาธิ อบรมความรู้ความเห็นเป็นปัญญาสิกขา อบรมใจให้ บริสุทธิ์สะอาดสว่างไสวด้วยสมาธิปัญญา เรียกว่า “บุญ” เป็นความดีที่สูงกว่าศีล^{๑๗๐} การทำสิ่งใดย่อม ได้รับผลของการทำสิ่งนั้น นี่เป็นกฎของกรรม เช่นเดียวกัน การทำบุญ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงยืนยัน ว่า “ผลของบุญคือความดีเป็นความสุขที่เกิดจากความบริสุทธิ์”^{๑๗๑} เพราะการทำบุญคือความดี โดยตรงมุ่งชำระฟอกล้างจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากโลภะ โทสะ โมหะ^{๑๗๒} แล้วการให้นั้นเจ้าพระคุณ สมเด็จพระสังฆราช ทรงให้ทัศนะว่า “เราจะพบความรู้สึกอย่างใหม่ในใจ ซึ่งเป็นความรู้สึกที่มีค่าเกินกว่าค่า สิ่งของการบริจาคเป็นอันมาก”^{๑๗๓}

คนทั่วไปส่วนใหญ่ไม่ได้คิด หรือไม่มีความรู้ว่าการให้แบบไหนเป็นการให้ทางกาย ทาง ใจ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงขยายเรื่องนี้ให้ชัดเจนว่า “ทำบุญเป็นเรื่องของกายเช่นให้ทานเป็นเรื่อง ของวัตถุ^{๑๗๔} ส่วนการทำกุศลเป็นเรื่องของใจ เป็นการอบรมใจให้ตรงตามส่องใสห่างไกลจากกิเลส”^{๑๗๕}

ทรงแนะนำว่า บุญกุศลเป็นของคู่กันไม่ควรแยกจากกัน”^{๑๗๖} การทำบุญอันเป็นที่ตั้ง แห่งความดีหรือบุญกิริยาวัตถุ ๓ นั้น ทรงเห็นว่าความดีอยู่ที่ตัวเราเอง^{๑๗๗} และเมื่ออยากจะดูหน้าตา ของคนดีนั้น ทรงแนะนำว่า ก็จงส่องกระจกดูหน้าตาของตัวเอง จะรู้สึกถึงความภาคภูมิใจที่แฝงอยู่ใน ใบหน้า สายตาอันส่องเข้าไปถึงจิตใจ^{๑๗๘} ในเรื่องความสมบูรณ์ด้วยการให้ซึ่งเป็นอัสสาทะพจน์ เจ้า พระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแนะนำให้เป็นข้อพิจารณาให้เข้าใจชีวิตว่า “คนที่มีความสุขความเจริญอยู่เพราะ

^{๑๖๗} อ่างแล้ว.

^{๑๖๘} อ่างแล้ว.

^{๑๖๙} อ่างแล้ว.

^{๑๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **สร้างบุญด้วยการรักษาศีล**, หน้า ๔๔๘ - ๔๔๙.

^{๑๗๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **รู้จักสร้างบุญด้วยกาวนา**, หน้า ๔๕๐.

^{๑๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **ผลของบุญ**, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๑๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๑๗๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **บุญกับกุศล**, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๑๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๑๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๑๗๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **บุญก่อนสุขบาปก่อนทุกข์**, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

^{๑๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

“ได้รับความดีจากท่านผู้มีความมั่งดีทั้งหลาย”^{๑๘๐} ดังนั้น คนเราทุกคนเป็นหนี้ต่อท่านที่เลี้ยงเรามา ความดีของคนทั้งหลายเป็นเครื่องเกื้อกูลเรา ความชั่วเป็นเครื่องตัดรอนตัวเราทุกคน^{๑๘๑} ข้อสำคัญนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์เป็นข้อคิดชีวิตสำหรับทุกคนว่า “โดยเฉพาะตัวเราสำคัญ ถ้าทำดีเป็นศรีมงคลแก่ตัว ทำชั่วเป็นความชั่วกาลเป็นอัปมงคลแก่ตัว”^{๑๘๒} ในโลกเรามีคน ๒ ประเภทเป็นข้อที่เราจะเลือกเป็นประเภทไหนคือ ๑) โลกต้องพึ่งความดีของคนดีทั้งหลายจึงเกิดความสุข ๒) ความชั่วของคนชั่วทั้งหลายเป็นเครื่องทำลายโลก^{๑๘๓} ทุกวันนี้โลกเดือดร้อนเพราะคนชั่วเป็นจำนวนมากแม้มีจำนวนน้อยกว่าคนดีแต่คนชั่วคนเดียวก็มีพิษทำลายเท่าคนพันคน

๗. ปัญญาพรั่งพร้อม

ประโยชน์สูงสุดในภพหน้าข้อที่สี่ “ปัญญาสัมปทา” เป็นข้อกำกับความเชื่อคือ สัทธา สัมปทา เพื่อป้องกันไม่ให้เชื่ออะไรโดยที่ไม่มีเหตุไม่มีผล และตัวศรัทธากับปัญญานี้ก็จะปรากฏอยู่ในหลักธรรมหลาย ๆ หมวด ควบคู่กันอยู่เสมอ ขึ้นด้วยศรัทธาลงท้ายด้วยปัญญา เพราะศรัทธาเป็นกำลังสำคัญที่ทำให้คนเราทำอะไรต่าง ๆ เกิดขึ้นในโลกก็เริ่มแต่ความเชื่อศรัทธาในสัมปรายกัถะธรรมก็เช่นกัน ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายเรื่องของปัญญาด้วยอัสสาทะพจนนในเรื่องอะไรคือบุญบาป ก็ทรงแสดงลักษณะของคนมีปัญญาว่า “คนที่มีปัญญาเพียงของมนุษย์จึงปฏิเสธบุญบาปมิได้”^{๑๘๔} ถามว่าปัญญาที่ว่านั้นมนุษย์คนเรามีมาได้อย่างไร ทำอย่างไรจึงจะมี และมีแล้วสามารถพัฒนาได้หรือไม่ ทำไมคนเราจึงมีขุมปัญญาหรือที่ทางการแพทย์เรียกว่า IQ ไม่เท่ากัน ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงทัศนะเรื่องดังกล่าวว่า “ผู้ที่เกิดเป็นมนุษย์ได้รับปัญญาคือความรู้เป็นชาติปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากชาติคือความเกิดติดมาด้วยกันทุกคน”^{๑๘๕} ทรงกล่าวว่าตัวชาติปัญญาของคนเรานั้นมียิ่งกว่าสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายเป็นอันมาก^{๑๘๖} สชาติปัญญาที่ได้จากกำเนิดนี้สามารถที่จะอบรมเป็นพื้นนี้ให้เจริญยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ สัตว์เดรัจฉานไม่มีปัญญาที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ต้องพัฒนาต่าง ๆ^{๑๘๗} และการพัฒนา สชาติปัญญานี้ให้เป็นพื้นฐานของปัญญาเจริญขึ้นมากขึ้น นำปัญญาตัวนี้ไปใช้ควบคุมแก้ปัญหาอันเกิดจากตัวกิเลสตัณหา^{๑๘๘} ซึ่งผู้ศึกษาเห็นว่าสชาติปัญญานี้เองคือตัวจิตที่เป็นกุศลคือความฉลาดที่คนเราได้สะสมบ่มเพาะมาเป็นเวลานานข้ามภพข้ามชาติ ดวงจิตตัวนั้นเมื่อมาเกิดจึงมีปัญญาที่เจ้าของเดิมได้สะสมไว้ ไม่หนีหายไปไหน เป็นพลังงานทางจิต สิ่งนี้ที่ทางการแพทย์เรียกว่า การรับรู้ทาง

^{๑๘๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ทุกชีวิตต้องการบุญ*, หน้า ๔๔๑.

^{๑๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๑.

^{๑๘๒} อ่างแล้ว.

^{๑๘๓} อ่างแล้ว.

^{๑๘๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *อะไรคือบุญ*, หน้า ๑๑.

^{๑๘๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *มนุษย์*, หน้า, ๓๕ - ๓๖.

^{๑๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า, ๓๕ - ๓๖.

^{๑๘๗} อ่างแล้ว.

^{๑๘๘} อ่างแล้ว.

สมองไม่เท่ากันหรือความฉลาดทางสติปัญญา (IQ) ไม่เท่ากัน ชาตินี้จึงสามารถเรียนรู้ได้ต่างกัน อยู่ที่ว่าใครสะสมปัญญาข้างไหนไว้มากน้อย

แล้วอะไรคือความจริง ความรู้ปลอมของชีวิตมนุษย์คนเรานี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชผู้สดุดีว่า “ความรู้ที่เป็นตัวปัญญานั้นเป็นความรู้จริง”^{๑๘๙} มีลักษณะก็คือรู้จริงตามเหตุและผลปัญญาเท่านั้น^{๑๙๐} การที่คนเราจะรู้เกิดปัญญาเช่นนั้นได้นั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงอธิบายว่าต้องอาศัยสื่อ ๓ ประการคือ ๑) สุตตะการฟัง ๒) จินตาคำคิด ๓) ภาวนาการทำให้มีขึ้น^{๑๙๑} ทำไมมนุษย์เราจึงได้เปรียบกว่าสัตว์เดรัจฉานอื่น ๆ ทรงมีทัศนะว่ามนุษย์เรามีเครื่องมือเหล่านี้อยู่พร้อม คือ ๑) มีจิตเป็นทางรู้ ๒) มีสติปัญญา ๓) มีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นสื่อให้เกิดความรู้ที่เป็นตัวปัญญา ที่เป็นดังนั้นได้เพราะมนุษย์เรามีกายใจพร้อม^{๑๙๒} แล้วใจของมนุษย์เรานั้นประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ๑) ส่วนที่เป็นกุศล ๒) ส่วนที่เป็นอกุศล^{๑๙๓} ปัญญาเป็นเครื่องมือวินิจฉัยเจริญกุศลละอกุศลซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงเห็นว่า คนเราเมื่อใช้ปัญญาเทียบเคียงจะเห็นได้ว่ามีผลของกิริยาและผลของกรรมประกอบกัน^{๑๙๔} คือว่า กุศลทั้งหลายต้องมีการเสียก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยา^{๑๙๕} ส่วนความชั่วทั้งหลายมีการได้ก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยาเช่นกัน^{๑๙๖} แต่ผลของกรรมที่ตามมานั้นให้ใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงดู เมื่อเห็นแล้วก็จะละความประพฤติที่เป็นอกุศล^{๑๙๗} แสดงถึงพลังของปัญญาเป็นเครื่องสอดส่องพินิจให้เข้าใจชีวิตแล้วพัฒนาไปในทางที่ถูกต้อง

ลักษณะของคนมีปัญญาที่เป็นความฉลาดทางกุศล คือไม่ฉลาดแกมโกง หรือเป็นฉ้อโกง ปัญญา ก็จะมีลักษณะในการพินิจชีวิตของตนเองทางไหนดีทางไหนชั่วซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงเป็นอัสสาทะพจน์ว่า ผู้มีปัญญามีสัมมาทิฐิก็จะคิดว่าชีวิตนี้สั้นนักอีกไม่นานก็ตายนำไปได้ก็แต่บุญบาป จึงเร่งทำดี^{๑๙๘} คนมีปัญญาก็จะคิดได้ว่า เหตุที่แท้จริงของการทำไม่ดีไม่ชอบไม่ถูก วันหนึ่งมีมากมายทั้งเปิดเผยและปกปิดมาจากผลของโมหะหรือความหลงของผู้ไม่รู้จักคิดอดีตและอนาคต^{๑๙๙} ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก ที่ไม่ต้องอาศัยแสงจากไฟฟ้า แสงจากดวงอาทิตย์ แสงจากดวงจันทร์ ดวงดาวใด ๆ เพราะปัญญาคือแสงสว่างส่องเข้าถึงที่โดยยอมทำที่นั่นให้สว่าง^{๒๐๐} กล่าวได้ว่า ผู้

^{๑๘๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **ปัญญา**, หน้า ๔๗ - ๕๑.

^{๑๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗ - ๕๑.

^{๑๙๑} อ่างแล้ว.

^{๑๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗ - ๕๑.

^{๑๙๓} อ่างแล้ว.

^{๑๙๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **ผลกรรม**, หน้า ๖๔ - ๖๙.

^{๑๙๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔ - ๖๙.

^{๑๙๖} อ่างแล้ว.

^{๑๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔ - ๖๙.

^{๑๙๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **ชีวิตนั้นน้อยนัก**, หน้า ๔๗๕.

^{๑๙๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **หัดคิดก่อนทำ**, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๒๐๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, **รู้อะไรจึงจะไม่ถ้อผิด**, หน้า ๑๖๒ - ๑๖๔.

มีปัญหาในเรื่องดีจึงสิ้นโมหะในเรื่องนั้นมากน้อยตามระดับของปัญญา^{๒๐๑} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงเห็นว่า “แสงสว่างที่มาจากจําได้ระลึกได้แม้จะเป็นแสงสว่างเพียงเล็กน้อยก็ยังดีกว่า”^{๒๐๒}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะต่อปัญญาที่เกิดจากทางการศึกษาของเรา คือ การศึกษาทุกอย่างก็เพื่อให้ถึงขั้นสูงสุดคือปัญญา^{๒๐๓} ทรงเห็นว่าคำว่า “ปัญญาสิกขา” นั้นได้แก่ การศึกษาปัญญา การคิดทำให้มีให้เป็นขั้นเรียกว่า “ภาวนา” ความรู้เกิดจากที่ลงมือปฏิบัติเรียกว่า “ภาวนามยปัญญา”^{๒๐๔} พระองค์ทรงเห็นว่า “ภาวนาการลงมือทำปัญญาคือความรู้จริง”^{๒๐๕} ในทัศนะของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า คนเรายังไม่รู้ไม่ทั่วถึงในสิ่งใดก็ชื่อว่ายังไม่มีปัญญาสมบูรณ์ในสิ่งนั้น^{๒๐๖} แล้วทรงเน้นย้ำความจริงที่ว่า เรื่องของความรู้จึงเป็นสิ่งที่เรียนกันไม่จบ^{๒๐๗} ตัวของปัญญาที่เป็นเครื่องมือช่วยตนในการดำเนินชีวิตจริง ๆ ของคนเราพระพุทธเจ้าทรงเรียกว่า “นิปิกปัญญาปัญญา เป็นเครื่องปกป้องรักษาตน” ความฉลาดมี ๓ อย่าง ๑) อายโกศล ๒) อปายโกศล ๓) อุบายโกศล^{๒๐๘} เครื่องวัดปัญญาของคนแบบง่ายแต่ลึกซึ้งซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า คนชื่อว่ามีปัญญาหรือไม่ใช่พิสูจน์ได้ด้วยประกาศนียบัตร แต่พิสูจน์ได้ด้วย ๑) ต้องรู้ว่ามิเหตุผลอย่างไร ผิดถูกอย่างไร ควรหรือไม่ควร ๒) ต้องสามารถหลีกเลี่ยงการที่ควรทำการที่มีควรทำ ๓) ต้องรู้วิธีปฏิบัติให้บังเกิดผลดี^{๒๐๙}

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะต่อการศึกษาที่ทำให้เกิดปัญญาที่แท้จริง ทรงเห็นว่า การศึกษาให้เกิดปัญญาในพระพุทธศาสนาคือปัญญาในอริยสัจ ๔^{๒๑๐} ซึ่งผู้ที่มีปัญญาในอริยสัจ ๔ ข้อที่ ๔ ในลักษณะของคนที่เรียกว่าคนประเสริฐ มี ๔ ประเภทคือ ๑) เป็นอริยะด้วยความประพฤติ ๒) เป็นอริยะด้วยความเห็นคือมีรูปร่างและอิริยาบถน่าดูน่าชม ๓) เป็นอริยะเพศหรือด้วยชาติกำเนิด ๔) เป็นอริยะด้วยปัญญารู้ทั่วถึงในอริยสัจ^{๒๑๑} การศึกษาทางโลกกับการศึกษาทางธรรมย่อมมีผลแตกต่างกัน ทางโลกนั้นมีผลจากการศึกษาคือ มีหน้าที่การงานที่ดี มีเงินเดือนใช้เลี้ยงดูตัวเองครอบครัวเป็นต้น แต่ผลของการศึกษาทางธรรม โดยเฉพาะการศึกษาในไตรสิกขามีผลโดยตรงคือ “ความสวัสดิคือมีความปลอดภัย”^{๒๑๒} มี ๑) สีสสิกขาคือศึกษาปฏิบัติให้เป็นคนมีศีล ๒) จิตตสิกขาศึกษาปฏิบัติอบรมจิตให้ตั้งมั่นในความดี ๓) ปัญญาสิกขาคือศึกษาอบรมปัญญาทำให้เกิดความสวัสดิ

^{๒๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒ - ๑๖๔.

^{๒๐๒} อ้างแล้ว.

^{๒๐๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาขั้นอุดม, หน้า ๔๐๓ - ๔๐๔.

^{๒๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓ - ๔๐๔.

^{๒๐๕} อ้างแล้ว.

^{๒๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓ - ๔๐๔.

^{๒๐๗} อ้างแล้ว.

^{๒๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓ - ๔๐๔.

^{๒๐๙} อ้างแล้ว.

^{๒๑๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ที่สุดของปัญญา, หน้า ๔๑๓ - ๔๑๖.

^{๒๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๓ - ๔๑๖.

^{๒๑๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความสวัสดิของชีวิต, หน้า ๔๑๗ - ๔๑๙.

คือผ่านพ้นความโง่เขลาเป็น^{๒๑๓} พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ปัญญาเป็นรัตนะของนรชน”^{๒๑๔} ประเด็นนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทัศนะไว้ว่า คนเรามีรัตนะคือปัญญาติดตัวมาตั้งแต่เกิดเป็นพิเศษกว่าสัตว์ร่วมโลกทั้งหลาย คนเราจึงมีความลาด^{๒๑๕} และพระรัตนตรัยก็เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปัญญา^{๒๑๖} แต่ปัญญาที่เป็นรัตนะของนรชนจะต้องเป็นปัญญาที่ชอบเป็นความลาดรู้มีเหตุผลในสิ่งทั้งหลาย^{๒๑๗} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเน้นย้ำถึงความสำคัญของสชาติปัญญาว่ามีความสำคัญอย่างมาก นอกจากได้กล่าวถึงแล้วข้างต้น ในที่นี้ทรงเน้นถึงความมีพลังของปัญญาประเภทดังกล่าวอีกว่า “ปัญญามีมาแต่กำเนิดของนรชนเรียกว่า “สชาติปัญญา” สชาติปัญญามีพลังอำนาจที่ทำให้ประจักษ์ เป็นพลังในทางปัญญาของบุคคล^{๒๑๘} สชาติปัญญานี้ ผู้ศึกษาเห็นว่า ปัจจุบันนี้เราสามารถที่จะส่งเสริม และเตรียมตัวของเราและของใครๆ เพื่อที่จะได้มีตัวสชาติปัญญาข้ามภพชาติให้มากที่สุดด้วยการเจริญบุญกุศลให้มากที่สุดและทรงเน้นย้ำถึงการใช้ “โยนิโสมนสิการ” คือการทำใจไว้ในใจโดยแยบคายเป็นปัญญาที่สามารถแก้ปัญหาและเป็นปัญญาสูงสุดซึ่งมีพุทธดำรัสว่า “ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก”^{๒๑๙}

๕.๑.๗ ชีวิตกับโลก

ชีวิตกับโลกคือ การเข้าใจโลก ความจริงของโลก ลักษณะของโลก โลกที่กว้างใหญ่ โลกที่มีมากมายนับไม่ถ้วน ปัญหาสำคัญว่าใครกันที่สร้างโลกของเรา ปัญหาที่ไม่ควรครุ่นคิดจนเป็นบ้า การรังเกียจทำลายล้างซึ่งกันและกันของคนในโลกนี้นับเป็นความทุกข์ตรมของชีวิตมนุษย์ในโลก ความทุกข์ใจเสียใจกับโลกนี้ที่หาความเที่ยงแท้ไม่ได้จนเป็นความทุกข์ชีวิต แต่ถ้าหากว่าคนนี้ได้เข้าใจพินิจชีวิตตน พินิจโลกอย่างรู้เท่าทันย่อมไม่มีความทุกข์โศก ในจำนวนคนทั้งหลายเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงเป็น โลกวิทู ผู้รู้แจ้งโลก หามีซึ่งความทุกข์โศกไม่ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงไว้ในเรื่องชีวิตกับโลกว่า “พระพุทธเจ้าคือมนุษย์ผู้เจนจบตรัสรู้และถ้อยคำของท่านผู้ตรัสรู้เป็นถ้อยคำที่แท้จริงถูกต้องทั้งหมดเรื่องเกี่ยวกับกาลเวลาก็รู้ทั้งหมดทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน รู้เหตุรู้ผลทั้งสายกิเลสและสายดับ๒๒๐ ทรงเห็นว่าคำว่า “ตรัสรู้เป็นคำลึกซึ้งกว้างขวาง”^{๒๒๑} พระพุทธเจ้าทรงเป็นศาสดาเอกของโลก มีบุคคลซึ่งได้รับแสงสว่างจากพระองค์สรรเสริญว่า “เหมือนทรงชูประทีปในที่มืดเพื่อผู้ที่มีจักขุได้มองเห็นรูปทั้งหลาย”^{๒๒๒} การชูประทีปในที่มืดของพระพุทธองค์ คือการแสดงโลกนี้ให้เห็น

^{๒๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๗ - ๔๑๘.

^{๒๑๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อธิบายเรื่องปัญญา, หน้า ๔๒๕ - ๔๒๖.

^{๒๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๕ - ๔๒๖.

^{๒๑๖} อ้างแล้ว.

^{๒๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๕ - ๔๒๖.

^{๒๑๘} อ้างแล้ว.

^{๒๑๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ปัญญาสูงสุด, หน้า ๔๒๗.

^{๒๒๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บทนำชีวิตกับโลก, หน้า ๑๗๓.

^{๒๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

^{๒๒๒} อ้างแล้ว.

ชัดเจนว่า “โลกคือสิ่งที่สลายไปสิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่าโลกนั้นไม่มีคงทนถาวรตลอดไป ต้องสลายไปในที่สุดทุกอย่าง”^{๒๒๓} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายในโลกคือสิ่งที่สลายว่า “โลกเป็นสังขารอย่างหนึ่ง มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ ๑) เกิดขึ้นเบื้องต้น ๒) แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปในท่ามกลาง ๓) มีความสลายไปในที่สุด”^{๒๒๔} ในทัศนะของพระพุทธเจ้าที่ทรงมองโลกนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายว่า “พระพุทธเจ้าทรงดูโลก แยกโลกออกเป็นธาตุอเนกนานับประการจึงไม่ทรงเห็นเป็นตัวตน เหมือนนายช่างมองรถหรือเรือนแยกออกเป็นเครื่องประกอบต่าง ๆ ได้โดยถนัดชัดเจนไม่ทรงยึดถือเป็นตัวตนทรงเห็นสักแต่ว่า “ธาตุ” เป็นสักว่า “สมมติ”^{๒๒๕}

คำว่า “โลก” นี้ แท้ที่จริงมีจำนวนมากมาย นับไม่ถ้วน ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะต่อเรื่องโลก ในประเด็น โลกที่เราเห็นนี่คืออะไร จำนวนของโลก ลักษณะของโลก ทำไมจึงเป็นสังขารชนิดหนึ่ง ทำไมพระพุทธเจ้าจึงทรงได้พระนามว่าโลกวิทู ว่า “แท้จริงโลกคือโลกคือพิภพนี้”^{๒๒๖} จำนวนของโลกทรงเห็นว่า มีมหาสมุทรทวีปต่าง ๆ แบ่งออกเป็นประเทศเล็กน้อยมากมาย โลกก็ไม่นับไม่ถ้วนที่เราอาศัยอยู่นี้ก็นับไม่ถ้วนหลายแสนโกฏี โลกลักษณะนี้ทรงเรียกว่า “โอกาสโลก”^{๒๒๗} ทรงอธิบายว่า ก็คือสิ่งที่โถหรือขีดลงให้เป็นรอยได้คือพิภพในส่วนที่เป็นวัตถุอันมณีมา^{๒๒๘} ทรงอธิบายคำว่า “โอกาส” มีความหมายตรงกับคำว่า “อากาศ” ซึ่งแปลว่าที่อันโถหรือขีดเป็นรอยไม่ได้^{๒๒๙} แท้จริงอากาศคือช่องว่างนี้พระพุทธศาสนาแสดงว่าเป็น “อนนตฺ อากาศ” คืออากาศที่ไม่มีที่สุด โลกของเราแท้ที่จริงประกอบด้วยธาตุคือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ แล้วเรียกช่องว่างในระหว่างธาตุทั้งหลายว่า “อากาศธาตุ” ส่วนที่เป็นธาตุหมายถึงส่วนประกอบที่มีลักษณะต่าง ๆ กันตามต้นเดิมของส่วนประกอบเหล่านั้น^{๒๓๐} และโลกอื่นก็เหมือนกันนี้ทรงสรุปว่า โลกทุก ๆ โลก พระพุทธศาสนาจึงถือว่าเป็น “สังขาร” เป็นไปตามปัจจัย เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์เพราะเหตุนี้ ด้วยความที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้เรื่องโลกเป็นแบบนี้ จึงได้พระนามว่า “โลกวิทู ผู้รู้โลก”^{๒๓๑} ต่อจากนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงมีทัศนะเกี่ยวกับโลกอีกว่า คำว่า “โอกาสโลก” ก็คือโลกพิภพอันมณีมาเป็นี่รวมเป็นที่เกิดแห่งสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทุก ๆ สิ่งทั้งเล็กและใหญ่ เรียกว่า “สังขาร”^{๒๓๒} และคำว่า “สัตว์โลก” ทรงหมายถึง ความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ทั้งหมด^{๒๓๓} ทรงมีทัศนะเกี่ยวกับจิต

^{๒๒๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกคือสิ่งที่สลาย, หน้า ๑๗๖ - ๑๗๗.

^{๒๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖ - ๑๗๗.

^{๒๒๕} อ้างแล้ว.

^{๒๒๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกและจักรวาลนับไม่ถ้วน, หน้า ๑๗๘ - ๑๗๙.

^{๒๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๘ - ๑๗๙.

^{๒๒๘} อ้างแล้ว.

^{๒๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๘ - ๑๗๙.

^{๒๓๐} อ้างแล้ว.

^{๒๓๑} อ้างแล้ว.

^{๒๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ, หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

^{๒๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

และร่างกายนี้ว่ามีความสำคัญต่างกัน ที่แท้ภาวะแห่งจิตเป็นหัวใจของโลกทั้งหมดและภาวนานั้นก็มีใช้ร่างกาย^{๒๓๔} แต่ร่างกายจัดเป็น “สังขารโลก”^{๒๓๕} เพราะว่าภาวะแห่งจิตใจนี้ยังตกอยู่ในอำนาจความดึงดูดของโลกจัดเป็น “สัตว์โลก” ก็คือความเวียนเกิดไปในภพชาติที่ดีหรือเลว มีสุขหรือทุกข์ เป็นไปตามกรรม ที่ทุกสัตว์บุคคลทำไว้จนกว่าจะสิ้นกิเลสจึงสิ้นการเวียนเกิด^{๒๓๖}

ใครสร้างโลก พระเจ้าสร้างพระเจ้าจึงทำให้สัตว์น้อยใหญ่ในโลกนี้เป็นไปตามบัญชาของพระเจ้าหรือโลกเกิดเองเป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือพระพรหมเป็นผู้สร้างพระพรหมจึงเป็นผู้ลิขิตโลกนี้ คนในโลกนี้ให้เป็นไปด้วยเหตุต่าง ๆ ประเด็นเรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า พระพุทธศาสนา มีทัศนะว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างทุกชนิดเกิดขึ้นจากการประชุมของธาตุต่าง ๆ ซึ่งมาปรุงแต่งขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น”^{๒๓๗} ทรงเห็นว่า จากคำหมายนั้น การปรุงแต่งขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้นก็เป็นผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งหลายเป็นธรรมชาติก็มี เป็นบุคคลและสัตว์เดรัจฉานก็มี ประกอบกันทั้งสองฝ่ายก็มี^{๒๓๘} ตามความหมายนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า ยังไม่หมายถึงใจ^{๒๓๙}

ทรงเห็นว่าผู้สร้างนั้นมี ๒ ประเภทคือ ๑) ผู้สร้างที่เป็นธรรมชาตินั้นคือธรรมชาติต่าง ๆ ทำให้เกิดเป็น ดิน น้ำ ไฟ ลม ๒) ผู้สร้างที่เป็นบุคคลหรือสัตว์ เช่นคนสร้างบ้านทั้งสองฝ่ายรวมกัน เช่นกำเนิดของกายมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ต้องมีพ่อแม่และกระบวนการของธรรมชาติประกอบกัน^{๒๔๐} ส่วนสังขารโลกทั้งหมด (กายสังขาร) ตกอยู่ในอำนาจไตรลักษณ์ ดังนั้นธาตุต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเข้า ก็จะแยกออกมาจากโอกาสโลกแล้วกลับไปรวมกับโอกาสโลกตามเดิม^{๒๔๑} และธาตุต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเป็นสังขารคือส่วนที่เป็นต้นเดิม เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า เป็นของที่ไม่ดับสูญหรือบกพร่องไปข้างไหน^{๒๔๒} ส่วนสรรพสังขารรวมเรียกว่าสังขารโลกทุก ๆ อย่างทั้งที่เป็นของมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานที่มีใจครองไม่มีใจครอง ทั้งมีชีวิตไม่มีชีวิตทรงเห็นว่า ไปเป็นตามไตรลักษณ์^{๒๔๓}

ยังคงมีในโลกนี้สงสัยกันว่า จริง ๆ แล้วโลกของเราจะแตกสลายหรือไม่ น้ำจะท่วมโลกแล้วจะกวาดต้อนสรรพสิ่งให้หมดไปหรือไม่ และโลกมีที่ สุดหรือไม่ ประเด็นปัญหาข้อสงสัยเหล่านี้มีมาแต่การเกิดขึ้นของโลกครั้งปฐมกาล มีมาตั้งแต่พุทธกาล เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า พระพุทธเจ้าไม่

^{๒๓๔} อ่างแล้ว.

^{๒๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

^{๒๓๖} อ่างแล้ว.

^{๒๓๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ใครสร้างโลก*, หน้า ๑๘๒ - ๑๘๓.

^{๒๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒ - ๑๘๓.

^{๒๓๙} อ่างแล้ว.

^{๒๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒ - ๑๘๓.

^{๒๔๑} อ่างแล้ว.

^{๒๔๒} อ่างแล้ว.

^{๒๔๓} อ่างแล้ว.

ทรงพยากรณ์เพราะเป็นเรื่องไม่บังเกิดประโยชน์อะไร^{๒๔๔} และคำแบบถามนั้น ไม่ทำให้ใครซึ่งมาสนใจเรื่องดังกล่าวเป็นคนดีขึ้นและพ้นจากทุกข์^{๒๔๕} โลกจะมีที่สุดหรือแตกสลายหรือไม่ แต่หลักธรรมของพระพุทธเจ้าคืออริยสัจนี้ทำให้คนเป็นคนดีและพ้นทุกข์ เหตุนี้จึงมีคำแช่ซ้องพระพุทธเจ้าว่า “สมาสมพุทโธตรัสรู้ชอบเอง”^{๒๔๖} ปัญหาคำถามแบบนี้จึงเป็นคำถามโลกแตก ใครคิดมีส่วนจะทำให้เป็นคนนั้นเป็นบ้า

ในโลกของเรามีการแบ่งแยกออกเป็นคนกลุ่มต่าง ๆ คนผิวดำ คนผิวเหลือง คนผิวขาว ยังแบ่งออกเป็นทวีปต่าง ๆ มีฤดูกาลต่าง ๆ ที่แบ่งแยกกันออกไป นอกจากนั้นยังแบ่งกลุ่มคนต่างศาสนา ศาสนาต่างออกไปอีก ดังนั้นจึงทำให้โลกของเรามีเต็มไปด้วยการแบ่งแยก รบราฆ่าฟันกันไม่เว้นแต่ละวัน ด้วยเพราะสีผิว เพราะเชื้อชาติศาสนา แต่พระพุทธเจ้าทรงแบ่งบุคคลในโลกนี้ออกเป็น ๖ ประเภทตามลักษณะของใจคือ ๑) กัณหาภิกษิต คนใจหยาบ ๒) นีลาภิกษิต คนมีจิตใจมีความยุติธรรมมากขึ้น ๓) โลหิตาภิกษิต คนมีจิตใจสูงขึ้นไปศาสนา ๔) ทลิตทาภิกษิต คนมีจิตใจบริสุทธิ์มากขึ้น ๕) สุกกาภิกษิต คนมุ่งปฏิบัติให้ใจละเอียดยิ่งขึ้นกว่าคฤหัสถ์ ๖) ปรมสุกกาภิกษิต ผู้มีใจบริสุทธิ์ทั้งหมดคือ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์^{๒๔๗} ซึ่งมีความแตกต่างกันระหว่างแบ่งผิวพรรณมีความโกรธเกลียดกันอย่างเห็นได้ชัด พวกฝรั่งผิวขาวมักจะเหยียดผิวดำหรือพวกกาฬทวีป มีข่าวให้รับรู้อยู่บ่อย ๆ สังคมพระพุทธศาสนาเน้นที่จิตใจของคน เน้นที่การพัฒนาจิตใจเป็นสำคัญ คนที่เป็นพุทธแท้จึงเน้นวัดคนที่จิตใจ อยู่ที่มนุษย์จะรู้จักโลกธรรม พินิจชีวิตในธรรม เข้าใจชีวิตได้แค่ไหน เพราะโลกธรรมนี้เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาก็มี ไม่น่าปรารถนาก็มี แต่ทุกครั้งก็ต้องประสบมาโดยลำดับทุก ๆ คนจึงขมของ ผ่องใสบ้าง เศร้าบ้าง อยู่ตลอดไป^{๒๔๘} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงให้ทัศนะเป็นข้อคิดวิธีปฏิบัติต่อชีวิตในโลกที่มีโลกธรรม ๘ ว่า “พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้โลกธรรมคือเรื่องของโลกตามเป็นจริงว่า เป็นสิ่งที่พึงเกิดแก่บุคคลทั่วหน้า แม้พระอรหันต์ก็ไม่พ้นจากโลกธรรม แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงติดข้องอยู่ในโลกธรรมทุกอย่างและโลกธรรมทุกอย่างก็ไม่ครอบงำพระองค์และพระอรหันต์”^{๒๔๙} และทรงชี้ให้เห็นว่าหากโลกของเราหยุดเปลี่ยนแปลงจะเป็นแปลก เพราะขึ้นชื่อว่าโลกแล้วต้องเปลี่ยนแปลงเสมอ คือเหตุการณ์อย่างหนึ่งดับไป เหตุการณ์อีกอย่างหนึ่งก็เกิดขึ้นแทน^{๒๕๐} ตามทัศนะของพระองค์ โลกทั้งที่เป็นสังขารโลก สัตวโลก ล้วนตกอยู่ในวงจรของไตรลักษณ์ และทรงมีทัศนะว่า ในโลกของเรามีลักษณะ มีวิบากหรือผล คือ ๑) ถ้าเป็นผลที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เรียกว่าปรากฏการณ์ธรรมชาติ ๒)

^{๒๔๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ปัญหาโลกแตกคิดไปทำไม, หน้า ๑๘๔ - ๑๘๕.

^{๒๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔ - ๑๘๕.

^{๒๔๖} อ่างแล้ว.

^{๒๔๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ใจต่างผิวจึงทำให้โลกแบ่งแยก, หน้า ๑๘๘ - ๑๘๙.

^{๒๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ถ้ำรู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน, หน้า ๑๙๐ - ๑๙๒.

^{๒๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๐ - ๑๙๒.

^{๒๕๐} อ่างแล้ว.

การที่คนทำขึ้นไม่ใช่หมายความว่ากรรมเก่าอะไรไม่รู้เมื่อก่อนด้วยกิเลสก็มีผลทำลายล้าง แต่ก่อนขึ้นด้วยธรรมก็เป็นผลเกื้อกูลให้เกิดความสุข^{๒๕๑}

ความเข้าใจชีวิตโลกตามนัยแห่งการอธิบายในพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณสังวร นั้นด้วยอัสสาทะพจน์ ทรงให้ความกระจ่างแจ้งในเรื่องของ โลกส่วนที่เป็นสังขารโลก สัตว์โลก ลักษณะของโลก การทำความเข้าใจลักษณะของโลกในท่ามกลางของโลกธรรมโดยยึดหลักของไตรลักษณ์ คือสิ่งทั้งปวงมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปในที่สุด รู้เท่าทันในโลกชีวิตและโลกแห่งจิตใจ แล้วชีวิตจะมีความสุข

๕.๒ อาทีนวะ

“อาทีนวะ” ข้อที่ ๒ แห่งเทศนาหาระ หมายถึง โทษ ความทุกข์ใจ ไม่สมปรารถนา ความพลัดพลาดของกรรมคือทุกขเวทนาใจที่เรียกว่า โทมนัสเวทนาข้อเสีย หรือด้านลบที่เป็นโทษของธรรมนั้น ที่ควรระวังและควรหลีกเลี่ยง ได้แก่ ทุกขเวทนา อนิฏฐารมณ์ต่าง ๆ การปรุงแต่งในภุมิ ๓ (เตภูมิกสังขาร) เป็นอาทีนวะด้วยในฐานะเป็นธรรมชาติที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของความเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ปราศจากตัวตนที่แท้จริง ข้อเสีย หรือด้านลบที่เป็นโทษของธรรมนั้น ที่ควรระวังและควรหลีกเลี่ยง ได้แก่ ทุกขเวทนา อนิฏฐารมณ์ต่าง ๆ สรุปได้ว่าอาทีนวะหรืออาทีนพคือ “ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง”

แนวคิดพินิจชีวิตในพระนิพนธ์เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช มีจำนวนมากหลายเรื่อง ในจำนวนเรื่องเหล่านั้น ทรงนิพนธ์เนื้อหาสาระเป็นอาทีนวะหรืออาทีนพ อันหมายถึง การแสดงถึงสิ่งที่เป็นโทษ ความทุกข์ใจ ความไม่สมปรารถนา ความพลัดพลาด ทุกขเวทนาใจ โทมนัสเวทนา ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย ข้อบกพร่องที่ชีวิตคนเราได้ประพฤติปฏิบัติแล้ว ข้อประพฤติปฏิบัตินั้นสร้างความทุกข์เวทนาเป็นอารมณ์ขึ้นแก่ใจ ส่องเสพแล้วชีวิตมีแต่ข้อเสียรับบาปกรรมต่าง ๆ จูติจากภพนี้แล้วไปสู่ทุกคติภพอันประกอบด้วย เปรต อสุรกาย สัมภเวสี สัตว์เดรัจฉาน นับเป็นอาทีนวะหรือทุกข์ของชีวิต

การสร้างประโยชน์สุขในปัจจุบันมีหลักธรรมคือ ขยันหา รักษาดี มีกัลยาณมิตร ใช้ชีวิตแต่พอเหมาะ นั้นมีส่วนที่เป็นโทษอยู่ว่า “การขยันทางชอบและไม่ชอบ ทางไม่ชอบนั้นเป็นการขยันขโมย ก็เป็นอุฏฐานะแต่เป็นอุฏฐานะที่เป็นโทษคือผิดศีล”^{๒๕๒} ในชีวิตของคนเรานั้นจะมีแต่ส่วนสุขฝ่ายเดียวก็หาไม่ได้ เพราะชีวิตเกี่ยวข้องกับผู้คนมากมาย ดังนั้นการประกอบกิจการงานน้อยใหญ่คนเราต้องพบชีวิตคือเหตุการณ์ต่าง ๆ ตามที่ปรารถนาและมิได้ปรารถนา^{๒๕๓} เมื่อเป็นดังนั้นย่อมเป็นเหตุข้อหนึ่งที่ทำให้คนเราต้องท้อแท้ เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยากในชีวิต เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงว่า “คนเรามีข้อเสียก็คือว่าปล่อยชีวิตไปตามกรรมที่เรียกว่า “ยถากรรม” จึงไม่คิดจะทำอะไรในเงื่อนไข

^{๒๕๑} อ่างแล้ว.

^{๒๕๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ธรรมก็อาศัยธรรม, หน้า ๓๗๕ - ๓๗๙.

^{๒๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตต้องการอะไร, หน้า ๒๔๐ - ๒๔๒.

ของความสุข ถ้าไม่หมั่นประกอบภาระงาน เกียจคร้าน เฉื่อยชา ไม่คิดแก้ไขภาระงานของตนให้ดีขึ้นไป
ปล่อยไปตามเรื่อง ต้องอกแห่งเป็นทุกข์ เป็นความผิดพลาดใหญ่ต่อประโยชน์ในปัจจุบัน แนวคิดสร้าง
ประโยชน์สุขในปัจจุบัน ประโยชน์ในภายหน้า^{๒๕๔}

๕.๒.๑ ชีวิตที่ขาดศรัทธาจึงมีทุกข์

บุคคลในโลกนี้ผู้ที่มีจิตประกอบกุศลอยู่เนื่อง ๆ ด้วยวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความดีคือ ทานมัย
ศีลมัย ภาวนามัย จิตใจย่อมมีปกติสุข อยู่ด้วยความไม่ประมาท เมื่อจะละจากโลกนี้ไป จิตดวงสุดท้าย
ของเขาย่อม ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ตึงาม ดวงจิตไปสู่สุคติได้ เจ้าพระคุณทรงมีทัศนะไว้ว่า จิตที่ใกล้จะ
แตกดับนั้นปกติเป็นจิตที่อ่อนแอมาก ไม่มีกำลังที่จะต้านทานใด ๆ ทั้งนั้น^{๒๕๕} จิตของเขาคุ่นเคี้ยวกับ
ความรู้สึกลึบไต่ เรื่องใด ความรู้สึกนั้นเรื่องนั้นจะครอบงำจิตมีอำนาจเหนือจิต เมื่อจิตดับจากร่างไปกับ
ความรู้สึกลึบไต่ นำไปก่อเกิดกายที่สมควรแก่สภาพจิตทุกประการ^{๒๕๖} เรื่องนี้เป็นข้อให้คิดได้ว่า ชีวิต
เป็นไปตามกำลังของกรรมที่ว่าเรามีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้ จะเป็น
กรรมดีหรือกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลของกรรมนั้น และโดยปกติปัจจุบันคนเรามักปล่อยตนให้ไปตาม
กรรมที่เรียกว่า “ยถากรรม” เท่านั้น จึงไม่คิดทำอะไรถ้ากำหนดดังนี้หากการใช้ชีวิตเป็นไปอย่างนั้น
เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “เป็นความเห็นผิด”^{๒๕๗} ชีวิตที่ขาดศีลธรรมคือเป็นชีวิตที่เป็น
มิฉะภาทิฏฐิมีความเห็นผิด ประพฤติปฏิบัติที่ขาดศีลธรรมประจำใจ เขาย่อมก่อเวรภัยต่อใคร ๆ หรือต่อ
สรรพสัตว์น้อยใหญ่ ชีวิตจึงมีเวรกรรมอันเกิดจากการขาดศีลธรรม วงเวรที่เขาก่อขึ้นย่อมต่อตน เจ้า
พระคุณทรงมีความเห็นว่า วงเวรระหว่างบุคคลให้เกิดความเสียหายในวงแคบ วงเวรระหว่างหมู่คณะ
ให้เกิดผลเสียหายกว้าง วงเวรในระหว่างประเทศสร้างความเสียหายวงกว้างขวางตลอดถึงโลก เป็นเรื่อง
ของเวรทั้งนั้น^{๒๕๘} นับว่าเป็นช่องเสียหายหรือมีชีวิตที่เป็นโทษโดยแท้

๕.๒.๒ ทุกข์โทษของชีวิตด้วยอำนาจกรรม

อำนาจกรรมนำพาชีวิตไปสู่ภพภูมิต่าง ๆ อย่างน่ากลัวที่ไม่อาจสามารถแก้ไขได้ซึ่งเจ้า
พระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงอธิบายไว้ว่า “กรรมดีกรรมชั่วสลับซับซ้อนกันอยู่พากันลึบลิ้น ทำให้ประมาทไม่
พยายามหนีผลแห่งกรรมไม่ดี”^{๒๕๙} ทรงเห็นว่า ชีวิตนี้น้อยนักหมายถึงชีวิตคือในภพนี้ชาตินี้ การให้ผล
ของกรรมดีและกรรมไม่ดีข้ามภพชาติได้^{๒๖๐} กรรมให้ผลตามลำดับพลัง คือกรรมหนักกว่าไม่ว่าจะเป็น

^{๒๕๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, แนวคิดเรื่องกรรม, หน้า ๒๙๗ - ๓๐๐.

^{๒๕๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๔๗๕.

^{๒๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๕.

^{๒๕๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, แนวคิดเรื่องกรรม, หน้า ๒๙๗ - ๓๐๐.

^{๒๕๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, กรรมเวร, หน้า ๒๙๗ - ๓๐๐.

^{๒๕๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๔๘๒.

^{๒๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๒.

กรรมดีหรือไม่ดีก็จะตามส่งผลก่อน^{๒๖๑} การให้ผลของกรรมนั้น เจ้าพระคุณฯ ทรงกล่าวว่า กรรมไม่ใช่สิ่งที่จะลบเลือนได้ด้วยกาลเวลา นานเพียงไรกรรมก็ยังให้ผลอยู่เสมอ กรรมจึงมีอำนาจเหนืออำนาจทั้งปวง^{๒๖๒} ดังนั้น สิ่งที่น่ากลัวอย่างมากของชีวิตหลังละจากโลกนี้ไปแล้วคือ “จิตดวงเดียวที่ปราศจาก อำนาจ วาสนา บารมี ชาตินี้ก่อโยกด้วยอำนาจกิเลส จักท่องเที่ยวไป ทุกข์ร้อนหนักหนา นับภพชาติหาถูกไม่ในทุกคติ^{๒๖๓} แต่ผู้ที่กรรมนั้นตามอยู่คือกรรมชั่วที่มีกำลังมากกว่าเป็นผู้กำลังวิงหนีกรรมไม้นั้นน้อยอยู่เต็มกำลัง^{๒๖๔} กรรมชั่วจึงเป็นสิ่งที่น่ากลัวสำหรับผู้เป็นสัมมาทิฐิปัญญา ส่วนผู้ที่เปนมิจฉาทิฐิปัญญาย่อมหามองเห็นไม่

ทุกข์ของชีวิตผู้ที่ประพฤติดีศีลธรรม คนที่เคยทำบาปแล้วก็จักทำอีก การประพฤติดีศีลข้อที่ ๓ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงทัศนะว่า ความประพฤติดีในกามเป็นเหตุให้เกิดโทษ ฝ่ายหญิงทำลายฝ่ายชาย ฝ่ายชายทำลายฝ่ายหญิง เป็นเหตุเปลี่ยนรักให้เป็นชิงชัง เปลี่ยนมิตรให้เป็นศัตรู กามสุขุมิจฉาจารย์ เวมณี เว้นจากประพฤติดีในกาม พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติมิให้ประพฤติดีในกาม^{๒๖๕} ทรงอธิบายคำว่า “ประพฤติดีในกาม” คือ เรื่องเกี่ยวกับความรักใคร่ระหว่างชายกับหญิง เช่นประพฤดิยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยอันควร ประพฤติในทางที่ผิด แม้ผู้มีคู่ครองที่แต่งงานกันแล้ว ยังประพฤตินอกใจนอกใจกันอยู่ เป็นเหตุประพฤติดีในกาม^{๒๖๖} และการผิดศีลข้อที่ ๕ นั้นมีโทษแห่งชีวิตก็คือ ๑) เสียทรัพย์ ๒) ก่อการทะเลาะวิวาท ๓) เกิดโรค ๔) ต้องติเตียน ๕) ไม่รู้จักอาย ๖) ทอนกำลังสติปัญญา^{๒๖๗} ทรงเห็นว่าคนเราเมื่อดื่มน้ำเมาเข้าไป เมาประมาทขึ้นเมื่อใดก็เสียปกติกาย วาจาใจเมื่อนั้น^{๒๖๘} เพราะน้ำเมาทำให้กายของคนดื่มเมา วาจาของคนดื่มเมา ใจของคนดื่มเมาเสียปกติถึงจะยังมีได้ประพฤติดีศีลข้ออื่น ๆ แต่ศีลทางใจคือความมีใจเป็นปกติเสียไป^{๒๖๙}

๕.๒.๓ ทุกข์โทษแห่งชีวิตที่ขาดปัญญา

ในการดำเนินชีวิตของคนเรานั้นมีหลายสิ่งอย่างอย่างทำให้ชีวิตลุ่มหลงไปกับสิ่งที่ไม่ก่อเกิดประโยชน์ต่อตนเอง สร้างความเดือดร้อนต่อผู้อื่น เป็นการสร้างกรรม สร้างเวรไม่รู้จบ อันเกิดจากความไม่รู้ ขาดสติ ปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ ขาดผู้พร่ำสอนบอกกล่าว ขาดกัลยาณมิตร ที่ชักชวนไปในทางที่ดี จึงทำให้คนเราทำในสิ่งเหล่านั้นได้ ในอัสสาทะพจน์เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงไว้หลายสาเหตุที่เป็นทุกข์โทษของชีวิตที่ขาดปัญญา ทุกข์โทษเกิดจากการทำบุญว่า “บุญกุศลที่ทำโดยตั้งใจไว้

^{๒๖๑} อ่างแล้ว.

^{๒๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๒.

^{๒๖๓} อ่างแล้ว.

^{๒๖๔} อ่างแล้ว.

^{๒๖๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุषยธรรม, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๒๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๖ – ๖๑๐.

^{๒๖๗} อ่างแล้ว.

^{๒๖๘} อ่างแล้ว.

^{๒๖๙} อ่างแล้ว.

“ไม่ถูกจะพาไปให้ต้องทุกข์ในภพภูมิต่อไป”^{๒๗๐} ในเรื่องบุญก่อสร้างบารมีทุกข์ ทรงแสดงให้เห็นถึงความชั่วหรือบาปที่คนเราทำไม่ได้หนีหายไปไหน ไม่สามารถยกย้ายถ่ายเทให้คนอื่น ทรงนิพนธ์ว่า “ความชั่วมีอยู่ในตัวเราเองเป็นคนทำชั่วขึ้นเพราะทำชั่ว เมื่ออยากจะดูหน้าตาของความชั่ว ก็ส่องกระจกดูหน้าของตัวเองเราเอง^{๒๗๑} เมื่อคนมีบาปหรือมีความชั่วส่องกระจกดูตัวเองก็จะรู้สึกถึงความอัปยศอดสูความปิดบังซ่อนเร้นที่แฝงอยู่ในใบหน้า^{๒๗๒} คิดว่า ความชั่วหรือบาปย่อมปรากฏเป็นเงาให้เห็น หรือแสงแห่งความอำมหิตโหดร้ายแสดงออกมาทางสายตา กิริยา ท่าทางนั่นเอง โทษทุกข์ของชีวิตแห่งการขาดสัมมาทิฐิ มีแต่ปัญญาทางทุจริตฉ้อโกง มีทิฐิแตกต่างกันก็ทรงแสงไว้ว่า “พวกบาปปัญญามีมิจฉาทิฐิก็คิดว่าชีวิตนี้สั้นไม่เท่าไรหรอกตาย มีวิธีใดจะได้มาซึ่งทรัพย์สินเงินทองก็ต้องรีบหา^{๒๗๓} คนเหล่านั้น ไม่คำนึงว่าผิดหรือถูกให้ได้ก็พอใจจึงทำบาปได้เสมอ^{๒๗๔}

อกุศลมูล ๓ คือ โทสะ โมหะ โลภะ หรือรากเหง้าของความชั่ว ๓ ประการ ใน ๓ ประการนั้น คนที่ขาดสติปัญญากำกับชีวิต ทำในสิ่งที่คนดีไม่ทำ ทำในสิ่งที่ส่งผลกระทบต่อตนเองและผู้อื่นได้ กว้างขวางรากเหง้าของความชั่วตัวนั้นคือ “โมหะ” เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงทัศนะว่า “โมหะทำให้คนคิดผิดเห็นผิดเป็นอย่างอื่นได้ ทำให้ไม่เชื่อพระพุทธองค์ได้ทั้งที่พระพุทธองค์ทรงมีดวงตาเป็นเนตรทิพย์ด้วยพระปัญญาธิคุณไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน^{๒๗๕} แต่ตนเองเป็นผู้มีดวงตามืดมัวด้วยปราศจากแสงแห่งปัญญาที่เป็นแบบนั้นเพราะขาดปัญญา^{๒๗๖} เมื่อทรงแสดงคนที่มีโมหะเป็นเช่นไร และทรงสรุปว่า “โมหะได้แต่เพิ่มทุกข์โทษภัยให้มากมายขึ้นเท่านั้น คือ ๑) คิดผิด ๒) เห็นผิด ๓) ทำผิดในทางผิดมากมาย^{๒๗๗} และเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะต่อสิ่งที่ทำให้เกิดความมืดเหมือนตาบอดได้แก่โลกธรรม^{๒๗๘} ทรงเห็นว่าหากคนเราไม่มีสติ ปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิกำกับอยู่แล้ว คนเราเมื่อลุ่มหลงเกินไปแสงสว่างคือธรรมะยากที่จะส่องเข้าถึงจิตใจ^{๒๗๙}

ทุกข์โทษของชีวิตที่ขาดปัญญากำกับ จึงเป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยความทุกข์ ความเศร้าโศก ความเสียใจ ความทุกข์เวทนาใจ คร่ำครวญอาลัย เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงทัศนะของทุกข์โทษของการขาดปัญญาในชีวิตไว้หลายแง่มุม แท้จริงชีวิตที่มีทุกข์โทษคือชีวิตที่เต็มไปด้วยโมหะ มิจฉาทิฐิมัวเมาโลกธรรม ๘ อย่างมืดบอดว่าโมหะอีกชั้นหนึ่งเป็นเหตุให้พยายามต่อต้านความแปรปรวน

^{๒๗๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ผลของบุญ, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๒๗๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บุญก่อสร้างบารมีทุกข์, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

^{๒๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

^{๒๗๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๔๙๘.

^{๒๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๘.

^{๒๗๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อยากรู้เรียกว่ารู้อย่างไรเรียกว่าหลง, หน้า ๑๕๐ - ๑๕๒.

^{๒๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐ - ๑๕๒.

^{๒๗๗} อ้างแล้ว.

^{๒๗๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ธรรมคือประทีปส่องความจริง, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.

^{๒๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.

เปลี่ยนแปลงของสังขารร่างกายมิให้ผ่านหนุ่มสาวไปสู่ความชรา^{๒๘๐} ขาดปัญญาโมหะคือหลงผิด คิดว่า ความสวยงามของหนุ่มสาวนั้นมีความสำคัญเหนือความดีและไปถือเอาไม่ดีเป็นความดี ถือเอาการไม่สุจริตว่าเป็นความดี ถือเอาการที่ต้องยากจนเพราะไม่ใช้วิธีสุจริตว่าเป็นความไม่ดี^{๒๘๑} พร้อมทั้งมีโมหะขาดปัญญาในการเห็นไตรลักษณ์จนเป็นโทษของการไม่เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นเหตุแห่งการยึดมั่นถือมั่นอันมีผลเป็นทุกข์โทษ ผู้ยึดมั่นถือมั่นย่อมได้รับความผิดหวัง ย่อมเศร้าเสียใจ^{๒๘๒} ทุกข์โทษของชีวิตที่มีโมหะนี้เอง ถึงการจัดการศึกษาเองถ้าหากว่ามีการอบรมศึกษาในทางที่ผิดก็จะเพิ่มความไม่รู้ในทางฉลาดแกมโกง^{๒๘๓} ทุกข์โทษของการมีโมหะต่อการประพฤติปฏิบัติคือความมัวงมงายเคลิบเคลิ้ม เป็นความหลงที่เป็นนิรันดรของจิต^{๒๘๔}

ทุกข์โทษแห่งชีวิตที่เป็นอาทินวะพจน์ในเรื่องเหล่านี้ เจ้าพระคุณทรงมีทัศนะต่อการไม่มีศาสนา คนที่ลุ่มหลงบูชาวัตถุสำคัญกว่าจิตใจ คนที่มีชีวิตเกือกก้อยอยู่กับความชั่ว โลกที่มีต้นหาเป็นต้นนำ ล้วนมีทุกข์โทษแก่ชีวิตตนเองและผู้อื่นได้ คือ ถ้าหากประเทศชาติหรือคนไม่มีศาสนาตัวเอง ก็รับฟังคำสั่งสอนจากคนอื่น^{๒๘๕} ทรงเห็นว่า หากเป็นเช่นนั้น ต้องตรวจสอบให้แน่ใจว่าเขาเป็นศาสดาองค์ใหม่ขึ้นหรือนับถือศาสนาของศาสดาใหม่องค์ไหน^{๒๘๖} คนที่มีจิตเป็นอนาถา ไรที่พึ่ง ไม่มีสิ่งยึดเหนี่ยวให้เป็นหลักชัยชีวิต มีแต่วัตถุเป็นที่ตั้ง ทรงเห็นว่าสภาพเช่นนั้นจะเป็นอย่างไร คือ เมื่อวัตถุไม่อาจแก้ปัญหาให้มนุษย์ได้กลับมีโทษถึงจิตใจคน^{๒๘๗} เมื่อวัตถุตอบสนองได้แค่ความอยากของชีวิต ไม่อาจตอบปัญหาทางใจได้ ทรงเห็นว่า จึงมีคนโดยส่วนมากจะมีใจรวนเรระส่ำระสายคิดสั้น คิดแคบ คิดแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปล่อยวันพรุ่งนี้ให้เป็นเรื่องของวันพรุ่งนี้ ปล่อยคนอื่นให้เป็นเรื่องของคนอื่น เราเป็นสุขใครจะทุกข์ไม่ใช่เรื่องของเรา^{๒๘๘} ทุกข์โทษของชีวิตของคนของสังคมของใครต่อใครในโลกนี้ ทรงเห็นว่าที่พากันเป็นทุกข์อยู่โดยมากทุกวันนี้ ก็เพราะพากันเป็นบาปสัตว์คือข้องเกี่ยวในความชั่ว^{๒๘๙} ชีวิตของคนเป็นบาปสัตว์มากกว่าบุญสัตว์ จึงทำให้ตนเอง ครอบครวั สังคมส่งผลต่อภาวะการณ์ของโลกในปัจจุบันปัญหาที่หวาดเกรงกันโดยทั่วไปว่าจะเกิดสงครามและถ้าเกิดสงครามขึ้น ก็จะทำให้ภัยมหาศาลแก่ชีวิตมนุษย์รวมทั้งบ้านเมืองและสิ่งของต่าง ๆ โดยที่ไม่มีใครอาจจะประมาณได้^{๒๙๐} อัน

^{๒๘๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความงามที่แท้จริง, หน้า ๑๕๕ - ๑๖๐

^{๒๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕ - ๑๖๐.

^{๒๘๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ปัญญาที่แท้จริง, หน้า

^{๒๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อธิบายเรื่องปัญญา, หน้า ๔๒๕ - ๔๒๖.

^{๒๘๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, หลงตัว ลืมตัว, หน้า ๔๒๘ - ๔๒๙.

^{๒๘๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ศาสนาเครื่องบงบอกลักษณะคน, หน้า ๗๘ - ๘๓.

^{๒๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘ - ๘๓.

^{๒๘๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เครื่องป้องกันภัยของชีวิต, หน้า ๘๔ - ๘๘.

^{๒๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔ - ๘๘.

^{๒๘๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ, หน้า

^{๒๙๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกร้อนเพราะต้นหาของคน, หน้า ๑๘๖ - ๑๘๗.

มูลเหตุที่แท้จริงที่ทำให้ภาวะการณ์ของโลกเป็นเช่นนั้นได้ ไม่ใช่เกิดมาจากเหตุอื่น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า ที่ให้เกิดความตึงเครียดขึ้นนี้โดยตรงที่สุดคือ “ตัณหา”^{๒๙๑}

พระนิพนธ์ที่ทรงแสดงถึงความทุกข์ของชีวิตหรืออาทีนวะพจน์โดยหลักสำคัญแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงทัศนะไว้ คือคนมีอกุศลมูล ๓ คือ โทสะ โมหะ โลภะ จึงทำให้ขาดปัญญาสัมมาทิฐิกำกับเป็นทางเดินของชีวิตที่ถูกต้อง จึงทำให้ลุ่มหลง มีคบอดทางปัญญา

๕.๓ นิสสรณะ

นิสสรณะข้อที่ ๓ แห่งเทศนาหาระ ว่าด้วย แนวทางออกจากข้อเสียคือทุกข์โทษ หรือ ปัญหาหรือสิ่งที่เป็นโทษนั้นได้แก่ อริยมรรคและนิพพานที่เป็นเป้าหมายสูงสุดทางการปฏิบัติของ พระพุทธศาสนา ตัวนิสสรณะนี้จึงมีนัยความหมายทางภาษาเป็นทั้งเหตุและผลของการปฏิบัติ

นิสสรณะในความหมายที่เป็นเหตุได้แก่ อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม สติปัฏฐาน เพราะธรรมเหล่านี้เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้

นิสสรณะในความหมายที่เป็นผลได้แก่นิพพาน ซึ่งเป็นผลสูงสุดในพระพุทธศาสนา กล่าวโดยนัยแห่งการปฏิบัติธรรมเป้าหมายคือการบรรลุพระนิพพาน แต่ทว่าผลโยทางออกแห่งปัญหาโดยสามัญทั่วไปของการปฏิบัติตามหลักธรรมะในชีวิตประจำวันที่ไม่ได้หวังผลแห่งการบรรลุพระนิพพาน นิสสรณะนี้คือทางออกทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออกได้ ภาวะที่ปลอดภัยหรือปราศจากปัญหามีความสมบูรณ์ในตัวซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ หมายถึง “ตั้งามจริงโดยไม่ต้องขึ้นต่อ ข้อดีข้อเสีย ไม่ขึ้นต่ออัสสาทะและอาทีนวะของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่สลัดออกนั้น”^{๒๙๒}

โดยนัยนี้ผู้ศึกษาจึงกำหนดประเด็นในการพินิจวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ข้อที่ ๓ แห่งเทศนาหาระคือเป็นนิสสรณะ เป็นภาวะที่ชีวิตหลุดพ้น หมายถึงข้อความ เนื้อหาที่ เจ้าพระคุณฯ ทรงนิพนธ์เป็นข้อออกแห่งปัญหา ทุกข์โทษของชีวิตให้เป็นภาวะที่หลุดพ้นแห่งทุกข์โทษ นั้น ๆ ที่ชีวิตประสบอยู่

^{๒๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖ - ๑๘๗.

^{๒๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๙๐.

๕.๓.๑ ชีวิตหลุดพ้นมีความสุขในปัจจุบัน

ประโยชน์สุขในปัจจุบันนั้น ในหนทางแห่งชาวพุทธแล้วการประกอบอาชีพทำมาหากินที่งดเว้นจากมิจฉวนิชาชา^{๒๙๓} ๕ ประการแล้วนั้น หนทางที่จะสร้างความมั่งคั่งสมบูรณ์แห่งฐานะได้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทัศนะไว้ว่า “คนที่คนมีความรู้แต่ขยันหมั่นเพียร รู้จักเก็บหอมรอมริบ (อารักขสัมปทา) เป็นคนที่สามารถตั้งตัวได้”^{๒๙๔} และหากใคร ๆ ต้องการความสำเร็จสมบูรณ์ ต้องการหลักวิชาการที่จะทำให้กิจการงาน ชีวิตประสบความสำเร็จอย่างมีพลังหลักธรรมที่ทรงแนะนำก็คือพลธรรมหรือธรรมที่สร้างพลังมี ๕ ประการคือ ๑) สัทธา ๒) วิริยะ ๓) สติ ๔) สมาธิ ๕) ปัญญา^{๒๙๕} เมื่อปฏิบัติตามหลักที่เป็นเหตุให้มีความสำเร็จ ๕ ประการนั้นแล้ว ผลของการมีพลธรรม ๕ ประการ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงรับรองว่า “ทำให้งานทุกอย่างสำเร็จ”^{๒๙๖}

๕.๓.๒ ภาวะชีวิตที่หลุดพ้นด้วยปัญญา

ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก แสงแห่งปัญญาส่องเข้าไปในที่ใดที่นั่นย่อมหายจากความมืดบอด ปัญญาจึงเป็นแก้วของคนทีประเสริฐ ปัญญายังเป็นเครื่องมือแก้ไขโมหะ คือความหลง ปัญญาที่เป็นมิจฉวนิชาชาเป็นปัญญาด้านฉลาดแกมโกง ปัญญาด้านสัมมาทิฐิเป็นปัญญาทางหลุดพ้นของชีวิตจึงเป็นปัญญาที่เป็นทางหลุดรอดออกจากปัญหาแท้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงไว้ในชีวิตนี้น้อยนักให้แนวทางของการหลุดรอดของจิตในขณะที่ยังลงสู่ความหลับ ให้มีสติอยู่เสมอ แล้วจะไม่ไปเกิดในทุคติภพว่า “ผู้ใหญ่ผู้มีสัมมาทิฐิ สัมมาปัญญาท่านเชื่อในเรื่องอำนาจความยึดมั่นถือมั่นของจิต จึงสอนลูกหลานก่อนจะหลับไปให้ภาวนา “พุทโธ” ตั้งใจปรารถนาว่าเมื่อจากโลกนี้ไปเมื่อใดขอให้ได้กลับมาเป็นมนุษย์ทันทีให้ได้พบพระพุทศศาสนา”^{๒๙๗} ทรงแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของชีวิตในปัจจุบันขณะที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดที่จะเลือกเป็นอะไร ไม่เลือกเป็นอะไร จะสร้างชีวิตในอนาคตให้เป็นอย่างไร ว่า “ชีวิตนี้เท่านั้นนำไปสู่ความสวัสดิสุขและบำเพ็ญบุญกุศลทุกประการ การทำใจให้เป็นสุข ปราศจากทุกข์พอสมควรขณะใกล้จะดับจิต ก็คือการเลือกชีวิตในภพชาติให้มีความสุข”^{๒๙๘} ที่ทรงเน้นย้ำให้จิตผูกพันกับคำว่า “พุทโธ” เพราะทรงมีเหตุผลแห่งข้อปัญญาให้เห็นถึงทางหลุดพ้นจากทุคติชัดว่า “จิตผูกพันอารมณ์ใดแต่อดีตชาติผลของการยึดมั่นถือมั่นจะนำสู่ภพชาติในปัจจุบัน”^{๒๙๙}

^{๒๙๓} คือการค้าขายไม่ชอบธรรม,การค้าขายที่ผิดศีลธรรม (การค้าขายที่อุบาทสกอุบาทสกาไม่ควรทำ) ๕ อย่างคือ ๑) สัตถวนิชาชา ค้าอาวุธ, ๒) สัตถวนิชาชา ค้ามนุษย์ ๓) มังสวณิชาชา ค้าสัตว์สำหรับเป็นอาหาร, มัชชวณิชาชา ค้าของเมา ๕) วิสวณิชาชา ค้ายาพิษ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า๓๑๙.)

^{๒๙๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ภาพชีวิตของแต่ละคน, หน้า ๒๓๗ – ๒๓๙.

^{๒๙๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความมหัสจรรย์แห่งธรรม, หน้า ๒๖.

^{๒๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๒๙๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๔๗๕.

^{๒๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๕.

^{๒๙๙} อ่างแล้ว.

ทางออกจากทุกข์โทษแห่งชีวิตนั้นไม่ว่าจะเป็นเรื่องใด ๆ ทรงเห็นว่า “คือผู้มีปัญญามากในเรื่องใดก็มีโมหะน้อยในเรื่องนั้น^{๓๐๐} หรือผู้ไม่มีโมหะเลยในเรื่องใดก็มีปัญญาบริบูรณ์ในเรื่องนี้^{๓๐๑} หมายถึงการอบรมพัฒนาปัญญาให้ยิ่งขึ้นเป็นลำดับ^{๓๐๒} การมองทุกสิ่งให้เป็นไตรลักษณ์อยู่เสมอเท่ากับเป็นการใช้ปัญญามองทุกสิ่ง เพราะ พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ว่า “ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่อยู่ได้อำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใดทั้งสิ้น”^{๓๐๓} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า หากคนเราพิจารณาเข้าใจ จำไว้ระลึกไว้ ด้วยปัญญาตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนดังกล่าวแล้ว “ชีวิตจะเหมือนมีแสงสว่างประจำตัวอยู่เสมอ”^{๓๐๔}

เมื่อคนเรามีความเข้าใจภาวะที่หลุดพ้นจากความเป็นทุกข์โทษแห่งชีวิตได้ ทรงเห็นว่า “คนที่ทำลายโมหะนี้ได้ต้องอบรมปัญญาอันเป็นปัญญาอย่างยิ่ง^{๓๐๕} คนมีปัญญาเท่านั้นจึงจะรู้จักเลือกคบหา ส่องเสพแต่คนดีคือคนที่ไม่นำพาไปสู่ทางแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ บุคคลคนที่เป็นเช่นนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าเป็นการส่องเสพคบหาบัณฑิต^{๓๐๖} และการที่คนจะเป็นคนเช่นไรก็อยู่ที่คิดว่าคบคนเช่นใดก็เป็นคนเช่นนั้น^{๓๐๗} และวิสัยของคนดีนั้น ย่อมรู้ว่าใครเป็นคุณต่อตนเอง คือมีปัญญาพิจารณา ออกเองด้วยตัวตนเอง เมื่อพิจารณาด้วยตนเองแล้วย่อมตอบแทนด้วยคุณ^{๓๐๘}

๕.๓.๓ ภาวะชีวิตที่หลุดพ้นการจองเวร

ทางออกจากทุกข์โทษคือการไม่จองเวรกันและกันด้วยปัญญาและการมีศีลธรรมให้กันและกัน กล่าวคือ การจะระงับเวรได้นั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงว่า “เพราะบุคคลที่ ๒ ไม่ผูกอาฆาตเมื่อบุคคลทั้งสองฝ่ายเลิกเป็นศัตรูกันเมื่อไหร่ มีผลคือเวรระงับเมื่อนั้น^{๓๐๙} ก่อนกระทำการทุกอย่างเพื่อทำแต่ดี เป็นผลให้พ้นจากทุกข์โทษภัยจากการทำไม่ดี^{๓๑๐} ทรงเห็นว่าหากสังคมจะมีความสุข ประเทศชาติ สังคมโลกจะมีความสุขมากยิ่งขึ้นมากกว่านี้ได้นั้นก็คือ “คนตั้งแต่สองคนขึ้นไปจะอยู่ด้วยกันได้เป็นปกติสุขก็เพราะมีศีลให้กันและกัน”^{๓๑๑}

^{๓๐๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อย่างไม่รู้เรียกว่ารู้ อย่างไม่เรียกว่าหลง, ๑๕๐ - ๑๕๒.

^{๓๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐ - ๑๕๒.

^{๓๐๒} อ่างแล้ว.

^{๓๐๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด, หน้า ๑๖๒ - ๑๖๔.

^{๓๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒ - ๑๖๔.

^{๓๐๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ปัญญาที่แท้จริง, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๓๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๓๐๗} อ่างแล้ว.

^{๓๐๘} อ่างแล้ว.

^{๓๐๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, กรรมเวร, หน้า ๓๐๙ - ๓๑๑.

^{๓๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๙ - ๓๑๑.

^{๓๑๑} อ่างแล้ว.

นิสสรณะคือภาวะที่หลุดพ้นจากทุกข์โทษแห่งชีวิต ด้วยเหตุแห่งทิวฐธัมมิกัตถะประโยชน์พลธรรม ๕ ด้วยสติ ปัญญา การเข้าใจในไตรลักษณ์ การรู้จักเลือกเสพบุคคล การมีศีลเสมอกัน จึงเป็นทางออกจากทุกข์โทษแห่งชีวิตที่แท้จริงเป็นผลแห่งชีวิตคือบุคคลและสังคมมีความสุข

๕.๔ ผละ

ผลเทศนาหาระข้อที่ ๔ หมายถึงจุดมุ่งหมาย ผลลัพธ์ หรืออานิสงส์ที่เกิดจากการดำเนินตามนिसสรณะหรือภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นจากทุกข์โทษ มีความรู้ที่ได้รับจากการฟังเรียกว่าสุตมยปัญญา หรือสุตมยญาณ ตลอดถึงความรู้ธรรมในระดับสูงขึ้นไปกระทั่งสัมมาสัมโพธิญาณ

ผลเทศนาหะหมายถึงอานิสงส์ เช่น ผู้ให้ทานย่อมได้รับอานิสงส์คือ มีอายุยืนมีผิวพรรณดี มีความสุข มีผลกำลัง ผู้รักษาศีลย่อมได้อานิสงส์ คือ มีอายุยืน มีสุขภาพดีเป็นต้นผู้เจริญภาวนาย่อมได้รับอานิสงส์คือ ความสงบแห่งจิต การไปเกิดในพรหมโลกด้วยอายุขัยของฌานและการบรรลุพระนิพพานเป็นต้น

๕.๔.๑ จุดมุ่งหมายของชีวิตในปัจจุบัน

ในพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณสังวรมีพระนิพนธ์หลากหลายเรื่อง มีพจนานุกรมสำนวนแห่งพระนิพนธ์แสดงเนื้อหาแห่งธรรมเป็นอัสสาทะสิ่งที่เป็นคุณนำขึ้นขมยินดี อาทิภาวะทุกข์โทษ ความเศร้าโศกเสียใจ ทุกขเวทนา นิสสรณะทางออกของชีวิตและผลเทศนาหะข้อที่ ๔ นี้ ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์มาตามลำดับเป็นเรื่องของ “จุดหมายของชีวิต” ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงผลคือจุดหมายของชีวิตไว้ในอยู่ในปัจจุบันแต่อย่าลืมนาคว่า “พระพุทธเจ้าสอนปฏิบัติสำหรับที่จะเป็นอยู่ปัจจุบันมีจุดหมายของชีวิตคือเพื่อที่จะให้พบกับปัจจุบันที่มีความสุข”^{๓๑๒} เกี่ยวกับสัมปราชัยกัตถะและทิวฐธัมมิกัตถะ จุดหมายของการมีหลักธรรมทั้งสองไว้ว่า “ประโยชน์ภายนอกเป็นผล ประโยชน์ปัจจุบันเป็นส่วนเหตุ โดยมีจุดหมายของการมีหลักธรรมดังกล่าวก็คือจะพบสุขประโยชน์ในปัจจุบัน”^{๓๑๓} ศีลและจาคะในสัมปราชัยกัตถะที่ปฏิบัติในปัจจุบัน มองในเฉพาะปัจจุบันจะขาดประโยชน์พบว่าต้องเสียก่อน แต่ทว่าศีลและจาคะเป็นจุดหมายของชีวิตเกิดประโยชน์สุขของคนในอนาคต^{๓๑๔}

^{๓๑๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อยู่ในปัจจุบันแต่อย่าลืมนาค, หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑.

^{๓๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๐ - ๓๘๑.

^{๓๑๔} อ้างแล้ว.

๕.๔.๒ จุดมุ่งหมายของชีวิตที่มี ศรัทธา ปัญญา ศิล กรรม

การมีสัมมาปัญญาของผู้ที่ถือเอาธรรมได้ถูกต้องนั้น ซึ่งทำโมหะคือความหลงให้หมดไป หรือเบาบางไปทำให้ได้จุดหมายของชีวิตจากการถือเอาปัญญาแม้จากสัญญานั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงกล่าวว่าเมื่อใดจะสามารถทำปัญญาให้เห็นจริงตามที่จำได้ (ตามสัญญา) มีผลปรากฏคือชีวิตจะ ได้รับผลก็คือ “แสงสว่างประจำตัวก็จะแจ่มใสยิ่งขึ้น”^{๓๑๕}

ศรัทธาทำให้ชีวิตพบความสุข หรือศรัทธายังประโยชน์ให้สำเร็จ ผู้มีศรัทธาความเชื่อใน ตถาคตโพธิสัทธาคือการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงหลักอานิสงส์นั้นว่า “ผู้มีจิตศรัทธาเชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามีโอกาสจะทำความคิดของตนให้พ้นอำนาจของความ หลงหรือโมหะ ได้ง่ายกว่าผู้ไม่มีศรัทธา”^{๓๑๖} และการเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น ทรงเห็นว่า เป็นการเชื่อที่ช่วยคุ้มครองรักษาผู้เชื่อเองมิให้ได้รับผลร้ายซึ่งมีจุดหมายเป็นเหตุให้ชีวิตพันทุกขโทษภัย จากการทำไม่ได้^{๓๑๗}

ข้อแตกต่างของผลกรรม การให้ผลของกรรมตามชนิดตามความหนักเบาของกรรม กล่าวคือ บางคนทำกรรมดีที่ไม่สำคัญไม่ยิ่งใหญ่แต่ทำกรรมไม่ดีที่สำคัญหนักนั้หนักหนา ย่อมได้เสวยผล ตามเหตุคือภพชาตินี้ย่อมประสบส่วนดีน้อยกว่าส่วนไม่ดี^{๓๑๘} ส่วนผู้ทำกรรมดีมากกรรมไม่ดีน้อย ย่อม เสวยผลตามเหตุคือภพชาตินี้ย่อมประสบส่วนดีมากกว่าส่วนไม่ดี^{๓๑๙} จึงสรุปได้ว่าด้วยหลักการนี้ เจ้าพระคุณทรงมีทัศนะว่าผลของกรรมให้ตามความหนักเบาของกรรม ดังนั้น จุดหมายของชีวิตที่ดี จะต้องประกอบเหตุที่ดีที่เป็นกุศลกรรมอันมีผลมาก

ปัญญามีผลทำลายโมหะหรือไม่มีโมหะเลยในเรื่องใดก็มีปัญญาบริบูรณ์ในเรื่องนี้^{๓๒๐} หากมี การอบรมปัญญาให้ยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ทรงกล่าวว่าย่อมมีอานิสงส์ของการมีปัญญาคือ “มีความสุขยิ่งจน ได้มีบรมสุขคือพระนิพพานเป็นผลสูงสุด”^{๓๒๑} เหตุคือมีปัญญามีผลคือโมหะหมดสภาพ

ศีลเป็นความดีที่สูงกว่าทานขึ้นมามากขึ้นหนึ่ง^{๓๒๒} การอบรมจิตให้ตั้งมั่น เป็นจิตสิกขาหรือ สมาธิ อบรมความรู้ความเห็นเป็นปัญญาสิกขา อบรมใจให้บริสุทธิ์สะอาดสว่างไสวด้วยสมาธิปัญญา เรียกว่า “บุญ” คือความดีที่สูงกว่าศีล^{๓๒๓} การมีเหตุคือ ทาน ศีล สมาธิภาวนา มีผลคือการทำสมาธิมี

^{๓๑๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *รู้อะไรจึงจะไม่ถ้อผิด*, หน้า ๑๖๒ – ๑๖๔.

^{๓๑๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้*, หน้า ๑๔๗.

^{๓๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

^{๓๑๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๐.

^{๓๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๐.

^{๓๒๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *อย่างไรเรียกว่ารู้อย่างไรเรียกว่าหลง*, หน้า ๑๕๐ – ๑๕๒.

^{๓๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐ – ๑๕๒.

^{๓๒๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *สร้างบุญด้วยการรักษาศีล*, หน้า ๔๔๘ – ๔๔๙.

^{๓๒๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *รู้จักให้สร้างบุญด้วยภาวนา*, หน้า

ผลขึ้นสูงมากกว่าผลของบุญที่เกิดจากการทำทานรักษาศีล คือมีผลต่อชีวิตทำให้ถึงนิพพานได้ง่าย และเร็วขึ้น

“บุญ” คือชื่อของความดี มีความสุขที่เกิดจากความบริสุทธิ์ มีผลที่แท้จริงคือชำระพอกล้างจิตใจให้บริสุทธิ์ สะอาดจากโลภะโทสะโมหะ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงทัศนะว่า การทำเหตุคือไม่ว่าจะให้อะไรใครก็ตาม มีผลคือจะพบความรู้สึกลักษณะใหม่ในใจ^{๓๒๔} มีผลยิ่งขึ้นไปคือเป็นความรู้สึกที่มีค่าเกิดกว่าค่าของการบริจาคเป็นอันมาก^{๓๒๕} และทรงเห็นว่า การทำบุญเป็นเรื่องของเช่นให้ทานเป็นเรื่องของวัตถุก็จะได้ผลคือความสุขใจ ทำกุศลเป็นเรื่องของใจ มีผลคือเป็นการอบรมใจให้งดงามผ่องใสห่างไกลจากกิเลส ทรงแนะนำว่า “บุญกุศลเป็นของคู่กันไม่ควรแยกจากกัน”^{๓๒๖} และทรงสอนว่า ความดีอยู่ที่ตัวเราเองการทำความดีมีผลที่ได้รับคือตัวเราเป็นคนดีขึ้นและเมื่อเราอยากจะทำหน้าที่ของความดี ก็จงส่องกระจกดูหน้าของตัวเอง จะรู้สึกถึงความภาคภูมิใจที่แฝงอยู่ในใบหน้า สายตาอันส่องเข้าไปถึงจิตใจ^{๓๒๗} สรุปได้ว่าการทำความดี ผลที่ได้รับคือตัวเราเอง เป็นคนดีขึ้นและความดีที่ทำมีผลต่อจิตใจ ทั้งที่เป็นบุญและกุศล

ชีวิตของทุก ๆ คนที่ผ่านไปในรอบปีหนึ่ง ๆ นับว่าเป็นลาภอย่างยิ่งล้วนปรารถนาความผลคือความเจริญอายุ วรรณะ สุขะ พละยิ่งขึ้น พรเหล่านี้หาได้เกิดขึ้นด้วยลำพังแต่หากเกิดด้วยเหตุคือการทำบุญ^{๓๒๘} มีพุทธดำรัสที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงเป็นหลักอ้างอิงถึงเหตุและผลที่เกิดจากการทำบุญคือพุทธภาษิตว่า “ท่านทั้งหลายอย่ากลัวบุญเลยคำว่าบุญนี้เป็นชื่อแห่งความสุข”^{๓๒๙} และตรัสว่า “ผู้ที่ได้ทำบุญไว้อย่างมั่นคง เบิกบานเพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตนเรื่อง^{๓๓๐} คนที่ทำเหตุคือบุญมีผลได้รับคือความสุขเสมอ ผลตรงกับเหตุเสมอไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นแน่นอน

จุดหมายของชีวิตคนเรานั้น ทุกๆ คนล้วนปรารถนาความสมบูรณ์แห่งชีวิตด้วยปัจจัย ๔ คือ อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค เป็นปัจจัยพื้นฐานด้วยกันทุกคนและนอกจากปัจจัย ๔ นั้นยังมีสิ่งอื่นๆ ที่ต้องการตามมา เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงกล่าวถึงการมีชีวิตที่อุดมสมบูรณ์จะต้องมีองค์ประกอบของสิ่งที่เรียกว่า “ความดีในชีวิต” ซึ่งเป็นส่วนเหตุ ๔ ประการคือ ๑) กรรม ๒) วิชา ๓) ศีล ๔) ธรรม กรรมคือการทำงานที่ทำ วิชาความรู้ในศิลปวิทยา ศีลคือความประพฤติที่ดี ธรรมคือ

^{๓๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ผลของบุญ, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๓๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๑ - ๔๕๓.

^{๓๒๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บุญกับกุศล, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๓๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บุญก่อสุขบาปก่อทุกข์, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

^{๓๒๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, สิริมงคลของชีวิต, หน้า ๒๒๕ - ๒๒๖.

^{๓๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕ - ๒๒๖.

^{๓๓๐} อ้างแล้ว.

คุณสมบัติที่ดีในจิตใจ มีผลคือมีชีวิตที่ดี^{๓๓๑} ชีวิตจะสูงเพียงไรที่สุดแต่องค์คุณทั้ง ๔ นี้สูงขึ้นเพียงนั้น และทรงเห็นว่า “คุณค่าของชีวิตจึงมีได้ด้วยกรรมดี เหตุทำกรรมดีมากผลคือค่าของชีวิตก็สูงมาก”^{๓๓๒}

ผลคือจุดหมายของชีวิตคนเรานั้น อยู่ที่เหตุว่าเป็นเหตุดีคือกรรมดี เหตุฝ่ายกุศลธรรม หรือเหตุร้ายคือกรรมร้ายเหตุฝ่ายอกุศลธรรม เมื่อเหตุดีผลก็ดี เหตุร้ายผลก็ออกมาร้าย จุดหมายของชีวิตจะมีผลดีหรือจะมีผลร้ายอย่างไร อยู่ที่เราทำเหตุนั้น เป็นการให้เห็นหลักการของพระพุทธศาสนา ว่าทำดียอมได้ ทำชั่วยอมได้ชั่ว ไม่อาจที่จะเลือกรับอย่างใดอย่างหนึ่งได้

๕.๕ อุปายะ

อุปายะหรืออุบายหรือวิธีการที่แยบยลเพื่อให้เกิดผล โดยใช้อุบายบางอย่างกระตุ้นให้ดำเนินตามแนวทางออกที่เสนอไว้ ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นเบื้องต้นของอริยมรรค หรืออุบายที่จะทำให้เกิดการบรรลุอริยมรรคและบรรลุนิพพานในที่สุด เช่นปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ เป็นเบื้องต้นแห่งการเกิดขึ้นของสัมมาทิฐิ เป็นต้น

เทศนาพระข้อที่ ๕ คือ อุปายะที่ปรากฏในพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณสังวรนั้นมีจำนวนน้อย โดยส่วนใหญ่จะปรากฏเป็นอัสสาทะ อาทีนวะและอาณัติ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ในพระนิพนธ์ก็ยังปรากฏส่วนที่เป็นอุปายะคือวิธีการที่แยบยล ซึ่งผู้ศึกษาชอบที่จะใช้คำว่า “ก้าว่างแห่งชีวิตที่แยบยล” ดูเหมือนว่าเป็นคำที่เหมาะสมกับคำว่า “อุปายะหรืออุบาย” มากที่สุด เป็นหลักการของการใช้สติ ปัญญา กลยุทธ์ วิธีการต่อสู้ที่จะเอาชนะบางสิ่งบางอย่างซึ่งเป็นปัญหาชีวิตของมวลมนุษย์ที่อยู่ในโลกนี้ อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด เป็นวิธีการที่รบอย่างแยบยลกับกิเลส คือโลภ โทสะ โลหะที่เป็นรากแก้วหยั่งลงลึกในหัวใจจิตหัวใจของคนยากที่จะขุดลอก ถอดถอนออกมาอย่างง่าย ๆ ได้ จึงต้องใช้หลักการก้าว่างแห่งชีวิตที่ระมัดระวังที่แยบยลด้วย ทาน ศีล สมาธิ ปัญญา ภวานา เมตตา กรุณา เป็นต้นอย่างยิ่งยวด จึงชนะอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด

^{๓๓๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *จุดหมายของชีวิต*, หน้า ๒๕๖ – ๒๕๗.

^{๓๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖ – ๒๕๗.

๕.๕.๑ ก้าวอย่างแห่งชีวิตออกนิรณด้วยวิธีแบบยล

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ถึงอุบายที่จะใช้เป็นก้าวอย่างแห่งชีวิตที่แบบยลไว้ในนิรณ และกรรมฐานสำหรับแก้ว่า “จิตที่ไม่มีสมาธิก็เพราะนิรณ^{๓๓๓} ทำให้ไม่ได้ความสงบ มีอุบายแก้และมีผลลัพธ์ว่า

๑) กามฉันทะ (พอใจในกามคุณ) แก้ด้วยเจริญอุสุภกรรมฐานพิจารณาซากศพ^{๓๓๔} หรือแก้ด้วยวิธีคิดเปลี่ยน คือ ให้เห็นว่าไม่งาม ไม่ดี ไม่น่าปรารถนา เพราะเป็นอันตรายแก่ความตั้งใจเล่าเรียนให้สำเร็จ^{๓๓๕} หรือการแก้ด้วยอุบายคือการทำสมาธิ เพื่อใช้ระงับอารมณ์ ระงับกิเลสที่เป็นปัจจุบัน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า ผู้ที่ฝึกหัดทำสมาธิพอสมควร สามารถระงับใจได้ดี จะไม่ลุ่มลุ่มอำนาจของอารมณ์ของกิเลสที่เป็นความรัก ความหลงทั้งหลาย^{๓๓๖}

๒) พยาบาท (แค้นเคืองคิดร้ายเขา) แก้ด้วยเจริญเมตตา พรหมวิหาร ๔^{๓๓๗} หรือวิธีการชโลมจิตดูจนน้ำเย็นไปดับกระหายอันเกิดจากความร้อน เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเรียกว่า คัดชโลมใจด้วยเมตตาโมตรจิต^{๓๓๘} วิธีการที่แบบยลแห่งชีวิตเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงสอนให้แผ่เมตตาในเบื้องต้น แผ่ไปโดยเจาะจงก่อน ในบุคคลที่ชอบพอมีมารดาบิดาญาติเป็นโดยนัยว่าผู้นั้น ๆ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุขสวัสดิ์ รักษาตนเถิด เมื่อจิตได้รับความคุ้นเคยกับเมตตาให้แผ่ขยายให้กว้างออกไปโดยลำดับ ในคนที่เฉย ๆ ไม่ชอบไม่ชัง ในคนที่ไม่ชอบน้อย ในคนที่ไม่ชอบมาก ในมนุษย์ สัตว์เดรัจฉานไม่มีประมาณ^{๓๓๙} และทรงกล่าวว่า เมตตาจิตเมื่อคิดแผ่กว้างออกไปเพียงใด มิตรและโมตรจิตก็มีความกว้างออกไปเพียงนั้น^{๓๔๐} และทรงแสดงไว้ใน รู้จักให้ ทำให้ความโกรธมลายว่า เวลาโกรธกับเวลาหายโกรธ ย่อมจะได้คำตอบที่ถูกต้องแน่นอน ความโกรธไม่มีคุณอย่างใดเป็นโทษเท่านั้น ความโกรธจะไม่หายไปไหน ถ้าไม่อภัยให้ผู้นั้นเป็นเหตุแห่งความโกรธ^{๓๔๑}

๓) ถีนมิทธะ (หดหู่ ซึมเซา) แก้ด้วยเจริญอนุสติกรรมฐาน เช่นพิจารณาคุณพระรัตนตรัย^{๓๔๒} และถีนมิทธะ นั้นเจ้าพระคุณทรงเรียกว่า “ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม” อาการที่เป็นอย่างนี้มีหนทางออกสำหรับก้าวอย่างของชีวิตให้แบบยล คือด้วยวิธีคิดวิเคราะห์ทำให้ตาสว่างนุ่มระลึกถึง

^{๓๓๓} ธรรมที่กั้นจิตใจไม่ให้บรรลุความดี,สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม,อกุศลธรรมที่กีดทับจิตปิดกั้นปัญญา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖๘.

^{๓๓๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, นิรณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

^{๓๓๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๓๙๖ - ๔๑๒.

^{๓๓๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บทนำหลักการทำสมาธิเบื้องต้น, หน้า ๔๒๐ - ๔๓๔.

^{๓๓๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, นิรณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

^{๓๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๓๙๖ - ๔๐๒.

^{๓๓๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง, หน้า ๓๒๕ - ๓๒๗.

^{๓๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๕ - ๓๒๗.

^{๓๔๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, รู้จักให้ ทำให้ความโกรธมลาย, หน้า ๔๔๕ - ๔๔๖.

^{๓๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, นิรณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

พระพุทธรูปโดยอรรถและพยัญชนะ คุณพระธรรมคุณพระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน เมื่อทำเช่นนั้นแล้ว ย่อมทำให้ใจสว่าง ให้ร่างกายและจิตใจกระปรี้กระเปร่าไว้อยู่เสมอไม่ยอมให้ทึบทื่อ^{๓๔๓}

๔) อุทธัจจกุกกัจจะ (ฟุ้งซ่าน รำคาญใจ) แก่ด้วยเพ่งกสิณ กำหนดลมหายใจเข้า- ออก^{๓๔๔} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสอนให้ใช้อุบายคือทำให้ใจให้สงบ ใช้การนับสิบหรือกำหนดลมหายใจ เข้า-ออก เป็นการเปลี่ยนอารมณ์ที่ทำให้ใจให้สงบ หรือด้วยวิธีการเดินจงกรมเป็นต้น^{๓๔๕}

๕) วิจิกิจฉา (ลังเลสงสัย) แก่ด้วยเจริญธาตุกรรมฐาน หรือวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อเกิด ปัญญา ความรู้จักนิรวณและโทษของนิรวณ นิรวณก็จะสงบไป^{๓๔๖} ทรงแนะนำให้ศึกษาค้นคว้าให้รู้ เรื่องในเรื่องที่เราสงสัย คือไม่พอกความสงสัยเอาไว้ ทำให้ตนเองมีความมั่นใจ^{๓๔๗}

ก้าวย่างแห่งชีวิตที่แยบยลในเรื่องนิรวณ ๕ ประการนับเป็นต้นแบบของการมีอุบายแห่งชีวิตที่จะก้าวออกไปจากความทุกข์โทษแห่งชีวิต ไปสู่ความสุขสงบที่แท้จริง เป็นมรรคาสู่ความ หลุดพ้นสูงสุดคือพระนิพพาน สามัญทั่วไปคือการนำพาชีวิตก้าวย่างอย่างแยบยลด้วยกลวิธีคำสอน ของพระพุทธรองค์เป็นวิถีในชีวิตประจำวันของพุทธศาสนิกชน ที่โดยปกติแล้วชีวิตก็เต็มไปด้วยความ ทุกข์โทษจากสังขาร ร่างกาย จิตใจอยู่เป็นประจำ ทว่าชีวิตเรามีกลยุทธ์ที่แยบยลที่จะสลัดออก เป็น อุบายสลัดออกจากความทุกข์เหล่านั้นอย่างมีสติปัญญา ก็จะนับเป็นชาวพุทธที่มีคุณภาพ มีก้าวย่าง แห่งชีวิตที่แยบยลแท้

๕.๖ อาณัติ

อาณัติ หมายถึงการกล่าวชักจูง การชักชวน โน้มน้าวให้เกิดแรงจูงใจใฝ่รู้ ใฝ่กระทำ ประพฤติปฏิบัติ ทั้งชักชวนชี้ชวนและสั่งบังคับได้แก่คำสั่ง คำแนะนำ คำเชิญชวนให้ปฏิบัติ เช่น “อุปมาเทน สมุปาเทถ ทานทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด” หรือถ้อยคำที่แสดง การชักชวนนิยมใช้บทอาขยาตที่ลงสัตตมวิภัตติในความหมายว่าอาณัติคือสั่ง ชักชวน ชี้แนะ หรือเป็น บทกิตต์ที่ลงตพพ อนียปัจฉัยคือ(กุสล กาดพพ) ฟังกระทำกุศล (กุสล กรณีย) ฟังกระทำกุศล (ปาปิ ปริวชเขตพพ) ฟังละเว้นบาป เป็นต้น

ในที่นี้ผู้ศึกษากำหนดเอาคำว่า “ชีวิตควรปฏิบัติอย่างไร” เป็นคำแทนคำว่า “อาณัติ” เพราะเห็นว่าคำที่เป็นอาณัติเทศนาหาระนั้น ล้วนเป็นคำที่ติงาม ไพเราะ เต็มไปด้วยพลังปลุกปลอบใจ ส่งเสริมชีวิตจิตใจให้พร้อมก้าวเดินออกไปสู่ความสำเร็จ ออกจากความทุกข์โทษแห่งชีวิต ไปสู่ความมี อิศรภาพแห่งจิตวิญญาน สูงสุดคือดับทุกข์ สามัญทั่วไปมีชีวิตดำรงอยู่ด้วยความสงบสุข ในพระนิพพาน

^{๓๔๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๓๔๖ - ๔๐๒.

^{๓๔๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, นิรวณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

^{๓๔๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๓๔๖ - ๔๐๒.

^{๓๔๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, นิรวณและกรรมฐานสำหรับแก้, หน้า ๔๒๘.

^{๓๔๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาชั้นมัธยม, หน้า ๓๔๖ - ๔๐๒.

ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ มีถ้อยคำจัดเป็นรสพจนอาณัติจำนวนมากหมายปรากฏอยู่จะถือว่าเป็นถ้อยคำที่เป็นจิตวิทยาข้างแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ก็ได้

๕.๖.๑ ความสำเร็จในชีวิต

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงนิพนธ์หลักการสร้างความสุขในภพหน้าไว้ว่า การปฏิบัติ ๒ หมวดคือทิวฐธัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะนี้ทรงเห็นว่า “พึงปฏิบัติในปัจจุบันด้วยกันคู่กันไป ธรรมที่เป็นประโยชน์ในภพหน้าเป็นเครื่องจำกัดการปฏิบัติประโยชน์ในปัจจุบัน ปฏิบัติสัมปรายิกัตถะ ย่อมจำกัดไปสักขโมยไม่ได้ เพราะอยู่ในศีลสัมปทา ส่วนการแสวงหาทรัพย์ต้องแสวงหาในทางที่ชอบในสัมมาอาชีวะ^{๓๔๘} ธรรมทั้ง ๒ หมวดนั้น หากจะได้ผลที่ดีแล้วจะต้องปฏิบัติควบคุมกันไป จะขาดความสมบูรณ์แห่งเหตุและผลไป ทรงเห็นว่า หากขยันทำมาหากินแต่ไม่มีศีลควบคุมก็เป็นการขยันทำมาหากินที่เป็นทุจริตได้ การทำทุกอย่างต้องมีปัญญากำกับด้วยเป็นข้อที่ ๔ ใน สัมปรายิกัตถะ และสอนให้มีทรัพย์ก่อนแล้วค่อยมี ศรัทธา รู้จักจาคะเสียสละเป็นต้น ดังนั้น ความสำเร็จของชีวิตต้องมีธรรมทั้ง ๒ หมวดคู่กัน

๕.๖.๒ ข้อปฏิบัติสร้างความดีงามในชีวิต

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงอธิบายถึงวิธีหมีมือแห่งกุศลธรรมอันเป็นถ้อยคำที่ชี้ชวนให้นำปฏิบัติคือ “ต้องทำกุศลคุณงามความดีให้มากที่สุด ให้เต็มสติปัญญาความสามารถเสมอ ความดีเท่านั้นจะช่วยให้พ้นกรรมร้าย^{๓๔๙} เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงเลือกใช้คำที่ทำให้เป็นแรงจูงใจแห่งชีวิตด้วยการชักชวนว่า “อย่าเป็นผู้ปฏิเสธเรื่องกรรมเพราะวันหนึ่งจะหนีไม่พ้นผลที่นำกลัว^{๓๕๐} บางครั้งก็ทรงใช้วิธีแสดงให้เห็นถึงข้อดีของบางสิ่งบางอย่างโดยให้เกิดสติคิดได้เป็นข้อควรปฏิบัติให้เกิดผลดีกับชีวิตว่า อย่างการปฏิบัติควบคุมอยู่ในระเบียบวินัยที่ตีมากชี้ชวนโดยสำนึกว่า “เรานี้เกิดมาเพื่อทำความดี^{๓๕๑}” ทรงเห็นว่าหากชีวิตเราปฏิบัติดีอยู่แล้วถ้ามีความสังวรดีอยู่ก็จะก่อเจตนาที่เป็นบุญเป็นกุศลอย่างเดียว^{๓๕๒} ข้อปฏิบัติของชีวิตกับสิ่งที่เรามองไม่เห็น บางคนอาจไม่มีความเชื่อเลยด้วยซ้ำว่ามีสิ่งเหล่านี้อยู่ แต่ทว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงมีทัศนะว่า “ผู้มีปัญญาจึงกลัวกรรมยิ่งกว่ากลัวอะไรอื่นผู้มีสัมมาทิวฐธัมมิกัตถะย่อมไม่ปฏิเสธความเชื่อที่มีอยู่ว่าเจ้ากรรมนายเวรมีไม่ใช่ไม่มี^{๓๕๓} ทรงให้ความหมายเจ้ากรรมนายเวรไว้ว่า “เจ้ากรรมนายเวรคือผู้ที่ถูกทำร้ายและผูกอาฆาตจองเวรแม้ไม่อาฆาตจองเวรก็ไม่เป็นเจ้ากรรมนายเวร คือไม่เป็นผู้คิดร้ายไม่ติดตามทำร้ายให้เป็นการตอบสนองหรือเรียกว่าแก้

^{๓๔๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ธรรมกถาจารย์ธรรม, หน้า ๓๗๕ - ๓๗๙.

^{๓๔๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๔๖๘ - ๕๑๓.

^{๓๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘ - ๕๑๓.

^{๓๕๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ใครลิขิตชีวิต, หน้า ๕.

^{๓๕๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ทำไมต้องกลัวกรรม, หน้า ๙.

^{๓๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตนี้น้อยนัก, หน้า ๔๘๗ - ๔๙๔..

แค่นั้น”^{๓๕๔} ทรงแนะนำให้เป็นข้อที่ชีวิตเราควรปฏิบัติต่อเจ้ากรรมนายเวรที่เราองไม่เห็นว่าเป็น “คนมีสัมมาปัญญาแม้ไม่เห็นหน้าตาของเจ้ากรรมนายเวร แต่ย่อมไม่ประมาท ท่านสอนให้ทำบุญอุทิศท่านผู้เป็นเจ้ากรรมนายเวร เช่นเดียวกับท่านผู้เป็นมารดา บิดา บุพพการีผู้มีพระคุณทั้งหลาย”^{๓๕๕} เหตุผลที่ทรงแนะนำให้ปฏิบัติคือ อะไรที่มีทางเสียหายมีแต่เป็นทางได้หรือเสมอตัวผู้มีปัญญาย่อมทำยอมไม่ปฏิเสธ มีหลักในการทำคือ “เมื่อจะขอโทษท่านผู้เป็นเจ้ากรรมนายเวรก็พึงทำเช่นเดียวกับเมื่อจะตอบแทนพระคุณท่านผู้มีพระคุณ ทำบุญทำกุศลด้วยตั้งใจจริงที่จะอุทิศให้ แล้วตั้งใจบอกให้รับรู้ให้ยอมรับมีเจตนาจริงที่จะขอโทษและตอบแทน”^{๓๕๖} ทรงเห็นว่าบุคคลที่ปฏิบัติดังที่แสดงมาไม่ใช่ความหลง ไม่ใช่ความไรเหตุผล แต่เป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องและจะได้ผลอาจพาพ้นมือแห่งกรรมไม่ดีที่ตามมาได้^{๓๕๗} ข้อควรทำในชีวิตก็คือ การทำบุญทำกุศลทุกครั้งพึงทำให้กว้าง เอื้ออาทรไปถึงผู้อื่นทั้งนั้นแม้จะอยู่ต่างภพกัน ตั้งใจอุทิศให้อย่างจริงใจ ให้ด้วยสำนึกในความผิดพลาดกำเริบที่ตนอาจได้กระทำต่อใคร ๆ ทั้งนั้น บอกแสดงความจริงใจให้อ่อนโยนและไพเราะจริงใจ^{๓๕๘} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “ไม่ใช่มนุษย์เท่านั้นที่ชอบความอ่อนโยนความไพเราะจากใจจริง ผู้ต่างภพภูมิทั้งหมดก็มีได้ต่างออกไปใจหรือจิตใจของมนุษย์ก็เป็นใจหรือจิตดวงเดียวกันที่จากไป”^{๓๕๙} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงกล่าวว่า พระพุทธศาสนาแสดงหลักการของการที่จะทำให้ความชั่วมีความเบาบาง หรือสามารถที่จะแก้สถานการณ์แย ๆ ของชีวิตได้ หลักการนั้นคือ บาปกรรมที่บุคคลทำไว้บุคคลนั้นย่อมจะละได้ด้วยกุศล^{๓๖๐} เพียงแต่หลักการนั้นจะสำเร็จด้วยดีได้ บุคคลนั้นก็ต้องมีสัทธาในกรรมหรือในบุญบาป^{๓๖๑} และที่สำคัญคือทำการกรรมที่ดีอยู่เสมอ^{๓๖๒} ซึ่งมีพุทธภาษิตรับรองไว้ว่า “ผู้ใดทำบุญไว้ บันเทิงเบิกบาน เพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมตน ผู้ที่ได้ทำบาปไว้อัปเศร้าหมองเพราะเห็นกรรมเศร้าหมองแห่งกรรมตน”^{๓๖๓}

ข้อปฏิบัติสร้างความดีงามในชีวิต เพื่อที่จะห่างไกลจากทุกข์โทษที่เคยทำไว้ ไม่ได้หมายความว่าว่าจะไม่รับกรรมไม่ดีนั้น แต่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะไว้เป็นข้อควรปฏิบัติของชีวิต การเว้นห่างไกลจากกรรมชั่ว เพราะกรรมให้ผลแน่นอนทั้งดีและไม่ดี เคล็ดลับของการแก้ไขกรรมไม่ดีที่ได้กระทำต่อบุคคลอื่นโดยการขอขมาลาโทษต่อเจ้ากรรมนายเวรที่ชัดเจนขึ้น วิธีการสื่อสารกับเจ้ากรรมนายเวร การต่อเติมบุญคือความดีเสมอๆ ผู้ศึกษาเห็นว่าเป็นหลักการที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช

^{๓๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๗ - ๔๘๘.

^{๓๕๕} อ่างแล้ว.

^{๓๕๖} อ่างแล้ว.

^{๓๕๗} อ่างแล้ว.

^{๓๕๘} อ่างแล้ว.

^{๓๕๙} .อ่างแล้ว.

^{๓๖๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *แง่คิดสำหรับชีวิต*, หน้า ๒๔๙ - ๒๕๕.

^{๓๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๙ - ๒๕๕.

^{๓๖๒} อ่างแล้ว.

^{๓๖๓} อ่างแล้ว.

ได้ปฏิบัติเองด้วยและได้ศึกษามาอย่างดีด้วยเห็นว่าเป็นข้อปฏิบัติที่จะสร้างชีวิตให้ตั้งงามขึ้นตามหลักการของพระพุทธศาสนา

๕.๖.๓ ชีวิตดีมีสุขด้วยพุทธานุภาพ

ข้อที่ชีวิตจะมีความเจริญงอกงาม รุ่งเรือง โชคดี มีความสุข สำเร็จผลได้ตามใจมุ่งปรารถนา นั่นคือการน้อมใจถึงพระรัตนตรัยด้วยการเข้าถึงที่ถูกต้อง ทั้งการมีความรู้ วิธีการปฏิบัติ และรับรู้ถึงอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธานุภาพที่ยิ่งใหญ่และเป็นทิพย์อำนาจคือสมบัติอันเป็นทิพย์ที่ผู้เข้าถึงจะสามารถสัมผัสได้ในเรื่องที่พักเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงชักชวนไว้ว่า สมควรที่จะทำความเข้าใจและปฏิบัติให้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์^{๓๖๔} และทรงกล่าวถึงความสำคัญของสรีระคือเป็นเครื่องตั้งใจออกจากกระแสของกิเลสเข้าสู่กระแสธรรม^{๓๖๕}

ในขณะที่ชาวพุทธเราได้กล่าวคำที่เป็นการปฏิญาณตนด้วยไตรสรณคมน์ บางคนอาจไม่มีศรัทธาที่แท้จริงเพียงแต่กล่าวไปอย่างนั้น บ้างก็กล่าวเพียงแต่เป็นแต่บทบาทให้น่ากล่าว หายอกมาจากจิตใจที่แท้จริงไม่ เรื่องนี้นั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงยืนยันว่าเรื่อง ทำไมคนจึงนับถือศาสนา “คนส่วนมากเห็นว่า ศาสนาอาจเป็นสรีระ คือที่พักของตนได้ เมื่อใดคนเห็นว่า ศาสนาใด ไม่อาจเป็นสรีระคือที่พักของตนได้แล้ว ก็จะเสื่อมหรือเลิกนับถือศาสนานั้น เมื่อนั้น^{๓๖๖}

ชีวิตที่ดีมีสุขนั้น จำเป็นต้องมีที่พักของจิตใจ เพื่อไม่ให้จิตใจเป็นจิตใจอนาถา ไม่ให้จิตมีทุกข์โทษ มีความโศกเศร้าเมื่อกระทบอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่ปรารถนา การมีที่พักที่สามารถนำพาชีวิตดีมีสุขได้นั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์ไว้ว่า “การสร้างตนเองให้เป็นที่พึ่งตนเองได้ ทั้งในทางสามารถป้องกันอันตรายและในทางดำรงตนให้เจริญจึงเป็นหลักสำคัญ”^{๓๖๗} มีข้อสงสัยว่าทรงสอนให้พึ่งตนเองเป็นสำคัญ แต่หากว่ายังมีที่พักคือพระรัตนตรัยอีกที่มีค่ากล่าวไว้ว่า ที่พึ่งอื่นของข้าพเจ้าไม่มี พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ คือที่พักอันประเสริฐของข้าพเจ้า เรื่องนี้เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระนิพนธ์อธิบายว่า “การพึ่งตนเองไม่ขัดกับการพึ่งพระรัตนตรัย”^{๓๖๘} หลักการก็คือว่า “การพึ่งพระพุทธเจ้าเป็นผู้บอกทาง พึ่งพระธรรมเป็นทาง พึ่งพระสงฆ์เป็นผู้บอกต่อ ๆ มา และพึ่งตนเองเป็นผู้เดินทางเอง”^{๓๖๙} ข้อปฏิบัติของชีวิตคือ ตนคือตัวเราเองของทุก ๆ คนเป็นสิ่งที่พึ่งไม่ได้ ต้องพึ่งพาตัวเองตั้งแต่เกิดมา คือต้องไม่เกียจคร้าน เหลวไหล ต้องปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ตรัสสอนให้มีความพากเพียรพยายาม ก็ตั้งใจพากเพียรพยายามจนกว่าจะสำเร็จ^{๓๗๐} แต่

^{๓๖๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ที่พึ่ง, หน้า ๓๗ - ๔๐.

^{๓๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗ - ๔๐.

^{๓๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ทำไมคนจึงนับถือศาสนา, หน้า ๘๔.

^{๓๖๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตต้องพึ่งตนเอง, หน้า ๒๐๖ - ๒๐๘.

^{๓๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖ - ๒๐๘.

^{๓๖๙} อ่างแล้ว.

^{๓๗๐} อ่างแล้ว.

อย่างไรก็ตาม การพึ่งตนเอง พึ่งพระรัตนตรัยอย่างไร ที่สำคัญพระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้ พุทธศาสนิกชนเชื่อถือตามเหตุผลด้วยปัญญาตน ทรงแนะนำให้พากันมาดูให้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ดังบทธรรมคุณว่า “เอหิพัสสโก ควรเรียกให้มาดู”^{๓๗๑} เมื่อพิจารณาเห็นว่าหลักการ วิธีการ ของ พระพุทธศาสนาเป็นเช่นไร ก็จะประจักษ์ได้ว่า “พระพุทธศาสนาเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง”^{๓๗๒} แต่ทว่า มี คนจำนวนมาก ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าที่ต้องการสรณะที่พึ่งที่ถูกที่ตีจริงได้พบ พระพุทธศาสนาจึงมีศรัทธาความเชื่อ ปสาทะความเลื่อมใส ด้วยการถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะตนเรียกว่า “ไตรสรณคมน์”^{๓๗๓} การจะมีชีวิตดีมีสุขด้วยพุทธานุภาพอย่างแท้จริง นั้น ทรงเห็นว่าหลักการ วิธีการ การปฏิบัติของบุคคลคนนั้นควรทำความเข้าใจในวัตถุ ๓ คือ ๑) วัตถุที่ ถึง คือวัตถุที่ตั้งของการถึงเป็นสรณะคือพระรัตนตรัย^{๓๗๔} ๒) วิธีถึง พระรัตนตรัยเป็นสรณะคือ การศึกษาให้ซาบซึ้งถึงคุณพระพุทธเจ้า ถึงคุณพระธรรม ถึงคุณพระสงฆ์ อย่างสูงสุด เป็นหัวใจของการ ถึง คือถึงด้วยจิตใจ ด้วยความรู้ ถ้าไม่ถึงอย่างนี้จักถึงท่านเป็นสรณะก็ถึงไม่ถูก คือถึงไม่ถูกพระพุทธเจ้า ถึงไม่ถูกพระธรรม ถึงไม่ถูกพระสงฆ์ จึงเป็นสรณะในทางที่ผิด^{๓๗๕} ๓) ถึงเป็นสรณะ คือถึงเป็นที่พึ่ง เข้า ไปพึ่ง^{๓๗๖} การถึงมี ๒ ประการ ๑) ถึงเป็นสรณะด้วยใจด้วยความรู้ ๒) แสดงตนออกว่าถึงเป็น เมื่อเข้าถึงพระรัตนตรัยได้ถูกคือวัตถุที่ถึง วิธีที่ถึง ถึงเป็นที่พึ่งพิง แล้ว เจ้าพระคุณทรงเห็นว่าบุคคลนั้น ชีวิตจะมีความสำเร็จ คือความสำเร็จแห่งการนับถือพระรัตนตรัยคือเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาที่ชี้ทางถูก ให้แก่ตน^{๓๗๗} บุคคลจะเข้าถึงอานุภาพนั้นได้ ทรงเห็นว่า ๑) เห็นทางที่ถูกต้อง ๒) ปฏิบัติไปในทางที่ถูก ทั้ง ๒ ประการนั้น ต้องเห็นด้วยตนเองจึงจะได้รับผล^{๓๗๘} เมื่อบุคคลใดก็ตามมีพระรัตนตรัยเป็นสรณะ อย่างนี้ บุคคลนั้นก็จักกลับเป็นผู้ที่พึ่งตนเองได้เพราะตนเองจะทวีความดีขึ้นจนเป็นที่พึ่งของตนได้ เจ้า พระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “ไตรสรณคมน์สัมฤทธิ์ผลอย่างนี้”^{๓๗๙} เมื่อคนเรามีที่พึ่งด้วยการเข้าถึง วัตถุที่ตั้งถูกต้อง วิธีการถูกต้อง การเข้าไปพึ่งอย่างแท้จริงด้วยความศรัทธาที่ไม่ลังเลสงสัย คลอน แคลน ย่อมเป็นคนทำอะไรด้วยรู้เหตุผลผิดชอบ^{๓๘๐} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชที่ พระพุทธเจ้าทรงตรัสเตือนไว้ว่า “ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นเกาะเป็นที่พึ่งอย่างมีคนอื่นเป็นที่พึ่ง

^{๓๗๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน, หน้า ๗๘ - ๘๓.

^{๓๗๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ที่พึ่งของชีวิต, หน้า ๘๙ - ๙๕.

^{๓๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙ - ๙๕.

^{๓๗๔} อ่างแล้ว.

^{๓๗๕} อ่างแล้ว.

^{๓๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙ - ๙๕.

^{๓๗๗} อ่างแล้ว.

^{๓๗๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อานุภาพพระรัตนตรัย, หน้า ๙๖ - ๙๘.

^{๓๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖ - ๙๘.

^{๓๘๐} อ่างแล้ว.

^{๓๘๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เครื่องป้องกันภัยของชีวิต, หน้า ๘๔ - ๘๘.

จงมีธรรมเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง”^{๓๘๒} เป็นพุทธดำรัสทรงสอนให้มีตนเป็นที่พึ่งอย่างแท้จริง และมีธรรมเป็นที่พึ่ง ทรงเตือน ๒ ประการ ทำตนให้เข้มแข็งและมีธรรมให้เข้มแข็ง เหตุที่ไม่ทรงตรัสให้มีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง พึงทราบว่า การมีพระธรรมเท่ากับว่ามีพระพุทธเจ้า มีพระสงฆ์อยู่ในตัวนั่นเอง

พลังแห่งพุทธานุภาพช่วยให้หนีกรรมชั่วที่มาประชิดตัวได้อย่างมหัศจรรย์ เมื่อคนที่มีศรัทธาอย่างมั่นคงในพระรัตนตรัย เข้าถึงวัดที่ที่ตั้งแห่งศรัทธาอันเป็นหนึ่งอันเดียวกับใจตน เจ้าพระคุณทรงแสดงไว้ว่า การนึกถึงพระพุทธเจ้านึกถึง “พุทธโธ” นึกไว้ให้คุ้นเคยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับใจ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นอันเดียวกัน ไม่ว่าจะเวลาใดก็ตามจะสุขจะทุกข์จะเป็นจะตายใจก็มีพุทธโธ พุทธโธจะมีอยู่ในใจ^{๓๘๓} การทำความดีต่าง ๆ มีการท่อง “พุทธโธ” ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับใจเป็นต้น เพราะเหตุใด จึงให้ท่อง “พุทธโธ” นั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทัศนะไว้ว่า “พุทธโธ” อันเป็นยอดของความดีก็จะเปรียบได้พลังจิตอันแรงกล้าของนักสะกดจิต ที่จะสะกดผู้ชั่วร้ายซึ่งกำลังมีเมมาด้วยฤทธิ์สุราให้หยุดรุดเสียทันที ก่อนที่จะพุ่งเข้าชนเป้าหมายที่กรรมตามทันอยู่ ความสวัสดีย่อมมีแก่ผู้ที่กรรมตามติดอยู่นั้นอย่างเป็นที่อัศจรรย์นัก^{๓๘๔} ดังนั้นชาวพุทธเมื่อเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยศรัทธาอันตั้งมั่นแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแนะนำว่า เราพึงมีกตัญญูทเวที่ต่อพระพุทธเจ้า ด้วยการคิดดี พูดดี ทำดี ให้เป็นไปดังที่ทรงแสดงไว้^{๓๘๕} และการที่จะมีพุทธบารมีคุ้มครองให้มีผลอย่างยิ่งยวดยิ่งขั้นนั้น ทรงแนะนำว่า ๑) การเปิดใจรับพระพุทธบารมีไว้คุ้มครองรักษาตนไม่ยากไม่ลำบาก^{๓๘๖} ๒) น้อมใจนึกถึงพระพุทธเจ้าให้จริงใจอยู่เสมอ^{๓๘๗} ที่เราต้องทำอย่างนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า ๑) พระพุทธบารมียังพริกพร้อม ๒) ให้พระพุทธบารมีเสริมส่งบารมีของตนจนกว่าตนเองจะสามารถเป็นผู้มีบารมี มีคุณธรรมจะมีชีวิตที่สวัสดีมีสุขสงบได้^{๓๘๘} เพราะพระพุทธเจ้าก็ดี พระอรหันต์เจ้าก็ดี แม้ดับขันธปรินิพพานแล้ว ท่านก็เพียงไม่มีร่างเหลืออยู่เท่านั้นแต่บารมีและคุณธรรมทั้งปวงของท่านยังพริกพร้อมประโยชน์อย่างยิ่ง^{๓๘๙}

^{๓๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔ - ๘๘.

^{๓๘๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ชีวิตนี้น้อยนัก*, หน้า ๔๙๑ - ๔๙๒.

^{๓๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๑ - ๔๙๒.

^{๓๘๕} อ่างแล้ว.

^{๓๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๑ - ๔๙๒.

^{๓๘๗} อ่างแล้ว.

^{๓๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๑ - ๔๙๒.

^{๓๘๙} อ่างแล้ว.

๕.๖.๔ วิธีการที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้า

เมื่อคนเราได้เข้าถึงวัตถุเป็นที่ตั้งของพระรัตนตรัย วิธีถึงพระรัตนตรัย การถึงพระรัตนตรัย ได้ถูกต้องแล้วนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเห็นว่า “พระพุทธเจ้ามีอยู่เป็นอมตะ”^{๓๙๐} ทรงยกข้อตัวอย่าง เป็นในทางปฏิบัติให้ชีวิตดีมีสุขด้วยพุทธานุภาพให้เห็นผลว่า “ถ้าใครต้องการจะเห็นพระองค์ในเวลานี้ หรือในเวลาไหน ก็ตั้งใจปฏิบัติพระพุทธานุภาพ อบรมจิตใจ ให้เป็นสมาธิ อบรมปัญญาในธรรม ก็จะได้ เห็นพระพุทธเจ้าด้วยตนเอง”^{๓๙๑} เพราะมีพุทธดำรัสรับรองไว้ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” พระพุทธเจ้าได้ทรงดำรงอยู่เป็นอมตะและอาจเห็นได้จริง การถึงพระพุทธเจ้าที่กล่าวว่า “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ” จึงไม่เป็นการถึงที่ว่างเปล่า^{๓๙๒} หรือระลึกโดยสรุปว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง ทรงบริสุทธิจริง ทรงมีพระกรุณาจริง พระพุทธเจ้าก็จะปรากฏขึ้นในพระคุณ”^{๓๙๓} ผลของการมีพุทธานุภาพคือ ความว่าเหว หวาดกลัวทุกอย่างก็จะหมดไปจากใจ จะเห็นทางออกอย่างดีที่สุด^{๓๙๔} และทรงแนะนำ เป็นเคล็ดลับข้อปฏิบัติของการจะมีชีวิตดีมีสุขไว้ว่า “ข้อสำคัญให้ตั้งใจถึงพระองค์ก็ให้เป็นสรณะให้จริง ผลของพุทธานุภาพคือ จิตใจจะเป็นจิตใจที่อบอุ่น ไม่ว่าเหว เข้มแข็ง กล้าหาญ ไม่สะดุ้งหวาดกลัว ผ่องใสไม่เศร้าหมอง ทำให้เกิดความเห็นถูกต้อง พระพุทธเจ้าและศาสนาของพระองค์จึงเป็นของจริงแท้ เป็นสรณะที่พึ่งของทุก ๆ คนในโลกได้อย่างแน่นอน”^{๓๙๕} และความทุกข์ของมนุษย์ทั้งหมดที่มีอยู่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นตามเหตุผลตามหลักอริยสัจ^{๓๙๖}

หลักธรรมในพระพุทธศาสนามีจำนวนมากมายหลายประการ พระพุทธองค์ทรงเปรียบ ดั่งเช่นมหาสมุทรที่มีความลึกไม่เท่ากัน หากจะกล่าวโดยวิธีการเชิงปริมาณมีจำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี ชีวิตนี้ชีวิตเดียวก็คงไม่มีเวลาศึกษาปฏิบัติให้หมดสิ้นได้ ด้วยข้อจำกัดของเวลา ของอายุ ของสติปัญญา ของกาลเวลาอย่างหนึ่ง แต่ทว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระนิพนธ์อธิบายไว้เป็นข้อ ปฏิบัติสำหรับชีวิตให้ดีมีสุขไว้ว่า “พระพุทธศาสนาสมบูรณ์ด้วยหลักธรรม สำหรับทุกคนจะเลือก ปฏิบัติได้มีใช้หมายความว่า จะปฏิบัติได้ทุกข้อโดยไม่เลือก”^{๓๙๗} ทรงเปรียบว่าห้างสรรพสินค้า คนจะ ซื้อสินค้าทุกอย่างหาซื้อได้ เลือกซื้อตามที่ต้องการฉันนั้น สรรพธรรมในพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ควรที่รู้ว่าตนต้องการอะไร มีกำลังที่จะพึงปฏิบัติได้เพียงใด ต้องรู้จักตนเองโดยฐานะภาวะ เมื่อตนเอง เป็นคฤหัสถ์ก็ปฏิบัติแบบคฤหัสถ์ เมื่อเป็นบรรพชิตก็ปฏิบัติธรรมสำหรับบรรพชิต ทำเครื่องคฤหัสถ์เครื่อง

^{๓๙๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความหมายของสรณะ, หน้า ๓๕๒ - ๓๕๔.

^{๓๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒ - ๓๕๔.

^{๓๙๒} อ่างแล้ว.

^{๓๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒ - ๓๕๔.

^{๓๙๔} อ่างแล้ว.

^{๓๙๕} อ่างแล้ว.

^{๓๙๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เครื่องป้องกันภัยของชีวิต, หน้า ๘๔ - ๘๘.

^{๓๙๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, คำสอนของพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๓๐-๓๓๓.

บรรพชิตนั้นไม่ชอบ^{๓๙๘} พระพุทธศาสนาไม่ขัดขวางการพัฒนาของประเทศ แต่ก็ได้อสอนในทางที่ยับยั้งทางที่เป็นอันตรายอยู่ทั่วไป คือสอนเรื่อง ศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา เป็นข้อธรรมสอนกันแพร่หลาย^{๓๙๙}

ผู้ศึกษามีความเห็นว่า การเข้าถึงซึ่งพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ นั้นเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์ได้อย่างลึกซึ้งและเป็นข้อปฏิบัติที่ชาวพุทธโดยทั่วไปยังเข้าถึงพระรัตนตรัยไม่ถูกต้อง อันมีวัตถุประสงค์ วิธีถึง การถึง ที่ถูกต้องด้วยความรู้ และการเข้าถึง รับรู้ซึ่งพุทธบารมีของพระพุทธเจ้านั้น ทรงพระนิพนธ์ไว้อย่างลึกซึ้ง เป็นหลักในการสร้างชีวิตดีมีสุขด้วยพุทธานุภาพอย่างแท้จริงขอเพียงตั้งใจให้มั่นคงต่อพระรัตนตรัย

๕.๖.๕ ศีล ทาน ภavana กรรม พัฒนาชีวิตให้มีสุข

คนเราหากรู้จักที่จะมีปัญหาคือการรับฟังคือสุตะมีศรัทธาเชื่อฟังอย่างมีเหตุผล จะเป็นวิธีแก้ความลำเอียงเข้ากับตนเอง แล้วจะเข้าใจถึงหลักการให้ผลของกรรม จึงเกี่ยวกับกาลเวลาเป็นสำคัญ การกระทำทุก ๆ อย่างที่ให้ผลนั้นต้องเกี่ยวแก่กาลเวลาทั้งนั้น^{๔๐๐} การสมาทานศีล ๕ ข้อนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯทรงแสดงหลักการวิธีปฏิบัติของศีล ๕ คือข้องดเว้นไว้ ๓ ประการคือ ๑) งดเว้นแบบตั้งใจเรียกสมาทานวิริตี ๒) งดเว้นแบบไม่ได้ตั้งใจเจอเหตุการณ์เข้าแล้วตัดสินใจเว้นเรียกว่าสัมปตวิริตี ๓) ตั้งใจงดเว้นตลอดไปเรียกสมุจเฉทวิริตี และทรงแนะนำในการมีศีลว่า ถ้าหากว่าต่างมีศีลกันอยู่ในทุกระดับ ต่างตั้งใจทำมาหากินและเสียภาษีแก่หลวง ทางเจ้าหน้าที่ก็นำเงินนั้นมาทำนุบำรุงส่วนรวม ความสุขความเจริญก็จะบังเกิดขึ้นโดยทั่วไป ความสุขของคนส่วนรวมก็จะมากขึ้น จะมีความอิมความสุขโดยทั่วกัน อานิสงส์ศีลสมควรที่จะพิจารณาให้เกิดปัญญาคือความรู้ตามเหตุและผล^{๔๐๑} หลักธรรมที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯทรงพระนิพนธ์อธิบายว่ามีผลเลิศมีกำไรแก่ชีวิตให้ดังงามคือ ๑) ฟังเจริญทาน ๒) ประพฤติความสงบ ๓) เมตตาจิต^{๔๐๒} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแนะนำว่าหากบุคคลพึงต้องการความพาสีชีวิตให้ดีมีสุขพึงเจริญธรรม ๓ ประการ ทำให้ชีวิตเข้าถึงโลกอันไม่มีความเบียดเบียนเป็นสุข^{๔๐๓} บันเทิงเบิกบานในโลกนี้ โลกหน้า มนุษย์สมบัติ เทวสมบัติ นิพพานสมบัติ ตลอดถึงบรมสุขคือนิพพาน^{๔๐๔} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแนะนำให้ปฏิบัติเพื่อชีวิตดีมีสุขว่า ผู้มีปัญหาพึงใช้ปัญญาเพียงพอให้เห็นประจักษ์แก่ใจถึงคุณของอภัยทานและโทษของการไม่ยอมให้อภัย^{๔๐๕} และทรงพระนิพนธ์เน้นย้ำให้ควรปฏิบัติสำหรับการทำให้ชีวิตดีมีสุข คือการให้มีคุณ ผู้ให้สบายใจกว่าผู้รับ

^{๓๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐-๓๓๓.

^{๓๙๙} อ่างแล้ว.

^{๔๐๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เพราะเหตุใดจึงไม่เชื่อกรรม, ๓๐๑ - ๓๐๔.

^{๔๐๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, มนุษย์ธรรม, หน้า ๕๑๖ - ๖๑๐.

^{๔๐๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บุญเป็นเหตุแห่งความสุข, หน้า ๔๓๘ - ๔๔๑.

^{๔๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๘ - ๔๔๑.

^{๔๐๔} อ่างแล้ว.

^{๔๐๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การให้ทานที่ได้บุญมาก, หน้า ๔๔๔ - ๔๔๕.

ความสบายของผู้รับ (คนโลก) ย่อมมีไม่นานแล้วจะร้อนใจต่อไป ผู้ให้ก็ยังให้ยิ่งมีความสบายใจ ผู้ไม่เคยให้ย่อมไม่รู้รสของการให้^{๔๐๖} การให้อภัยทานยิ่งให้ความสุขแก่จิตใจเป็นพิเศษ อภัยทานเปรียบเหมือนการทำความสะอาดทันที และทานมีองค์ประกอบ ๓ คือ เจตนาสมบัติ วัตถุสมบัติและ ภาวสมบัติ^{๔๐๗}

หลักการทำบุญ ทรงแนะนำให้ข้อคิดว่า หากจะทำบุญก็ ควรต้องทำบุญทั้งกุศลควบคู่กันไปจึงจะสมบูรณ์^{๔๐๘} ระหว่างบุญกับกุศล ทรงมีทัศนะว่ากุศลสำคัญกว่า คือกุศลเปรียบเทียบเหมือนกินข้าว ส่วนบุญเปรียบเหมือนดื่มน้ำ^{๔๐๙} เหมือนว่าอิมข้าวแล้วไม่ได้ดื่ม น้ำ แม้จะรู้สึกไม่อิ่มสมบูรณ์ แต่ก็ยังดีกว่าไม่ได้กินข้าวเลย ดื่มแต่น้ำเท่านั้น อิมแบบกินข้าวอิมแบบดื่มแต่น้ำแตกต่างกันอย่างไรก็จะเข้าใจได้ว่าทำแต่กุศลกับทำแต่บุญแตกต่างกันอย่างไร^{๔๑๐} แต่อย่างไรก็ตามพระองค์ก็ทรงแนะนำว่าทุกคนควรทำทั้งบุญและกุศลไปพร้อมกัน^{๔๑๑} และการกระทำทุกอย่างที่น่านิยมชมชอบ ก่อให้เกิดสุขประโยชน์แก่ตนเองแก่ผู้อื่นคือความดี^{๔๑๒} ข้อสำคัญยิ่งของการมีชีวิตให้ดีมีสุข เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแนะนำไว้ว่า การเตรียมอนาคตที่สำคัญมากอย่างหนึ่งคือการเตรียมอนาคตในภพชาติเบื้องหน้า เรียกว่า “เตรียมเสบียงเดินทางไว้สำหรับภพหน้า” เตรียมกุศลไว้ให้พร้อมเพียงพอ กับทางไกลแสนไกลจนประมาธมิได้^{๔๑๓} ข้อสำคัญเสบียงเดินทางสำหรับเดินทางไกลของชีวิตในภพหน้านั้น ต้องประกอบด้วย ทานศีลภาวนา ทรงเห็นว่า “จำเป็นที่สุดสำคัญที่สุดมีโอกาสทำไว้มากที่สุดไม่ต้องประกอบด้วยอะไรเลยนั่นคือใจมีอยู่กับเราแล้ว”^{๔๑๔}

๕.๖.๖ ศรัทธา ปัญญา สัจจะ พาศีวิตพันทุกข์

ปัญญาเป็นทางที่ชีวิตควรเจริญ ควรอยู่เสมอพร้อม ๆ กับมีศรัทธาความเชื่อใด ๆ ในสิ่งใด ๆ โดยเฉพาะในชีวิตปัจจุบันที่ทุกอย่างก้าวต้องก้าวอย่างด้วยปัญญาในท่ามกลางของการใช้ข้อมูลมากมายในชีวิต เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเน้นย้ำความสำคัญของการใช้ปัญญาในชีวิตว่า “ข้อสำคัญของคนเราในปัจจุบันคือไม่ควรผลอปัญญา ควรตามรักษาสัจจะ ควรพอกพูนการสละ ควรศึกษาสันติ^{๔๑๕} เพราะผลอปัญญาพร้อมทั้งสติหมั่นพิจารณาอะไรที่ไม่จริงเป็นอสัตย์ธรรมก็สละออกไปให้หมด จึงจะได้

^{๔๐๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, รู้จักให้ทำให้ความโกรธคลาย, หน้า ๔๔๕ - ๔๔๖.

^{๔๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕ - ๔๔๖.

^{๔๐๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บุญกับกุศล, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๔๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๔๑๐} อ่างแล้ว.

^{๔๑๑} อ่างแล้ว.

^{๔๑๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, บุญก่อสุขบาปก่อทุกข์, หน้า ๔๕๕ - ๔๕๖.

^{๔๑๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, เสบียงเพื่ออนาคต, หน้า ๔๕๙ - ๔๖๐.

^{๔๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๙ - ๔๖๐.

^{๔๑๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อะไรคือบุญบาป, หน้า ๑๑.

ความสงบ เป็นคำตอบว่า คนเราเกิดมาแล้วควรทำอะไร ต้องไม่เผลอปัญญา^{๔๑๖} ทรงกล่าวว่า กำลังปัญญานี้เองที่สร้างแสนยานุภาพได้ยิ่งใหญ่ทั้งสร้างระบอบธรรมอย่างตีวิเศษ สร้างความเจริญและความสุขกัน^{๔๑๗} หลักการใช้ศรัทธาความเชื่อและปัญญาความรอบรู้นั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงแนะนำว่า “ศรัทธากับปัญญาต้องมีพอสสมควรกัน^{๔๑๘} เพราะคนเรานั้นบางทีศรัทธาเกิด แต่ปัญญาไม่พินิจพิจารณาให้ดีปัญญา ก็จะกลายเป็นเป็นศรัทธาขาดปัญญา ทรงเห็นว่า “ความอยากกับความชอบนี้ไม่ใช่ปัญญา”^{๔๑๙} บางทีคนเรานั้นต้องการเหตุผลทางปัญญาเท่านั้น ไม่ยอมเชื่ออะไรสำหรับที่จะเป็นสิ่งที่พึงทำให้ใจมั่นคง หากเป็นเช่นนั้น ทรงเห็นว่าเราก็จะขาดกำลังที่สำคัญไป เพราะสิ่งที่มองกันไม่เห็นคิดไปไม่รู้มัน มีข้อควรปฏิบัติคือ ต้องให้ได้ทั้งเหตุผลทางปัญญาทั้งความเชื่อที่ตั้งมั่นแม้ในสิ่งที่มองไม่เห็น^{๔๒๐} กำลังปัญญาทำลายโมหะคือความหลง วิธีการปฏิบัติก็คือแก้ไขให้หมดไป ด้วยการฝึกสอนอบรมจิตใจให้คิดถึงอดีตและอนาคตไว้ให้เสมอคือหมั่นสอนใจตนเองไว้เสมอทรงเห็นว่าความสนใจตั้งใจจริงที่จะอบรมตนเองสำคัญมากถ้าขาดก็จักไม่สำเร็จ^{๔๒๑} เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีข้อแนะนำชักชวนในการทำชีวิตให้พ้นทุกข์โทษโดยใช้ปัญญาว่า “ผู้ที่สนใจศึกษาให้รู้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้รู้สัจจะพอควร ปฏิบัติตัวให้มีสติปัญญาในธรรมพอสสมควรย่อมได้เปรียบเวลาประสบโลกธรรม เรียกว่ามีละอองในจักษุน้อยก็ยังมีเวไนยคือพระพุทธเจ้าสั่งสอนอบรมได้ สามารถอาศัยธรรมเป็นแสงสว่างให้เห็นสัจจะได้^{๔๒๒} ปัญญาทำลายความหลง โมหะจึงเป็นสิ่งที่ทุกคนควรพยายามทำให้ลดน้อยลงจากจิตของตนเป็นลำดับ ความสกปรกล้างได้ด้วยน้ำสะอาดฉนินโต โมหะก็ทำลายได้ด้วยปัญญา ฉะนั้น^{๔๒๓} การทำให้เกิดปัญญาใช้ปัญญาให้เป็นคือ ทรงแนะนำหลักการว่า แม้ผู้ใดเห็นอนิจจัง หรือทุกข์ หรืออนัตตาเพียงประการใดประการหนึ่งก็จะเหมือนเห็นทั้ง ๓ ประการพร้อมกัน^{๔๒๔} หลักการดังกล่าว ย่อมทำให้เกิดปัญญาเป็นแสงสว่างทำลายโมหะความหลงอันเป็นความมืดให้ลดน้อยถึงหมดสิ้น^{๔๒๕} ทรงแนะนำว่า ควรพิจารณาอนิจจังทุกข์อนัตตาไว้เสมอ เพราะจะได้ไม่เป็นทุกข์จนเกินไปเมื่ออนิจจังทุกข์ปรากฏชัด^{๔๒๖} และคนเราควรที่จะยึดมั่นถือมั่นน้อยในเรื่องสำคัญ เพราะความผิดหวังเศร้าเสียใจย่อมน้อย^{๔๒๗} หากเราไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ เลยย่อมพ้นจากความ

^{๔๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๔๑๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ทำไมไม่สุขสักที*, หน้า ๒๑.

^{๔๑๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ความมหัสจรรย์ของธรรม*, หน้า ๒๖.

^{๔๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๔๒๐} อ่างแล้ว.

^{๔๒๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *หัดคิดก่อนทำ*, หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๔๒๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ธรรมคือประทีปความจริง*, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.

^{๔๒๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ความที่แท้จริง*, หน้า ๑๕๕ - ๑๖๑.

^{๔๒๔} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด*, ๑๖๒ - ๑๖๔.

^{๔๒๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๖๒ - ๑๖๔.

^{๔๒๖} อ่างแล้ว.

^{๔๒๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ปัญญาที่แท้จริง*, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๖.

ผิดหวังและเศร้าเสียใจโดยสิ้นเชิง^{๔๒๘} ความสำคัญของศีล สมาธิ ปัญญาหรือไตรสิกขาของพระพุทธเจ้า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชทรงเห็นว่า “จำเป็นแก่ชีวิตเหมือนลมหายใจที่จำเป็นแก่ชีวิตร่างกาย หายดหายใจเมื่อใดตายเมื่อนั้น^{๔๒๙} และหากหยุดศึกษา (ศีล สมาธิ ปัญญา) เมื่อใดก็ตายจากความดีและความรู้เมื่อนั้น คนตายย่อมไม่มีความรู้สึกตัวคนที่ไม่รู้จักตนเองจึงเหมือนคนตายโดยแท้^{๔๓๐} และชีวิตมีดีมีสุขทรงแนะนำให้ปฏิบัติว่า แม้จะจัดการกับคนอื่นไม่ได้ก็ควรจัดการกับตนเอง คือแต่ละคนให้ศึกษาปฏิบัติ พระพุทธศาสนาก็จะเกิดความสุขสวัสดีสมกับที่ต้อนรับกันด้วยคำว่า “สวัสดิ”^{๔๓๑}

การใช้ปัญญาให้ได้ประโยชน์บรรลุสิ่งสูงสุดเพราะทรงเห็นว่า “การใช้ปัญญาอบรมเพิ่มเติมปัญญาจะได้ปัญญาขั้นสูงสุด คือปัญญาที่สมบูรณ์เต็มที่ย่อมทำจิตให้ประภัสสรบรรลุประโยชน์สูงสุด^{๔๓๒} ทรงแนะนำว่าผู้ที่เห็นโทษของความหลงตัวลุ่มตัวจึงควรรู้จักใช้ “ปัญญากับสติ” รักษาจิตของตนไว้ให้ดีเป็นนิจ^{๔๓๓} คือเมื่อได้อะไรแล้วมีลาภ(โลกธรรม๘)เป็นต้น ก็ให้รู้ว่าสิ่งที่เกิดมีดับเมื่อมีการได้ก็มีการเสีย เมื่อได้ก็ต้องเสียไปในที่สุด เมื่อมีปัญญารู้ความจริงได้ยศมาเป็นต้นก็ไม่หลงไหลในสิ่งทั้งปวง^{๔๓๔}

ทรงแนะนำให้เห็นประโยชน์ของการการอบรมจนเป็นนิสัยอุปนิสัย จะต้องเป็นสิ่งที่ต้องอบรมบ่อย ๆ เพราะว่าการอบรมจนเป็นวาสนา เป็นนิสัย อุปนิสัย จะแสดงออกเป็นอธยาศัย อาศัยวาสนาการส่องแสงบ่อย ๆ คือไม่ส่องแสงคบหาคนพาล^{๔๓๕} แต่มีการส่องแสงคบหาบัณฑิต เพราะว่าคนเรานั้นคบคนเช่นใดก็เป็นคนเช่นนั้น^{๔๓๖} หลักธรรมที่ทรงเห็นว่าจำเป็นต่อการกำจัดความหลง คือ สติกับธัมมวิชัย เพราะทั้ง ๒ ข้อนี้จำเป็นแก่กระแสชีวิตของทุก ๆ คน^{๔๓๗} และพระพุทธเจ้าทรงสอนมิให้ผูกโกรธในคนอื่น การผูกโกรธนั้นคือก่อเวร ทุกชีวิตไม่อาจอยู่คนเดียวได้ ย่อมรู้อยู่แก่ใจว่า ใครเป็นผู้มีพระคุณแก่ตนเองและวิสัยของคนดีย่อมรู้คุณอยู่ที่มีคุณแก่ตนเอง และย่อมตอบแทนด้วยคุณ^{๔๓๘}

^{๔๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๔๒๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, การศึกษาขั้นอุดม, หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

^{๔๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

^{๔๓๑} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความสวัสดิของชีวิต, หน้า ๔๑๗ - ๔๑๙.

^{๔๓๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, อธิบายเรื่องปัญญา, หน้า ๔๒๕ - ๔๒๖.

^{๔๓๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, หลงตัว ลุ่มตัว, หน้า ๔๒๘ - ๔๒๙.

^{๔๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๘ - ๔๒๙.

^{๔๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒ - ๒๐๕.

^{๔๓๖} อ้างแล้ว.

^{๔๓๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ชีวิตกับความหวัง, หน้า ๒๐๙ - ๒๑.

^{๔๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๙ - ๒๑.

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า “พุทธศาสนาสอนคฤหัสถ์ให้ก่อร่างสร้างตนให้มีความสุข มีความเจริญทางวัตถุและจิตใจส่วนตนและสังคม มีปัญญารู้จักผิดชอบชั่วดี^{๔๓๙} ส่วนหน้าที่ทางสังคมนั้นพระพุทธศาสนาก็สอนให้ปฏิบัติต่อกันระหว่างมารดาบิดาบุตรธิดาว่า “ท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ”^{๔๔๐} และส่วนสันโดษนั้นยังจะต้องทำเหตุคือความดีให้มากขึ้น สอนมิให้พอใจเพียงแค่นั้นแต่สอนให้ใช้วิริยะทำเหตุให้มากขึ้น^{๔๔๑}

พระพุทธศาสนาสอนไว้ว่า ศรัทธาความเชื่อยังประโยชน์ให้สำเร็จ ขอให้มีความเชื่อมั่นอย่างมั่นคงแน่นอนเท่านั้นทุกอย่างจะสำเร็จประโยชน์เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีทัศนะว่า “ศรัทธาคือกำลังใจ ศรัทธาความเชื่อ ในผู้อื่นและตนเองความเชื่อเป็นกำลังใจสำคัญประการหนึ่ง^{๔๔๒} รวมทั้งความปลงใจในกรรมและผลของกรรมกำหนดคิดว่าชีวิตเป็นไปตามกรรมที่มีแต่ละคนทำไว้ ไม่ชาตินี้ก็ชาติที่แล้ว^{๔๔๓} เพราะทุกคนจึงต้องเผชิญบุคคลเหตุการณ์ต่าง ๆ อยู่บ่อย ๆ ที่ตนเองไม่พอใจไม่ปรารถนาแต่ต้องพบไม่หลีกเลี่ยงไม่ย่อท้อ ทรงเห็นว่า ความปลงใจลงในกรรมและผลของกรรมเป็นกำลังใจประการหนึ่ง^{๔๔๔} และคนฉลาดย่อมรู้วิธีเสริมกำลังใจแก่จิตคนโง่เท่านั้นที่นอนใจเสียไม่รู้จะแก้ไขใจตนเองอย่างไร”^{๔๔๕} ศรัทธาความเชื่อมั่นจึงเป็นกำลังใจสำคัญขอให้ผู้มีศรัทธาทำสิ่งใดก็สำเร็จ

ความสำคัญของเหตุในปัจจุบันและเหตุในอดีตที่เราลืมไปเป็นเหตุที่น่ากลัว คือควบคุมไม่ได้ แก้ไขไม่ได้ ต้องยอมรับมัน หรือมีทางแก้ไขอื่น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่าที่สำคัญในปัจจุบัน “ไม่ทำเหตุที่จะนำไปให้เกิดความไม่มีทุกข์ก็จะเป็นสุข”^{๔๔๖} คือไม่ทำชั่วเพิ่มขึ้น และเหตุปัจจุบันให้ผลใหญ่ยังไม่เสมอกับเหตุที่แลไม่เห็นหรือเหตุที่พ้นไปจากภพชาติปัจจุบัน^{๔๔๗} ทรงมีทัศนะว่า เหตุที่ไม่ได้ละกันในอดีตที่แลไม่เห็นรู้ไม่ถึงก็มีผลแก้ไขไม่มีและมีผลมาถึงปัจจุบันไม่ใช่ไม่มีและผลก็ตรงตามเหตุเสมอไม่มีความคลาดเคลื่อนแม้เล็กน้อย^{๔๔๘} ทรงแนะนำหลักการปฏิบัติว่า ทุกคนอยากเป็นสุขต้องทำเหตุให้ตรงกับผลนั้น^{๔๔๙} และการจะเป็นสุขในที่ทั้งปวงนั้นไม่ได้หมายความว่าเฉพาะเป็นสุขในชาติภพนี้ แต่พระองค์ทรงหมายถึงเป็นสุขในชาติหน้าภพหน้า^{๔๕๐} และในชาตินี้เป็นสุขต้องระวังอย่าให้ชาติหน้าเป็นทุกข์ ที่สำคัญคือต้องละเหตุที่จะให้เป็นทุกข์ทั้งหมด พยายามดับสิ่งที่เห็นเหตุทุกข์ ทำไปเรื่อย ๆ จะมี

^{๔๓๙} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ความปรารถนาดีของชีวิต, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๔๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๔๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐ - ๒๒๔.

^{๔๔๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, กำลังใจสู่ความสำเร็จ, หน้า ๒๙.

^{๔๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๔๔๔} อ่างแล้ว.

^{๔๔๕} อ่างแล้ว.

^{๔๔๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, วิธีการเพื่อความทุกข์ของชีวิต, หน้า ๔๕๗-๔๕๘.

^{๔๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๗-๔๕๘.

^{๔๔๘} อ่างแล้ว.

^{๔๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๗-๔๕๘.

^{๔๕๐} อ่างแล้ว.

สุขในที่ทั้งปวง^{๔๕๑} หลักการสำคัญในเรื่องนี้ก็คือไม่ทำซ้ำเพิ่มขึ้น ทำเหตุดีให้มากขึ้นเพื่อจะได้มีผลดี ข้อระมัดระวังสิ่งใดที่จะเป็นทุกข์โทษของชีวิตพยายามให้งดเว้น ความสุขอยู่ในทุกที่อยู่ที่เราทำและมองเห็น

๕.๖.๗ จิตใจดี ชีวิตดี มีสุข

ในการกระทำทุกอย่างที่ผ่านอินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ผ่านมณะคือใจรับรู้ ส่วนอินทรีย์ข้อที่ ๖ คือ มณะ เป็นที่พึ่งอาศัยอินทรีย์ ๕ เหล่านั้นและมีวิสัยรับอารมณ์ของอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น มีอำนาจควบคุมอายตนะข้ออื่น ๆ และรับรูปล เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่เป็นวิสัยของอายตนะนั้น ๆ^{๔๕๒} จากข้ออธิบายของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ จะเห็นได้ว่าใจเป็นเรื่องสำคัญ เป็นหัวหน้าเป็นประธานและทำสิ่งใดผ่านอินทรีย์ ๕ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ย่อมเป็นที่รับรู้ของใจ จึงรักษาใจให้ดีด้วยกุศลธรรมชีวิตจึงจะดีมีความสุข มีคนบางพวกกล่าวว่าเมื่อร่างกายสบายจิตก็สบายคำกล่าวนี้ไม่ถูกต้อง^{๔๕๓} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีความเห็นว่า ที่ไม่ทรงเห็นกับแนวคิดนั้นเพราะว่าร่างกายสบายแต่จิตไม่สบายมีอยู่บ่อย ๆ จึงต้องบำรุงเลี้ยงจิตด้วย^{๔๕๔} ดังนั้นเมื่อร่างกายสุขจิตก็สุข แนวคิดนี้ทรงเห็นว่า เป็นแนวคิดที่เป็นมูลฐานแห่งความนิยมวัตถุตั้งแต่ชั้นปกติสามัญทั่ว ๆ ไปจนถึงขั้นรุนแรงที่สุดเพราะปฏิเสธความสำคัญของจิต^{๔๕๕} เมื่อจิตใจดีกระทำจะพูดจะคิดย่อมดีไปด้วยและเรื่องจิตสำคัญมีพุทธภาษิตรับรองว่า “ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงทำสมาธิภาวนาคืออบรมสมาธิให้มีขึ้นผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ตามเป็นจริง”^{๔๕๖} โดยย่อจิตตภาวนาคือสมาธิภาวนาตลอดถึงปัญญาภาวนา หรือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาและยังมีพุทธดำรัสอีกว่า “ท่านทั้งหลายจงอบรมสมาธิและผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิย่อมรู้ตามเป็นจริง”^{๔๕๗} เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเห็นว่าพุทธดำรัสทั้ง ๒ แห่งนั้นพระองค์ทรงยืนยันถึงการทำสมาธิภาวนาการอบรมการมีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ เข้าใจถึงสภาวะธรรมที่เป็นจริง คือสรรพสิ่งมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปโดยแท้ เมื่อจิตเข้าใจตามความเป็นจริงแล้ว จิตใจดีชีวิตดีมีสุขพระเจ้าสมเด็จฯ ทรงเห็นว่า “ความสุขที่แท้จริงอยู่ที่ปัญญาของคน”^{๔๕๘} สิ่งที่เราไม่ต้องไปลงทุนแสวงหาทรัพย์สมบัติมากมายเพื่อจิตใจมีสุข ที่แท้อยู่ที่ธรรมเป็นเครื่องบำรุงใจให้เป็นสุข ทรงแนะนำว่าเพียงปฏิบัติทำจิตตภาวนาตามที่พระพุทธเจ้าสอนเท่านั้น แต่ขึ้นอยู่กับประโยชน์ที่ว่า “คุณค่าของธรรมซึ่งเกี่ยวกับปัญญาของคน เพราะคุณค่าของวัตถุที่เป็นสิ่งภายนอกเห็นได้ง่ายจึงปรากฏแก่

^{๔๕๑} อ่างแล้ว.

^{๔๕๒} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *จิตนำโลก*, หน้า ๒๗๐-๒๗๒.

^{๔๕๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ทำไมต้องสนใจเรื่องจิต*, ๒๗๓-๒๗๖.

^{๔๕๔} เรื่องเดียวกัน, ๒๗๓-๒๗๖.

^{๔๕๕} อ่างแล้ว.

^{๔๕๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *จิตต้องมีการพัฒนา*, หน้า ๒๗๗-๒๘๐.

^{๔๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗-๒๘๐.

^{๔๕๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, *ผู้ให้สุขและเสวยสุขที่แท้จริง*, หน้า ๒๘๑ - ๒๘๒.

สายตา”^{๔๕๙} การชีวิตดีให้มีความสุขสำคัญที่ตนเอง ตัวตนจะไปทางไหนทั้งกุศลธรรมอกุศลธรรมนั้นตนเองเป็นผู้สำคัญที่จะฝึกอบรมจิตตนเอง เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่า “ตนเองจะต้องมีสติปัญญาเป็นกำลัง มีปัญญาเป็นกำลังที่จะต้องระลึกรู้จะต้องนึกและต้องทำความรู้เป็นตัวปัญญาให้มั่นคง”^{๔๖๐} เมื่อตนเองได้อบรมปฏิบัติเช่นนั้นจะทำให้สติปัญญาเป็นตัวสรณะใจไม่ให้ทำชั่วแต่ทำในสิ่งที่ดี “ชื่อว่ามิจฉาริษยาเป็นที่พึ่งพระพุทธรูปเจ้าพระสงฆ์รวมอยู่ในพระธรรมนี้ก็จะเป็นตนเป็นที่พึ่งของตน”^{๔๖๑} และเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงมีทศนะว่า ตนเองต้องหมั่นอบรมอยู่เสมอให้เป็นสันดานให้เป็นนิสัยอุปนิสัย^{๔๖๒}

๕.๖.๘ วาสนาดี ชีวิตดี

สุดแต่วาสนาเป็นคำกล่าวที่มักได้ยินอยู่ประจำในชีวิตของคนเรา หรือวาสนาใครวาสนามันหรือแข่งเรือแข่งพายแข่งได้ แต่แข่งวาสนาแข่งไม่ได้ วาสนาจะได้ดี หรือบางที่มาพร้อมกันบุญวาสนา ความเข้าใจเรื่องวาสนา วิธีทำวาสนาให้ดี การสร้างคนให้เป็นมีวาสนาดี การเปิดใจรับพระพุทธศาสนา เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ทรงพระนิพนธ์เป็นข้อแนะนำให้ชีวิตดีมีวาสนาดีว่า “ขอให้เรามีความดีเป็นวาสนามีธรรมะเป็นวาสนา”^{๔๖๓} การที่จะมีความดีเป็นวาสนานั้น “ต้องหมั่นปฏิบัติความดีให้ได้อยู่ตัวทำดีบ่อย ๆ มีธรรมะเป็นสรณะอบรมสติปัญญาตัดเตือนตัวเองสร้างวาสนาในทางดี ความดีหรือธรรมะจะมาเป็นวาสนา”^{๔๖๔} ทรงแนะนำการดำเนินชีวิตให้มีวาสนาดีด้วยมีสรณะว่า “วาสนาชั่วไม่สำคัญที่ชาติกำเนิดหรือทรัพย์สมบัติอะไรทั้งหมด แต่สำคัญที่ความดีความชั่ว เมื่อมีความดีเป็นวาสนา วาสนาดี เมื่อความชั่วเป็นวาสนาวาสนาชั่ว จุดสำคัญต้องมีสรณะ”^{๔๖๕} และในมรรคมีองค์แปด เมื่อปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ถ้าจะยังเป็นสัตว์โลกก็ย่อมจะเป็นบุญสัตว์คือข้องเกี่ยวอยู่ในความดี โดยมากก็จะพำนักอยู่เป็นสุข^{๔๖๖} การหักกิเลสในจิตใจตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นวิธีเดียวที่จะแก้ความไม่สงบต่าง ๆ แต่จะต้องถอนตะปุดรังใจ ๕ อย่าง คือ ลังเลไม่เชื่อไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์ ในสิกขาและมีจิตโกรธแค้นเกลียดชังผู้ประพฤติธรรม เพราะไม่นิยมไม่นับถือธรรม^{๔๖๗} และพระพุทธศาสนาพร้อมจะช่วยทุก ๆ คนอยู่ทุกขณะแต่เมื่อใครปิดประตูใจ ไม่เปิดรับธรรมะพระพุทธศาสนาก็เข้าไปช่วยไม่ได้^{๔๖๘}

^{๔๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๑ - ๒๘๒.

^{๔๖๐} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ตน, หน้า ๔๑ - ๔๔.

^{๔๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑ - ๔๔.

^{๔๖๒} อ่างแล้ว.

^{๔๖๓} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, วาสนา, หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๔๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๔๖๕} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, วาสนา, หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๔๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกทางวัตถุและโลกทางจิต, หน้า ๑๑๘๐ - ๑๑๘๑.

^{๔๖๗} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, โลกร้อนเพราะตัณหาของคน, หน้า ๑๘๖ - ๑๘๗.

^{๔๖๘} สมเด็จพระญาณสังวรฯ, ถ้ารู้จักโลกชีวิตจะไม่แปรปรวน, หน้า ๑๙๐ - ๑๙๒.

การจะมีวาสนาดีชีวิตดีนั้น จะต้องมีความดี คือทำบุญ ทำความดี คือกิริยาวัตร ๓ มีทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย มีพระรัตนตรัยเป็นสรณะที่พึ่ง มีศรัทธาเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย เมื่อใด เมื่อนั้นชีวิตจะมีวาสนาดีชีวิตดี

๕.๗ สรุป

จากการวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ โดยใช้หลักของเทศนาหาระ ๖ ประการคือ อัสสาทะ (คุณค่าของชีวิต) อาทีนวะ (ทุกข์ของชีวิต) นิสสรณะ (ภาวะที่หลุดพ้นของชีวิต) ผละ (จุดมุ่งหมายของชีวิต) อุปายะ (ก้าวย่างแห่งชีวิตที่แยบยล) อาณัติ (ชีวิตควรปฏิบัติอย่างไร) สรุปผลการวิเคราะห์ ดังนี้

๑. **เนื้อหาที่เป็นอัสสาทะ** หรือคุณค่าของชีวิตเรื่องที่เป็นอัสสาทะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของอัสสาทะสำหรับสร้างชีวิตที่มีคุณค่าคือ ชีวิตคือความฝัน ส่วนประกอบสำคัญของชีวิต ชีวิตกับศาสนา ชีวิตกับที่พึ่ง ชีวิตในปัจจุบัน ชีวิตในภพหน้า เชื่อในการกระทำ เชื่อต่อผลการกระทำ เรามีกรรมของเราเอง ศรัทธามั่นคงในพระพุทธเจ้า มีศีลสมบูรณ์ การให้ที่สมบูรณ์แบบปัญญาพร้อม

๒. **เนื้อหาที่เป็นอาทีนวะ** หรือความทุกข์ของชีวิต เรื่องที่เป็นอาทีนวะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนอาทีนวะหรือชีวิตที่มีทุกข์คือ ชีวิตที่ขาดศรัทธาจึงทุกข์ ทุกข์โทษของชีวิตด้วยอำนาจกรรม ทุกข์โทษของชีวิตที่ขาดปัญญา

๓. **นิสสรณะ** หรือภาวะที่ชีวิตหลุดพ้น เรื่องที่เป็นนิสสรณะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของนิสสรณะสำหรับเป็นหนทางภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นคือ ภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นทุกข์มีความสุขในปัจจุบัน ภาวะชีวิตที่ชีวิตหลุดพ้นทุกข์ด้วยปัญญา ภาวะชีวิตที่ชีวิตหลุดพ้นทุกข์จากการจองเวร

๔. **ผละ** หรือจุดมุ่งหมายของชีวิต เรื่องที่เป็นผลพบว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของผลสำหรับสร้างจุดมุ่งหมายของชีวิตคือ จุดมุ่งหมายของชีวิตในปัจจุบัน จุดมุ่งหมายของชีวิตในอนาคตที่มีศรัทธา ปัญญา ศีล กรรม

๕. **อุปายะ** หรือก้าวย่างแห่งชีวิตที่แยบยล เรื่องที่เป็นอุปายะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของอุปายะสำหรับเป็นก้าวย่างแห่งชีวิตที่ออกจากทุกข์ด้วยวิธีที่แยบยลคือ ก้าวย่างแห่งชีวิตออกจากนิรณด้วยวิธีแยบยลคือกรรมฐานสำหรับแก้ ๕ ประการ

๖. **อาณัติ** ชีวิตควรปฏิบัติอย่างไร เรื่องที่เป็นอาณัติพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของอาณัติสำหรับเป็นข้อปฏิบัติขัดเกลาชีวิตให้หมดทุกข์ โดยมีเป้าหมาย มีวิธีการ คือความสำเร็จในชีวิต ข้อปฏิบัติสร้างความดีงามในชีวิต ชีวิตดีมีความสุขด้วยพุทธานุภาพ วิธีการที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้า ทาน ศีล ภาวนา กรรม พัฒนาชีวิตให้มีสุข ศรัทธาปัญญาสัจจะพาชีวิตพ้นทุกข์ จิตเจตชีวิตดีมีความสุข วาสนาดีชีวิตดี

บทที่ ๖

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ดุชฎินิพนธ์เรื่องศึกษาวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) ตามแนวเทศนาหาระ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ วิเคราะห์จากเอกสารงานพระนิพนธ์ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต เล่มที่ ๒๑ เป็นหลักและเพื่อให้งานวิจัยมีความเชื่อมโยงถึง ผู้อ่าน ผู้วิจัยจึงแยก พระนิพนธ์จำนวน ๑๐ เรื่องให้พระภิกษุ ๕ รูปคือเรื่องที่ ๑ - ๕ ฆราวาส ๕ คน เรื่องที่ ๖ - ๑๐ อ่านในเนื้อหาสำหรับเก็บข้อมูลสัมภาษณ์ประกอบในการศึกษา การวิจัยครั้งนี้ มี วัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาพระประวัติและผลงานด้านพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณ ญาณสังวรฯ ๒) เพื่อศึกษาพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ ๓) เพื่อวิเคราะห์พระนิพนธ์ในสมเด็จพระ ญาณสังวรฯ ตามแนวเทศนาหาระ สรุปผลการวิจัย ดังนี้

๖.๑ สรุปผลการวิจัย

๖.๑.๑ พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระญาณสังวรฯ (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร) เป็นชาวกาญจนบุรี มีพระนามเดิมว่า เจริญ คชวัตร ประสูติเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชนกชื่อนายน้อย คชวัตร พระชนนี ชื่อนางกิมน้อย คชวัตร

พระชนมายุ ๑๔ พรรษา บรรพชาเป็นสามเณร เมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐ วันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ เข้าเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เจ้าอาวาส วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๗๓ ทรงสอบได้นักธรรมโทและเปรียญธรรม ๓ ประโยค พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรง มีพระชนมายุครบอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดเทวสังฆาราม จังหวัดกาญจนบุรี วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ทรงทำญัตติกรรมคืออุปสมบทซ้ำเป็นธรรมยุติ ณ วัดบวรนิเวศวิหารอีกครั้งหนึ่ง (ขึ้นพ.ศ.ใหม่เป็นเมษายนเป็นต้นปี กุมภาพันธ์เป็นปลายปี) พ.ศ. ๒๔๘๔ ทรงสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค พ.ศ. ๒๕๓๒ พระชนมายุได้ ๗๕ พรรษา ได้รับ พระราชทานสถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในราชทินนามเดิมคือ สมเด็จพระญาณสังวร” สิ้นพระชนม์ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ เวลา ๑๙.๓๐ น. สิริพระชนมายุ ได้ ๑๐๐ พรรษา กับ ๒๑ วัน

๖.๑.๒ พระอุปนิสัยในการนิพนธ์

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงมีพระอุปนิสัยในการพระนิพนธ์ตั้งแต่เยาว์วัย โดยทรงบันทึกเป็นครั้งแรกในพ.ศ. ๒๔๖๘ ในระหว่างที่เรียนวิชาลูกเสือจนสอบได้เป็นลูกเสือเอก บันทึกโดยใช้พระนามว่า “ลูกเสือเอก เจริญ” เป็นเรื่องรายละเอียดของงานพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาขณะทรงมีพระชนมายุราวสิบปีเศษ

เมื่อได้บรรพชาเป็นสามเณร มีบันทึกครั้งแรกเรื่อง “อริยทรัพย์ ๗ ประการ” จากการจัดจำบทเทศน์ เมื่อทรงมีการศึกษาทั้งปรีชาธรรมจนสำเร็จเปรียญธรรม ๙ ประโยค ทรงเรียนภาษาอังกฤษ จนชำนาญทั้งการเขียน อ่าน พูด และทรงศึกษาภาษาต่างๆ ทรงอ่านหนังสือทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษเป็นประจำ ทรงเรียนคอมพิวเตอร์ ศึกษาพระไตรปิฎก ทรงปฏิบัติพระกรรมฐาน ทรงมีหน้าที่การงานที่ต้องรับผิดชอบมากขึ้นตามลำดับ จึงมีการพัฒนางานจากบันทึกเหตุการณ์มาเป็นงานพระนิพนธ์ประเภทต่างๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

๖.๑.๓ ผลงานด้านพระนิพนธ์

ผลงานด้านพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ พบว่า มี ๔ ประเภทคือ ๑)พระนิพนธ์ประเภทเกี่ยวกับสั่งสอนเผยแผ่ ประกอบด้วยพระนิพนธ์แนวเรียงความ ภาษาไทยมีจำนวน ๑๐๓ เรื่อง ภาษาอังกฤษมีจำนวน ๑๑ ๒)พระนิพนธ์ประเภทคำบรรยายและโอวาทภาษาไทย มีจำนวน ๔๖ เรื่อง ภาษาอังกฤษ มีจำนวน ๑ เรื่อง ๓) พระนิพนธ์ประเภทเทศนาภาษาไทยมีจำนวน ๓๔ เรื่อง ๔) พระนิพนธ์ประเภทวิชาการ เช่น หลักพระพุทธศาสนา ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เล่ม ๑ - ๒ โสฬสปัญหา สัมมาทิฎฐิ และทศบารมี เป็นต้น

๖.๑.๔ ผลการวิเคราะห์

๑. อัสสาทะ หรือคุณค่าของชีวิตเรื่องที่เป็นอัสสาทะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของอัสสาทะสำหรับสร้างชีวิตที่มีคุณค่าคือ ชีวิตคือความฝัน ส่วนประกอบสำคัญของชีวิตชีวิตกับศาสนา ชีวิตกับที่พึ่ง ชีวิตในปัจจุบัน ชีวิตในภพหน้า เชื่อในการกระทำ เชื่อต่อผลการกระทำ เรามีกรรมของเราเอง ศรัทธามั่นคงในพระพุทธเจ้า มีศีลสมบูรณ์ การให้ที่สมบูรณ์แบบ ปัญญาพร้อมพร้อม

๒. อาทีนวะ หรือความทุกข์ของชีวิต เรื่องที่เป็นอาทีนวะพบว่าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนอาทีนวะหรือชีวิตที่มีทุกข์คือ ชีวิตที่ขาดศรัทธาจึงทุกข์ ทุกข์โทษของชีวิตด้วยอำนาจกรรม ทุกข์โทษของชีวิตที่ขาดปัญญา

๓. นิสสรณะ หรือภาวะที่ชีวิตหลุดพ้น เรื่องที่เป็นนิสสรณะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ นิพนธ์เนื้อหาส่วนของนิสสรณะสำหรับเป็นหนทางภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นคือ ภาวะที่ชีวิตหลุดพ้นทุกขมีความสุขในปัจจุบัน ภาวะชีวิตที่ชีวิตหลุดพ้นทุกข์ด้วยปัญญา ภาวะชีวิตที่ชีวิตหลุดพ้นทุกข์จากการจองเวร

๔. ผละ หรือจุดมุ่งหมายของชีวิต เรื่องที่เป็นผลพบว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช นิพนธ์เนื้อหา ส่วนของผละสำหรับสร้างจุดมุ่งหมายของชีวิตคือ จุดมุ่งหมายของชีวิตในปัจจุบัน จุดมุ่งหมายของชีวิต ในอนาคตที่มีศรัทธา ปัญญา ศील กรรม

๕. อุปายะ หรือก้าอย่างแห่งชีวิตที่แยบยล เรื่องที่เป็นอุปายะพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช นิพนธ์เนื้อหาของอุปายะสำหรับเป็นก้าอย่างแห่งชีวิตที่ออกจากทุกข์ด้วยวิธีที่แยบยลคือ ก้าอย่าง แห่งชีวิตออกจากนิเวศน์ด้วยวิธีแยบยลคือกรรมฐานสำหรับแก้ ๕ ประการ

๖. อาณัติ ชีวิตควรปฏิบัติอย่างไร เรื่องที่เป็นอาณัติพบว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช นิพนธ์ เนื้อหาส่วนของอาณัติสำหรับเป็นข้อปฏิบัติขัดเกล้าชีวิตให้หมดทุกข์ โดยมีเป้าหมาย มีวิธีการ คือ ความสำเร็จในชีวิต ข้อปฏิบัติสร้างความดีงามในชีวิต ชีวิตดีมีสุขด้วยพุทธานุภาพ วิธีการที่จะได้เห็น พระพุทธเจ้า ทาน ศील ภาวนา กรรม พัฒนาชีวิตให้มีสุข ศรัทธา ปัญญา สัจจะ พาชีวิตพ้นทุกข์ จิตใจดี ชีวิตดีมีสุข วาสนาดีชีวิตดี

๖.๒ ข้อเสนอแนะ

๖.๒.๑ ข้อเสนอแนะทางวิชาการ

๑. บทพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ มีจำนวนมาก ทั้งเรื่องยาว เรื่องสั้น ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ควรมีการศึกษาวิจัยเล่มและเรื่องอื่นๆ ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

๒. ควรมีการเผยแพร่ผลงานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรฯ โดยสถาบัน หน่วยงาน ที่เกี่ยวข้อง ให้หลากหลายวิธีการ รูปแบบ

๖.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

๑. ควรมีการศึกษาวิจัยในประเด็นเนื้อหาอื่นๆ เช่นอัตลักษณ์ รูปแบบ โครงสร้าง ภาษา สำนวน แร่งบันดาลใจ ในพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณสังวรฯ

๒. จำนวนพระนิพนธ์ที่จะเป็นข้อมูลในการศึกษาวิจัยก็มีจำนวนมากมายหลาย ประเภท ทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ แต่ทว่าข้อสำคัญคือมีความกล้าหาญที่จะศึกษาวิจัย ซึ่งเป็นงาน วิชาการทางพระพุทธศาสนา นับเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้ศึกษาวิจัยไม่มีความกล้าพอที่จะศึกษา และ หากมีความกล้าหาญทางวิชาการแล้วก็สามารถนำหาระอื่นๆ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์มาศึกษาวิเคราะห์ ในเรื่องอื่นและประเด็นอื่น ๆ ได้อีก

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ก. ข้อมูลภูมิประมุข

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลวิทยุ

(๑) หนังสือ

กฤษณา รัชชมน. สีสันวรรณคดีชุดวรรณทัศน์ เสถียร โกเศศ. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๕.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. งานวิจัยและวรรณกรรมทาง

พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

เจตนา นาควัชร. วรรณคดีวิจารณ์และวรรณคดีศึกษา วรรณไวทยาการ: วรรณคดี.

กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐.

จุลศักดิ์ ชาญณรงค์ ผ.ศ. “ศึกษารอบความประพัตติจากพระธรรมเทศนาและพระโอวาท

เนื่องในวันวิสาขบูชาของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน): ศึกษาวิเคราะห์”, วารสารมหาวิทยาลัย

นครพนม, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (กันยายน – ธันวาคม ๒๕๕๖) หน้า ๗.

ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน. พุทธศาสนิกชน พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนวมัย

นิยมในประเทศไทย. แปลโดยมงคล เดชนครินทร์ ศ.ดร.พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ:

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์พระพุทธรูปของธรรมสภา, ๒๕๕๖.

พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **กรรมที่ปณี**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.

พระปลัดสมชาย .ปโยโค, พระครูพิพิธปริยัติกิจ, พระเมธีปริยัติวิบูลและพระณัด วฑฒโน.

“การศึกษาวิเคราะห์อุเบกขาบารมีในนารทชาดก” **วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร**. ปีที่ ๔ (ฉบับพิเศษ) มมป.

พระมหากัจจายนเถร. **เนตติปกรณ์**. แปลโดยพระคันธสาราภิงศ์. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

พุทธรักษ์ ปราบนอก. “พุทธธรรมในวรรณกรรมคำสอนอีสาน” **วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์**. ฉบับที่ ๓๑ (พ.ค. – ส.ค. ๕๗), มปป.

นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร. **คำปรารภในโอกาสการจัดทำหนังสือที่ระลึกงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปีฯ ญาณสังวรธรรม ความเข้าใจเรื่องชีวิต**. (เล่มที่ ๒๑).กรุงเทพฯ:บริษัท ปัญญฉัตรบุ๊คส์บายดี้ง จำกัด, ๒๕๕๖.

สมเด็จพระญาณสังวรฯ. **ญาณสังวรธรรม ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า**. (เล่ม ๑), กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สาละพิมพ์การล, ๒๕๕๖.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๖๑.

วิทย์ ศรียานนท์. **วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์**. กรุงเทพฯ: ธรรมชาติ, ๒๕๔๔.

(๒) วิทยานิพนธ์

ปรุทม์ บุญศรีตัน. “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **ปริญญาพุทธศาสตร์ดุขฎิบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาอำนาจ พลปญโญ (สวัสตี). “ศึกษาบูรณาการแนวคิดเชิงมนุษยนิยมในวรรณกรรมไทยเรื่องสั้นรางวัลซีไรต์”. **ศาสนศาสตร์ดุขฎิบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ทิวาทิพย์ เทียมชัยภูมิ. “ศึกษาเชิงวิเคราะห์ วรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนา:ศึกษาเฉพาะกรณีเรื่องลีลาวดี”, **ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

โยธิน มหา. “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมของอาจารย์สุชีพ ปุณฺณานุกาภ ประเภทนวนิยายอิงธรรม”. **ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**.

บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗.

วิจิตตรี ธรรมรักษ์. “ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมอิงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่องพระ อานนทพุทธานุชา”. **ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สาทิต แทนบุญ. “วรรณกรรมคำสอนของสุนทรภู่ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมไทย”, **หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย**. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์: มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๕๘.

หิมพรรณ รักแตงาม, “การศึกษาวินิจฉัยการตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของ ดิษ นัท ฮันท์”, **ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

อภิขญา แก้วอุทัย จอมขวัญ สุทธิพันธ์. “วรรณกรรมสุบินกุมาร: การศึกษาเปรียบเทียบ”. **วารสารศิลปศาสตร์ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (เดือนมกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๖) หน้า ๓๖**.

อุดร จันทวัน. “ศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเรื่องอรัญชตุนิทาน ภาษาทาง ศาสนาและอิทธิพลต่อสังคม”. **ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

(๓) บทความ

เจตนา นาควัชระ, “ทำไมไม่คิดเรื่องการปฏิวัติในทางศิลปะบ้าง”. **ปาจารย์สาร ปีที่ ๑๘ (พ.ค.-มิ.ย.๓๒) หน้า ๔๖**.

(๔) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

พระมหามบูรณ วุฑฒิกโร. **วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมยุคใหม่**. (ออนไลน์).

แหล่งที่มา http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?articleid=446&articlegroup_id=102. (๑ สิงหาคม. ๒๕๖๑).

(๕) สัมภาษณ์

สัมภาษณ์ พระครูปริยัติกิจจาภิวัฒน์,ดร. (ชรั่มภ์ ธรรมจุฑาโต), ผู้อำนวยการ โรงเรียนธรรม
ราชศึกษาเชียงใหม่, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ พระมหาจรรยา อากุฑโร, สำนักศาสนศึกษาวัดพระสิงห์ พระอารามหลวง
เชียงใหม่, ๒๔ มีนาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ พระครูใบฎีกาวรพงษ์ วรวิโส, สำนักศาสนศึกษาวัดพระสิงห์ พระอารามหลวง
เชียงใหม่, ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ พระมหาบัญชา สุขสมปโนน, สำนักศาสนศึกษาวัดพระสิงห์ พระอารามหลวง
เชียงใหม่, ๒๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ พระมหาทองเชิด กตปณโณ,ดร., ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยญาณสังวร
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย นครปฐม, ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ เพลินพิศ กิตตินาน, พยาบาลวิชาชีพชำนาญการ รพ. ลี อ. ลี จ. ลำพูน ๒๙
มีนาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ รัตนา ปลัดคุณ, หมู่ ๑ บ้านป่าห้า ต.นางแอ อ.เมืองเชียงใหม่ จ. เชียงราย, ๒๕
พฤษภาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ รุ่งอรุณ แก้วดำ, ๒/๓ บ้านสันโค้งน้อย ต. รอบเวียง อ.เมืองเชียงใหม่ จ. เชียงราย
, ๒๕ มีนาคม ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ สุธี ปิติภากร, ๑๐๕๐/๒๓ ต.เวียง อ.เมืองเชียงใหม่ จ. เชียงราย, ๘ เมษายน ๒๕๖๑.

สัมภาษณ์ ชูชีพ โปะชะจา, พยาบาลวิชาชีพปฏิบัติการชั้นสูง (APN) รพ. ลี อ. ลี จ. ลำพูน,
๓๐ มีนาคม ๒๕๖๑.

(๖) ภาษาอังกฤษ

Ralph Barton Perry. *General Theory of Value*. New York: Longmans,
Green & Co. 1926.

ภาคผนวก



(1)

(1) เมื่อครั้งทรงเป็นสามเณรเจริญ คชวัตร วัดบวรนิเวศวิหาร



(2)

(2) เมื่อครั้งทรงเป็นพระมหาเจริญ สุวฑฒโน (คชวัตร) วัดบวรนิเวศวิหาร



ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๙
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๓๒
พระราชทินนาม สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช
ตั้งแต่วันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๒ – ๒๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
เป็นเวลา ๒๔ ปี

ประวัติผู้ทำวิจัย

ชื่อ	นายกิจชัย วงศ์ราช
วุฒิการศึกษา	น.ธ.เอก ป.ธ. ๕ สำนักเรียนวัดนาคกลางวรวิหาร บางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ ประกาศนียบัตรวิชาชีพครู (ปวค.) มจร. วช. พะเยา ศาสตรบัณฑิต (ศน.บ.) สังคมวิทยา (มมร.) กรุงเทพฯ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) พัฒนาสังคม (NIDA)
ที่อยู่	๙๕๒/๒๖ ถ.ร่วมจิตถวายเป็น ต. เวียง อ. เมือง จ. เชียงราย ๕๗๐๐๐
ประสบการณ์	หน.ฝ่ายบริหารศูนย์แผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง อ. เสนา จ. พระนครศรีอยุธยา หน.สำนักงานศูนย์ฝึกอาชีพธรรมาธิปไตย อ.ท่าสองยาง จ. ตาก อาจารย์ วิทยาลัยอาชีวศึกษาเอกชน จ. เชียงราย อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย ศูนย์ อ. ฝาง อ. เชียงแสน อ. เมือง จ. พะเยา ประกอบกิจการจักรยานให้เช่า
โทรศัพท์	๐๘๓- ๒๐๕๙๙๕๕๙
อีเมล	Chainoy_kij@hotmail.com